

مرکز تحقیقات ایرانیکا

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

حَدِيثُ الشَّيْخِ

جلد اول

تأليف

المحقق القبيصة

للإمام العلامة والشيخ العلامة

١٣٧١ - ١٣٥١

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جامع الشتات

نویسنده:

ابوالقاسم بن محمد حسن گیلانی میرزای قمی

ناشر چاپی:

کیهان

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۳۹	جامع شتات جلد ۱
۳۹	مشخصات کتاب
۳۹	اشاره
۴۴	فرازی چند از زندگی مؤلف
۴۵	اشاره
۵۱	مقام علمی میرزا
۵۳	زهد و تقوی محقق قمی
۵۶	شاگردان میرزا
۵۷	جامع الشتات
۵۹	امتیازات این کتاب:
۶۲	نکته ضعف:
۶۶	میرزا وسیاست
۷۰	روش تصحیح این کتاب
۷۲	فهرست
۷۳	کتاب الطهاره
۷۳	۱- سوال:
۷۳	جواب:
۷۳	۲- سوال:
۷۳	جواب:
۷۴	۳- سوال:
۷۴	جواب:
۷۴	۴- سوال:
۷۴	جواب:
۷۴	۵- سوال:
۷۴	جواب:
۷۷	۶- سوال:
۷۷	جواب:
۷۸	۷- سوال:
۷۸	جواب:

٧٩ ..... :سوال -٨

٧٩ ..... :جواب

٧٩ ..... :سوال -٩

٧٩ ..... :جواب

٨٠ ..... :سوال -١٠

٨٠ ..... :جواب

٨٣ ..... :سوال -١١

٨٣ ..... :جواب

٨٣ ..... :سوال -١٢

٨٣ ..... :جواب

٨٥ ..... :سوال -١٣

٨٥ ..... :جواب

٨٥ ..... :سوال -١٤

٨٥ ..... :جواب

٨٥ ..... :سوال -١٥

٨٦ ..... :جواب

٨٦ ..... :سوال -١٦

٨٦ ..... :جواب

٨٦ ..... :سوال -١٧

٨٦ ..... :جواب

٨٧ ..... :سوال -١٨

٨٧ ..... :جواب

٨٧ ..... :سوال -١٩

٨٨ ..... :جواب

٨٨ ..... :سوال -٢٠

٨٨ ..... :جواب

٨٨ ..... :سوال -٢١

٨٨ ..... :جواب

٨٨ ..... :سوال -٢٢

٩٠ ..... :جواب

٩٠ ..... :سوال -٢٣

- جواب: ۹۰
- ۲۴- سوال: ۹۰
- جواب: ۹۰
- ۲۵- سوال: ۹۰
- جواب: ۹۰
- ۲۶- سوال: ۹۰
- جواب: ۹۰
- ۲۷- سوال: ۹۲
- جواب: ۹۲
- ۲۸- سوال: ۹۲
- جواب: ۹۲
- ۲۹ - سوال: ۹۲
- جواب: ۹۲
- ۳۰- سوال: ۹۲
- جواب: ۹۲
- ۳۱- سوال: ۹۴
- جواب: ۹۴
- ۳۲- سوال: ۹۴
- جواب: ۹۴
- ۳۳ - سوال: ۹۵
- جواب: ۹۵
- ۳۴- سوال: ۹۶
- جواب: ۹۶
- ۳۵- سوال: ۹۶
- جواب: ۹۶
- ۳۶- سوال: ۹۷
- جواب: ۹۷
- ۳۷ - سوال: ۹۷
- جواب: ۹۷
- ۳۸- سوال: ۹۷
- جواب: ۹۸

۹۸-----: سوال- ۳۹

۹۸-----: جواب:

۹۸-----: سوال- ۴۰

۹۸-----: جواب:

۹۹-----: سوال- ۴۱

۹۹-----: جواب:

۹۹-----: سوال- ۴۲

۹۹-----: جواب:

۹۹-----: سوال- ۴۳

۹۹-----: جواب:

۹۹-----: سوال- ۴۴

۹۹-----: جواب:

۱۰۰-----: سوال- ۴۵

۱۰۰-----: جواب:

۱۰۱-----: سوال- ۴۶

۱۰۱-----: جواب:

۱۰۱-----: سوال- ۴۷

۱۰۱-----: جواب:

۱۰۱-----: سوال- ۴۸

۱۰۱-----: جواب:

۱۰۱-----: سوال- ۴۹

۱۰۳-----: جواب:

۱۰۴-----: سوال- ۵۰

۱۰۴-----: جواب:

۱۰۵-----: سوال- ۵۱

۱۰۵-----: جواب:

۱۰۵-----: سوال- ۵۲

۱۰۵-----: جواب:

۱۰۵-----: سوال- ۵۳

۱۰۵-----: جواب:

۱۰۵-----: سوال- ۵۴

۱۰۵ .....: جواب:

۱۰۷ .....: ۵۵- سوال:

۱۰۷ .....: جواب:

۱۰۷ .....: ۵۶- سوال:

۱۰۷ .....: جواب:

۱۰۷ .....: ۵۷- سوال:

۱۰۷ .....: جواب:

۱۰۷ .....: ۵۸- سوال:

۱۰۷ .....: جواب:

۱۰۸ .....: ۵۹- سوال:

۱۰۹ .....: جواب:

۱۰۹ .....: ۶۰- سوال:

۱۰۹ .....: جواب:

۱۰۹ .....: ۶۱- سوال:

۱۰۹ .....: جواب:

۱۰۹ .....: ۶۲- سوال:

۱۰۹ .....: جواب:

۱۱۱ .....: ۶۳- سوال:

۱۱۱ .....: جواب:

۱۱۱ .....: ۶۴- سوال:

۱۱۱ .....: جواب:

۱۱۳ .....: ۶۵- سوال:

۱۱۳ .....: جواب:

۱۱۴ .....: ۶۶- سوال:

۱۱۴ .....: جواب:

۱۱۴ .....: ۶۷- سوال:

۱۱۴ .....: جواب:

۱۱۶ .....: ۶۸- سوال:

۱۱۶ .....: جواب:

۱۱۷ .....: ۶۹- سوال:

۱۱۷ .....: جواب:

۱۱۷ ..... سوال - ۷۰:

۱۱۸ ..... جواب:

۱۱۸ ..... سوال - ۷۱:

۱۱۸ ..... جواب:

۱۱۹ ..... سوال - ۷۲:

۱۱۹ ..... جواب:

۱۱۹ ..... سوال - ۷۳:

۱۱۹ ..... جواب:

۱۱۹ ..... سوال - ۷۴:

۱۱۹ ..... جواب:

۱۱۹ ..... سوال - ۷۵:

۱۱۹ ..... جواب:

۱۱۹ ..... سوال - ۷۶:

۱۲۰ ..... جواب:

۱۲۱ ..... سوال - ۷۷:

۱۲۱ ..... جواب:

۱۲۱ ..... سوال - ۷۸:

۱۲۱ ..... جواب:

۱۲۱ ..... سوال - ۷۹:

۱۲۱ ..... جواب:

۱۲۱ ..... سوال - ۸۰:

۱۲۱ ..... جواب:

۱۲۳ ..... سوال - ۸۱:

۱۲۳ ..... جواب:

۱۲۳ ..... سوال - ۸۲:

۱۲۳ ..... جواب:

۱۲۳ ..... سوال - ۸۳:

۱۲۳ ..... جواب:

۱۲۳ ..... سوال - ۸۴:

۱۲۳ ..... جواب:

۱۲۳ ..... سوال - ۸۵:

جواب: ۱۲۵

۸۶ - سوال: ۱۲۷

جواب: ۱۲۷

۸۷- سوال: ۱۲۷

جواب: ۱۲۷

۸۸- سوال: ۱۲۷

جواب: ۱۲۷

۸۹- سوال: ۱۲۷

جواب: ۱۲۷

۹۰- سوال: ۱۲۷

جواب: ۱۲۸

۹۱- سوال: ۱۳۰

جواب: ۱۳۰

۹۲- سوال: ۱۳۰

جواب: بخاری که از رطوبت نجس متصاعد می شود در سقف حمام مستحیل به عرق می شود نجس نیست و نه سقف را نجس می کند و نه بدن مسلمانان را و به سبب آن، احتیاج به تطهیر نیست. ۹۳ - سوال: ۱۳۰

جواب: ۱۳۰

جواب: ۱۳۱

۹۴- سوال: ۱۳۱

جواب: ۱۳۱

۹۵- سوال: ۱۳۱

جواب: ۱۳۲

۹۶- سوال: ۱۳۲

جواب: ۱۳۲

۹۷- سوال: ۱۳۵

جواب: ۱۳۶

۹۸- سوال: ۱۳۶

جواب: ۱۳۶

۹۹- سوال: ۱۳۶

جواب: ۱۳۶

۱۰۰ - سوال: ۱۳۷

جواب: ۱۳۷

١٣٧ ..... :سؤال: ١٠١-١٠١

١٣٧ ..... :جواب:

١٣٧ ..... :سؤال: ١٠٢-١٠٢

١٣٧ ..... :جواب:

١٣٧ ..... :سؤال: ١٠٣-١٠٣

١٣٧ ..... :جواب:

١٣٩ ..... :سؤال: ١٠٤-١٠٤

١٣٩ ..... :جواب:

١٣٩ ..... :سؤال: ١٠٥-١٠٥

١٣٩ ..... :جواب:

١٤٠ ..... :سؤال: ١٠٦-١٠٦

١٤٠ ..... :جواب:

١٤٠ ..... :سؤال: ١٠٧-١٠٧

١٤٠ ..... :جواب:

١٤١ ..... :سؤال: ١٠٨-١٠٨

١٤١ ..... :جواب:

١٤١ ..... :سؤال: ١٠٩-١٠٩

١٤١ ..... :جواب:

١٤١ ..... :سؤال: ١١٠-١١٠

١٤١ ..... :جواب:

١٤٣ ..... :سؤال: ١١١-١١١

١٤٣ ..... :جواب:

١٤٤ ..... :سؤال: ١١٢-١١٢

١٤٤ ..... :جواب:

١٤٦ ..... :سؤال: ١١٣-١١٣ كتاب الصلوه

١٤٦ ..... :جواب:

١٤٦ ..... :سؤال: ١١٤-١١٤

١٤٦ ..... :جواب:

١٤٦ ..... :سؤال: ١١٥-١١٥

١٤٦ ..... :جواب:

۱۴۷ .....: ۱۱۶ - سوال:

۱۴۷ .....: جواب:

۱۴۷ .....: ۱۱۷ - سوال:

۱۴۷ .....: جواب:

۱۴۷ .....: ۱۱۸ - سوال:

۱۴۷ .....: جواب:

۱۴۷ .....: ۱۱۹ - سوال:

۱۴۷ .....: جواب:

۱۴۸ .....: ۱۲۰ - سوال:

۱۴۸ .....: جواب:

۱۴۹ .....: ۱۲۱ - سوال:

۱۴۹ .....: جواب:

۱۴۹ .....: ۱۲۱ مکرر - سوال:

۱۴۹ .....: جواب:

۱۵۰ .....: ۱۲۲ - سوال:

۱۵۰ .....: جواب:

۱۵۰ .....: ۱۲۳ - سوال:

۱۵۰ .....: جواب:

۱۵۰ .....: ۱۲۴ - سوال:

۱۵۱ .....: جواب:

۱۵۱ .....: ۱۲۵ - سوال:

۱۵۱ .....: جواب:

۱۵۱ .....: ۱۲۶ - سوال:

۱۵۱ .....: جواب:

۱۵۱ .....: ۱۲۷ - سوال:

۱۵۱ .....: جواب:

۱۵۱ .....: ۱۲۸ - سوال:

۱۵۱ .....: جواب:

۱۵۲ .....: ۱۲۹ - سوال:

۱۵۳ .....: جواب:

۱۵۳ .....: ۱۳۰ - سوال:

جواب: چنین سفری حرام است جزما و به اختیار مرتکب آن نمی تواند شد و در این سفر، نماز را هم قصر نمیتوان کرد و نه روزه را افطار. ۱۳۱- سوال: ۱۵۳

جواب: ۱۵۳

جواب: هر گاه امام را به قدر یک ذکر " سبحان ربی العظیم و بحمده " دریابد راکعا صحیح است، هر چند امام، ذکر را تمام کرده و مشغول صلوات گفتن باشد و به دین آن اکتفا نکند. ۱۳۲- سوال: ۱۵۳

جواب: ۱۵۳

جواب: ۱۵۳

۱۳۳- سوال: ۱۵۳

جواب: ۱۵۳

۱۳۴- سوال: ۱۵۴

جواب: ۱۵۴

۱۳۵- سوال: ۱۵۴

جواب: ۱۵۵

۱۳۶- سوال: ۱۵۵

جواب: ۱۵۵

۱۳۷- سوال: ۱۵۵

جواب: ۱۵۵

۱۳۸- سوال: ۱۵۵

جواب: ۱۵۵

۱۳۹- سوال: ۱۵۵

جواب: ۱۵۶

۱۴۰- سوال: ۱۵۷

جواب: ۱۵۷

۱۴۱- سوال: ۱۵۷

جواب: ۱۵۷

۱۴۲- سوال: ۱۵۷

جواب: ۱۵۷

۱۴۳- سوال: ۱۵۷

جواب: ۱۵۷

۱۴۴- سوال: ۱۵۸

جواب: ۱۵۸

۱۴۵- سوال: ۱۵۹

جواب: ۱۵۹

۱۴۶- سوال: ۱۵۹

جواب: ۱۶۰

۱۴۷- سوال: ۱۶۰

جواب: ۱۶۰

۱۴۸- سوال: ۱۶۰

جواب: ۱۶۰

۱۴۹- سوال: ۱۶۰

جواب: ۱۶۱

۱۵۰- سوال: ۱۶۱

جواب: ۱۶۱

۱۵۱- سوال: ۱۶۱

جواب: ۱۶۱

۱۵۲- سوال: ۱۶۱

جواب: ۱۶۱

۱۵۳- سوال: ۱۶۳

جواب: ۱۶۳

۱۵۴- سوال: ۱۶۴

جواب: ۱۶۴

۱۵۵- سوال: ۱۶۴

جواب: ۱۶۴

۱۵۶- سوال: ۱۶۴

جواب: ۱۶۴

۱۵۷- سوال: ۱۶۶

جواب: ۱۶۶

۱۵۸- سوال: ۱۶۶

جواب: ۱۶۶

۱۵۹- سوال: ۱۶۶

جواب: ۱۶۶

۱۶۰- سوال: ۱۶۶

جواب: ۱۶۸

۱۶۱- سوال: ۱۶۸

١٦٨ ..... : جواب

١٦٨ ..... : سوال - ١٦٢

١٦٨ ..... : جواب

١٦٩ ..... : سوال - ١٦٣

١٦٩ ..... : جواب

١٦٩ ..... : سوال - ١٦٤

١٦٩ ..... : جواب

١٦٩ ..... : سوال - ١٦٥

١٧٠ ..... : جواب

١٧٠ ..... : سوال - ١٦٦

١٧٠ ..... : جواب

١٧٠ ..... : سوال - ١٦٧

١٧٠ ..... : جواب

١٧٠ ..... : سوال - ١٦٨

١٧٠ ..... : جواب

١٧١ ..... : سوال - ١٦٩

١٧٢ ..... : جواب

١٧٢ ..... : سوال - ١٧٠

١٧٢ ..... : جواب

١٧٢ ..... : سوال - ١٧١

١٧٢ ..... : جواب

١٧٣ ..... : سوال - ١٧٢

١٧٣ ..... : جواب

١٧٣ ..... : سوال - ١٧٣

١٧٣ ..... : جواب

١٧٣ ..... : سوال - ١٧٤

١٧٤ ..... : جواب

١٧٤ ..... : سوال - ١٧٥

١٧٤ ..... : جواب

١٧٤ ..... : سوال - ١٧٦

١٧٥ ..... : جواب

۱۷۵ .....: سوال: ۱۷۷

۱۷۵ .....: جواب:

۱۷۵ .....: سوال: ۱۷۸

۱۷۵ .....: جواب:

۱۷۵ .....: سوال: ۱۷۹

۱۷۵ .....: جواب:

۱۷۶ .....: سوال: ۱۸۰

۱۷۶ .....: جواب:

۱۷۷ .....: سوال: ۱۸۱

۱۷۷ .....: جواب:

۱۷۷ .....: سوال: ۱۸۲

۱۷۷ .....: جواب:

۱۷۷ .....: سوال: ۱۸۳

۱۷۷ .....: جواب:

۱۷۸ .....: سوال: ۱۸۴

۱۷۸ .....: جواب:

۱۷۸ .....: سوال: ۱۸۵

۱۷۸ .....: جواب:

۱۷۹ .....: سوال: ۱۸۶

۱۷۹ .....: جواب:

۱۷۹ .....: سوال: ۱۸۷

۱۷۹ .....: جواب:

۱۸۰ .....: سوال: ۱۸۸

۱۸۰ .....: جواب:

۱۸۱ .....: سوال: ۱۸۹

۱۸۱ .....: جواب:

۱۸۱ .....: سوال: ۱۹۰

۱۸۱ .....: جواب:

۱۸۲ .....: سوال: ۱۹۱

۱۸۳ .....: جواب:

۱۸۳ .....: سوال: ۱۹۲

جواب: ۱۸۳

سوال: ۱۹۳- سوال: ۱۸۳

جواب: ۱۸۳

سوال: ۱۹۴- سوال: ۱۸۴

جواب: ۱۸۴

سوال: ۱۹۵- سوال: ۱۸۴

جواب: ۱۸۴

سوال: ۱۹۶- سوال: ۱۸۵

جواب: ۱۸۵

سوال: ۱۹۷- سوال: ۱۸۵

جواب: ۱۸۵

سوال: ۱۹۸- سوال: ۱۸۸

جواب: ۱۸۸

سوال: ۱۹۹- سوال: ۱۸۹

جواب: ۱۸۹

سوال: ۲۰۰- سوال: ۱۸۹

جواب: ۱۸۹

سوال: ۲۰۱- سوال: ۱۹۰

جواب: ۱۹۰

سوال: ۲۰۲- سوال: ۱۹۰

جواب: ۱۹۰

سوال: ۲۰۳- سوال: ۱۹۰

جواب: ۱۹۰

سوال: ۲۰۴- سوال: ۱۹۰

جواب: ۱۹۰

سوال: ۲۰۵- سوال: ۱۹۰

جواب: ۱۹۱

سوال: ۲۰۶- سوال: ۱۹۱

جواب: ۱۹۲

سوال: ۲۰۷- سوال: ۱۹۲

جواب: ۱۹۲

.....: سؤال: ٢٠٨-١٩٢

.....: جواب: ١٩٢

.....: سؤال: ٢٠٩-١٩٢

.....: جواب: ١٩٢

.....: سؤال: ٢١٠-١٩٢

.....: جواب: ١٩٤

.....: سؤال: ٢١١-١٩٤

.....: جواب: ١٩٤

.....: سؤال: ٢١٢-١٩٤

.....: جواب: ١٩٤

.....: سؤال: ٢١٣-١٩٤

.....: جواب: ١٩٤

.....: سؤال: ٢١٤-١٩٤

.....: جواب: ١٩٦

.....: سؤال: ٢١٥-١٩٦

.....: جواب: ١٩٦

.....: سؤال: ٢١٦-١٩٦

.....: جواب: ١٩٦

.....: سؤال: ٢١٧-١٩٧

.....: جواب: ١٩٧

.....: سؤال: ٢١٨-١٩٧

.....: جواب: ١٩٧

.....: سؤال: ٢١٩-١٩٨

.....: جواب: ١٩٨

.....: سؤال: ٢٢٠-١٩٨

.....: جواب: ١٩٨

.....: سؤال: ٢٢١-١٩٩

.....: جواب: ١٩٩

.....: سؤال: ٢٢٢-١٩٩

.....: جواب: ١٩٩

.....: سؤال: ٢٢٣-١٩٩

جواب: ۱۹۹

سوال: ۲۲۴- سوال: ۲۰۱

جواب: ۲۰۱

سوال: ۲۲۵- سوال: ۲۰۱

جواب: ۲۰۱

سوال: ۲۲۶- سوال: ۲۰۱

جواب: ۲۰۱

جواب: ۲۰۲

سوال: ۲۲۸- سوال: ۲۰۳

جواب: ۲۰۳

سوال: ۲۲۹- سوال: ۲۰۳

جواب: ۲۰۳

سوال: ۲۳۰- سوال: ۲۰۳

جواب: ۲۰۳

سوال: ۲۳۱- سوال: ۲۰۵

جواب: ۲۰۵

سوال: - سوال: ۲۰۵

جواب: ۲۰۵

سوال: ۲۳۳- سوال: ۲۰۵

جواب: ۲۰۵

سوال: ۲۳۴- سوال: ۲۰۵

جواب: ۲۰۶

سوال: ۲۳۵- سوال: ۲۰۶

جواب: ۲۰۷

سوال: ۲۳۶- سوال: ۲۰۷

جواب: ۲۰۷

سوال: ۲۳۷- سوال: ۲۰۷

جواب: ۲۰۷

سوال: ۲۳۸- سوال: ۲۰۹

جواب: ۲۰۹

سوال: ۲۳۹- سوال: ۲۰۹

جواب: ۲۰۹

..... ۲۱۱ -۱-۲۳۸ سوال:

جواب: ۲۱۱

..... ۲۱۱ -۱-۲۳۹ سوال:

جواب: ۲۱۱

..... ۲۱۲ -۲۴۰ سوال:

جواب: ۲۱۲

..... ۲۱۴ -۲۴۱ سوال:

جواب: ۲۱۴

..... ۲۱۴ -۲۴۲ سوال:

جواب: ۲۱۴

..... ۲۱۴ -۲۴۳ سوال:

جواب: ۲۱۵

..... ۲۱۵ -۲۴۴ سوال:

جواب: ۲۱۵

..... ۲۱۵ -۲۴۵ سوال:

جواب: ۲۱۵

..... ۲۱۵ -۲۴۶ سوال:

جواب: ۲۱۵

..... ۲۱۵ - ۲۴۷ سوال:

جواب: ۲۱۵

..... ۲۱۶ - ۲۴۸ سوال:

جواب: ۲۱۶

..... ۲۱۶ -۲۴۹ سوال:

جواب: ۲۱۶

..... ۲۱۷ -۲۵۰ سوال:

جواب: ۲۱۷

..... ۲۱۷ -۲۵۱ سوال:

جواب: ۲۱۷

..... ۲۱۷ -۲۵۲ سوال:

جواب: ۲۱۷

٢١٧ .....:سوال- ٢٥٣

٢١٩ .....:جواب:

٢١٩ .....:سوال- ٢٥٤

٢١٩ .....:جواب:

٢١٩ .....:سوال-٢٥٥

٢١٩ .....:جواب:

٢١٩ .....:سوال-٢٥٦

٢١٩ .....:جواب:

٢٢٠ .....:سوال-٢٥٧

٢٢٠ .....:جواب:

٢٢١ .....:سوال-٢٥٨

٢٢١ .....:جواب:

٢٢١ .....:سوال ٢٥٩ -

٢٢١ .....:جواب:

٢٢٢ .....:سوال-٢٦٠

٢٢٢ .....:جواب:

٢٢٢ .....:سوال-٢٦١

٢٢٢ .....:جواب:

٢٢٣ .....:سوال-٢٦٢

٢٢٤ .....:جواب:

٢٢٤ .....:سوال-٢٦٣

٢٢٤ .....:جواب:

٢٢٤ .....:سوال-٢٦٤

٢٢٤ .....:جواب:

٢٢٥ .....:سوال ٢٦٥ -

٢٢٥ .....:جواب:

٢٢٥ .....:سوال-٢٦٦

٢٢٥ .....:جواب:

٢٢٥ .....:سوال-٢٦٧

٢٢٥ .....:جواب:

٢٢٥ .....:سوال-٢٦٨

جواب: ۲۲۵

سوال: ۲۶۹- سوال: ۲۲۵

جواب: ۲۲۵

سوال: ۲۷۰- سوال: ۲۲۵

جواب: ۲۲۶

سوال: ۲۷۱- سوال: ۲۲۶

جواب: ۲۲۶

سوال: ۲۷۲- سوال: ۲۲۶

جواب: ۲۲۷

سوال: ۲۷۳- سوال: ۲۲۷

جواب: ۲۲۷

سوال: ۲۷۴- سوال: ۲۲۸

جواب: ۲۲۸

سوال: ۲۷۵- سوال: ۲۲۸

جواب: ۲۲۸

سوال: ۲۷۶- سوال: ۲۲۹

جواب: ۲۲۹

سوال: ۲۷۷- سوال: ۲۲۹

جواب: ۲۲۹

سوال: ۲۷۸- سوال: ۲۲۹

جواب: ۲۳۰

سوال: ۲۷۹- سوال: ۲۳۰

جواب: ۲۳۰

سوال: ۲۸۰- سوال: ۲۳۰

جواب: ۲۳۰

سوال: ۲۸۱- سوال: ۲۳۰

جواب: ۲۳۰

سوال: ۲۸۲- سوال: ۲۳۱

جواب: ۲۳۲

سوال: ۲۸۳- سوال: ۲۳۲

جواب: ۲۳۲

۲۳۲ .....: سوال-۲۸۴

۲۳۲ .....: جواب:

۲۳۲ .....: سوال-۲۸۵

۲۳۲ .....: جواب:

۲۳۴ .....: سوال-۲۸۶

۲۳۴ .....: جواب:

۲۳۴ .....: سوال-۲۸۷

۲۳۴ .....: جواب:

۲۳۴ .....: سوال-۲۸۸

۲۳۵ .....: جواب:

۲۳۷ .....: سوال-۲۸۹

۲۳۷ .....: جواب:

۲۳۸ .....: سوال-۲۹۰

۲۳۸ .....: جواب:

۲۳۸ .....: سوال-۲۹۱

۲۳۸ .....: جواب:

۲۳۹ .....: سوال-۲۹۲

۲۳۹ .....: جواب:

۲۳۹ .....: سوال-۲۹۳

۲۳۹ .....: جواب:

۲۴۰ .....: سوال-۲۹۴

۲۴۰ .....: جواب:

۲۴۰ .....: سوال-۲۹۵

۲۴۰ .....: جواب:

۲۴۰ .....: سوال-۲۹۶

۲۴۰ .....: جواب:

۲۴۰ .....: سوال-۲۹۷

۲۴۰ .....: جواب:

۲۴۳ .....: سوال-۲۹۸

۲۴۳ .....: جواب:

۲۴۳ .....: سوال-۲۹۹

۲۴۳ .....: جواب:

۲۴۴ .....: سوال - ۳۰۰

۲۴۴ .....: جواب:

۲۴۵ .....: سوال - ۳۰۱

۲۴۵ .....: جواب:

۲۴۷ .....: سوال - ۳۰۲

۲۴۷ .....: جواب:

۲۴۷ .....: سوال - ۳۰۳

۲۴۷ .....: جواب:

۲۴۹ .....: سوال - ۳۰۴

۲۴۹ .....: جواب:

۲۴۹ .....: سوال - ۳۰۵

۲۴۹ .....: جواب:

۲۴۹ .....: سوال - ۳۰۶

۲۴۹ .....: جواب:

۲۴۹ .....: سوال - ۳۰۷

۲۴۹ .....: جواب:

۲۵۱ .....: سوال - ۳۰۸

۲۵۱ .....: جواب:

۲۵۱ .....: سوال - ۳۰۹

۲۵۱ .....: جواب:

۲۵۸ .....: سوال - ۳۱۰

۲۵۸ .....: جواب:

۲۶۰ .....: سوال - ۳۱۱

۲۶۱ .....: جواب:

۲۶۲ .....: سوال - ۳۱۲

۲۶۲ .....: جواب:

۲۶۴ .....: سوال - ۳۱۳

۲۶۴ .....: جواب:

۲۶۵ .....: سوال - ۳۱۴

۲۶۵ .....: جواب:

٢٤٨ ..... :سؤال - ٣١٥

٢٤٨ ..... :جواب

٢٤٩ ..... :سؤال - ٣١٦

٢٤٩ ..... :جواب

٢٧٠ ..... :سؤال - ٣١٧

٢٧٠ ..... :جواب

٢٧٢ ..... كتاب الزكوه من المجلد الاول

٢٧٢ ..... :سؤال - ٣١٨

٢٧٢ ..... :جواب

٢٧٢ ..... :سؤال - ٣١٩

٢٧٢ ..... :جواب

٢٧٢ ..... :سؤال - ٣٢٠

٢٧٢ ..... :جواب

٢٧٢ ..... :سؤال - ٣٢١

٢٧٢ ..... :جواب

٢٧٢ ..... :سؤال - ٣٢٢

٢٧٢ ..... :جواب

٢٧٤ ..... :سؤال - ٣٢٣

٢٧٤ ..... :جواب

٢٧٤ ..... :سؤال - ٣٢٤

٢٧٤ ..... :جواب

٢٧٤ ..... :سؤال - ٣٢٥

٢٧٤ ..... :جواب

٢٧٥ ..... :سؤال - ٣٢٦

٢٧٥ ..... :جواب

٢٧٥ ..... :سؤال - ٣٢٧

٢٧٥ ..... :جواب

٢٧٥ ..... :سؤال - ٣٢٨

٢٧٥ ..... :جواب

٢٧٦ ..... :سؤال - ٣٢٩

٢٧٦ ..... :جواب

۲۷۶ ..... : سوال - ۳۳۰

۲۷۶ ..... : جواب

۲۷۷ ..... : سوال - ۳۳۱

۲۷۷ ..... : جواب

۲۷۷ ..... : سوال - ۳۳۲

۲۷۷ ..... : جواب

۲۷۷ ..... : سوال - ۳۳۳

۲۷۷ ..... : جواب

۲۸۰ ..... : سوال - ۳۳۴

۲۸۰ ..... : جواب

۲۸۰ ..... : سوال - ۳۳۵

۲۸۰ ..... : جواب

۲۸۰ ..... : سوال - ۳۳۶

۲۸۰ ..... : جواب

۲۸۱ ..... : سوال - ۳۳۷

۲۸۱ ..... : جواب

۲۸۱ ..... : سوال - ۳۳۸

۲۸۱ ..... : جواب

۲۸۲ ..... : سوال - ۳۳۹

۲۸۲ ..... : جواب

۲۸۲ ..... : سوال - ۳۴۰

۲۸۲ ..... : جواب

۲۸۲ ..... : سوال - ۳۴۱

۲۸۳ ..... : جواب

۲۸۸ ..... : سوال - ۳۴۲

۲۸۹ ..... : جواب

۲۹۰ ..... : سوال - ۳۴۳

۲۹۰ ..... : جواب

۲۹۱ ..... : سوال - ۳۴۴

۲۹۱ ..... : جواب

۲۹۵ ..... : سوال - ۳۴۵

٢٩٥ ..... جواب:

٢٩٥ ..... سؤال: ٣٤٦-

٢٩٥ ..... جواب:

٢٩٥ ..... سؤال: ٣٤٧-

٢٩٦ ..... جواب:

٢٩٦ ..... سؤال: ٣٤٨-

٢٩٧ ..... جواب:

٢٩٧ ..... سؤال: ٣٤٩-

٢٩٧ ..... جواب:

٢٩٨ ..... سؤال: ٣٥٠-

٢٩٩ ..... جواب:

٢٩٩ ..... سؤال: ٣٥١-

٢٩٩ ..... جواب:

٣٠٠ ..... كتاب الخمس

٣٠٠ ..... سؤال: ٣٥٢-

٣٠٠ ..... جواب:

٣٠٠ ..... سؤال: ٣٥٣-

٣٠٠ ..... جواب:

٣٠٠ ..... سؤال: ٣٥٤-

٣٠٠ ..... جواب:

٣٠١ ..... سؤال: ٣٥٥-

٣٠١ ..... جواب:

٣٠٢ ..... سؤال: ٣٥٦-

٣٠٢ ..... جواب:

٣٠٢ ..... سؤال: ٣٥٧-

٣٠٢ ..... جواب:

٣٠٢ ..... سؤال: ٣٥٨-

٣٠٢ ..... جواب:

٣٠٢ ..... سؤال: ٣٥٩-

٣٠٢ ..... جواب:

٣٠٣ ..... سؤال: ٣٦٠-

..... جواب: ۳۰۴

..... سوال: ۳۶۱- ۳۰۴

..... جواب: ۳۰۴

..... سوال: ۳۶۲- ۳۰۴

..... جواب: ۳۰۴

..... سوال: ۳۶۳- ۳۰۵

..... جواب: ۳۰۵

..... سوال: ۳۶۴- ۳۰۵

..... جواب: ۳۰۵

..... سوال: ۳۶۵- ۳۰۶

..... جواب: ۳۰۶

..... سوال: ۳۶۶- ۳۰۶

..... جواب: ۳۰۶

..... سوال: ۳۶۷- ۳۰۶

..... جواب: ۳۰۶

..... سوال: ۳۶۸- ۳۰۸

..... جواب: ۳۰۸

..... سوال: ۳۶۹- ۳۰۸

..... جواب: ۳۰۸

..... سوال: ۳۷۰- ۳۰۹

..... جواب: ۳۰۹

..... سوال: ۳۷۱- ۳۱۱

..... جواب: ۳۱۱

..... سوال: ۳۷۲- ۳۱۱

..... جواب: ۳۱۱

..... سوال: ۳۷۳- ۳۱۲

..... جواب: ۳۱۲

..... سوال: ۳۷۴- ۳۱۳

..... جواب: ۳۱۳

..... سوال: ۳۷۵- ۳۱۴

..... جواب: ۳۱۴

٣١٥ ..... :سوال ٣٧٦-

٣١٦ ..... :جواب:

٣١٧ ..... :سوال ٣٧٧-

٣١٧ ..... :جواب:

٣١٧ ..... :سوال ٣٧٨-

٣١٨ ..... :جواب:

٣١٨ ..... :سوال ٣٧٩-

٣١٨ ..... :جواب:

٣١٨ ..... :سوال ٣٨٠-

٣١٩ ..... :جواب:

٣٢٣ ..... :سوال ٣٨١-

٣٢٣ ..... :جواب:

٣٢٤ ..... :سوال ٣٨٢-

٣٢٤ ..... :جواب:

٣٢٤ ..... :سوال ٣٨٣-

٣٢٤ ..... :جواب:

٣٢٥ ..... :سوال ٣٨٣-

٣٢٥ ..... :جواب:

٣٣٠ ..... :سوال ٣٨٤-

٣٣٠ ..... :جواب:

٣٣١ ..... :سوال ٣٨٥-

٣٣١ ..... :جواب:

٣٣٢ ..... :سوال ٣٨٦-

٣٣٢ ..... :جواب:

٣٣٥ ..... :سوال ٣٨٧-

٣٣٥ ..... :جواب:

٣٣٥ ..... :سوال ٣٨٨-

٣٣٧ ..... :سوال ٣٨٨ مكرر:

٣٣٧ ..... :جواب:

٣٤١ ..... :سوال ٣٨٩-

٣٤١ ..... :جواب:

٣٤١ ..... ٣٨٩ مكرر: سؤال:

٣٤١ ..... جواب:

٣٤١ ..... ٣٩٠- سؤال:

٣٤١ ..... جواب:

٣٤٢ ..... كتاب الصوم

٣٤٢ ..... ٣٩١- سؤال:

٣٤٢ ..... جواب:

٣٤٣ ..... ٣٩١ مكرر - سؤال:

٣٤٤ ..... جواب:

٣٤٤ ..... ٣٩٢- سؤال:

٣٤٤ ..... جواب:

٣٤٧ ..... ٣٩٣- سؤال:

٣٤٧ ..... جواب:

٣٥٥ ..... ٣٩٤- سؤال:

٣٥٥ ..... جواب:

٣٥٥ ..... ٣٩٥- سؤال:

٣٥٥ ..... جواب:

٣٥٦ ..... ٣٩٦- سؤال:

٣٥٦ ..... جواب:

٣٥٧ ..... ٣٩٧- سؤال:

٣٥٧ ..... جواب:

٣٥٧ ..... ٣٩٨- سؤال:

٣٥٨ ..... جواب:

٣٥٨ ..... ٣٩٩- سؤال:

٣٥٨ ..... جواب:

٣٥٨ ..... ٤٠٠- سؤال:

٣٥٨ ..... جواب:

٣٥٩ ..... ٤٠٠ مكرر - سؤال:

٣٥٩ ..... جواب:

٣٦٠ ..... ٤٠١- سؤال:

٣٦٠ ..... جواب:

٣٤١ ..... : ٤٠٢ - سؤال :

٣٤١ ..... : جواب :

٣٤١ ..... : ٤٠٣ - سؤال :

٣٤١ ..... : جواب :

٣٤١ ..... : ٤٠٤ - سؤال :

٣٤١ ..... : جواب :

٣٩٣ ..... : ٤٠٥ - سؤال :

٣٩٣ ..... : جواب :

٣٩٣ ..... : ٤٠٦ - سؤال :

٣٩٣ ..... : جواب :

٣٩٤ ..... : ٤٠٧ - سؤال :

٣٩٤ ..... : جواب :

٣٩٤ ..... : ٤٠٨ - سؤال :

٣٩٤ ..... : جواب :

٣٩٥ ..... : ٤٠٩ - سؤال :

٣٩٥ ..... : جواب :

٣٩٦ ..... : ٤١٠ - سؤال :

٣٩٦ ..... : جواب :

٣٩٦ ..... : ٤١١ - سؤال :

٣٩٦ ..... : جواب :

٣٩٦ ..... : ٤١٢ - سؤال :

٣٩٦ ..... : جواب :

٣٩٧ ..... : ٤١٣ - سؤال :

٣٩٧ ..... : جواب :

٣٩٧ ..... : جواب :

٣٩٩ ..... : كتاب الحج

٣٩٩ ..... : ٤١٤ - سؤال :

٣٩٩ ..... : جواب :

٤٠٠ ..... : ٤١٥ - سؤال :

٤٠٠ ..... : جواب :

٤٠١ ..... : ٤١٦ - سؤال :

٤٠١ ..... جواب:

٤٠٢ ..... سوال: ٤١٧

٤٠٢ ..... جواب:

٤٠٣ ..... سوال: ٤١٨

٤٠٣ ..... جواب:

٤٠٥ ..... سوال: ٤١٩

٤٠٦ ..... جواب:

٤٠٧ ..... سوال: ٤٢٠

٤٠٧ ..... جواب:

٤٠٨ ..... واما سوال:

٤٠٩ ..... سوال: ٤٢١

٤٠٩ ..... جواب:

٤١٠ ..... سوال: ٤٢٢

٤١١ ..... جواب:

٤١٢ ..... سوال: ٤٢٣

٤١٢ ..... جواب:

٤٢٤ ..... سوال: ٤٢٤

٤٢٥ ..... جواب:

٤٢٥ ..... سوال: ٤٢٥

٤٢٥ ..... جواب:

٤٢٦ ..... جواب:

٤٢٦ ..... سوال: ٤٢٦

٤٢٧ ..... جواب:

٤٢٨ ..... سوال: ٤٢٧

٤٢٨ ..... جواب:

٤٢٩ ..... سوال: ٤٢٨

٤٢٩ ..... جواب:

٤٢٩ ..... سوال: ٤٢٩

٤٢٩ ..... جواب:

٤٢٩ ..... سوال: ٤٣٠

٤٣٠ ..... جواب:

.....:سوال-۴۲۱ ۴۳۰

.....:جواب ۴۳۰

.....:سوال-۴۲۲ ۴۳۰

.....:جواب ۴۳۱

.....:سوال-۴۲۳ ۴۳۱

.....:جواب ۴۳۱

.....:سوال-۴۲۴ ۴۳۱

.....:جواب ۴۳۱

.....:سوال-۴۲۵ ۴۳۲

.....:جواب ۴۳۲

.....:سوال-۴۲۶ ۴۳۵

.....:جواب ۴۳۵

.....:سوال-۴۲۷ ۴۳۵

.....:جواب ۴۳۵

.....:سوال-۴۲۸ ۴۳۶

.....:جواب ۴۳۶

.....:سوال-۴۲۹ ۴۳۶

.....:جواب ۴۳۶

.....:سوال-۴۴۰ ۴۳۶

.....:جواب ۴۳۷

.....:سوال-۴۴۱ ۴۳۸

.....:جواب ۴۳۸

.....:سوال-۴۴۲ ۴۳۸

.....:جواب ۴۳۸

.....:سوال-۴۴۳ ۴۳۹

.....:جواب ۴۳۹

.....:سوال-۴۴۴ ۴۳۹

.....:جواب ۴۳۹

.....:سوال-۴۴۵ ۴۴۰

.....:جواب ۴۴۱

.....:سوال-۴۴۶ ۴۴۶

٤٤٨ ..... جواب:

٤٥٣ ..... سؤال: ٤٤٧-

٤٥٣ ..... جواب:

٤٤٤ ..... سؤال: ٤٤٨-

٤٤٥ ..... جواب:

٤٤٥ ..... سؤال: ٤٤٩-

٤٤٥ ..... جواب:

٤٤٦ ..... سؤال: ٤٥٠-

٤٤٦ ..... جواب:

٤٤٧ ..... كتاب الجهاد

٤٤٧ ..... سؤال: ٤٥١-

٤٤٧ ..... جواب:

٤٤٨ ..... سؤال: ٤٥٢-

٤٤٨ ..... جواب:

٤٤٩ ..... سؤال: ٤٥٣-

٤٤٩ ..... جواب:

٤٧٥ ..... سؤال: ٤٥٤-

٤٧٥ ..... جواب:

٤٩٩ ..... سؤال: ٤٥٥-

٤٩٩ ..... جواب:

٥٠١ ..... سؤال: ٤٥٦-

٥٠١ ..... جواب:

٥٠٢ ..... سؤال: ٤٥٧-

٥٠٢ ..... جواب:

٥٠٢ ..... سؤال: ٤٥٨-

٥٠٢ ..... جواب:

٥٠٢ ..... سؤال: ٤٥٩-

٥٠٣ ..... جواب:

٥٠٦ ..... سؤال: ٤٦٠-

٥٠٦ ..... جواب:

٥٠٧ ..... سؤال: ٤٦١-

.....: جواب ۵۰۷

.....: سوال - ۴۶۲ ۵۰۷

.....: جواب ۵۰۷

.....: سوال - ۴۶۳ ۵۰۷

.....: جواب ۵۰۷

.....: سوال - ۴۶۴ ۵۰۷

.....: جواب ۵۰۹

.....: سوال - ۴۶۵ ۵۰۹

.....: جواب ۵۰۹

.....: سوال - ۴۶۶ ۵۰۹

.....: جواب ۵۱۰

.....: سوال - ۴۶۷ ۵۱۰

.....: جواب ۵۱۰

.....: سوال - ۴۶۸ ۵۱۰

.....: جواب ۵۱۱

.....: سوال - ۴۶۹ ۵۱۳

.....: جواب ۵۱۳

.....: سوال - ۴۷۰ ۵۱۳

.....: جواب ۵۱۴

.....: سوال - ۴۷۱ ۵۱۷

.....: جواب ۵۱۷

.....: سوال - ۴۷۲ ۵۱۷

.....: جواب ۵۱۷

.....: سوال - ۴۷۳ ۵۱۸

.....: جواب ۵۱۸

.....: سوال - ۴۷۴ ۵۱۹

.....: جواب ۵۱۹

.....: سوال - ۴۷۵ ۵۱۹

.....: جواب ۵۱۹

.....: سوال - ۴۷۶ ۵۲۰

.....: جواب ۵۲۰

٥٢٠ .....: سؤال: ٤٧٧-

٥٢١ .....: جواب:

٥٢١ .....: سؤال: ٤٧٨-

٥٢١ .....: جواب:

٥٢١ .....: سؤال: ٤٧٩-

٥٢٢ .....: جواب:

٥٢٢ .....: سؤال: ٤٨٠-

٥٢٢ .....: جواب:

٥٢٢ .....: سؤال: ٤٨١-

٥٢٢ .....: جواب:

٥٢٥ .....: جواب:

٥٢٦ .....: سؤال: ٤٨٢-

٥٢٦ .....: جواب:

٥٢٧ .....: سؤال: ٤٨٣-

٥٢٧ .....: جواب:

٥٢٧ .....: سؤال: ٤٨٤-

٥٢٧ .....: جواب:

٥٢٧ .....: سؤال: ٤٨٥-

٥٢٨ .....: جواب:

٥٢٩ .....: سؤال: ٤٨٦-

٥٢٩ .....: جواب:

٥٣٠ .....: سؤال: ٤٨٧-

٥٣٠ .....: جواب:

٥٤٢ .....: سؤال: ٤٨٨-

٥٤٢ .....: جواب:

٥٤٤ .....: كتاب الامر بالمعروف والنهي عن المنكر .....

٥٤٤ .....: سؤال: ٤٨٩-

٥٤٤ .....: جواب:

٥٤٤ .....: سؤال: ٤٩٠-

٥٤٤ .....: جواب:

٥٤٥ .....: سؤال: ٤٩١-

۵۴۵ ..... جواب:

۵۴۵ ..... سوال: ۴۹۲-

۵۴۵ ..... جواب:

۵۴۹ ..... سوال: ۴۹۳-

۵۵۰ ..... جواب:

۵۵۰ ..... سوال: ۴۹۴-

۵۵۰ ..... جواب:

۵۵۱ ..... سوال: ۴۹۵-

۵۵۱ ..... جواب:

۵۵۱ ..... سوال: ۴۹۶-

۵۵۱ ..... جواب:

۵۵۱ ..... سوال: ۴۹۷-

۵۵۱ ..... جواب:

۵۵۳ ..... سوال: ۴۹۸-

۵۵۳ ..... جواب:

۵۵۴ ..... دربارہ مرکز

سرشناسه: میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمدحسن، ۱۱۵۱-۱۲۳۱ق.

عنوان و نام پدیدآور: جامع الشتات / تالیف ابوالقاسم قمی؛ با تصحیح و اهتمام مرتضی رضوی.

مشخصات نشر: تهران: کیهان، ۱۳-.

مشخصات ظاهری: ج.

شابک: ۳۲۰۰ ریال (ج. ۱)؛ ۳۷۰۰ ریال (ج. ۲)؛ ۸۰۰۰ ریال (ج. ۳)؛ ۱۵۰۰۰ ریال (ج. ۴)

یادداشت: عربی.

یادداشت: فهرست نویسی براساس جلد چهارم، ۱۳۷۵.

یادداشت: ج. ۲ (چاپ اول: تابستان ۱۳۷۱).

یادداشت: ج. ۱ (چاپ اول: بهار ۱۳۷۱).

یادداشت: ج. ۳ (چاپ اول: پاییز ۱۳۷۱).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: فقه جعفری -- رساله عملیه

شناسه افزوده: رضوی، مرتضی، ۱۳۱۰-، مصحح

رده بندی کنگره: BP۱۸۳/۹ م ۹۴ ج ۲ ۱۳۰۰ ی

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۳۴۲۲

شماره کتابشناسی ملی: م ۷۷-۳۹۵۴

ص: ۱

جامع الشتات (جلد اول) تألیف: میرزا ابو القاسم قمی با تصحیح واهتمام: مرتضی رضوی چاپ اول: بهار ۱۳۷۱ - پنج هزار
نسخه چاپ مؤسسه کیهان حق چاپ برای انتشارات کیهان محفوظ است خیابان انقلاب - مقابل پارک دانشجو - خیابان
انوشیروان شماره ۱۰ انتشارت کیهان

ص: ۲

بسم الله الرحمن الرحيم

ص: ٣

سخن از زندگی نابغه ای بزرگ و محقق اندیشمند مانند میرزای قمی برای من که یکی از مریدان مکتبش هستم فرحبخش و بی تردید برای هر خواننده ای نیز نشاط آور است. علاوه بر جهات مفید و لازم و زیبای دیگر که در شناختن شخصیت شخصیت های علمی هست.. به گمانم بهتر است سخن را به همان رسم و سنت زمان خود او که در شناسنامه و معرفی افراد معمول بود آغاز کنیم: - میرزا ابو القاسم ابن مولی (ملا) محمد حسن، گیلانی رشتی شفتی دار لسروری جاپلقی قمی، در عرف عمومی به "میرزای قمی" و در عرف محافل علمی به "محقق قمی" معروف است. نام پدرش همانطور که در بالا آمد "محمد حسن" میباشد که در زبان مردم بطور اختصار به "حسن" معروف بوده است و چون در زمان وی، لقب "ملا" رایج بود وی را "ملا حسن" می خواندند. ملا واژه ای ترکی به معنای دانشمند، استاد و خبیر میباشد که در بعضی از لهجه های ترکی "منلا" نیز آمده است و بعضیها عقیده دارند که ملا مخفف منلا میباشد. به هر صورت بی گمان مترادف دانستن ملا با مولی و یا نظر آنانکه ملا را باصطلاح

"مترک" مولی دانسته اند و در ترجمه میرزای قمی و سایرین آورده اند درست نمی باشد. همان طور که در عنوان بالا نیز به تأسی از آنان بدینگونه آورده شد. ملا حسن از مردم "شفقت" که دهستانی از توابع فومن است، میباشد. وی در جوانی برای تحصیل علوم در حوزه علمیه اصفهان (که آن روز پس از حوزه نجف و کربلا اهمیت و اعتبار سوم را داشته) بدان شهر می‌رود. و از محضر اساتیدی مانند میرزا حبیب الله و میرزا هدایه الله استفاده مینماید و چون به دامادی استاد یعنی میرزا هدایه الله نایل می شود دل از دیار گیلان برکنده و در اصفهان ماندگار می شود. استاد از طرف حکومت وقت (نادر: افشاریه) برای رتق و فتق امور قضائی منطقه "جایلق" - دهستانی در ۱۲ کیلومتری بروجرد - مأمور می شود. شاگرد نیز به همراه استاد می‌رود و بالاخره میرزای قمی در روستای "دره باغ" جایلق، متولد می شود. دارالسرور عنوانی است که درباریان قاجاری به شهر بروجرد داده بودند به همین لحاظ لفظ دارالسرور در سلسله عنوان های شناسنامه ای مرحوم میرزا قرار گرفته است. میرزا: میرزاده: امیرزاده: این لفظ به صورت مخفف "میرزا" ابتدا در عصر سربداران رواج یافت که به فرزند امیر، اطلاق میگشت. و در عصر تیموریان علاوه بر معنای مذکور، اصطلاحاً به عنوان لقب از طرف دربار حکومتی به سران لشکری و کشوری اعطا میگردد. میرزا در این کاربرد بار دیگری از معنی را به همراه داشت، زیرا این لقب به افرادی داده میشد که بهره ای از اندیشه و علم داشته باشند. در دوران صفویه هر دو کاربرد در کنار هم برای این کلمه بود، بتدریج کاربرد دوم اهمیت بیشتری پیدا کرد، به حدی که "میرزا" لقب بعضی از شاهان نیز گردید. نادرشاه در اوایل کارش و قبل از جلوس علاقه داشت که "نادر میرزا" خطابش کنند. لیکن اعطای لقب "طهماسبقلی" از طرف شاه طهماسب دوم وی را از این لقب بینیاز کرد. در زمان کریم خان زند و قاجاریه لفظ میرزا کاملاً به معنای عالم و دانشمند به کار رفت. با اینکه در معنای اصلی خود نیز به کار میرفت و در همان عصر کاربرد سومی نیز پیدا کرد و تدریجاً به هر نویسنده و نامه نگاری نیز، میرزا گفتند. و بالاخره معنای اصلی کاملاً به فراموشی سپرده شد. زیرا قاجاریان ترجیح میدادند که "شازده" - شاهزاده - خطاب شوند و گاهی شاهزادگان هر دو عنوان را یدک میکشیدند مثلاً "شازده امامقلی میرزا"!

با رواج کاربرد سوم، از رونق کاربرد دوم نیز کاسته شد. آنچه به موضوع سخن ما مربوط می شود کاربرد این لفظ در عصر کریم خان زند و فتحعلی شاه می باشد که زیباترین و عالیترین معنای خود را داشت و مراد از آن " دانشمند " بوده است. میرزای قمی در سال ۱۱۵۰ هجری قمری در روستای دره باغ متولد شده و در سال ۱۲۳۱ در شهر مقدس قم به درود حیات گفته است (یعنی زندگی پربارش ۸۱ سال بوده است). البته در مورد تولد او سال های ۱۱۵۱ و ۱۱۵۳ و در مورد وفاتش سال ۱۲۳۳، نیز در بعضی از متون ذکر شده است. دوران تحصیل: ابتدا در همان روستای دره باغ علوم ادبی فارسی و عربی را در حضور پدر آموخته، آنگاه به شهر خوانسار منتقل می شود و در زمره شاگردان مرحوم سید حسین خوانساری صاحب " روضات الجنات " قرار میگیرد و سالهائی چند به تحصیل فقه، اصول فقه میپردازد و در اواخر همان سال ها با خواهر آن دانشمند بزرگ ازدواج می کند. سپس به سوی عراق عزیمت کرده و در سلک شاگردان دانشمند معروف و نامی آقا محمد باقر بهبهانی (در کربلا) قرار میگیرد و از شاگردان ممتاز و برتر آن استاد بزرگ شمرده می شود. میرزا همانطور که سخت مورد توجه مرحوم سید حسین خوانساری بود (و به همین جهت مقدمات ازدواجش با خواهر استاد فراهم گردید) همان طور هم سخت مورد توجه مرحوم بهبهانی دانشمند شهیر و محیی نحله اصولی قرار گرفت، به حدی که شایع گردید بهبهانی نماز و روزه استیجاری به جای می آورد و درآمد آن را جهت امرار معاش به میرزا میدهد. گویا مرحوم بهبهانی بیش از شاگردان دیگرش به میرزا کمک میکرده، آنانکه چنین رفتاری را به نظر خودشان تبعیض و ناعادلانه مینداشتند و از طرفی به عدالت بهبهانی معتقد بودند موضوع را بدینگونه توجیه کرده و به اصطلاح حمل بر صحت میکرده اند. و گرنه بهبهانی مرجعیت مهم و پر نفوذی داشت و به میزان کافی بیت المال در اختیارش بود و بر خود لازم میدانسته که به افراد مستعد و دارای نبوغ کمک زیادتری بنماید.

میرزا در مدت اقامت در کربلا (متأسفانه مدت آن دقیقاً معلوم نیست) به رتبه ای از علم و دانش رسید که به دریافت "اجازه" از دست استاد عظیم المنزله ای مانند بهبهانی که هنوز هم از شهرت جهانی برخوردار است، نائل گردید و به موطن خویش یعنی لرستان برگشت و در همان روستای دره باغ از منطقه چاپلق ساکن گردید. پس از زمانی به روستای دیگر در همان منطقه بنام "قلعه بابو" کوچ می کند. گویا میرزا از این دو روستا و مدتی که در آنها به سر برده خاطرات تلخی داشته است. حتی شایع شده است که ماجرای "مار" - کشیدن شکل مار - میان میرزا و شخص عوامفریبی در یکی از همان روستاها رخ داده است! میرزا از قلعه بابو به اصفهان مهاجرت می کند و در مدرسه "کاسه گران" به تدریس می پردازد. ظاهراً از شرایط آنجا راضی بوده خصوصاً از این جهت که در یک مرکز علمی و درسی حضور داشته است. لیکن باز دست روزگار راحتش نمیگذارد، یکی از علمای مریدباز و ریاست طلب نسبت به او حسادت میورزد و موجبات اذیت و آزارش را فراهم می کند. و همینگونه مسایل و حوادث است که افرادی مانند محقق قمی را به شدت به سوی روستاها میراند و روزگار از اینگونه شلاقها بر پیکر مردان بزرگ، بسیار دارد. میرزا از اصفهان به شیراز می رود، در پایتخت و کیل الرعایا و مرید کتاب "شرایع" نیز به میرزا خوش نمیگذرد روح آزاده میرزا او را در سازگاری با هر محیطی ناتوان میکرده است. ظاهراً بیش از دو یا سه سال در شیراز نمیماند علی رغم شهرت کریم خان زند به نیکوکاری و علم و دانش دوستی، توجهی به این دانشمند بزرگ نمی شود. باز هم بار سفر میندد. شیخ عبدالمحسن (یا پسرش موسم به شیخ مفید) مبلغ هفتاد تومان به میرزا کمک می کند. پولی که هم به زندگی میرزا سر و سامان میدهد و هم او را برای خرید کتاب به مقداری که دلش میخواست قادر مینماید. دانشمند فقیر به نوایی میرسد. باز مطابق "از دست قیل و قال مردمان ملولم و انزوایم آرزوست" مجدداً به روستای قلعه بابو پناه می آورد. حوزه علمیه کوچکی در آنجا دایر می کند اما این انزواگرایی متواضعانه و گریزپایی از مدار ریاست و نام و شهرت، با کوله بار پر انباشت دانش او سازگار نبود. او گنجی نبود که هر ویرانه ای توان گنجایش او را داشته باشد، گو که او "در سروری نکوبد و سر در دسر ندارد" لیکن چنین حالتی در همه و دست کم در اکثر نوابغ

وجود داشته و صد البته کمتر توانسته اند در این گریزپایی موفق شوند و از دسترس ریاست دور بمانند و بالاخره ریاست خودش را به آنان رسانیده است. حوزه درسی میرزا در قلعه بابو پا نگرفت. تجربه های متوالی و متعدد، او را به شهر قم هدایت کرد. شاید به نظر او قم آن روز، هم یک اجتماع بود و هم از مزایای انزوا برخوردار بود. قم که دورانی مهد فقها و محدثین بود و بارها رونق علمیش اوج گرفته و فراز و نشیبی را طی کرده بود. اینک از همه درس و بحث خالی و مسکن زهاد و عباد است. که شاید میرزا را هم در زمره آنان قرار دهد و در عین حال از درس و بحث هم محروم نشکند. اما چنین نشد با ورود میرزا حوزه علمیه قم جان گرفت و خاطره های گذشته را به یاد آورد. میرزا را به جد باید حلقه اتصال قم عتیق با قم جدید نامید. او مرجعیت قم را مجددا احیاء کرد و وجود او مسلم کرد که قم نمرده است. تجدید حیاتی که او به قم داد و از سقوط روزافزون قم جلوگیری کرد زمینه را برای قدوم مرحوم حاج شیخ عبد الکریم حائری (۱) مؤسس حوزه علمیه جدید قم، آماده کرد یعنی موجی که میرزا ایجاد کرده بود بیش از یک قرن تداوم داشت. محقق قمی کتابهایش را در شهر قم نوشته و در آن شهر به مقام مرجعیت رسیده است. تا آخر عمر در آن شهر زیست و در آنجا نیز مدفون گردید. مدفن میرزا: در سال وفات میرزا هنوز صحن بزرگ حرم حضرت معصومه علیها سلام ساخته نشده بود. ایوان طلا و صحن کوچک نیز در عصر خود میرزا به دستور فتحعلی شاه ساخته شد. حرم در گوشه قبرستان بزرگی قرار داشت. میرزا را (تقریباً) در وسط آن و در موازات قبر

ص: ۹

۱- حوزه علمیه قم از عصر ائمه طاهرین (علیه السلام) بوده و هست و هرگز قم بدون حوزه نبود. لیکن فراز و نشیب هایی را طی کرده است. میرزا در یکی از مقاطع نشیبی آن، آمده و جریان حوزه را رو به فراز برگردانیده است. علت این که میرزا نتوانست کاری را که مرحوم حائری بعدها انجام داد، انجام دهد، خصوصیت فتوای وی در مورد خمس بود. میرزا نمیتوانست چیزی از خمس را برای تقویت حوزه خرج کند زیرا او خمس (هم سهم امام هم سهم سادات) را کلاً مال سادات میدانست و بدین ترتیب دست هایش بسته بود که اعتلای حوزه قم حدود یک قرن به تاخیر افتاد. در این مورد نگاه کنید به باب خمس همین کتاب [کتاب الشتات]

مرحوم ابن قولویه و ابن بابویه دفن کردند.

امروز قبر میرزا و ابن بابویه با چهار ردیف از دکان های بازار شیخان محصور است و به نام قبرستان شیخان معروف است و قبر ابن قولویه در پیاده رو خیابان ارم نزدیک به سه راه چهارمردان قرار دارد. قبرستان شیخان - دو شیخ، دو مرد بزرگ - در اصل به خاطر ابن قولویه و ابن بابویه بدین نام خوانده شده لیکن امروز مراد از شیخان ابن بابویه و میرزا میباشد.

میرزای قمی مجتهدی محقق و فقیهی دقیق نگر و اصولی کاوشگر بود. او در ردیف اول علمای شیعه و از سرشناسان تاریخ تشیع است. او در معادله "نحله اخباری" و "نحله اصولی" تاریخ حوزه های علمیه، از وزنه های سنگینی است که معادله را به نفع نحله اصولی چرخانیده است. کتاب جاوید "قوانین الاصول" وی، شخصیت علمی او را جاودان کرده است. قوانین از زمان خود او تاکنون، هم مرجع محققین و بزرگان اندیشه بوده و هست و هم از کتب کلاسیک و رسمی حوزه های علمیه بود به حدی که لفظ "قمی" به اطلاق رسیده و در مباحث و محافل علمی هر شنونده به محض شنیدن "قال القمی" میدانند که مراد گوینده یا نویسنده، میرزای قمی است. در فرهنگ حوزوی ما اینگونه اطلاق بیانگر عظمت علمی و نبوغ و ارزش فکری شخص میباشد.

میرزا در علوم مختلفه از قبیل: فقه، اصول، حدیث، تاریخ، کلام، رجال و فلسفه تبحر داشت و آثار به جای مانده از وی دلیل این تبحر است. صاحب روضات میگوید: شأن میرزا در علوم أجل از آن است که وصف شود! نظریه های اختصاصی: هر دانشمندی دارای نظریه هائی هست و می شود که با نظریه های دیگران متمایز باشد.

لیکن ابراز نظریه و ارائه ابتکار در مسائل اساسی تنها در انحصار اهل نبوغ میباشد، میرزا نیز از این قبیل است. مهمترین و معروفترین نظریه های استثنائی وی در مسائل اساسی عبارتند از:

۱ - اعتقاد و استدلال بر « حجیت ظن مطلق »

۲ - اعتقاد و استدلال بر « امکان اجتماع امر و نهی در چیزی واحد »

۳ - اعتقاد و استدلال بر « جواز قضاوت مقلد بر اساس رای مجتهد »

سید بزرگوار محسن امین در اعیان الشیعه آورده است: او یکی از ارکان دین و علمای ربانین و فضلاهی محققین و بزرگان مؤسسن و جانشین گذشتگان صالح است. او از بحرهای علم و سرشناسان فقهای متبحر میباشد که کاوشگری عمیق و کثیر الاطلاع و دارای روش زیبا و سبک و سلیقه معتدل بود. تردیدی نیست که او از دانشمندان مکتب اهل بیت علیهم السلام و فقهای آل محمد (صلی الله علیه و آله) و دنباله رو آنان و هدایت یافته به هدایتشان، میباشد. صاحب روضات میگوید میرزای قمی " کثیر الخشوع " و " غریز الدموع " و خوش برخورد بود و معاشرت نیکو داشت. و جالب اینکه دانشمند اخباری معروف میرزا محمد عبد النبی نیشابوری که مخالف سرسخت (بل دشمن) میرزا بود - و از اینکه میرزا در تقویت نحله اصولی در قبال نحله اخباری سخت موثر بود رنجیده خاطر و نسبت به وی بدبین بود و میرزا و شاگردانش را " قاسمیه " مینامید.

همانطور که مرحوم سید علی طباطبائی صاحب ریاض و یارانش را " ازارقه "، و شیخ جعفر صاحب کشف الغطاء و طرفدارانش را " امویه " مینامید - در کتاب " رجال " خود راجع به میرزا و تقوی و امانت و درستی حدیث مینویسد:

محقق قمی گاهی نیز از فتوهای " نادر " و خلاف مشهور، طرفداری کرده است. مانند مسئله سهم امام از خمس که بدان اشاره شد. و مانند قول بر اینکه " جهاد بدون حضور و اذن امام یا نایب خاص او مطلقا - دفاع از جان، مال و عرض، گروهی از مسلمین و نیز دفاع از بیضه اسلام، جهاد بالمعنی الحقیقی نیست با اینکه با شرایطی واجب است. " و نیز، وی همراه با اکثریت متقدمین و بر خلاف اکثریت قریب به اتفاق متاخرین، در همه احکام - اعم از عبادات و معاملات، به " توقیفی بودنشان " قائل است. در لا به لای این کتاب موارد فوق و مسائل دیگر از این قبیل از نظر خوانندگان خواهد گذشت.

فقیه اصولی، مجتهد مصوب، معاصر، معتبر الحدیث است. با استفاده از کلمه "مصوب" محقق قمی را به "تصویب" و "مصوبه" منتسب و متهم مینماید، تصویب یعنی اعتقاد بر اینکه آنچه مجتهد به وسیله اجتهادش بدان میرسد همان حکم الله است. به طرفداران این بینش مصوبه گویند. صاحب اعیان الشیعه در مقام دفاع از میرزا میگوید "این سخن نیشابوری افتراء است زیرا هیچکس از علمای امامیه به تصویب قائل نیست و شاید مراد نیشابوری از تصویب همان اعتقاد به حکم ظاهری است که مجتهد و مقلد را معذور مینماید". اما باید دانست که نیشابوری همه کسانی را که به "معذوریت" عقیده دارند مصوب مینامد بل خود اخباریها نیز به نوعی معذوریت معتقدند. او میرزا را به این اتهام متهم می کند به دلیل اینکه وی در مورد "عمل به ظن" از همه علمای اصولی پیشرفته است. و در نظر یک اخباری چنین روشی نه تنها موضوعیت دادن به "عقل" بل موضوعیت دادن به اجتهاد اصولی است. شیخ اسد الله شوشتری صاحب "مقایس" که شاگرد میرزا بوده (و گویا شاگرد مرحوم بهبهانی نیز بوده است) راجع به تقوای او میگوید: شیخ معظم دانشمند برجسته، پیشرو و راهگشای تحقیق و تدقیق، بیانگر قوانین اصول و روش های فروع همچنانکه سزاوارش بود، او که نردبان تعالی را با فضایل ممتاز خویش پیمود. و قله های بلند مجد را با درخشندگیاش در نوردید... خضوع محقق قمی در کتاب های فقهیاش بیش از "قوانین الاصول" مشهود است. وی به هنگام استدلال فقهی که قهرا با شمارش و بررسی نظریه های فقهی پیشین همراه می شود، در نهایت درجه از احترام و ادب و بزرگواری با نام و سخنان آنان برخوردار مینماید. با کمال حفظ اصل "نقض و ابرام" و حق نقد و انتقاد و روحیه "قبول و رد" طوری سلوک می کند که گویی همه آنان را برتر از خود میدانند. مثلا تاختن های مرحوم ابن ادریس خصوصا نسبت به نظریات شیخ بزرگ طوسی، و یا تهاجمات مؤدبانه مرحوم شهید اول بر اطلاق انگاری فتوای شیخ، می تواند بیانگر میزان خضوع میرزا باشد. با اینکه روش ابن ادریس در جای خود از دیدگاه دیگر ارزشمند است که در حقیقت برای شکستن جو رکودی بود که سایه های عظمت شیخ بر گستره فقاهت تحمیل کرده بود و در حقیقت رفتار مذکور (و همینطور رفتار مرحوم

شهید) احیای مجدد اجتهاد بود. شاید دردناکتر از هر حادثه و ماجرای که متوجه محقق قمی در طول زندگی او شده و اماندگی او در مورد "جنگ قفقازیه" بوده است. همانطور که در صفحات بعدی بحث خواهد شد او از طرفی نمی تواند حکومت فتحعلی شاه را یک حکومت اسلامی و مکتبی بنامد و از طرف دیگر سعی می کند که شاه ایران را در مقابل تزار روس تضعیف نکند و این را یک وظیفه شرعی جدی میدانند. اینجاست که میتوان گفت تقوی و روح احتیاط کاریاش خود او را نیز سخت در تنگنا قرار میدهد. جهاد با نیروهای متجاوز روس را واجب میدانند اما اطاعت از فتحعلی شاه را واجب نمی داند. شاید اگر مرحوم محقق ثانی (شیخ بزرگوار علی کرکی) با فتحعلی شاه معاصر بود همانطور که حکومت شاه طهماسب را تنفیذ نمود همانطور هم با فتحعلی شاه رفتار میکرد. لیکن میرزا این تهور را نداشت به نظر میرزا، شاه قاجار یک طاغوت به تمام معنی بود طاغوتی که نباید تضعیفش کرد. موضعگیریهای مکتبی میرزا در این مورد در لایه لایه همین جامع الشتات مشخص است. اساتید میرزا اساتید محقق قمی در حدیث و علوم عبارتند از: پدر بزرگوارش، سید حسین خوانساری، آقا محمد باقر بهبهانی، شیخ محمد مهدی فتونی عاملی و آقا محمد باقر هزار جریبی.

شخصیت های زیادی در مکتب میرزا پرورش یافته اند که معروفترینشان عبارتند از: شیخ اسد الله شوشتری صاحب "مقایس"، سید محسن اعرجی صاحب "المحصل"، کرباسی صاحب "الاشارات"، سید عبد الله شبر صاحب "تفسیر شبر"، محمد مهدی خوانساری صاحب "رساله ابی بصیر"، سید علی شارح منظومه بحر العلوم و سید جواد عاملی صاحب "مفتاح الکرامه".

وجه تسمیه: جامع الشتات یعنی "جامع متفرقات"، در توجیه و توضیح چنین نامگذاری گفته اند:

۱: چون نظم و ترتیب مسائل مندرج در این کتاب، به صورت کلاسیک نیست و در

ص: ۱۴

مقایسه با کتاب های دیگر کلاسیک فقهی از یک اسلوب خاص و حالت " مفردات " برخوردار است، لذا بدین نام موسوم گشته است. ۲: نظر به اینکه مرحوم میرزا در این کتاب گاهی به زبان فارسی و گاهی به زبان عربی به نگارش پرداخته است و نیز گاهی از موضوع و مسائل فقهی خارج شده و مستقیماً وارد مسائل اصول شده است، بنابر این بهتر دانسته که نام کتاب را جامع الشتات بگذارد. با این که هر دو سخن بالا- در مورد این کتاب صحت دارد لیکن اینگونه خصوصیت ها عامل تفرقه محتوای کتاب نگشته و نیست. بل حقیقت مسأله چیز دیگر است. نام اصلی این کتاب " السؤال والجواب " بوده و علت وجودی و ساختار و محتوایش نیز چنین بوده است. خود محقق قمی غیر از این، نام دیگری برای کتاب انتخاب نکرده است زیرا مجموعه ای از علوم متعدد بود. پس از وفات میرزا، یکی از شاگردانش - که نامش برای ما معلوم نیست - مجلدات یا دفترهای سه گانه را (که مکمل یکدیگر بوده اند) تلفیق نموده و کتاب " الرد علی الصوفیه " را نیز به آخر آن افزوده و نام این مجموعه را جامع الشتات گذاشته است. منشأ مجلدات سه گانه " السؤال والجواب " پرسش های کتبی مردم بوده که مشکلات شرعی روزمره شان را می نوشتند (معمولاً- توسط روحانیان مناطق و شهرستان ها تدوین میگشته) و پاسخ کتبی از میرزا میخواستند. از سؤال ها و جواب ها نسخه ای در دفتر کار میرزا نگهداری میشد پس از آن که تعداد آنها در ابواب مختلف فقه به نصاب یک کتاب میرسید در اختیار نسخه برداران قرار میگرفت و منتشر میگشت. این برنامه سه بار تکرار شده است. خود میرزا در مواردی سؤال کننده را به کتاب " سؤال وجواب دوم " ارجاع میدهد که بیانگر تعداد سه دفتر بودن را میرساند. گویا در ابتدا که مجموعه جامع الشتات تکوین مییابد کتاب " اصول پنجگانه " نیز در اول آن گذاشته می شود که دست اندرکاران چاپ سنگی آن را از اول این کتاب برداشته اند.

امتیازات این کتاب:

جامع الشتات رجحان هایی بر کتاب های دیگر دارد. طوری که از دیدگاه های دیگر مرجوعیت هایی نیز دارد و هر کتابی اینچنین است. ولی رجحان ها و امتیازات این کتاب را میتوان در ردیف های زیر آورد:

ص: ۱۵

۱: نظر به این که منشأ و خاستگاه این کتاب حوادث و رخدادهایی است که عملاً در زندگی روزمره مردم پیش می‌آید، لذا مسائلی در این کتاب وجود دارد که بتردید در هیچ کتاب فقهی دیگر نه مطرح شده و نه اشاره ای به آنها شده است. ۲: به همان دلیل بالا- جنبه عملی این کتاب و به اصطلاح به درد بخور بودنش در مقیاس نسبی، بیشتر است. و از تکرار روند و جریان گذشتگان پیروی نکرده و در این خصیصه، یک ابتکار است. ۳: جالب این است که میرزا همین مسائل خاص را (که فقهای سلف در آنها بحثی نکرده اند) طوری به اصول و کلیات کلام گذشتگان ربط داده که خواننده به دشواری متوجه می شود که پیشینیان در این مورد بحث مستقیم نکرده اند. و اهل فن توجه دارند که این " ایجاد پیوند " کاری عظیم و بیانگر عمق بینش و وسعت علمی میرزا می باشد. ۴: زبان و بیان به اصطلاح مردمی دارد و در سبک محاورات مردمی نگارش یافته است. ۵: در عین مستدل بودن (که در ردیف مستدلترین کتاب هاست) از یک جریان ساده بیان و وضوح عجیبی برخوردار است. گویی یک دست مولف در دست عوام و دست دیگرش در دست متحجرتین فرد متخصصین است. و موفق در آمدن از چنین تعهد و مشی علاوه بر معلومات نیازمند نبوغ ذاتی است. ۶: جامع الشتات اولین فقه مکتوب به زبان فارسی است که توفیق کامل یافته و مطلوب همگان گشته است. بدیهی است اشخاص روحانی که در سراسر ایران، پاکستان، افغانستان و قفقازیه پراکنده بودند در سطوح مختلف علمی قرار داشتند، بیشترشان در حد اجتهاد نبودند و بعضی در پائینترین سطح بودند. جامع الشتات میتواند هم به عنوان فقه مستدل و هم به عنوان یک رساله علمیه فارسی دست آنان را بگیرد و یاریشان نماید بطوری که کمتر روحانی محلی بود که از آن بینباز باشد در عین حال برای محققین هم منبع تحقیق بود. با تکثیر رساله های عملیه فارسی، جامع الشتات بخشی از مشتریهای خویش را از دست داد و اینک علاقمندان دیگری، در عوض آنها پیدا کرده است. محافل حقوقی دانشگاهی به دلیل خصوصیات مذکور با این منبع بزرگ آشنا گشته اند. بی تردید برای هر شخص دست اندر کار حقوق دسترسی به این کتاب ضرورت دارد.

۷: صمیمیت و صراحت لهجه و نیز (به اصطلاح) خودمانی بودن، در جای جای کتاب میان خواننده و نویسنده یک رابطه قلبی ایجاد می کند.

۸: جامع الشتات دارای ساختار بخصوصی است که دست اندرکاران علوم اجتماعی (مردم نگاری، مردم شناسی، جامعه شناسی، بررسی نظام اداری و اجتماعی، و...) میتوانند - به عنوان یک منبع مهم و آئینه ای که اصول و فروع زیادی از نحوه زیست مردم ایران در اوایل عصر قاجاری را نشان میدهد - از آن بهره مند گردند.

۹: در این کتاب لغات و اصطلاحاتی به کار رفته که در زمان خود خیلی هم رایج بوده اند ولی متأسفانه در منابع لغوی فارسی یادی از آنها نشده، این نکته برای آنانکه سر و کاری با این رشته دارند سخت قابل توجه است.

نکته ضعف این کتاب به نکته ضعف خود مرحوم میرزا بر میگردد. اساسا سبک نگارش وی در حد خیلی بارز و مشخص دچار کمبود است و گاهی برای خواننده ایجاد دافعه می کند. ارجمندترین کتاب محقق قمی یعنی "قوانین الاصول" نیز از این کمبود فارغ نیست. این مرد متفکر آنقدر در رموز دقیق و لطیف غور میکرد که از چگونگی بافت و ساختار لفظ و عبارت باز میماند. افراد محقق این حالت را بهتر درک میکنند. شدت توجه به محتوی گاهی محقق را از پرداختن به "لفظ" و بدیعیات باز میدارد. تنکابنی میگوید: از مرحوم حاج ملا محمد صالح برغانی شنیدم که میگفت: میرزا آنقدر در تالیف قوانین تفر کرده بود که ثقل سامعه بهم رسانیده بود. مرحوم امین در "اعیان الشیعه" میرزا را از این جهت مورد انتقاد قرار داده است. در سیمای درخشان میرزا این نقطه ضعف به حدی به چشم میخورد که مرحوم تنکابنی تحت تاثیر شایعات میگوید: معروف است که علما دوازده هزار غلط لفظی بر کتاب قوانین گرفته اند لیکن آن جناب در حین تالیف قوانین در دریای فکر غوطه ور بود و در مقام تدقیق و تجبیر لفظ نبوده. نمیدانم خود تنکابنی که سر و کار نزدیکی با قوانین داشته چرا به اغراق آمیز (اغراق افراطی و بی رحمانه) بودن این سخن اشاره نکرده است؟! کتابی با دوازده هزار غلط نمی تواند مورد استفاده باشد تا چه رسد به این که حدود دو قرن کتاب کلاسیک حوزه ها و مرجع محققین طراز اول گردد آنهم با طلاب و محققین سختگیر و نقاد حوزه ها

که مته روی خشخاش میگذارند. به هر حال، این موضوع را باید صریحا به خوانندگان جامع الشتات اعلام کرد: کسی که آثار میرزا را مطالعه می کند ابتدا باید با سلیقه و نگارش میرزا آشنا شود و خصوصیتش را بشناسد تا به همراه او یک همراهی صمیمانه را دریابد. مثلا- (وبه عنوان یک نمونه جزئی) معمولا- میرزا به جای ضمیر " او " ضمیر " آن " را به کار میبرد وبالعکس. و یا در بیشتر مواقع به جای لفظ " تنها " یا لفظ " فقط " از کلمه " همان " و احيانا " همین " استفاده می کند. کم نیستند افرادی که در سنین کودکی و در اوایل تحصیل از حافظه قوی و استثنایی برخوردارند اما وقتی که به مرحله تحقیق میرسند پس از مدتی نیروی حفظشان به نیروی تحقیق بدل می شود، به طوری که گاهی نام فرزند خودشان را نیز فراموش میکنند. گویا محقق قمی از این قبیل بوده است. در یک سفری که به عتبات مبارکه داشته (یا قبل از آنکه از حوزه کربلا به ایران بازگردد) با مرحوم طباطبایی صاحب " ریاض " درگیر مباحثه علمی میشوند سید مرتب تکرار می کند " قل حتی اقول " بگو تا بگویم. و میرزا تکرار می کند " اکتب حتی اکتب " بنویس تا بنویسم. این برخورد دو جانبه نشان دهنده حفظ و بیان سید و برتری توان تحقیقی میرزا میباشد. و همینطور هم، در میان دانشمندان فن اصول معروف است. شاید در اینکه علمای دو قرن اخیر که متخصص در اصول فقه بوده اند کدامیک از این دو مرد میدان اصول را بر دیگری ترجیح میدهند، نتوان قضاوت کرد. نظریه های علمی هر دو مورد توجه بزرگان اصول بوده و هست و تکه های مهمی از سخنانشان در متون بعدی مورد بررسی و نقض و ابرام قرار گرفته است اما کتاب قوانین میرزا رسما یک کتاب کلاسیک حوزه ها بوده و کتاب مرحوم سید تنها به عنوان مرجع تحقیق مورد استفاده قرار میگرفت. جمله " بگو تا بگویم " یا " بنویس تا بنویسم " آن عبارت معروف رزمی قدیم - خصوصا نبردهای عرب - را تداعی می کند که " بگرد تا بگردیم " که خیلی به هم شباهت دارند. براستی علمای ما و طلاب حوزه های ما در مقام بحث و مباحثه به این حد جدی بودند امروز هم هستند. جمله های مذکور یا امثالشان نه از موضع خودنمایی یا امور نفسانی ابراز میشد یا می شود، بل از روحیه عشق به مکتب و شعف تحقیق بر میخیزد که بدون

تعارف با سلاح استدلال موضع همدیگر را بی رحمانه درهم میکوبیدند و در عین کمال احترام و حفظ شخصیت همدیگر، به طوری که در پایان مباحثه شخصیت هر کدام از طرفین کاملاً محترم و بدون خدشه محفوظ میماند. این روند در نوشتجات و کتابها نیز هست به حدی که گاهی با الفاظی از قبیل "لو قال الخصم كذا قلت كذا" اگر خصم چنین بگوید در پاسخ چنین میگوییم، روبرو میشویم. این در وقتی است که محقق در مقام تقریر، شخصی را در مقام مخالفت با مطالب خویش فرض می کند و از زبان همان شخص فرضی، بر تقریرات خویش ایراد وارد می کند سپس به پاسخ آن میپردازد در این بین گاهی از شخص فرضی مزبور با "خصم" تعبیر می شود. بعضیها بدون توجه به جنبه حسن و سازنده این روال در مقام انتقاد آمده و میگویند روحانیون در نوشتارهایشان به "حمله" میپردازند. من بدون این که اصراری در حفظ این روش داشته باشم یک نکته را توضیح میدهم: فرق است میان یک بحث مکتبی یا یک نویسنده مکتبی با یک گوینده یا نویسنده ای که در یک موضوع و رشته ای کار می کند که ارتباط مستقیم با مکتب ندارد مثلاً همین روحانیون در نوشتارهای ادبی - صرف و نحو - برخورد کاملاً غیر تدافعی دارند حتی از اشعار امرء القیس بت پرست و... شواهدی برای سخنان میآورند و به اصطلاح حد و مرزها با کمال بی تفاوتی شکسته می شود. و نیز فرق است میان یک بحث مکتبی با یک بحث غیر مکتبی خصوصاً شخص غیر مکتبی که بیمکتبی مکتبش باشد - لیبرالیسم - یک فرد مکتبی هم دارای جاذبه و هم دارای دافعه است و باید چنین باشد و گرنه ماهیتش را از دست میدهد و یک فرد لیبرالیست تنها باید جاذبه داشته باشد در غیر این صورت ماهیتش را از دست میدهد. قلم مکتبی ابتدا در صدد آگاه کردن و "بیدار نمودن" است آنگاه پس از بیداری طرف، مطلبش را به خود آگاه مخاطب ارائه میدهد. قلم لیبرالیست همیشه سعی دارد از ناخود آگاه طرف استفاده کند. فرد مکتبی سخنش را مستقیماً به هوش بیدار و آماده طرف میگوید، لیکن فرد لیبرال سخنش را به طور غیر مستقیم به روح و ذهن طرف "القاء" می کند، اینجا است که

مکتب‌دار نمی‌تواند آن بهره‌ای را که یک نویسنده بيمکتب از رمان و داستان بر میدارد، داشته باشد. و منظورش را در لفافه شیرین رمان مخفی کرده و بدون اطلاع خواننده به خوردش بدهد. مکتب به هر معنی و با هر اصول و فروعی، از "القاء" بیزار است و القاء را با "اغواء" مساوی میدانند. اساسا مکتب کاری غیر از مبارزه با "القائات" ندارد. اما یک گوینده یا نویسنده لیبرال هرگز از نکات ضعف مخاطب و نکات آسیب‌پذیری او و جاذبه‌های غریزی او (که جاذبه‌های صرفا ناخودآگاه هستند) بی‌نیاز نیست. و اساسا بدون استفاده از آنها نمی‌تواند کار کند. البته این رشته سر دراز دارد... و این مختصر جای آن نیست.

دوره اول جنگ قفقازیه میان روسیه تزاری و ایران که به مدت ده سال (۱۲۱۸ - ۱۲۲۸ ه ق) ادامه داشت و به عهدنامه گلستان انجامید، میرزای قمی در مسئولیت و مرجعیت تقلید و در اوج شهرت خود بود و به اصطلاح دانه درشت مجتهدین صاحب نام داخل کشور بود، مراجع بزرگ دیگر در نجف و کربلا اقامت داشتند. در سال ۱۲۲۳ ه ق یعنی پس از گذشت پنج سال از آغاز جنگ حکومت تهران نسبت به حمایت روحانیت احساس نیاز کرد. قبل از آن در منزوی کردن روحانیت و جدا کردن آنان از مردم سخت میکوشیدند. سعی میکردند آنان را به افراد فراموش شده و غایب از اجتماع، و "مسلوب التأثير" تبدیل نمایند. از سقوط سلسله صفوی و سلطه نادر تا سال مذکور تنها قشری از مردم که کاملاً مورد بی اعتنائی بود روحانیت بود. علاوه بر دربار، در سرتاسر کشور خان‌ها چنین رفتار ناهنجاری را با آنان داشتند این برنامه علاوه بر ماهیت و روند قدیمی خود کپی از فرهنگ اروپائیان نیز بود که دانشمندان دین فقط "دعاگوی" حضرات خوانین هستند و نباید در امور اجتماعی و مملکت مداخله کنند. تز "سیاست از دین جداست" نه تنها محور جریان امور بود بل به فرهنگ عمومی تبدیل شده بود. میرزا محمد تقی خان لسان الملک در احوالات همین فتحعلی شاه اصطلاحی به کار

میبرد که از حضور و جریان دو نوع دین در کشور ایران حکایت می کند به طوری که هر کدام از این دو دین شریعتی مستقل برای خود داشته است که هنوز هم فرهنگ عمومی ایران از این نظر طرز تفکر، به طور نیمه ناخودآگاه و نیمه خودآگاه رنج میبرد. وی در مقام شرح و بیان ظلم ها و تعديها و میل کشیدن ها و کور کردن ها و سر بریدن ها و اسیر کردن زن ها و دخترها و پسرها و برده کردن آنها میگوید " قلع و قمع آنها در شریعت ملوک واجب افتاد. "، شریعت ملوک و کشورداری رسماً و عملاً غیر از شریعت دینی و دین داری بود. حقیقت این است که مردم ایران پس از سقوط صفویه نه دولت بزرگ نادر و نه حکومت های منطقه ای کریم خان و رقبایش و نه سلطه آغا محمد خان قاجار و نه خان های محلی که بر حکومت مرکزی یاغی میشدند هیچکدام را مشروع نمیدانستند. حتی بر طبق اصطلاح " شریعت ملوک " هم زیر بار آنها نمیرفتند لیکن مخالفت هایشان در قالب عصیان خان های محلی تجسم مییافت. به همین جهت نادر به آن همه کور کردن ها و در به در کردن قبایل و جا به جا کردن ایلات مجبور میگشت که این سبک و سلیقه او سنت جاریه کشور و مملکت گردید و سر از کور کردن مردم کرمان و اسیر کردن زنان و دختران شهر بابک و قتل عام سراب، جیرفت، نرماشیر، طالش، قلعه پناه آباد، کوکلان، ارومیه، اصفهان، نیشابور، مشهد، ترشیز و دهها شهر و دیار و ایل دیگر به دست آقا محمد خان و فتحعلی شاه گردید. روزی نبود که در گوشه ای یا شهری از کشور قتل و غارت و تجاوز به ناموس مردم، اسیر کردن زنان و دختران و حتی (به قول لسان الملک) پسران کاکل به سر (!) اتفاق نیفتد. من در مقام قضاوت میان قدرت های مرکزی (مانند نادر، کریم خان، فتحعلی شاه، آقا محمدخان) و خان های محلی - که یکی پس از دیگری علیه حکومت مرکزی قیام میکردند - نیستم و شاید بر اساس " شریعت ملوک " که مورد ادعای لسان الملک است و با توجه به دشمنان خارجی باید قیام خان های محلی را محکوم کرد. ولی تصرف زنان شوهردار مردم، به عنوان برده و اسیر جنگی که تا ابد زن ملکی سربازان و امرا میشدند، با شریعت ساختگی لسان الملک نیز قابل توجیه نیست. اگر آن صحنه های غم انگیز کل کشور و حوادثی که پشت سر هم در مناطق مختلف به طور مداوم و لا ینقطع اتفاق میافتاد از دیدگاه یک فرد حقوقمند و فقیه مشاهده و

نظاره شود عاملین آنها قبل از هر کس دیگر محکوم به نابودی میشوند. میرزا شخصی است مکتبی، فقیه و حقوقمند، نه خانی از خان‌ها و یا سیاستمدار بیمکتبی که بر حقوق جنگ نیز پایبند نباشد. اینجا است که میبینیم محقق قمی در آن سال‌ها سخت در تنگنا قرار میگیرد. از طرفی تایید فتحعلی شاه تایید همه جنایت‌های آقا محمدخان است که فتحعلی شاه به عنوان ولیعهد و مرد دوم قدرت، در کنار او و پیش‌تاز ماجراهایی از قبیل ماجرای کرمان و... بود و هنگامی که به سلطنت رسید راه او را ادامه داد. از طرف دیگر تضعیف فتحعلی شاه به منزله کمک به روسیه تزاری بود که علاوه بر کینه مذهبی و نژادی که نسبت به ایران داشتند، وحشی‌ترین حکومت اروپای آن روز و خونخوارترین مردم آن روز جهان بودند. این است که میرزا با دقت تمام در اصدار فتوی آنچه را که وظیفه شرعی و مکتبش بوده انجام داده است. هم جنگ و دفاع در برابر روس را جهاد دفاعی واجب اعلام می‌کند و هم از هر نوع تایید نسبت به فتحعلی شاه خودداری مینماید. لسان‌الملک در حوادث سال ۱۲۲۳ ه. ق مینویسد: آنگاه شاهنشاه از بهر تشویق سپاه مسلمانان در محاربت و مضاربت با روسیان میرزا بزرگ قائم مقام وزارت کبری را فرمان کرد تا از علمای اثنی عشریه طلب فتوی کند و او حاجی ملا باقر سلماسی و صدرالدین محمد تبریزی را برای کشف این مسئله روانه خدمت شیخ جعفر نجفی و آقا سید علی اصفهانی و میرزا ابو القاسم جیلانی (میرزای قمی) نمود تا در عتبات عالیات و دارالامان قم خدمت ایشان را دریابند. و نیز به علمای کاشان و اصفهان مکاتیب کرد. و بالجمله جناب حاجی ملا احمد نراقی کاشانی که فحل فضلالی ایران بود و شیخ جعفر و آقا سید علی و میرزا ابو القاسم و حاجی میرزا محمد حسین سلطان‌العلماء امام جمعه اصفهان و ملا علی اکبر اصفهانی و دیگر علما و فقهای ممالک محروسه هر یک رساله‌ای نگاشتند و خاتم گذاشتند که مجادله و مقاتله با روسیه جهاد فی سبیل الله است و خرد و بزرگ را واجب افتاده است که برای رواج دین مبین و حفظ ثغور مسلمین خویش‌تنداری نکنند و روسیان را از مداخلت در حدود ایران دفع دهند. و میرزا بزرگ قائم مقام این مکاتیب را ماخوذ و مرتب کرده و رساله جهادیه نام نهاد. در باب جهاد همین کتاب جامع الشتات ملاحظه خواهید فرمود که میرزای قمی بیش

از دیگران مطمح نظر درباریان بوده است. ملا محمد باقر سلماسی و صدر الدین تبریزی اصرار اکید داشته اند تا میرزا را وادار کنند که اساس و پایه حکومت فتحعلی شاه را شرعا به رسمیت شناسد. شاه را به شاه طهماسب صفوی و میرزا را به مرحوم محقق ثانی (شیخ علی کرکی) قیاس میکردند.

خودداری میرزا از اعطای چنین سند و تنفیذ حکومت شاه، موجب گردید که قاجاریان تا آخرین روزشان در تحقیر میرزا بکوشند.

برای تصحیح این کتاب نیاز به نسخ خطی بود که متأسفانه دسترسی بدان حاصل نگردید. پایه و ملاک در روند تصحیح نسخه چاپ سنگی (به خط مسیح حسینی سمنانی - ۱۳۱۰) می‌باشد که بر اساس موارد زیر انجام یافته است: ۱: غلطهای چاپی - که متأسفانه خیلی زیاد هم هست - در مواردی که غلط بودنشان مسلم و بدیهی است بدون هر گونه توضیح و یا علامت گذاری، تصحیح شده است ۲: در مواردی که میان غلط چاپی و نقص عبارتی تردید و یا شائبه تردید وجود دارد به یکی از دو صورت زیر رفتار شده است: الف: جایی که احتمال غلط چاپی بودن نزدیک به یقین است لفظ مورد نظر اصلاح شده لیکن در میان علامت [ ] گذاشته شده است. ب: جایی که احتمال از دو جانب حالت تساوی دارد توضیح لازم در پاورقی داده شده است. ۳: مواردی که حرفی یا کلمه‌ای سقط شده باز در میان علامت [ ] آورده شده. البته در جایی که سقوط یک حرف به طور مسلم روشن است بدون علامت اصلاح شده است. ۴: تقطیع مطالب با تعیین " سر خط ها " با مراعات جوانب مختلف کمی و کیفی، حتی المقدور انجام یافته است. ۵: هیچ تغییر ویرایشی در سبک نگارش میرزا و یا الفاظ و عبارات وی به عمل نیامده و نباید می‌آمد. ۶: نشانی روایات و احادیثی که در جای جای کتاب مورد تمسک مولف قرار گرفته،

با تعیین شماره جلد و صفحه و نام منبع، مشخص شده است. برای این مهم مرجع اصلی کتاب وزین " وسائل الشیعه " انتخاب شده که علاوه بر خصوصیات آن، وفور زیادش در جامعه ما و آسانی دسترسی به آن عامل این انتخاب است. و در موارد نیاز نام منابع دیگر از قبیل کافی، من لا یحضره الفقیه، تهذیب و بحار الانوار و... با رقم صفحه و جلد آمده است (۱). ۷: فتواهایی که میرزا در آنها " منفرد " است و یا نظریه اش مشمول اصطلاح " نادر " می شود توضیحی داده شده و احیاناً به نظریه دیگران نیز اشاره شده است. اعتراف و اعتذار: شاید از نظر فنی لازم بود هر جا که مولف مطلبی را از منابع فقهی دیگر نقل کرده است (مثلاً از مبسوط، تذکره، جامع المقاصد، مسالک و... و...) نشانی و رقم جلد و صفحه آن تعیین شود لیکن در این تصحیح به این مهم پرداخته نشده است و دلیل این قصور چگونگی انگیزه ای است که در چاپ و تصحیح این کتاب بوده زیرا عده زیادی از آنانکه این اقدام به خاطر آنان انجام میابد مطابق روند کاریشان کسانی نیستند که در آثار شیخ، علامه، شهیدین و... به تحقیق تخصصی یا حرفه ای بپردازند و از جانب دیگر چنین کاری لازم گرفته بود که دستکم چند جلد بر مجلدات کتاب افزوده شود و هزینه قهری آن عده ای را از دسترسی بر این کتاب محروم میکرد و در حقیقت نقض غرض میگردد. در خاتمه لازم میدانم از برادر دانشمند و دانش دوست جناب آقای سید محمد اصغری نماینده محترم ولی فقیه و سرپرست موسسه سازمان کیهان تشکر نمایم که تصمیم بر احیای این متن ارزشمند گرفته و این خدمت پر ارج را بر جهان دانش نموده اند. همچنین از " سازمان انتشارات کیهان " که با همت والای خود به نشر آثار فقهی حقوقی همت گماشته صمیمانه سپاسگزاری می شود.

مرتضی رضوی. تهران ۲ / ۶ / ۱۳۷۰

ص: ۲۴

۱- و مراد از " وسائل الشیعه " چاپ " دار احیاء التراث العربی - لبنان " است که در ایران در ۲۰ مجلد درآمده و معیار ما در شماره جلد رقمی است که در روی جلد هر کدام از مجلدات بیستگانه است نه آنچه در درون مجلد بالای صفحات آمده است. توجه به این نکته ضرورت دارد.

فهرست

صفحه

عنوان

۱

مسائل متفرقه

۵۹

کتابُ الصلوة

۱۵۹

کتابُ الزکوة

۱۸۳

کتاب الخمس

۲۲۳

کتاب الصوم

۲۷۹

کتاب الحج

۳۴۷

کتاب الجهاد

۴۱۷

کتاب الامر بالمعروف والنهي عن المنکر

بیست و هفت

۱- سوال:

۱- سوال: صاحب نفاس. هر گاه یقین داند که مدتش از ده (۱۰) میگذرد او را استظهار باید یا مدت عده حیض را نفاس قرار میدهد و زیاده از عادت را استحاضه قرار میدهد و مستحاضه هر گاه متفله نباشد و در سحر غسل کند و بعد از صبح خون بیند یا بعد از غسل سحری چه حکم دارد؟

جواب:

جواب: نمیدانم این علم و یقین از کجا برای او به هم میرسد! مگر معصومی به او خبر بدهد که در آن استظهاری نمی باشد و همان ایام عادت حیض خود را اکثر نفاس قرار میدهد و باقی را عمل استحاضه می کند، و هر گاه یقین ندارد چنانکه غالب این است در این صورت ایام عادت از نفاس میشمرد و بعد از آن استظهار می کند تا ده روز اگر روز ده منقطع شد تماس نفاس است والا همان عادت ایام نفاس است و باقی استحاضه است چنانکه در حیض می کند.

۲- سوال:

۲- سوال: مسح پاها را از سر انگشت کوچک میتوان گرفت و مسح نمود یا از سر انگشت بزرگ باید گرفت؟

جواب:

جواب: هر یک باشد خوبست و احوط استیعاب تمام پشت پا است. .

ص: ۱

۱- یعنی از اول میداند که مدت نفاسش از ۱۰ روز خواهد گذشت.

۳- سوال:

۳- سوال: هر گاه کسی در میان آب نهري ایستاده نیت غسل نموده اول سر را در میان آب فرو برد و بعد پهلوی راست و بعد پهلوی چپ را فرو برد، آیا چنین غسلی صحیح است یا نه و هرگاه صحیح باشد چه نوع از غسل میباشد و نماز با او صحیح است؟

جواب:

جواب: این غسل صحیح است و ترتیبی است و نماز با او کردن صحیح است.

۴- سوال:

۴- سوال: هر گاه زمین خانه مسقف و پوشیده باشد و به بول و غایط و خون و غیرها نجس شود طریقه تطهیر آن را بر وجه تفصیل و تفریق بیان فرمایید؟

جواب:

جواب: هر گاه فرش، سنگ و آجر و امثال آن باشد که غسل از آن جدا می شود به آب قلیل تطهیر میتوان کرد. آب بر آن بریزند و روان کنند تا هر جا رود پاک می شود و در هر جایی که غسله باقی ماند اجتناب کند و هرگاه این ممکن نشود و زمین خانه خاک نرم باشد و القای کر و جاری هم ممکن نباشد خاک نجس را بکنند و به جای او گل پاک بمانند.

۵- سوال:

۵- سوال: ما معنی قول البهائی حیث آورد علی تعریف العلامه (ره) للطهاره بانها غسل بالماء او مسح بالتراب متعلق بالبدن علی وجه یصلح للتأثیر بقوله (ره) وینتقض بالوضوء والتیمم فان دخل الثانی لخروج الاول وخرج الاول لدخول الثانی؟

جواب:

جواب: یعنی ینتقض عکس التعریف بالوضوء والتیمم فلا یدخلان فی المعرف اذ لو سلمنا صحه صدقه علی التیمم باعتبار انه مسح کله ولا مدخلیه لضرب الیدین فیه لکنه لا یرصدق علی الوضوء لانه لیس بغسل محض بل بعضه غسل کالوجه والیدین وبعضه مسح کالرأس والرجلین ولا اشکال فی دخول الغسل فی التعریف لانه غسل کله. والحاصل ان الوضوء غسل ومسح والغسل غسل والتیمم ضرب بالیدین ومسح فلا یرصدق علی الوضوء انه غسل محض ولا یرصدق علی التیمم انه مسح محض فان دخل التیمم فی التعریف بسبب خروج الاول (یعنی ضرب الیدین) عن ماهیته کما هو احد القولین فی المسأله فصح القول بانه مسح محض ولکن یرجع الاول یعنی الوضوء عن التعریف لدخول الثانی فی ماهیته ای المسح. لایق ان التعریف لا ینتقض بهما لان اقتران الغسل بالمسح فی الوضوء واقتران المسح بالضرب فی التیمم داخل فی "قوله علی وجه یصلح للتأثیر" فالتعریف لا یتم الا بملاحظتهما

وبعد الملاحظه يندرجان فيه. لانا نقول المنفصله حقيقه والمركب من الدخل داخل والخارج خارج وحمل المعرف على المعرف حقيقى ولازم هذه الملزومات ان يكون التعريف بالنسبه الى الوضوء والتيمم تعريفا لجزئهما والجزء مابين للكل فكيف يكتفى بتعريف المباين للمباين فيصير كتعريف الركعه بوضع الجبهه على الارض على وجه يصلح للتأثير فى تصحيح الصلوه يعنى بضم ساير المقارنات والشرايط كالقيام والركوع فهو تعريف للسجود لالركعه. فان تعسفت وقلت انه لا يلزم ان يكون الحمل فى التعريف حملا- حقيقيا بل المرادان الطهاره ماهيته غسل بالماء او مسح بالتراب وان خروج بعض الذاتيات والعرضيات عن التعريف ليس بضايير اذ يكفى فيه التمييز على اى نحو كان. قلنا: مع ما فيه من المنافره والبعد، يرد عليه ان الظاهر ان هذا التعريف من باب الرسم المركب من الجنس لتعريف احد الامرين من الغسل والمسح. الغسل فى الوضوء والغسل والمسح فى التيمم فلا ينفى مدخله للمسح فى الوضوء ولا للضرب فى التيمم واعتبار مدخله اقتران الجنس بشئ فى التعريف لا يستلزم مدخله نفس ذلك الشئ فيه لا- من حيث الذاتيه ولا- من حيث العرضيه فلم يظهر كون المسموح فى الوضوء ولا- المضرب فى التيمم من ذاتيوتهما ولا من عرضياتهما. فان قلت المراد الاقتران بالمسح والضرب مع اعتبار كونهما داخلين فى الماهيه ايضا. قلت: المتبادر من حمل الشئء وجها للشئء كونه وجها من وجوهه من حيث هو ذلك الشئء من غى ران يكون ذلك المقترن مستقلا فى المطلوبيه فى تحقق المحدود المركب من ذلك الشئء ومن المقترن. سلمنا كون الاقتران بالشئء وجها من وجوهه ولكن لا يتم كون اعتبار نفس ذلك واستقلاله بالمطلوبيه ايضا وجها من وجوه ذلك الشئء بل هو بنفسه مستقل بالمطلوبيه فى تحقق المحدود مع انه يشترط فى التعريف خلوه عن الاجمال ودخول الغسل فى المحدود مع الاكتفاء بالغسل والمسح فى الحد يستلزم استعمال قوله على وجه يصلح للتأثير فى العرضيات بعد تمام ماله مدخل فى الذاتيات والا فيلزم اين يحمل قوله " على وجه يصلح للتأثير فى الغسل " على الاعراض الخارجه وفى الوضوء والتيمم عليها و

۶- سوال:

۶- سوال: هرگاه در حین غسل دادن میت قطیفه بر روی تخته کشیده و میت را بر روی قطیفه گذاشته غسل بدهیم یا قطیفه را در زیر سر میت نهیم و غسل دهیم صحیح است یا نه و قول به عدم صحه آن (به جهت آنکه قطیفه مزبوره متنجس به سبب میت می شود و ملصق به بدن میت می شود و میت را بالعرض نجس مینماید و حال آن که ازاله نجاست قبل از غسل واجب است) صورت دارد یا نه و یا واهی است و ازاله این نجاست که مستند به موت است لازم است و یا لازم الازاله، نجاست غیر مستند به موت است؟

جواب:

جواب: خلافتی نیست و شکی نیست در وجوب ازاله نجاست از بدن بعنوان شستن، قبل از شروع نجاست موتیه، و نجاست موتیه رفع نمی شود الا- به عمل آوردن اغسال ثلثه و نجاست موتیه هم در حکم سایر نجاست است در این که ملاقی میت با رطوبت نجس می شود اشکالی هم در نجاست متنجس، نیست و شکی در وجوب تطهیر متنجس نیست و بدون تطهیر متنجس است و تطهیر ثوب محتاج به عصر است خصوصا بین الغسلین، و مفروض این است که تطهیر جامع شرایط به عمل نیامده است. و اینکه غسلات ثلث مطهر نجاست موتیه بدن میت باشد مستلزم آن نیست که مطهر ثوب متنجس به نجاست موتیه باشد و آنچه مشهور است میان علما " هرگاه جسم طاهری در عصیر واقع شد قبل از غلیان یا بعد از آن و غلیان به عمل آمد ذهاب تلثین، مطهر آن جسم طاهر هم هست " مخرج است بدلیل، و همچنین در سرکه هر چند آخوند ملا احمد اردبیلی (ره) در آن هم اشکال کرده. بلی از اخبار به دلالت تبعیت که را " دلیل اشاره " میگویند ظاهر می شود پاک شدن جامه میت هر گاه در آن غسل بدهند میت را و هم چنین خرقه و لنگ ساتر عورت چون از لوازم اکتفا است به غسل میت از تطهیر آنها و قیاس کردن قطیفه مذکوره به آنها مشکل است. پس بنابراین پاک شدن تخته و لباس و بدن غسل و امثال آن در مواضعی که آب آخری تطهیر آنها را نکرده باشد از بابت طاهر شدن مزاولات طبخ عصیر و مزاولات نرح، بنا، بر قول به نجاست خواهد بود. و قطیفه مذکوره از جمله مزاولات نیست چون غالبا غسل دادن توفقی بر آن ندارد و

معلوم نیست که در زمان صدور شرع، این معتاد اهل بلد شارع بوده باشد تا آنها را از باب مزاولات محسوب داریم.

۷- سوال:

۷- سوال: آقا سید علی (۱) سلمه الله در شرح صغیر میفرماید "وینزع ثوب المیت من تحته للنص وفيه تصریح بان محله بعد الغسل وهو ایضا ظاهر تعلیلهم الحکم بانه مظنه للنجاسة ویلطح به اعالی البدن" تصدیع کشیده نص مشار الیه را بیان فرمایند که چیست و در کدام کتاب است و چگونه تعلیل مذکوره افاده بعدیت نزع ثوب می کند.

جواب:

جواب: ظاهر این است که مراد سید سلمه الله از نص صحیحہ عبد الله بن سنان است که کلینی در باب "تکفین" و "حنوط" نقل کرده: قال: قلت لایبعبد الله (علیه السلام) کیف اصنع بالكفن؟ قال یؤخذ خرقة فیشدبها مقعدته ورجلیه قال قلت: فالأزار قال انها لا تعد شیئا انما یصنع لیضم ما هناك لئلا یخرج منه شیء وما یصنع من القطن افضل منهما، تخرق القمیص اذا غسل ونزع من رجلیه ثم الکفن قمیص غیر مزرور ولا مکفوف وعمامه یعصب بها رأسه ویرد فضلها علی رجلیه (۲). و ظاهر این است که "رجلیه" تصحیف "وجهه" باشد، چنانکه صاحب منتقی گفته و گویا مراد سید سلمه الله از قول ایشان "وایضا ظاهر تعلیلهم الی اخره" این باشد چون قبل از غسل، نجس شدن اعالی بدن ضرر ندارد و چون تطهیر به سبب غسل حاصل می شود، پس باید مراد بعد غسل باشد و تحقیق این است که این نص، مبتنی بر محافظت بدن از نجاست نیست که بگوییم نجس شدن اعالی بدن قبل از غسل ضرر ندارد. پس مراد اجتناب از نجس شدن بعد غسل باشد بلکه آنچه از اخبار و کلام فقها بر میآید این است که مطلق اجتناب میت از نجاست، مطلوب است خواه قبل از غسل باشد خواه بعد، بلکه از کلام ایشان بر میآید که مراد، پاره کردن جامه است قبل از غسل و از جهت پا، کشیدن به جهت رفق و مدارا کردن با میت و تجنب او از نجاست.

ص: ۵

۱- الشرح الصغیر علی المختصر النافع: تألیف سید علی طباطبائی ابن ابی المعالی متوفی ۱۲۳۱ هـ که با خود میرزا معاصر و بدلیل جمله "سلمه الله"، در حین "سؤال" زنده بوده است.

۲- وسائل: ج ۲ ص ۷۲۷ باب "عدد قطع الکفن... ح ۸.

و هر گاه خواهیم حدیث را مطابق کلام ایشان کنیم باید "اذا غسل" به معنی "اذا ارید غسله" باشد و این بنا بر این است که غسل در جامه ندهیم و هر گاه بنا بر این بگذاریم که غسل را در جامه ندهیم (چنانکه مستفاد از اخبار بسیار است که افضل است) پس علت در همان رفق و مدارا خواهد بود نه تجنب از نجاست، چون غالب این است که بعد از غسل دیگر نجاستی نیست خصوصا بعد از آن که خرقه ای که مذکور است در حدیث، بسته باشند. پس در اینجا دو مستحب است: یکی پاره کردن و از پایین کردن قبل از غسل به جهت رفق و تجنب از نجس شدن در صورتیکه غسل را در جامه ندهیم، و مراد فقها همین است، چنانکه از همه کلماتشان معلوم می شود و یکی دیگر: این کار را کردن به سبب رفق و مدارا است، هر گاه غسل را در جامه ندهیم، و حدیث محمول است بر اراده این معنی است، پس جمع کردن جناب سید سلمه الله ما بین تعلیل بعضی و تعلیل این که ظاهر تعلیل ایشان مفید این معنی، محل نظر است و مقال بیش از این مجال نوشتن نبود. و از آنچه نوشتیم بعد از تأمل، تحقیق مقام، معلوم می شود و بدانکه این صور در سایر مستحبات تکفین است نه واجبات چنانکه ذکر قمیص هم از برای ذکر وصف او است که غیر مزرور است و غیر مکفوف و از ملاحظه این معنی هم، مطلب کمال و وضوح به هم میرساند.

۸- سوال:

۸- سوال: در کفنی که آیات قرآنی و غیرها در آن مینویسند و به آن میت را در حال رطوبت و غیر آن میپوشانند چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: ضرر ندارد بلی آیات قرآنی و شبه آن را در آنجا که در زیر میت میماند یا به اسفل اعضا ملاصق می شود ننویسند چون مستلزم استخفاف است و اما به عمامه و روی عمامه و پیراهن و سراسری و امثال آن باکی نیست.

۹- سوال:

۹- سوال: از غبار رخت غصبی تیمم میتوان کرد یا نه؟

جواب:

جواب: نظر به قاعده مشهور علما که اجتماع امر و نهی را جایز نمیدانند بطلان است، ولکن آن بر حقیر واضح نیست و حکم به بطلان نمی کنم اگر چه فعل حرام کرده که تصرف در آن جامه باشد و احوط، عدم اکتفای به آن است و اینها در وقتی است که غبار از خاک مغضوب نباشد والا تیمم صحیح نخواهد بود.

١٠- سؤال: فى زماننا امراه ترى الدم من دبرها معتاده فى كل شهر ويحفل منها الولد فهل هى حائضه ويترتب عليها احكام الحايض ام لا؟

جواب:

جواب: لم اقف بتصريح فى هذه المسأله فى كلامهم عدا ما ذكره الشهيد فى البيان و استقر به المحقق الشيخ على رحمهما الله قال فى شرح القواعد: لو خرج الدم من غير الرحم فى دور الحيض لانسداد الرحم، قال فى البيان فالاقرب انه حيض مع اعتياده كما فى زماننا عن امراه يخرج الدم من دبرها وما قربه اقرب انتهى. نعم تعرضوا فى موجبات الوضوء لحكم من يعتاد الغايط او الريح من غير الموضع المعتاد فحكموا بالناقضيه سواء انحصر الموضع فيه او سد الموضع المعتاد ولولا اجماعهم ظاهرا او صريحا كما ادعاه فى المنتهى لم يحكم بالناقضيه لان الاطلاق ينصرف الى الغالب الشايخ ولا يجوز القياس ببطلانه على مذهبنا والكلام فى هذه المسئله يتوقف على بيان مقامين الاول فى دم الحيض والثانى فى المرثه الحايض. اما المقام الاول فدم الحيض هو الدم المخلوق فى الرحم ولحكم ومصالح، منها تنميه الولد به وتغذيته به مادام فى الرحم، ثم تبدله باللبن لغذائه بعد التولد ولذلك قل من يوجد منها التحيض فى ايام الحمل والرضاع ولذلك اختلفوا فى ان الحامل تحيض ام لا؟ واعتمد من نفاه بان الحكمه فى العده استعمال خلو الرحم عن الولد لئلا يختلط الانساب فكيف يتحقق مع اشتغال الرحم بالحمل ومما يتفرع على هذا المقام ما يترتب من الاحكام على دم الحيض لا على المرثه الحايض مثل انه لا يعفى فى الصلوه من قليله وكثيره وانه اذا وقع فى البئر ينزح جميع مائه ونحو ذلك فلو فرض شق بطن امراه واخراج دم الحيض المستودع فى رحمها فلا بد ان يحكم بترتب هذه الاحكام عليه. واما المقام الثانى فالظاهر انه لا ينحصر اطلاق الحايض على من خرج منها، ذلك الدم الخلقى اذ لها شرايط آخر من عدم كونه اقل من الثلثه واكثر من العشره وان لا يكون بين الدمين اقل من العشره وغير ذلك وهذا الاطلاق تابع لاصطلاح الشارع فى ما يحكم بانها حايض مع ان الدم فى نفس الامر ليس بدم الحيض بل ربما حصل من آفه كما لو رأى الدم بعد ايام العاده قبل تمام العشره فتحكم فى ظاهر الشرع بانها حايض بل بان الدم دم حيض

بمعنى ترتب احكامه من حيث هو دم، مثل عدم العفو وغيره. وربما يحكم بانها ليس بحايض والدم ليس بدم الحيض مع انها فى نفس الامر دم الحيض. وايضا قد يختلف الوضع الافرادى فى الالفاظ مع الوضع التركيبى او الاشتقاقى فى مثل ان اليوم موضوع (على الاشهر الاظهر) لما بين طلوع الفجر إلى غروب الشمس ولكنه قد يختلف الوضع بسبب التركيب كما فى اجاره الرجل لعمل يوم او التراوح فى النرح يوما إلى الليل وكك الكلام فى اقامه عشره ايام فى بلد فإنه قد يصح القول باقامه عشره ايام بجعل يوم الدخول او العشره مع الدخول بعد الفجر قبل طلوع الشمس. وبالجملة: الحايض الذى يترتب عليها احكام الحايض من ترك الصلوه والصوم وحرمة وطبها وغير ذلك انما هى من يحكم بكونها حايضا فى ظاهر الشرع بسبب اجتماع شرايطها و ان لم يكن دمها دم حيض فى نفس الامر. وكك، الكلام فى البول والغايط فان ما يترتب من الاحكام على نفس البول والغايط قد يفارق الحكم الذى يترتب على من خرج منه الغايط، فلو فرض شق البطن واخراج الغايط من الامعاء فلا ريب انه يحكم بنجاستها لانه غايط ولكن لا- يصدق عليه انه جاء منه الغايط او انه متغوط حتى يجب عليه الوضوء. ثم ان من يخرج عنه الغايط بالطبيعه فان كان خروجا معتادا من الموضع المعتاد. فيدخل فيمن خرج منه الغايط ويشمله الايه والاخبار ويجب عليه الوضوء واما من خرج منه على غير المعتاد وان كان بالقوه الدافعه فلا ينصرف الادله المطلقة اليه فلو لم يكن اجماعا لم نحكم بناقضيته للوضوء. فنقول فيما نحن فيه: ان ما دل من الاخبار على ان الحايض تترك الصوم والصلوه ويحرم وطبها بناء على كونها حقيقه فيما يحكم شرعا بكونها حايضا لا- لمن قام بها المبدأ وهو سيلان دم الحيض ينصرف الى المتعارف الشايخ من دمها خارجا من القبل فاذا لم تشملها اطلاقات الادله فترجع الى الاصول و هى متعارضه ومقتضى اصل البرائه عدم حرمة وطبها والعفو عن اقل من الدرهم من دمها الا- ان يحصل العلم بان الدم دم الحيض وان تكن المرثه حايضا واما الصلوه والصوم فانهما وان كان الاصل عدم وجوبهما ولكن اصاله عدم الحرمة مع

مقتضى ظاهر القاعده فى التكليف جوازهما بل وجوبهما. كما انا نقول فيمن شك بالمسافه انه يتم الصلوه لان الاصل التمام حتى يثبت قصد المسافه ولا يتمسك بان التمام ايضا مشروط بعدم قصد المسافه وله نظاير كثيره ومما يؤيد المطلب أنه يجوز وطى الحايض فى الدبر، فمن الغرايب انه يجوز وطى هذه فى الدبر مع رؤيه الدم منه وعدم جوازه فى قبلها مع طهارته عن الدم. واما القاعده المشهوره " ان ما يمكن ان يكون حياضا فهو حيض " فهى ايضا لا- ينفع فى المقام لان المراد من الامكان ليس محض الامكان العقلى، بل المراد الامكان الاستعدادى الجامع للشرايط يعنى ما يمكن ان يكون من افراد ما يحكم به الشارع بانه الحيض المصطلح المعروف فى الفقه فهو حيض ولذلك لا- نقول بان المبتدئه لا- تتحيز بمجرد الرؤيه بل تصبر إلى ثلثه ايام كما حققناه فى محله. سلمنا الامكان فى المبتدئه لاحتمال كونها فى نفس الامر حايضا شرعا ولكن لا يتم ذلك فيما نحن فيه اذ متقضى توقيفيه الاحكام الشرعيه، اصله عدم ثبوتها حتى يثبت بالدليل لعدم انصراف اطلاقات الحايض الى هذا الفرد فى معنى عدم كونه منها لاصاله عدمها فلا- يمكن الحكم بالامكان الشرعى الاستعدادى اصلا والا مكان القطعى غير معتبر جزما. واما التمسك بالاعتقاد فى كل شهر كساير النساء وحصول الولد ونحوهما فهى استحسانات لا يمكن الاعتماد عليها غايته ثبوت كون الدم دم الحيض، اما ثبوت كون المرئه حايضا فهو اول الكلام وكلامنا انما هو فى هذا ومما يؤيد ما ذكرنا اعتبارهم خروج الدم منا لجانب الايسر وقالوا انه علامه دم الحيض فاذا كان يتصور الحكم بعدم الحيض اذا خرج عن القبل مع امكان ان يكون حياضا بمجرد انه لم يخرج من الجانب الايسر ففيما نحن فيه اول و اولى. وكذا اعتبارهم التطوق والانغماس بالدم فى القطنه اذا اشتبه بدم العذره والظاهر ان كلامهم فى اعتبار الايمن والايسر ايضا فيما كان بها قرحه لا مطلقا، كما فى الانغماس اذا كانت مقتضيه وكيف كان فالخروج من الايمن والتطوق فى حال اعتبار القطنه مستلقيه

لا یوجب نفی امکان کونه حیضا شرعا بخلاف ما نحن فیه. واما ما ذکره الشہید فی البیان واستقر بہ المحقق الثانی فلم اقف علی مأخذہ واما حکایہ المرئہ المحکیہ فی زمانہ (رہ) فہی متغایرہ لصورہ السؤال اذ ہی فیما انسد الحیض بعد تحققہا من الموضع المعتاد واعتیادہا من دبرہا مع ان الحکم فیہا ایضا مشکل.

۱۱- سوال:

۱۱- سوال: هر گاه زنی مستحاضه كثيره، غسل کرد از برای نماز و قبل از اینکه شروع کند در نماز باز خون دید بسیار، آیا واجب است غسل؟ ثانيا یا به همان غسل نماز کند؟ و هم چنین هر گاه وضو ساخت از برای نماز و قبل از دخول در نماز خون دید و آیا هر گاه این حالت در بین نماز دست دهد چه کند؟

جواب:

جواب: بدانکه واجب است از برای مستحاضه استظهار، یعنی سعی در محافظت از بیرون آمدن خون، به این معنی که پنبه ای در فرج خود داخل و محکم کند و هر گاه ضرور باشد تلجم و استشفار به عمل آورد یعنی کهنه درازی را یک سر آن را به کمر بندد مثل بند زیر جامه و سر دیگر را از میان پاها بیرون بیاورد و در آنچه در کمر بسته داخل کند و بیرون بیاورد و محکم بکشد و ببندد و این در وقتی است که متضرر نشود به سبب حبس بول، والا واجب نیست به جهت نفی ضرر و عسر، پس این زن که سؤال از حکم آن شده هر گاه تقصیر کرده در محافظت خون، باید طهارت را اعاده کند خواه وضو و خواه غسل. پس فرج خود را بشوید و خود را محافظت می کند و اعاده طهارت می کند و نماز می کند و اما اگر تقصیر نکرده و به سبب غلبه و کثرت، خون بیرون آمده بر او لازم نیست اعاده طهارت. و به همان طهارت نماز کند و ظاهر این است که در اثنای نماز هم همین حکم باشد چنانکه ظاهر عبارت شهید است در ذکری.

۱۲- سوال:

۱۲- سوال: هر گاه مستحاضه بعد از آنکه وضو را برای نماز ساخت و نماز کرد یا هنوز نماز نکرده خون او منقطع شود و همچنین در صورتی که غسل بر او لازم بود و غسل کرد و قبل از نماز یا بعد خون منقطع شد آیا اعاده وضو و غسل ضرور است یا نه؟

جواب:

جواب: شیخ طوسی (رہ) حکم کرده است در وضو به لزوم اعاده، و ظاهر این است که حکم غسل همچنین باشد چنانکه شهید در دروس تعمیم کرده است و هم چنین در ذکری.

وعلامه در تحریر بعد نقل قول شیخ در وضو گفته است: وذلک ان کان للبرء والا فلا. یعنی لزوم اعاده در وقتی است که آن انقطاع خون انقطاع برء و خلاصی از خون باشد نه اینکه از آن باب باشد که باز عود می کند و این را از حال خود می تواند یافت و از دروس هم اعتبار این قید بر میآید و اما در ذکری این را نسبت به بعضی اصحاب داده و گفته است که ما بر نخوردیم در این مسأله به نصی از اهل بیت (علیه السلام) و بعد از این اختیار، تفصیل کرده است و استدلال کرده است به این که: استحاضه خونی است و حدثی است که گاهی موجب وضو به تنهایی می شود و گاهی موجب غسل. پس هر گاه آن زن تکلیف خود را به جا آورد و وضو ساخت یا غسل کرد و در حال وضو و غسل خون منقطع بود و بعد از آن هم دیگر نیامد پس بر او چیزی نیست چون تکلیف خود را به عمل آورده، و هر گاه در اثنای وضو یا غسل یا بعد از آنها منقطع شود، پس اگر انقطاع برء نیست به این معنی که میدانند یا مظنه دارد به حسب عادت که باز خون خود عود می کند پس این انقطاع، موثر اثری نیست و در حکم عدم است، پس مثل آن است که خون او دائماً موجود باشد و اگر انقطاع برء است پس بهتر این است که بگوییم واجب است بر او وضو یا غسل، به سبب این که شارع، معلق ساخته وجوب غسل یا وضو را بر آمدن خون استحاضه، بر این صادق است که بعد از وضو و غسل یا در اثنای آنها خون استحاضه او آمده است و آن طهارتی که به عمل آورده از برای خون قبل از طهارت است و از اینکه نماز با وجود خون، صحیح است لازم نمیآید که آن خون، اثری از برای ما بعد نداشته باشد. این بود ترجمه کلام ذکری و این تفصیل خوب است، پس اگر مثلاً فرض کنیم که زنی استحاضه کثیره بیند پیش از صبح و از برای صبح غسل نکند و نماز نکند و بعد از طلوع آفتاب خون قطع شود بالمره البته غسل واجب است و این غسل از برای انقطاع برء است نه از برای نماز، چون وقت آن گذشت پس اگر خواهد مشروط به طهارتی به عمل آورد قبل از ظهر، بدون غسل نمی تواند کرد، و این منافات ندارد با اینکه غسل واجب لغیره باشد، به جهت آنکه غرض ما در این مقام بیان موجب غسل است لا غیر و صادق است بر اینکه موجب،

به عمل آمده است.

۱۳- سوال:

۱۳- سوال: انقطاع استحاضه به چه چیز فهمیده می شود؟ ضعیفه ای مثلاً ظهر خونی دید، دیگر ندید تا مغرب حالا نماز مغرب و عشا را به یک وضو می تواند بکند یا نه؟ و چه وقت بفهمد که از استحاضه پاک شده است؟

جواب:

جواب: واجب است استبراء از برای دانستن تکلیف خود، چنانکه در حیض لازم است. یعنی پنبه داخل می کند و لمحه ای صبر می کند هر گاه پاک بیرون آمد منقطع شده است والا پس اگر آلودگی قلیلی است باز در حکم مستحاضه قلیله است و اگر کثیر است در حکم کثیره است و هکذا، ولکن باید بر او ظاهر شود در صورت پاک بیرون آمدن پنبه، اینکه این پاکی از راه انقطاع و براء است. و اما هر گاه از قراین بر او ظاهر شود که براء حاصل نشده و به آن عود خواهد کرد باز خود را مستحاضه میدانند.

۱۴- سوال:

۱۴- سوال: ضعیفه خونی دید، یک دقیقه یا یک روز زیاد و روز دیگر ندید، حالا احتمال دارد که فردا یا دو روز دیگر ببیند. حالا نماز و روزه را چه کند؟ برود و غسل کند و نماز کند، یا صبر کند که ده روز بگذرد؟

جواب:

جواب: هر گاه این ضعیفه " عادت مستقره " دارد به حسب وقت و عدد هر دو، یا به حسب وقت تنها، به مجرد دیدن خون در ایام عادت، روزه را میخورد و نماز را ترک می کند، دیگر انتظار سه روز نمیکشد، و هر گاه پاک شود در روز اول یا روز دوم به مجرد همین، غسل نمی کند، به جهت آن که در تحقق اقل حیض کافی است سه روز متوالی که در هر روزی یک لمحه خون بیند هر چند باقی روز پاک باشد، و هر گاه " مبتدئه " باشد که تا به حال حیض ندیده است و همچنین " مضطربه " که عادت خود را فراموش کرده، پس اینها باید تا سه روز نشود، ترک نماز و روزه نکنند و عمل استحاضه بکنند. هر چند در روز اول، پاکی از برای آنها حاصل نشود. و در همه اقسام مبتدئه و مضطربه هر گاه در روز سوم هیچ خون نبیند البته ترک نماز و روزه نمی کند چون اقل حیض کمتر از سه روز متوالی نیست علی الاظهر.

۱۵- سوال:

۱۵- سوال: هر گاه کسی استحاضه قلیله داشته، در صبح وضو ساخت و نماز کرد و

در ظهر استحاضه متوسطه شود و در مرشد العوام فرموده اید که از برای استحاضه متوسطه در صبح، یک غسل بکند، حالا ظهر، به هم رسیده، چه کند؟ آیا غسل کند، وضو بسازد و غسل نکند؟ و همچنین هر گاه در مغرب، متوسطه شود صبر کند تا صبح غسل کند. هر گاه بر این صفت باقی مانده باشد یا آنکه همان مغرب یا ظهر غسل کند؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که واجب نیست که از برای ظهر و مغرب غسل کند بلکه غسل را از برای همان نماز صبح آینده می کند، مگر اینکه بالمره خون قطع شود و معلوم او شود که دیگر خونی نیست. در این وقت غسل از برای انقطاع و برء می کند و نماز ظهر یا مغرب را می کند. و همچنین هر گاه بعد از نماز مغرب و عشاء برء و انقطاع حاصل شود به آن از برای نماز صبح باید غسل بکند و نماز کند.

۱۶ - سوال:

۱۶ - سوال: چربی که در دست به هم رسید، آیا واجب است که ازاله قبل از غسل و وضو بشود یا با آن وضو و غسل نماز میتوان کرد؟

جواب:

جواب: هر گاه جسمیتی ندارد که حایل باشد از رسیدن آب به بشره، باکی نیست و محض این که آب بعد از رسیدن به بشره میدود به جای دیگر ظاهراً ضرری ندارد و وضو و غسل صحیح است.

۱۷ - سوال:

۱۷ - سوال: غسل جنابت یا جمعه در حوض مسجد چه حال دارد هر گاه حوض در وسط مسجد باشد؟ و چه حال دارد هر گاه در خارج مسجد باشد؟ این غسل باطل است یا صحیح؟ و هر گاه با آفتابه از آب حوض مسجد بردارد و در خارج مسجد وضو یا غسل بکند، این وضو و غسل چه حال دارد؟ و آب برداشتن از چاه مسجد چه حال دارد؟ هر گاه وضو و غسل به عمل بیاورد. و هر گاه آب از چاه مسجد بکشند و در خانه ببرند از برای خوردن و غیر خوردن و در گل کردن و عمارت کردن بفرمایند که اینها چه حال دارد؟ که اگر صحیح نباشد احتراز کنند.

جواب:

جواب: در صورتی که غرض واقف معلوم باشد از بنای حوض و آب، باید موافقت غرض واقف کرد، در صورت جواز وعدم جواز که صحت وعدم صحت هم بر آن مترتب می شود. و در صورت جهالت حال، هر گاه ضرری به حوض نمیرسد و باب وقف که شاهد حال

مسلمین عدم رضای به آن نباشد، ظاهر این است که جایز باشد در غسل جنابت. و چون مکث در این مساجد از برای جنب حرام است و همچنین ازاله نجاست که منشأ تنجس مسجد شود بر فرض جواز آن، غالباً در صورتی می شود که در بیرون ازاله نجاست کرده باشد و به عنوان عبور و مرور از بیرون بدون درنگی برود و بدون درنگ در حوض بیفتد، هر چند در آن فرو رفتن در آب هم اشکال هست هرگاه صادق آید بر آن که درنگ است و عبور نیست. و به هر حال البته ترک آن اولی و احوط است و اظهر صحت غسل است، هر چند خالی از اشکال نیست، خصوصاً در صورت ازاله نجاست که به سبب مظنه کراهت مسلمین و تضرر ایشان مظنه غصب هست که منشأ بطلان می شود. و اما حوض بیرون مسجد در آن اینقدر اشکال نیست. و آب حوض مسجد را برداشتن و سردن صورتی ندارد هرگاه آن آبی است که واقف از برای حوض قرار داده، بلی هر گاه آب را دیگری از خارج بیاورد و در حوض کند و از حال او معلوم باشد که راضی است به این معنی باکی نیست و آب از چاه وقف مسجد بردن از برای شرب و توضی و غسل ظاهراً جایز است مگر با حصول ضرر و کراهت مسلمین از این معنی و اما برای گل کاری و غیر آن جایز نیست.

۱۸- سوال:

۱۸- سوال: هر گاه ناخن دست و پا بلند شده باشد به نوعی که چرک سیاه در تحت آنها به هم رسد و آن چرک نمایان باشد منشأ بطلان وضو و غسل می شود یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه چرک ظاهر را گرفته و مانع از وصول آب است صحیح نیست و هرگاه در زیر ناخن است که از بواطن محسوب است صحیح است.

۱۹- سوال:

۱۹- سوال: آبی که از جایی عبور نمود و بعد از قطع آب مکان گودی که در آنجا ممر بود قدری آب در آنجا مانده است و باز آب به آنجا میآمده است، لکن بسیار قلیل که بعد از دقت، مفهوم میشده است که میآید و از تحت آن معلوم نبوده است بیرون رفتن آن و کسی در آن غسل کرده و بعد از فراغ در میان آب فضله دیده است که جعل (۱) به آنجا.

ص: ۱۴

۱- جعل - به ضم اول و فتح دوم - : سرگین غلطان: نام حشره است.

آورده بوده است و مضمحل شده، آیا آن غسل صحیح است؟ آیا آن آب نجس است یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه متصل است به اصل نهر هر چند به اقل مسمای جریان باشد بلکه هر چند جاری هم نباشد داخل آب جاری است و حکم آن حکم آب جاری است و به ملاقات نجاست نجس نمی شود الا به تغیر احد اوصاف به نجاست، و غسل در آن صحیح است.

۲۰ - سوال:

۲۰ - سوال: پنیری که در میان کوزه و بستو (۱) با آب میباشد و موش در میان آن آب و کوزه فضله انداخته و نجس شده است، اگر آن پنیر را در میان سبیدی گذاشته در میان آب جاری نگاه داری که آب بگذرد ظاهر می شود یا نه؟

جواب:

جواب: بلی هر گاه آن قدر در میان آب نگاه داری که آب نفوذ کند به هر جایی که آب نجس به آن نفوذ کرده پاک می شود.

۲۱ - سوال:

۲۱ - سوال: خیک ماست که پر از ماست باشد و در میان ظرفی است و آب میاندازد به بیرون که به اندک زمانی آن ماست نرم سفت می شود، هر گاه آن آب که در ظرف است نجس شود به جهت بول صبی یا افتادن فضله موش وغیره، آیا ضرری به ماست که در اندرون آن خیک است میرسد یا نه؟ چون اتصالی هست میان این آب و رطوبت اندرون خیک.

جواب:

جواب: ظاهر این است که هر گاه آن خیک را میان نهر جاری یا کر بگذاری تا تطهیر به عمل آید پاک می شود و حکم به نجاست ماست نمی شود، بلکه به آب قلیل هم میتوان تطهیر کرد.

۲۲ - سوال:

۲۲ - سوال: کشک را در جایی به آفتاب ریخته و خشک یا نیم خشک شده و آن را جمع نموده اند میبینند که سگی بر روی آن کشک قرار گرفته و کشک میخورد و بعد از گریختن، چند دانه کشک زده شده و چند دانه خورده شده و خرده های آن در میان کشکها فرو رفته، آیا بعد از وضع شکسته ها و خرده ها مابقی را به آب تطهیر کنند یا تطهیر نمی خواهد؟.

ص: ۱۵

۱- بستو: ظرف سفالین یا چوبین.

جواب:

جواب: تا علم به ملاقات سایر کشکها به رطوبت، به هم نرسد همه پاک است و آن کشکهای نیم خورده را هم تطهیر میتوان کرد و احتیاجی هم به خاک مالیدن نیست.

– ۲۳ سوال:

– ۲۳ سوال: کسی به حمام برود و مزد حمامی را ندهد و زنان این ولایت را تعارف است که نان به مزد حمامی میدهند. هر گاه پنهان بروند و نان ندهند، آیا منشأ بطلان غسل و نماز است یا آن که غسل و نماز صحیح و مشغول الذمه آن تنخواه است؟

جواب:

جواب: هر گاه قصد او، این است که مزد ندهد و غسل کند ظاهراً داخل طهارت به آب مغصوب است و صحیح نیست.

– ۲۴ سوال:

– ۲۴ سوال: غاسل هر گاه فوطه یا ساتر عورتی به غیر فوطه نداشته باشد در حین غسل کردن و ناظر محرمی باشد غسل او باطل است، به چه علت است؟

جواب:

جواب: هر چند ستر عورت واجب است و ترک آن حرام، و لکن غسل صحیح است. ما نگفتیم غسل باطل است تا علت آن را بگوییم.

– ۲۵ سوال:

– ۲۵ سوال: مسح پا را میتوان از سر هر انگشت گرفت و مسح نمود، یا آن که از سر انگشت بزرگ باید گرفت؟

جواب:

جواب: هر یک باشد خوب است و احوط استیعاب تمام پشت پاست.

– ۲۶ سوال:

– ۲۶ سوال: صاحب نفاس هر گاه یقین داند که مدتش از ده میگذرد او را استظهار باید یا مدت عادت حیض را نفاس قرار میدهد و زیاده از عادت را استحاضه قرار میدهد و مستحاضه هر گاه متفله نباشد و در سحر غسل کند و بعد از صبح خون بیند یا بعد از غسل سحری چه حکم دارد؟

جواب:

جواب: نمیدانم این علم و یقین از کجا برای او به هم میرسد؟ مگر معصومی خبر به او بدهد! در آن صورت استظهار نمی باشد و همان ایام عادت حیض خود را اکثر نفاس قرار می دهد و باقی را عمل استحاضه می کند و هر گاه یقین ندارد چنانکه غالب این است. در این صورت ایام عادت را نفاس می شمرد و بعد از آن استظهار می کند تا ده روز، اگر در روز دهم منقطع شد تمام نفاس است والا همان ایام عادت نفاس است و باقی استحاضه است،

ص: ۱۶

چنانکه در حیض می کند واما سؤال از این غسلهای مستحاضه، پس آنها اعتباری ندارد (۱).

۲۷- سوال:

۲۷- سوال: با وجود زنان، میت زن را زوج او یا ولدش یا یکی از سایر محارم میتوانند غسل داد، بی دقت وراء پیراهن، یا آن که رجحان در غسل دادن زنان است؟

جواب:

جواب: اقوی این است که زن و شوهر، هر یک دیگری را میتوانند غسل داد، هر چند برهنه و مکشوب العوره باشد و افضل این است که جامه بر روی او بیندازد و از پشت جامه غسل بدهد و تاکید در ستر عورت بیشتر است. واما محارم: پس اکثر علما بر آنند که هر گاه مماثلی نباشد غسل میتوانند داد از ورای ثياب و جمعی قائلند که با وجود مماثل هم میتوانند غسل داد، هر چند برهنه باشد به شرط ستر عورت و این قول قوی است و احوط قول اول است.

۲۸- سوال:

۲۸- سوال: اطفالی که به حد تکلیف نرسیده اند هم، حنوط به کافور واجب است یا نه؟

جواب:

جواب: بلی واجب است.

۲۹- سوال:

۲۹- سوال: فوطه که بر میت بسته است آب غسلها بر روی او جاری می شود. آیا مجزی است از بدن و همان فوطه به جای بدن است؟ چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: بلی هر گاه آب به بدن میت میرسد و فوطه مانع از جریان آب به بدن میت نیست مجزی است از غسل و تطهیر بدن میت. و این فوطه هم به تبعیت بدن پاک می شود و بهتر این است که در وقت خلاص شدن، آن را بفشارند تا غساله آن بیرون رود.

۳۰- سوال:

۳۰- سوال: هر گاه مسلمی پوستی از نصاری بخرد و برای مسلمی بفرستد چه حکم دارد؟

جواب:

جواب: ظاهر، حلیت است، چون فعل مسلم محمول بر صحت است و گاه هست که از برای او علم حاصل بوده است به این که آن پوست حلال بوده است و ذابح آن مسلم بوده و از سوق مسلم به آن نصاری منتقل شده، بلی اگر علم به هم رسد که آن مشتری پوست را از .

ص: ۱۷

۱- این سؤال و جواب در آغاز کتاب آمده و در اینجا تکرار شده است و چون در اینجا بوسیله دو جمله اخیر پاسخ کاملتری داده شده از حذف آن صرف نظر شد.

نصاری خرید در حالی که عالم بود که ذایح، کافر بوده یا جاهل بود به حقیقت حال و از او خرید، در آنجا اصل حرمت است و استعمال آن جایز نیست. خلاصه معیار در اینجا، ید مسلم است و آن را باید معتبر دانست و صحیح انست تا علم به خلاف آن به هم رسد و به خریدن از کافر، علم به حرمت به هم نمیرسد.

۳۱- سوال:

۳۱- سوال: زنی مظنه دارد که در این ماه، پنجاه سال او تمام باشد، اما یقین ندارد، آیا بنای عادت خود را به حیض بگذارد یا استحاضه؟

جواب:

جواب: بنا را بر حیض بگذارد تا یقین حاصل شود به تمام شدن پنجاه (در غیر قرشی) و حصول یأس.

۳۲- سوال:

۳۲- سوال: آیا غسله که غیر از آب استنجای مستثنی است نجس است یا نه؟ و بر فرض نجاست آیا آن قطره ای که بعد از غسله آخر در عضو مغسول میماند نجس است و بعد از ازاله آن قطره آن عضو محکوم به طهارت است؟ یا اینکه آن قطرات نجس نیست و بعد از آنکه مرتبه آخر آب را بر عضو جاری ساخت آن عضو محکوم به طهارت است و آن قطرات به جامه یا سایر اعضا برسد ضرری ندارد؟

جواب:

جواب: هر چند دلیل نجاست غسله در نظر حقیر تمام نیست بلکه به سبب شهرت و بعضی مؤیدات، احتیاط تمام، می کنم و بنا بر قول به نجاست ظاهر این است که آن قطره که بر عضو انسان مثل دست یا پا، یا در مثل الواح از تخته و سنگ و غیره می ماند نجس نیست به جهت آن که همان آبی که بر کف دست نجس مثلا- میریزی از برای تطهیر، اگر چه قایل شویم که به محض ورود نجس می شود و لکن به حکم شارع همان قلیل آب نجس که میغلطد بر عضو و جاری می شود تا از عضو منفصل می شود تطهیر به عمل می آید و آن آب بعد از آن که میریزد دیگر آن، داخل مطهر، نیست هر چند از استمرار منقطع نشود. پس غسله حقیقی پیش از باقی ماندن آن قطره بیرون رفته است و این آب زاید بر مطهر، است و اگر فرض کنیم که بعینه همان قطره است که از اول عضو جاری شد تا به آخر رسید و در آنجا معلق ماند بلا شک آن غسله است و تا جدا نشود عضو پاک نمی شود و توهم اینکه هر جزوی از آن قطره، مطهر جزوی از عضو است هم بر فرضی که ممکن باشد

تجدید هر یک از اجزای مطهر و اجزای عضو هم نفعی ندارد به سبب آنکه جزو آخر مطهر که تطهیر جزو آخر عضو را می کند باز مادامی که از آن جزو آخر جدا نشود پاک نمی شود. با وجود آن که فرض در صورتی تحقق میپذیرد (بر فرض امکان) که عضو را سرایشب بگیری و قطره را از بالا جاری کنی، اما در صورتی که عضو را مستوی بگیری و قطره را در میان آن بریزی که به همه طرف جاری شود و از یک طرف کج کنی که جدا شود باز همان محذور لازم میآید، یعنی نجس شدن مطهر و مطهر شدن نجس و عدم انفصال غسله. و به هر حال در صورتی که معلوم باشد که آن قطره معلق، تمام مطهر است یا جزء مطهر، است تا جدا نشود پاک نمی شود. و هم چنین در صورتی که شک داشته باشد. اما در صورتی که علم حاصل شده است که قبل از آن قطره، به قدر تطهیر و استیلاء تمام عضو، آب جاری شده و جدا شده، الحال این قطره معلق و تتمه آنچه در عضو مانده تمام پاک است. و از آنچه گفتیم حکم تطهیر ثوب که جدا شدن غسله آن محتاج به عصر است معلوم می شود که مادامی که نفس مطهر به سبب عصر از ثوب جدا نشده بر نجاست خود باقی است و بعد جدا شدن به عصر پاک می شود و آن بقیه که بعد از عصر متعارف به جا میماند معفو است به جهت نفی عسر و حرج و اجماع. چنانکه (بقیه رطوبتی که در موضع آن قطره در صورت تطهیر) در عضو بدن معفو است.

۳۳ - سوال:

۳۳ - سوال: آیا ظاهر دماغ یا دهن را بعد از ازاله عین نجاست، تطهیر ممکن است بعد از این که آب را در مشت کند چند دفعه آن موضع نجس را در آن آب مشت فرو برد (و همچنین باطن دهن را هر گاه چیزی در رخنه دندان باشد) یا آن که لابد است از اجرای آب در آن مواضع؟ -

جواب:

جواب: اظهر این است که کافی است که به قدر احتیاج (بعد از ازاله عین) در آب مشت فرو برد، یعنی با ملاحظه دفعات به سبب تفاوت نجاسات و بهتر آن است که آب را به اعانت کف دست، مماس موضع کند و آب را بر آن جاری کند و غسله را جدا کند و بهتر از آن، این است که آب را به عنوان صب بر آن وارد کند و بریزد، مثل آن که از ظرف میریزد. و

باطن دهان را (بعد از زوال عین از برای تطهیر بقایایی که در بن دندان باشد از غذا و مثل آن) به مضمضه کردن تطهیر می توان کرد، لا اقل دو دفعه مضمضه کند و بریزد.

۳۴- سوال:

۳۴- سوال: در هر یک از اعضای ثلاثه غسلی وضو و غسل، آب را که از طرف اعلی میریزد و دست میکشد باید مجموع اجزاء طرف اعلی اثر نموده بعد الاسفل فالاسفل تا به انتها و هر گاه همچو باشد در وضو بعد از ریختن آب بر مرفق و کشیدن دست تا سر انگشتان، طرف دیگر بالای دست مغسول، گاه است که خشک میماند.

جواب:

جواب: ابتدا به اعلی، در غسل واجب نیست بلکه مستحب است و اما در اعضای وضو که شستن آنها واجب است ابتدا کردن به اعلی، واجب است و ظاهر در نزد حقیر این است که واجب است شستن اعلای هر جزوی از اجزای اعضا، قبل اسفل همان جزء، نه این که واجب باشد که مجموع اعلای عضو قبل از مجموع اسفل آن شسته شود. مثلاً آب را که بر رو میریزد طرف راست رو را، هر گاه اول دست بمالد از بالا و بشوید تا به ذقن و بعد طرف چپ را به همین نحو صحیح است و اینکه طرف پایین جانب راست رو، قبل از طرف بالای جانب چپ شسته شود ضرر ندارد و هم چنین دستها که هر گاه از مرفق آب ریخت و یک طرف دست راست تا سر انگشتان و بعد طرف دیگر را شست تا سر انگشتان ضرر ندارد. و اینکه نوشته اند که آب تمام می شود و آن طرف خشک می شود بی معنی است به جهت آن که اگر دست تری دارد و از تری آن طرف به این طرف میتوان آورد که غسل متحقق شود، به همان اکتفا می کند و اگر وفا نمی کند یک غرفه دیگر آب بردارد تا غسل تمام شود مگر آن که مراد او همان عدم تحقق غسل اعلی، باشد قبل از اسفل و هم چنین است کلام در ترتیب مستحبی غسل.

۳۵- سوال:

۳۵- سوال: مستوضی هر گاه مشغول شستن دست چپ بوده، برخاسته سه چهار قدم یا بیشتر برود تا تکیه به دیواری یا درختی بنماید چه صورت دارد یا جوراب بکند؟ -؟

جواب:

جواب: هیچ کدام آنها ضرر ندارد، همین که موالات عرفی برجاست یعنی در عرف اهل شرع و دین نمی گویند که این شخص دست برداشت از وضو و جفان جمیع اعضای

سابقه هم به عمل نمیآید، وضو صحیح است.

۳۶- سوال:

۳۶- سوال: در تطهیر اعضای ذیحس در شب یا در جای تاریک که احساس به بصر ممکن نیست احساس همان عضو به وصول آب کافی است یا نه؟ مثلاً در طهارت از بول در صورت مفروضه باید انگشت بر مخرج گذاشت و آب ریخت یا نه و بر فرض گذاشتن چه فرق است میان انگشت و موضع خاص در احساس و همچنین اعضای غیر ذیحس و جامه و ظرف.

جواب:

جواب: ظاهر این است که احساس همان عضو کافی است و ضرور نیست که به دست وانگشت آب را برساند و عمده اشکال در این مسئله این است که یقین به نجاست حاصل شده و در تاریکی به مجرد آب ریختن یقین به وصول آب به جمیع اعضاء نمی شود غالباً، خصوصاً در عضوی که حس ندارد مثل ظرف و جامه و تحقیق در جواب این است که مطهر شرعی شستن موضع است و در شستن موضع رجوع به عرف می شود و کسی که در تاریکی آب را بر عضو جاری می کند عرفاً صادق است که عضو را شست. یقیناً هر چند یقین به رسیدن به جمیع اجزاء حاصل نشود. و مثل این است کلام در وضو و غسل، خصوصاً در غسل ترتیبی که علم به وصول آب به جمیع اعضاء خصوصاً پشت سر آدمی قریب به محال است، پس شستن عرفی که مشخص شد کافی است.

۳۷- سوال:

۳۷- سوال: در طهارت از بول چقدر از آب باید باشد؟

جواب:

جواب: اگر سؤال از استنجا بول است اظهر این است که ازاله عین کند کافی است و احوط آن است که دو بار باشد. گاه هست که دو قطره کفایت کند و گاه هست بیشتر ضرور شود. سوراخ مخرج که گشاده است گاه است بول، تعدی به اطراف می کند بیشتر ضرور می شود و هر گاه تنگ باشد کمتر کافی است. و گاه هست مخرج بول، آلوده به جسم لغزنده باشد مثل "مدی" و غیر آن، آب بیشتر در کار است و اگر سؤال از تطهیر بدن و جامه و غیر آن است تفصیل آن را در مرشد العوام ذکر کرده ام. به آنجا رجوع کنند و کاغذ شما هم بیش از این، جا ندارد.

۳۸- سوال:

۳۸- سوال: هر گاه بعد از ملاعبه و آمدن آب منی و تلویت حشفه، بول کند در

طهارت کذائی، ریختن آب کفایت می کند یا باید انگشت مالید تا لزوجت مذی هم زایل شود و در صورت مفروضه، فرقی میان طهارت از بول مرد و زن هست یا نه؟ -؟-؟.

جواب:

جواب: بلی باید دست مالید تا آن عین لزج زایل شود، هر گاه بدون آن زایل نشود، و احتیاط تعدد در اینجا بیشتر است. اینها در صورتی است که با بقاء رطوبت مذی بول کند والا در وجوب ازاله آن اشکال است و فرقی ما بین مرد و زن نیست.

۳۹- سوال:

۳۹- سوال: آیا بر زنان هست که بعد از مجامعت و بول کردن، اندرون فرج را به انگشت یا نحو دیگر از منی مرد یا منی خود پاک کنند یا نه؟ و بر فرض لزوم یا عدم لزوم هر گاه بعد از غسل، چیزی بیاید باز غسل بکند یا نه و در صورت آمدن چیزی آیا فرقی میانه این که از زن نیز انزال شده باشد هست یا نه؟ -؟-؟

جواب:

جواب: شستن اندرون فرج، واجب نیست، همان تطهیر ظاهر کافی است و بعد از غسل هر گاه منی مرد از فرج زن بیرون آید اعاده غسل در کار نیست. بلی هر گاه منی زن بیرون آید از فرج او غسل واجب می شود، هر چند انزال منی او هم در حال جماع بوده و الحال بیرون آمد، و همچنین هر گاه منی زن مخلوط به منی مرد بیرون آید. و هر گاه شک دارد که آیا منی او هم بیرون آمده یا نه، غسل بر او لازم نیست، همان تطهیر عضو کند و نماز کند و تجدید وضو هم ضرور نیست.

۴۰- سوال:

۴۰- سوال: آیا حاکم به وجوب غسل به غیبوبه حشفه حس آلتین است یا نه و هر گاه اختلاف میانه مرد و زن در این معنی به سبب قوه شبق یا ضعف قوه احساسیه احدهما به هم رسد قول کدامیک قوی است و فرقی میانه غیبوبه با التقاء ختانان چه باشد؟ -؟-

جواب:

جواب: حاکم به وجوب غسل، حصول علم به غایب شدن حشفه است، یعنی سر ذکر تا مقدار ختنه گاه در فرج زن خواه علم به احساس همان عضو حاصل شود یا به نگاه کردن یا به گذاشتن انگشت یا غیر آن. و بدون علم، غسل واجب نمی شود، هر چند مظنه حاصل شود، و در صورت اختلاف مرد و زن هر یک مکلفند به فهم خود: بر هر کدام که علم حاصل شود بر او واجب است و بر دیگری که علم برای او حاصل نشده واجب نیست و شهادت احدهما در حق دیگری کافی نیست و غیبوبه حشفه و التقاء ختانین یک معنی دارد و فرقی بینهما نیست.

۴۱- سوال:

۴۱- سوال: هر گاه آب مذی مرد و زن به رخت یا بدن دیگری برسد تطهیر لازم است یا نه؟ -؟

جواب:

جواب: نجس نیست و تطهیر لازم نیست.

۴۲- سوال:

۴۲- سوال: هر گاه زن و مرد، زبان یا لب یکدیگر را بمکنند، لب را از آب دهان همدیگر، تطهیر نمایند یا نه؟ و آب دهان همدیگر را فرو برند جایز است یا نه؟ -؟

جواب:

جواب: آب دهان مرد و زن هر دو پاک است و مکیدن و خوردن آن از برای هر یک از آنها از لب و زبان و دهان دیگری جایز است و هیچ وجه کراهت و ناخوشی ندارد. چه جای نجاست و لزوم تطهیر!؟

۴۳- سوال:

۴۳- سوال: هر گاه به اعتبار قبض بودن وجود در حال نعوظ از مخرج بول آبی به رنگ منی که اندک غلظت داشته باشد بیرون آید غسل دارد یا نه؟

جواب:

جواب: این آب را "ودی" میگویند - به دال مهمله - و آن موجب غسل نیست، بلکه موجب وضو هم نیست. هر گاه بعد از استبراء و استنجاء بیاید. و در وقت پاک است و احتیاج به تطهیر هم نیست.

۴۴- سوال:

۴۴- سوال: ته ابریق یا ظرف دیگر که در موضع نجس گذاشته شده، آیا به فرو بردن در آب کر یا جاری پاک می شود یا باید بعد از خشک شدن فرو برد؟

جواب:

جواب: مثل آفتابه مس و مفرغ و امثال آن به مجرد فرو بردن در آب کر یا جاری با زوال عین نجاست پاک می شود و هم چنین مثل کوزه و لولیین هم هر گاه عین نجاست در آنها هیست ظاهر آن به فرو بردن در کر و جاری پاک می شود و اما هر گاه نجاست در اعمال آن نفوذ کرده باشد و خواهی اعماق آن هم پاک شود باید آنقدر در آب بماند که آب برسد به هر جا که

نجاست رسیده است و در این صورت خشکانیدن در اول بهنج است، اما وجوب آن معلوم نیست.

۴۵- سوال:

۴۵- سوال: تنور نجس شده را (به سوزاندن آتش در آن پاک می شود یا) به آب تطهیر باید داد؟

جواب:

جواب: به آتش پاک نمی شود، بلکه باید به آب، تطهیر کرد. آب را با آفتابه یا ابریق

ص: ۲۳

بر آن جاری کنند سه مرتبه و غسل آن که در ته تنور جمع می شود بعد از آن، گل را اگر خواهند بیرون بیاورند به نحوی که به تنور بر نخورد.

۴۶- سوال:

۴۶- سوال: در بدن انسان، گویا بالذات دهنیه و چربی که هست، خصوصا در حشفه به تطهیر و وضو و غسل مضر است یا نه؟

جواب:

جواب: مضر نیست.

۴۷- سوال:

۴۷- سوال: هر گاه به جراحت کسی پیش از قطع شدن خون و تطهیر خون، خاکی یا دوايي بریزند وقت تطهیر و وضو و غسل هر گاه ازاله آن بدون جرح و خون آمدن ممکن نباشد آیا از بالای آن آب بریزد پاک می شود و وضو و غسل درست است یا باید جراحت را جدید نمود؟ -؟

جواب:

جواب: هر گاه آن خاک یا دوا با خون، جوشیده و متداخل شده تطهیر آن صورتی ندارد. پس اگر ممکن باشد بدون جرحی ازاله آن در حمام یا آب گرم که ضرری نرسد، ازاله کند و تطهیر کند و اگر ممکن نشود بدون ضرر، بر روی آن چیزی بچسباند که پاک باشد و جیره کند و هر گاه جیره هم ممکن نباشد تیمم کند.

۴۸- سوال:

۴۸- سوال: هر گاه سوزنی مثلا یا خاری به بدن برخورد و به گوشت یا پوست فرو رود و آن را بیرون کشد. آیا سوراخ جای آن در حکم باطن است یا ظاهر که باید به آنجا باز به سوزن آب غسل و وضو رابرساند، و هر گاه خار کذا در آنجا بشکند و قدری از آن در آنجا بماند بیرون آوردن لازم است یا نه؟

جواب:

جواب: این سئوالات علامت و سواس است. امثال چنین سوراخها باطن و ظاهری در آن معتبر نیست. همان ظاهر را بشوید کافی است و در آن کاوش نکند و بیرون آوردن خار ضرور نیست و بدون آن هم وضو و غسل صحیح است.

۴۹- سوال:

۴۹- سوال: هر گاه شخصی در جایی از بدنش که به چشم دیده نمی شود مظنه جراحی داشته و دست بر آن موضع گذاشته، خون آلود بیند یا اخبارش نمایند که یقین به نجاست آن موضع به هم رساند، آیا یقین به قطع خون آن موضع به چه نحو به هم

رساند؟ باز به دست گذاشتن و بی خون دیدن یا به اخراج یک طفلی یا یک زن یا بیشتر یا عدلین باید یا

ص: ۲۴

مظنه قطع خون کفایت می کند، و همچنین هر گاه در روشنائی عدم قطع خون جراحی معلوم باشد، بعد تاریکی شب فرارسد یا به جای تاریکی رود، آیا غلبه ظن کفایت در قطع خون مینماید تا تطهیر موضع کند یا نه و بر فرض کفایت غلبه ظن هر گاه بعد از تطهیر و ادای نماز معلومش شود که خون حین تطهیر منقطع نبوده یا هیچ نداند که کی آمده آیا موضع ملاقی راعم نماز تطهیر و اعاده نماید یا به حمل اینکه شاید این خون بعد از نماز آمده قرار می تواند داد؟...؟

جواب:

جواب: در جایی که علم به نجاست به هم رسید باید قطع به زوال آن حاصل شود، هر گاه به نحوی از انحاء علم برای او حاصل شد که اشکالی نیست و به محض سخن یک زن یا دو زن یا دو طفل نمیتوان اکتفا کرد، بلکه به سخن یک مرد عادل هم، مگر با حصول جزم و دور نیست که شهادت عدلین کافی باشد، و به هر حال در زوال عین نجاست حصول جزم ضرور است و از این جهت است که جامه آلوده به منی را خود این کس بشوید و بعد از خشک شده به سبب زبری جامه شک کند در زوال عین باید ثانیاً بشوید. و اینکه در بعضی اخبار، امام (علیه السلام) امر کرد زنی را که جامه خود را به مشق - که گل سرخ است - رنگ کند (۱) نه از برای این است که علم به زوال خون شرط نیست، بلکه از برای این است که نفرتی که در طبع حاصل می شود به سبب بقای رنگ نجاست رفع می شود. و اینها که گفتیم منافات ندارد با آن که جایز است جامه نجس را به گازر بدهیم تطهیر کند و قول او را اعتبار میکنیم در تطهیر، به جهت آن که در آنجا دلیل هست که قول فعل مسلم معمول بر صحت است و از اخبار و طریقه علما عصر بعد عصر ظاهر می شود کفایت این، هر چند آن گازر عادل نباشد، در اینجا هم می گوییم هر گاه کسی سر او زخم شود و خون آید و به دیگری بگوید سر مرا تطهیر کن و او تطهیر کند اکتفا میکنیم به قول او و فعل او در تطهیر که مشتمل بر زوال عین نجاست است. اینها در وقتی است که ممکن باشد تحصیل علم به زوال عین، و اما در صورت عدم امکان، مثل این که شب است یا آن شخص کور است پس در آنجا این قدر میمالد نجاست را که ۴

ص: ۲۵

جزم کند به زوال آن، و اگر ممکن نشود حصول جزم، به ظن نزدیک به جزم اکتفا کند و اما اینکه در مثل خون زخم ممکن نیست جزم، به سبب احتمال خون تازه بیرون آمدن، پس این ضرر ندارد به جهت این که مقصود، زوال عین سابق و تطهیر آن است و اصل عدم خروج خون تازه است، پس همان قدر که جزم یا ظن نزدیک به جزم حاصل شود بر زوال همان عین اول، آب را بر موضع جاری کند کافی است. و اگر بعد جزم حاصل شود که آن خون رفع نشده بود باید ثانیاً تطهیر کند. و اما اگر احتمال می‌دهد که این خون تازه بیرون آمده است به تطهیر سابق ضرر ندارد. و طریق دانستن زوال عین در جایی که به چشم آن موضع را نمیتوان دید، این است که هر گاه مثلاً سر او زخم است و خون آمده دست بر آن میمالد تا دیگر اثری ظاهر نشود به دست، و اگر خواهد قلیلی پنبه بر آن موضع میگذارد و بر می دارد و ملاحظه می کند.

۵۰- سوال:

۵۰- سوال: هر گاه روغنی یا پیه یا صابون نجس شده باشد هر یک از آنها را آب کرده در حوضی که به قدر کر یا زیاده بوده بر آب آن حوض ریخته شود به طریقی که هر جزو آن به آب ممزوج و مخلوط گشته، بعد از آن جمع آوری آن، از روی آب ممکن باشد و الحاله هذیه قابل تطهیر هست یا نه؟ و دیگر آنکه: خمیری هر گاه نجس شده باشد آن را در تنور خشک کرده، بعد از آن در آب گذارند تا آب به عمق آن رفته، پاک است یا نه؟

جواب:

جواب: هر چند بعضی علما تجویز کرده اند تطهیر روغن را به آب به این نحو مثل این که در خزینه حمامی که آب بسیار گرم دارد و بر هم زنند تا ممزوج شود و بعد از سرد شدن از روی آب بگیرند و لکن اظهر در نظر حقیر این است که پاک نمی شود و همچنین است صابون. و در باب خمیر نجس، هر چند در حدیث صحیح وارد شده است که پاک نمی شود و باید دفن کرد (۱) و به پختن و نان کردن پاک نمی شود و قول شیخ به پاک شدن به سبب .

ص: ۲۶

پختن به آتش ضعیف (۱) است، لکن این منافات ندارد به اینکه جایز باشد تطهیر آن در " آب کر " یا جاری، پس هر گاه خمیر نجسی که عین نجاست در آن نباشد هر گاه در تنور تاق شود یا خود خمیر در آفتاب خشک شود و بعد از آن بگذارند در میان کر یا جاری به قدری که بخیسد و از هم متفرق شود که آب به همه اعماق آن برسد ظاهر این است که پاک می شود (اما به آب قلیل نمیتوان تطهیر کرد) آن اصعب نیست از تطهیر گوشتی که در آب نجس جوشیده باشد به حدی که آب نجس در اعماق آن رفته باشد که آن قابل تطهیر هست.

۵۱- سوال:

۵۱- سوال: هر گاه طفلی به کنار تنور بول کند و بول او جاری شود بر دیوار تنور، آیا در این صورت تطهیر دیوار تنور ممکن است یا نه؟ و در صورت امکان به چه طریق باید تطهیر کرد؟

جواب:

جواب: بلی ممکن است به این طریق که با آفتابه یا ابریق، آب را جاری سازد بر آن به حدی که غساله آن از دیوار تنور منفصل شده، ته تنور برود تا سه مرتبه به این نحو نماید و هر گاه خواهد بعد گل ته تنور را بیرون آورد به نحوی که ملاقی تنور نشود.

۵۲- سوال:

۵۲- سوال: گل نجس، با به هم خوردن پاک می شود یا نه؟

جواب:

جواب: نه، پاک نمی شود.

۵۳- سوال:

۵۳- سوال: غسل و وضو در مکان غصبی چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: اظهر صحت است هر چند فعل حرام کرده است و احوط آن است به این اکتفا نکند و حکم به بطلان نمی کنیم.

۵۴- سوال:

۵۴- سوال: گل نجس در ته آفتابه ولولیین به فرو بردن در آب کرو بیرون آوردن با بقای گل پاک است یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه علم حاصل شود که آب جاری یا کر به اعماق آن ساری شده و به جمیع .

ص: ۲۷

۱- البته قول شیخ در صورت اطلاق مورد خدشه است نه در هر صورت زیرا در نظر آنان که آب چاه را قابل نجس شدن، میدانستند قول شیخ مستدل میباشد و مستندش حدیث ۱۷ باب البئر (وسائل: ج ۱ ص ۱۲۹) میباشد و حدیث ۱۸ نیز آتش را مطلقاً مطهر میداند لیکن در سندش ضعف هست.

اجزای گل نجس وعین نجاست زایل شده پاک می شود والا فلا، بلی ممکن است حکم به طهارت روی گل که آب به آن رسیده، هر گاه آن گل مایع نباشد.

۵۵- سوال:

۵۵- سوال: هر گاه کفش وپوستین در مساجد مسلمین که اکثر اوقات به عزم مهمانی و غیر آن در آنجا جمع میشوند عوض شود وصاحبش را نشناسیم پاک است یا نه؟

جواب:

جواب: بلی ظاهر، طهارت است.

۵۶- سوال:

۵۶- سوال: جرمی که در زیر ناخنها میماند ونجس می شود به جاری کردن آب بر آن یا فرو بردن آن به آب کر یا جاری با ابقای آن پاک است یا نه؟

جواب:

جواب: بلی به هر قدری که نجاست رسیده، آب که رسید پاک می شود وازاله آن بالمره شرط تطهیر نیست.

۵۷- سوال:

۵۷- سوال: حدیث " الارض یطهر بعضه بعضا (۱) " مضمونش را بین فرمایند.

جواب:

جواب: یعنی زمین پاک می کند بعض آن که بر روی زمین است بعض دیگر آه را که به ته کفش و قدم چسبیده است ونجس شده به سبب رطوبت نجاست. وتفسیر آخوند ملا محسن بسیار دور است ودر انظار فقها مهجور است.

۵۸- سوال:

۵۸- سوال: در زمستان در زمین رطب، هر گاه شخصی عبور (به زمین پاک ونجس هر دو، یا نجس تنها) نماید واز کفش یا چارق ترشح یا رطوبت به پا برسد حکم به نجاست میتوان کرد یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه رطوبت از زمین نجس است البته نجس است واما هر گاه در نهر وزمین راه رفته ومحتمل باشد که زیر کفش قبل از نجس شدن رطوبت داشته باشد یا بعد از نجس شدن وپاک شدن به راه رفتن، رطوبت داده باشد به پا، پاک است وتا

یقین نشود به اینکه رطوبت نجس است که به پا رسیده حکم به نجاست پا نمیتوان کرد و این مبتنی بر این است که زمین رطوبت دار، حتی زمین گل شده را هم مطهر دانیم و آن دور نیست والا حرج عظیم لازم میآید.

۵۹- سوال:

۵۹- سوال: شخصی در پشت اتاق او، خلا واقع شده باشد و رطوبت آن به دیوار و .

ص: ۲۸

۱- وسائل ج ۲ ص ۱۰۴۷ باب طهاره باطن القدم. ح ۳ و ۴ و ۹.

اندرون اتاق تاثیر بکند، آیا آن خاک که در آن دیوار هست پاک است یا نه؟

جواب:

جواب: خاکی که رطوبت خلا به آن رسیده نجس است و هر گاه در سمت قبله است نماز کردن به آن سمت هم مکروه است.

۶۰- سوال:

۶۰- سوال: اقل آبی که در آن غسل توان نمود چه قدر باید باشد؟

جواب:

جواب: به قدری که بر همه بدن آب جاری شود به اعانت دست. گاه است که به بیست و پنج درم توان کرد.

۶۱- سوال:

۶۱- سوال: غسل جنابت قبل از دخول وقت نماز را به چه نیت باید کرد؟

جواب:

جواب: به قدر رفع جنابت قرینه الی الله کافی است و با آن، نماز واجب، میتوان کرد.

۶۲- سوال:

۶۲- سوال: اگر کسی پیش از غسل، علم قطعی یا شرعی داشته باشد به طهارت بدن و بر بیمان بودن آن از وصول آب، و در حینی که میخواست غسل کند شک به هم رسانید در عروض نجاست و مانع، آیا حالت سابقه را مستصحب میتوان داشت یا نه؟

جواب:

جواب: اما در طهارت محل، پس به استصحاب اکتفا میتوان کرد و شک در نجاست اعتبار ندارد و اما در صورت شک در حصول مانع از وصول آب اعتماد به استصحاب مشکل است، چون معارض است به استصحاب شغل به غسل ذمه واصله عدم نفس غسل. بلی اگر بعد از وضو و غسل مانعی در بدن بیند و شک کند که آیا قبل بوده یا بعد، اظهر این است که بنا را بر صحت میگذارد، (هر چند در این میان معارضها موجودند) زیرا که در اینجا فرقی هست که آن ظاهر حال مسلم است که فعل را بر وجه صحیح کرده، بلکه جز ما فعلی کرده که در آن وقت محکوم به صحت بوده، چون در خاطر او خطور نکرده بود قبل از غسل و وضو که آیا مانعی و حایلی در بدن هست یا نه، و استصحاب حال عدم حایل چنان قوتی دارد که عدم را در اذهان مجزوم به، میدانند و افعال مترتبه بر آن را به جا میآورند و اینگونه جزم که بعضی آن را "اعتقاد مشهور" میخوانند و بعضی "علم عادی" میگویند نظر به تتبع احکام شرعی حجت است، پس طهارتی که به عمل آمده در آن حال محکوم به صحت است و بطلان آن محتاج است به دلیل. و اما در صورت طریان شک قبل از طهارت، خصوصا با ظن به حصول مانع دیگر، نه

آن جزم باقی است و نه ظن چنانی که با ظن حاصل از معارضات مقاومت کند، پس اکتفا کردن به مجرد استصحاب در آن، به غایت مشکل است. غایت این، تعارض استصحابین و تساقط آنهاست، و باقی میماند اصاله عدم صحت عبادت مشروط به آنها، به جهت عدم حصول علم به شرط و شک در شرط، موجب شک در مشروط است و از آنچه خواهد آمد در کتاب صلوه در مسئله بقای وقت به استصحاب، حقیقت این مسئله را میتوانی فهمید، دیگر حاجت به بیان نیست.

۶۳- سوال:

۶۳- سوال: هر گاه زنی طفلی از او متولد شود میتا و غسل مس میت نکرده، بلکه چندین دفعه رو داده، آیا صلوه وصیام او در این ایام فاسد است یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که این را مس میت نمی گویند و غسلی از برای آن واجب نیست، مگر این که بعد از خروج، عضوی از او به عضوی از آن میت برسد، اما اولاً به جهت آن که متبادر از مس میت مس ظاهر مکلف است به ظاهر یا باطن میت و رحم از جمله بواطن است که مماس میت شده و اما ثانیاً پس به جهت آن که در اینجا میت مس حی کرده است، چون مرور کرده در بدن او، نه این که حی مس میت کرده باشد و از مکلف مسی به عمل نیامده و به عباره اخیری یک حی که ملاصق حی دیگر بوده، میت شده نه این که حی، مباشر میت شده و متبادر از مس میت، معنی دوم است نه اول. بلی چون قوه دافعه حی باعث مباشرت اسافل رحم و باطن فرج شده، از این جهت باز ادعای مس میت میتوان کرد، پس عمدۀ تکیه بر وجه اول است.

۶۴- سوال:

۶۴- سوال: وجوب غسل بر خنثی در چه وقت است و کیفیت غسل او چون است؟

جواب:

جواب: کیفیت غسل خنثی و غیر خنثی تفاوتی ندارد و اما وجوب غسل به سبب جنابت پس آن که خنثای واضح است، ملحق است به آنچه واضح است یعنی آنچه علامات، حکم به رجولیت می کند حکم مرد دارد و آنچه حکم به انوثیت می کند حکم زن دارد، زیرا که مراد از خنثی کسی است که هم آلت مردی دارد و هم آلت زنی، پس اگر حکم شود به مردی به سبب آن که بول او مثلاً از آلت مردی میآید یا از هر دو میآید و لکن اول از آلت مردی میآید پس آن در حکم مرد است و اگر به عکس است، زن است و اگر علامات در او

مساوی باشند خنثای مشکل است. پس در مسئله جنابت هر گاه به سبب انزال، منی حاصل شود در خنثای واضح، حکم آن واضح است که اگر در صورت اول منی از مخرج مردی می‌آید لاغیر، حکم به جنابت می‌شود و در ثانی هر گاه از مخرج زنی می‌آید چنین است. و اما در خنثای مشکل، پس حکم به جنابت نمی‌شود مگر به خروج منی از هر دو مخرج و هر گاه از یکی بیرون آید جنب نیست، مگر اینکه معتاد باشد به خروج از آن یک مخرج و بنا بر قول علامه در نهایه که خروج منی را از غیر موضع خلقی موجب غسل میدانند، در اینجا هم باید اعتیاد را اعتبار نکرد و هر گاه به سبب جماع کردن باشد، پس اگر مردی (با خنثای واضحی که حکم به رجولیت او شده باشد) ذکر خود را داخل بر دبر خنثی کند، آن خنثی جنس است و غسل بر او واجب است بنا بر وجوب غسل در وطی در دبر، چنانکه اظهر و اشهر است و هر گاه داخل کند در قبل او، در آن دو قول است. یکی وجوب غسل به سبب عموم التقاء ختائین و دوم عدم وجوب است به سبب این که محتمل است که آن خنثی مرد باشد و آن قبل، عضوی زاید باشد و عموماً التقاء ختائین منصرف می‌شود به افراد شایعه، و این از آن جمله نیست و شاید این قول اظهر باشد. و هر گاه دو خنثای مشکل هر یک ذکر خود را در قبل دیگری داخل کنند اظهر این است که بر هیچ یک غسل واجب نیست به همان دلیل که گذشت. و اگر مردی یا خنثای واضحی ذکر خود را داخل کند در قبل خنثی و همین خنثی هم ذکر خود را داخل کند در انثی آن خنثی جزما جنب است، زیرا که اگر قبل او قبل زن است در نفس الامر به سبب جماع مرد در آن جنب است و اگر قبل او عضو زایدی است و ذکر، ذکر مرد است به سبب جماع با زن، جنب است. و اما آن مرد وزنی که با او جمع شده اند بر هیچیک غسل واجب نیست، زیرا که هر چند جنابت واقعیه در نفس الامر از برای یکی از آن دو تا جزما حاصل است و لکن چون بر هیچیک معلوم نیست بر هیچیک غسل لازم نیست. مثل آن که دو نفر در یک جامه شریک باشند و در آن منی بینند و جزم کنند که از یکی از آنهاست و ندانند که آن کدام یکی است.

۶۵- سوال: آیا وضوی ارتماسی صحیح است یا نه؟ و آیا فرو بردن اعضای وضو در آب، دفعتا کافی است یا نه؟ و فرقی میانه آب جاری و واقف هست یا نه؟

جواب:

جواب: بلی، هر گاه نیت وضو کند و به قصد وضو، روی خود را در آب فرو برد و بعد از آن، دست راست را، به این نحو که مرفق را اول داخل کند و به آب فرو برد تا سر انگشتان، یا فرو برد و به قصد شستن بالا کشد به نیت اینکه اول مرفق شسته شود تا سر انگشتان و بعد از آن دست چپ را به همین نحو لکن زیاد در آب نگاه ندارد که بعد از تمام شدن غسل، آب تازه بر آن صادق آید تا این که مسح عیب بکند و به هر حال، ملاحظه ترتیب باید کرد. پس اگر کسی مجموع رو و دستها را یک دفعه بشوید صحیح نیست. بلی هرگاه به قصد وضو، جمیع این اعضا را در زیر آب ساری نگاه دارد که دفعتا همه را آب فرو گیرد غسل وجه به عمل آمده و اگر دفعه ثانیه باز چنین کند غسل دست راست به عمل آمده و اگر دفعه دیگر چنین کند غسل دست چپ به عمل آمده و مسح را باید به تری دست چپ کند، با ملاحظه این که مکث زیاد نکرده باشد در آب که آب جدید حاصل شاد و هر گاه دفعتا فرو برد در آب به قصد وضو، غسل رو به عمل آمده و اگر دفعه ثانیه فرو برد به این نیت، غسل دست راست به عمل آمده و اگر ثالثا فرو برد غسل دست چپ به عمل آمده و هر گاه در دفعه اولی که فرو رفت و غسل وجه به عمل آمد دست راست را اول بیرون بکشد به قصد وضو و بعد از آن دست چپ را، غسل همه اعضا به عمل آمده. و هر گاه در میان آب جاری که آب بر جمیع اعضا جاری می شود نیت کند که جریان اول از برای شستن رو باشد و بعد از آن برای دست راست و بعد از آن برای دست چپ با قصد ترتیب در اجزاء هر عضوی هم نیز کافی است و به همان نیت ترتیب اکتفا می کند و این را " ترتیب حکمی " میگویند و از تحریر ظاهر می شود عدم اکتفا و اولی اعتبار فعلیت ترتیب است. پس در این صورت هر گاه اعضا را حرکت بدهد به ترتیب به قصد وضو، کافی است و در این صورت به آب دست راست هم مسح میتوان کرد به شرطی که مکث طولانی نکند و به مجرد قصد و تحقق غسل عرفا دستها را و سر را بیرون بیاورد.

ویدان که عمدۀ در این باب، ملاحظه صدق غسل است با نیت و ملاحظه ترتیب فعلی یا حکمی (بنا بر قول به آن) و ملاحظه عدم اخلال به موالات و عدم مسح به آب جدید و فروع مسئله بسیار است. پس این اصول را باید در دست داشت و فروع را بر آن متفرع کرد. و به هر حال: ظاهراً خلافتی در اکتفای به وضوی ارتماسی فی الجمله نباشد و اشکالی هم نباشد، چنانکه از تذکره و تحریر و ذکر و غیر اینها ظاهر می شود.

۶۶- سوال:

۶۶- سوال: هر گاه کسی اعضای وضو را شسته باشد بدون قصد وضو، آیا جایز است که نیت وضو کند و به همان آبی که در اعضای او است غسلات وضو را به عمل آورد، به این نحو که دست بمالد از رستنگاه مو، تا به ذقن و هم چنین از مرفق تا به سر انگشتان به نهجی که در وضو مقرر است یا نه؟

جواب:

جواب: بلی ظاهر صحت وضو است هر گاه آنقدر آب در عضو است که مسمای غسل به عمل میآید و آب جاری می شود بر عضو.

۶۷- سوال:

۶۷- سوال: هر گاه کسی به آب نجس وضو بسازد یا غسل کند و نماز کند چه حکم دارد؟

جواب:

جواب: هر گاه عالماً عامداً کرده طهارت و نماز او باطل است و واجب است تطهیر بدن و اعاده وضو و غسل و نماز، خواه وقت باشد یا نه و هر گاه عالم بود به نجاست و فراموش کرد مشهور در آن نیز وجوب اعاده طهارت و نماز هر دو است. و دلالت می کند بر آن موثق (۱) عمار و مرسله (۲) اسحاق بن عمار عن الصادق (علیه السلام) عن الرجل یجد فی انائه فاره وقد توضا من ذلك مرارا و غسل منه ثیابه و اغتسل منه و قد كانت الفاره متسلخه. فقال: ان كان رأها فی الاناء قبل ان یغتسل او یتوضا او یغسل ثیابه ثم فعل ذلك بعد ما رأها فی الاناء فعليه ان یغسل ثیابه و یغسل کل ما اصابه ذلك الماء و یعید الوضوء و الصلوه. و ان كان انما رأها بعد ما فرغ من ذلك و فعله فلا یغسل من الماء شیئاً و لیس علیه شیء لانه لا یعلم متى سقطت فیه. ثم قال: لعله ان یکون انما سقطت تلك الساعه التي راها. بلکه صحیحه (۳) علی بن مهزیار نیز در .

ص: ۳۳

۱- وسائل: ج ۱ ص ۱۰۶ متن هر دو حدیث، یکی است

۲- وسائل: ج ۱ ص ۱۰۶ متن هر دو حدیث، یکی است

۳- وسائل ج ۲ ص ۱۰۶۳ باب: وجوب الاعاده... ح ۱.

حکایت مکاتبه سلیمان بن راشد (۱). واما هر گاه جاهل بود بر نجاست، پس ظاهر صدوقین و مفید و شهید در دروس و ذکر و صریح علامه در مختلف وجوب اعاده است. و شیخ در مبسوط و نهاییه و ابن براج قائل به تفصیل شده اند که هر گاه وقت باقی است نماز را اعاده می کند والا فلا. و این مذهب از ابن جنید نیز نقل شده. و اما تطهیر بدن و اعاده طهارت: پس آن لازم است بر همه این اقوال. و ابن ادریس قائل شده به اینکه واجب نیست بر جاهل اعاده نماز و طهارت هیچکدام نه در وقت و نه در خارج آن، و لکن بعد ترجیح این قول تقویت قول مفید کرده و اظهر در نزد حقیر، وجود اعاده طهارت و صلوه است. و دلالت می کند بر آن اخباری که نهی شده است در آنها از وضوی به آب نجس هر چند قایل نباشیم به دلالت نهی بر فساد، زیرا که ظاهر آنها این است که مجزی نیست نه اینکه مراد مجرد حرمت باشد تا کسی بتواند منع کرد تعلق نهی را به جاهل، چون مکلف نیست یا دلالت نهی را بر فساد، خصوصا مثل صحیح ابو العباس در حکم کلب، از حضرت صادق (علیه السلام) که فرمود: رجس نجس لا- تتوضا بفضله و اصیب ذلک الماء (۲). چون استفاد می شود از آن که علت منع همان نجاست است و این نسبت به جاهل و عالم یکسان است و آخر موثقه عمار سابقه هم دلالت دارد، چون تعلیل فرمود امام (علیه السلام) سقوط تطهیر و اعاده طهارت و صلوه را در صورتی که پیش تر ندیده بود موش را در آن ظرف، به این که معلوم او نیست که چه وقت در آن ظرف افتاده است و فرمود که شاید بعد از استعمال افتاده باشد و فرمود که چون نمی دانسته بر او چیزی نیست. هر چند که معلوم شود که پیش افتاده به سبب جهالت. و اما دلیل قول به عدم اعاده طهارت و صلوه این است که هر چند که مسلم داریم که طهارت و صلوه نام طهارتی باشد که با آب طاهر به عمل آید و الفاظ هم اسامی امور نفس الامری باشند، لکن در امتثال به امر نفس الامری، حصول ظن کافی است تا لازم نیاید.

ص: ۳۴

-
- ۱- با اینکه لفظ "راشد" در بعضی از متون آمده ولی "رشید" صحیح است مرحوم ربانی شیرازی نیز در تصحیح وسائل همین را انتخاب کرده است
  - ۲- وسائل: ج ۱ ص ۱۶۳ باب نجاسه سؤر الکلب. ح ۴- در مورد نام راوی "عباس" صحیح است.

عسر و حرج یا تکلیف ما لا یطاق. وبعد از حصول امتثال، اعاده و قضا محتاج به دلیل است. و اینکه میگویند که شغل ذمه یقینی، مستدعی برائت ذمه یقینیه است دلیلی ندارد، چون اصل، برائت ذمه است و دلیلی بر اشتغال ذمه به غیر آنچه ظن حاصل شود به اشتغال به آن، نداریم. بلی تطهیر بدن واجب است، چون بالفعل یقین به نجاست است. و جواب آن این است که بلی چنین است و مادامی که خلاف مظنون حاصل نشده همانچه کرده کافی است و لکن بعد ظهور حال معلوم می شود که طهارت و صلوه نفس الامری، از او فوت شده خصوصا بنا بر آنکه الفاظ، نام عبادات صحیحه باشد. بلکه در صورتی که نام اعم باشد، چنانکه مختار ماست هم، آن که مطلوب شارع است جامع شرایط صحت است و ثمره نزاع در مجهول الحال ظاهر می شود، مادامی که مجهول است در مثل جایی که کسی نذر کند که به مصلی چیزی بدهد، یا مثل این که بگویند هر کس نماز می کند حکم به اسلام او می شود و امثال اینها. پس هر گاه کاشف به عمل آید که طهارت و صلوه نفس الامری، به عمل نیامده صادق است بر او که نماز او فوت شده و اخبار صحیحه که دلالت دارد بر این که هر کس از او نمازی فوت شود باید قضا کند شامل آن است و هر گاه قضا واجب شد اعاده هم واجب خواهد بود به طریق اولی، و به سبب عدم قول به فصل. و اخباری که دلالت دارد بر این که هر گاه کسی نمازی بدون طهور کرده باشد باید قضا کند هم شامل آن است. و منع اطلاق فوت نماز و طهارت در این صورت به سبب صدق امتثال، بسیار دور است. و اما دلیل قول به تفصیل، پس در ظاهر چیزی در نظر نیست الا مقایسه به حال نجاست بدن و ثوب، بنا بر قول به تفصیل در آنجا، و این قیاس است مع الفارق و تمسک به آن، راهی ندارد.

— ۶۸ سوال:

— ۶۸ سوال: هر گاه کسی ببیند که امام جماعت به آب نجس وضو ساخته به گمان طهارت یا به آب غصبی به گمان اباحت. به او میتوان اقتدا کرد یا نه؟

جواب:

جواب: در صورت جهل به غصب، وضوی امام صحیح است و با او میتوان نماز کرد. چون دلیل بطلان وضو به آب غصبی، یا اجتماع امر و نهی است چنانکه مشهور علمای ما

گفته اند. یا اجماعی است که سید در ناصریات (۱) ادعا کرده و در صورت جهل به بودن آب مال غیر، نهی متعلق به مکلف نیست و همچنین ظاهر دعوی اجماع هم در غیر صورت علم به غضب، معلوم نیست. و اما در صورت جهل به نجاست: پس جایز نیست اقتدا به او، چون مأموم علم دارد به بطلان وضوی او و اینکه او، بی وضو نماز کرده هر چند قایل باشیم که بر خود امام، اعاده واجب نباشد بعد از ظهور حال، و این منافاتی ندارد با آن که هر گاه بر مأموم معلوم شود بعد از نماز که امام، بی طهارت بوده یا فاسق بوده یا کافر بوده، بر او اعاده لازم نیست.

۶۹- سوال:

۶۹- سوال: هر گاه زخمی در اعضایی باشد و آب، مضر آن نباشد و می تواند رفع نجاست زخم و مواضع وصول آب را کرد و غسل کرد، لکن چون وقت تنگ است اگر به آن پردازد نماز قضا می شود و اگر چیزی بر آن زخم ببندد و جبیره کند نماز را به وقت می تواند کرد. آیا در این صورت جبیره کند و غسل کند یا تیمم کند؟

جواب:

جواب: آنچه از ادله برمیآید این است که تیمم بدل اضطراری است از طهارت مائیه و وضو و غسل جبیره همان طهارت مائیه است نه بدل آن، و آن در وقتی است که تکلیف او مسح بر جبابر باشد و در چنین جایی دلیل بر جواز آن نیست، بلکه هر گاه وقت تنگ است تیمم کند و نماز کند و به عبارت اخری، شارع فرموده است که هر کس در بدن او تخته شکسته بسته باشد یا لته پیچیده بر جرحی یا قرحی باشد و نتواند آب به تحت آن رساند عمل جبیره کند، یعنی دست تر بر روی خون حایلها بمالد، نه این که هر کس را بالفعل میسر نباشد آب رساند به موضع زخم، باید تخته بر خود ببندد، یا کهنه بر خود بیچد و عمل جبیره کند.

۷۰- سوال:

۷۰- سوال: چون کسانی که قتل ایشان واجب می شود به سبب قصاص یا رجم یا .

ص: ۳۶

۱- المسائل الناصریات: این کتاب حاوی حدود ۲۰۷ مسئله فقهی است که مرحوم سید مرتضی، آن را از کتاب " الفقه الناصر " تألیف ناصر کبیر، جد مادری خویش انتزاع کرده و به صورت کتاب مستقلی در آورده است اصل کتاب در شهر آمل مازندران نوشته شده و خود نویسنده (حسن بن علی حسینی) نیز در آنجا شهید شده است ۳۰۴ ه ق.

غیر آن، باید که پیش از قتل، او را امر کرد که غسل کند مثل غسل مس میت وحنوط کند و کفن بیوشد و بعد از قتل، دیگر غسلی واجب نیست. پس هر گاه بعد از قتل کسی مس بدن او را نماید غسل مس میت بر او واجب است یا نه؟

جواب:

جواب: واجب نیست نظر به ظواهر اخبار مثل روایت محمد بن مسلم: "مس المیت عند موته وبعد غسله لیس به باس (۱)" و همچنین امر به غسل کردن به عنوان غسل میت ظاهر در ترتیب احکام غسل میت است بر او و این هم از جمله آنهاست و میتوان گفت که شکی نیست که موت انسان فی الجمله موجب نجاست او می شود به نجاست خبیثه و حدیثه یعنی خبثات معنویه و دفع هر دو آنها به غسل میت می شود فی الجمله (قید فی الجمله از برای اخراج شهید است) و همچنین کسی که واجب القتل بوده و قبل از قتل، غسل کرده و بدون آه هم نجاست خبیثه باقی است که باید با ملاقات (در صورت رطوبت) تطهیر بدن کرد و هم غسل مس به سبب آن خبثات معنویه او، هر چند به رطوبت ملاقات نشود و چون در واجب امقتلی که غسل میت را بجا آورد دیگر غسل میت لازم نیست از برای او، پس معلوم می شود که آن دو علتی که مستلزم غسل میت بودند هر دو از او منتفی شده اند و به انتفاء علت، معلول هم منتفی می شود. پس تطهیر بدن ملاقی آن و غسل مس میت هر دو ساقط میشوند.

۷۱ - سوال:

۷۱ - سوال: کسی که داخل شده در زیر آب، در حین بیرون آمدن، تخلیل عضو مینماید چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: اظهر در نظر حقیر این است که در غسل ارتماسی همین که نیت کرد و فرو رفت به آب، جزو اول بدن که به آب رسید، اول غسل است و جزو آخر که فرو رفت غسل تمام شده است، به شرطی که اعضا را متعاقب به دفعه عرفیه فرو برد که اگر یک جزو را بیرون گذاشته، آنچه سابق فرو رفته هم باطل می شود و در این بین که اول فرو رفتن است تا به آخر اجزاء، هر گاه عضوی به تخلیل باشد، تخلیل کند و هر چند بعد از فرو رفتن تمام اعضا باشد به شرطی که از دفعه عرفیه بیرون نرود.

ص: ۳۷

۷۲ - سوال:

۷۲ - سوال: هر گاه آبی به قدر کر باشد نه زیاده و بعضی از آن یخ کند و نجاست به آن آب ملاقات نماید چه حکم دارد؟

جواب:

جواب: به ملاقات نجاست، نجس می شود.

۷۳ - سوال:

۷۳ - سوال: مستحاضه که به هیچ وجه تمیز ما بین سه نوع خون نتواند کرد چه کند و بنا را بر چه نوع گذارد؟

جواب:

جواب: بر فرضی که به هیچ وجه، او را ممکن نشود تشخیص انواع، بنا را بر قلیله میگذارد، هر گاه اشتباه میان هر سه قسم باشد. و بر متوسطه میگذارد، هر گاه اشتباه میان آن و کثیره باشد.

۷۴ - سوال:

۷۴ - سوال: هر گاه زن، دو ولد بزاید که یکی از آنها روز دهم که اکثر نفاس است اتفاق افتد و در این صورت ده روز دیگر با ولد دوم خون ببیند باز مثل ده روز اول در حساب نفاس است یا نه؟

جواب:

جواب: اکثر نفاس در مبتدئه و مضطربه ده روز است و در ذات العاده مستقره، رجوع به عادت حیض خود می کند و اعمال حیض را معمول میدارد و نفاس در ولادت هر یک جدا و مستقل است و احکام نفاس بر هر یک مترتب می شود و فاصله اقل طهر در آن معتبر نیست.

۷۵ - سوال:

۷۵ - سوال: صاحب نفاس، روز اول خون دید و ندید تا سه روز، بعد دید تا پنجم و روزه گرفت و ندید تا هفتم، چه کند؟

جواب:

جواب: همه هفت روز در حکم نفاس است و روزه ای که گرفته قضا می کند و هر گاه بعد از هفتم هم ببیند تا ده روز و قطع شود، همه ده روز نفاس است و اگر از ده تجاوز کند ایام عادت خود را نفاس حساب کند و زاید بر آنها را استحاضه.

۷۶ - سوال:

۷۶- سوال: آیا زن مستحاضه کثیره که باید غسل نماید غسل کرده و نماز را به تعویق انداخت تا آن که حدثی واقع شد در این صورت باز غسل واجب است؟

جواب:

جواب: هر گاه آن حدث از قبیل بول و غایط وریح است ظاهر این است که اعاده غسل

ص: ۳۸

واجب نیست. بلکه همین (۱) وضو میسازد و اگر از یک استحاضه است پس باید دانست که مستحاضه واجب است استظهار (یعنی به قدر مقدور، خود را محافظت) کند از بیرون آمدن خون به پنبه آغشتن و تعجیل کردن در نماز، پس هر گاه تقصیر نکرده در محافظت، است بر او واجب نیست اعاده غسل در کثیره و متوسطه و نه وضو در قلیله. و اگر تقصیر کرده در محافظت است بر او واجب است اعاده غسل در غیر قلیله و وضو در قلیله و غیر آن. و وجوب سد کردن و محافظت کردن در صورتی است که ضرری نرسد به سبب سد آن والا واجب نیست و اعاده طهارت هم لازم نیست.

۷۷- سوال:

۷۷- سوال: هر گاه تیمم کردیم به جهت عذری و قبل از نماز علوق خاک را میتوان شست یا نه؟

جواب:

جواب: شستن علوق خاک تیمم قبل از نماز ضرر ندارد. والله العالم.

۷۸- سوال:

۷۸- سوال: هر گاه کاسه چوبین و تخته حمام که بر روی آن نماز میگذارند کثیف شده باشد به محض داخل کردن در آب کر، پاک است یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه عین نجاستی در آن نباشد که محتاج به دست مالیدن باشد به مجرد فرو بردن در آب کر، پاک می شود و اگر عین باشد دست بمالد و در آب فرو برد، واحوط آن است که دوباره در آب داخل کند.

۷۹- سوال:

۷۹- سوال: غسل میت نجس است یا نه؟

جواب:

جواب: احوط اجتناب است. سه کف آب بریزد بر رو، یا دست و یک دفعه بشوید ضرر دارد یا نه؟

۸۰- سوال:

۸۰- سوال: آیا به خاک و آب غصبی تیمم و وضو میتوان ساخت یا نه؟

جواب:

جواب: وضو به آب غصبی حرام و باطل است و هر چند تیمم به خاک غصبی حرام .

۱- مراد از لفظ "همین" معنای انحصاری "فقط" یا "تنها" است. همانطور که در مقدمه کتاب گفته شد مرحوم میرزا این لفظ را و گاهی لفظ "همان" را بدین معنی بکار میبرد.

است، بلکه بطلان نیز احوط است و در صحرائی که ضرر به صاحب نرسد باکی نیست (۱) والله العالم.

۸۱- سوال:

۸۱- سوال: هر گاه در وضو، سه کف آب بریزد بر رو، یا دست و یک دافعه بشوید ضرر داجد یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه هر یک از غرفه ها شستن تمام عضو به عمل نمیآید باکی نیست. آنچه حرام است سه بار شستن هر یک از رو، و دستهاست.

۸۲- سوال:

۸۲- سوال: با نجاست غیر مسری، داخل مسجد شدن چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: هر گاه آن نجاست به زمین میرسد داخل نکند، هر چند خشک باشد و هر گاه به زمین مسجد نرسد باکی نیست.

۸۳- سوال:

۸۳- سوال: فضله پرستو ک، پاک است یا نه؟ و چون در مساجد، خانه می کند، خانه او را خراب میتوان کرد؟ و بچه او را میتوان کشت یا نه؟

جواب:

جواب: فضله آن پاک است و خانه او را خراب نکنند و مراعات او را منظور داشته باشند.

۸۴- سوال:

۸۴- سوال: غسل ترتیبی را در میان آب میتوان کرد، به این نحو که سر را بشوید و پای راست را از آب بیرون آورد و طرف راست را به آب فرو برد و طرف چپ را باز به طریق طرف راست معمول دارد و همچنین غسل صحیح است یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر صحت است و بهتر آن است که به طریق شایع متعارف بشوید، هر چند این هم صحیح است.

۸۵- سوال:

۸۵- سوال: تعارف هست که در بعضی اماکن، انگور را با آب و سرکه در ظرف نموده، آن را "حلالی" میگویند و بعد از

گرم شدن هوا، خمر می شود وبعد از آن، سرکه می شود. بنا بر قول به نجاست خمر، آیا بعد از سرکه شدن، دلیل طهارت آن آب و سرکه قدیمی متنجس، چه چیز است؟ .

ص: ۴۰

۱- این از فتوهای استثنائی است زیرا پس از فرض تحقق " غصب " و شمول تعریف غصب ابراز چنین فتوائی جالب است.

جواب: از صورت سؤال ظاهر می شود که دلیل طهارت اصل آن خمر را دانسته اند و از دلیل طهارت آن آب و سرکه سؤال نموده اند. هر گاه دلیل طهارت خمر، یعنی آن عصیر خاص که خمر شد و بعد از آن سرکه شد ثابت شد طهارت آن آب و سرکه را لازم دارد، به جهت آن که محال است که این پاک شود و آن در نجاست باقی بماند. پس دلیل طهارت این، دلیل طهارت آن نیز هست. و به هر حال اظهر در نظر حقیر، طهارت و حلیت آن " حلالی " است که بعد از خمیریت، سرکه شده است. اما اولاً پس به جهت عمومات حلیت سرکه و عمومات حلیت خمر مستحیل به سرکه و اجماعات منقوله در آن، زیرا که اطلاق خمر بر این حلالی مذکور در کمال وضوح است به جهت استهلاک آب و سرکه در آن و همچنین اطلاق سرکه، بعد از سرکه شدن آن، بلکه اظهر این است که هر گاه اجسام جامده متمایزه هم در او بوده باشد، مثل نعنای و آهن و امثال آن که قبل از خمیریت در آن بود و به نجاست خمر منتجس شده باشد او نیز ضرر ندارد. و توهم استصحاب نجاست آن جسم منتجس که آن مستلزم نجاست مجموع مایع می شود مدفوع است به این که مفروض آن است که نجاستی حاصل نیست به غیر از نجاست خمیری که قایم است به این مایع و با آن جامد موجود در آن و اینکه آن منتجس جامد، اثری است از همین نجاست خمیریت و آن اثر در حال خمیریت. ثانیاً تأثیری مغایر خمیریت در اصل مایع نمی کند که نجاست عرضی باشد غیر نجاست خمیریت، چنانکه اگر قطره بولی در خمج چکیده باشد سرکه شدن، مطهر آن نتواند شد که در آنجا هم بگوییم که انقلاب به سرکه تطهیر این خمر نمی شود، به جهت آن که نجاست دیگر هم در حال خمیریت داشت که سرکه شدن مزید آن نمی شود که آن عبارات از اثری است که از جسم جامد به آن رسیده است. و اگر بگوییم بلی چنین است، لیکن در اینجا دو دلیل است که مقتضای یکی طهارت خمر است که آن استحاله به سرکه است به جهت عمومات و اجماعات و دوم استصحاب نجاست آن جسم جامد، پس بعد از قبول خمر طهارت را، از راه استحاله به سرکه، نجس

شود. واگر فرض تعارض استصحابین کنی که بعد از طهارت خمر، آن جامد بر نجاست خود باقی است و این سرکه بر طهارت. پس آن خود بر فرض صحت نفعی به سائل نخواهد داشت. و ثانیاً منع میکنیم نجس شدن این سرکه را به نجاست آن جامد به جهت آن که دلیل نجس شدن آب مضاف "اجماع" است بسیطاً و مرکباً لا غیر (به انضمام بعضی اخبار خاصه به بعضی افراد) و آن در خود ما نحن فیه ممنوع است، بلکه ظاهر این است که عدم نجاست اجماعی باشد، چنانکه از کلام شهید ثانی در مسالک ظاهر می شود که در مسأله عصیر عنبی گفته است: "ولا یقدح فیه نجاسه الاجسام الموضوعه فیه قبل ذهاب الثلثین کما یطهر ما فیه من الاجسام بعد انقلابه من الخمریه الی الخلیته عندنا" و اما ثالثاً پس می گوئیم که غایت امر، آن است که نسبت ما بین اعتبارات و اجماعات داله بر حلیت خمر به استحاله و دلیل دال بر تنجس مایع به ملاقات متنجس، عموم من وجه باشد، پس محتاجیم به مرجح. و شبهه نیست در اینکه عمومات مذکوره اقوی است به جهت وضوح اینها و خفای عموم دلیل آن بر وجهی که شامل ما نحن فیه باشد. و اعتضاد عمومات به اصل و عمل اصحاب و نفی عسر و حرج و غیر آن و مقرون بودن دلیل متنجس به مهجوریت و عسر و حرج. و اما رابعاً پس دلالت می کند بر این، آنچه دلالت می کند بر حلیت عصیر که قبل از غلیان یا بعد آن اجسام طاهره در آن گذارند مانند نشاسته و گردو و بادام و غیر آن که بعد ذهاب ثلثین، آنها نیز پاک شوند، چنانکه مشهور بین علماست و ظاهر بعضی، دعوی اجماع است بر آن و قویه (۱) عنبته بن خالد، بر آن دلالت دارد علاوه بر عمومات و سایر ادله که استقصای آن را در کتاب مناہج ذکر کرده ام. و همچنین آنچه دلالت می کند بر حلیت خمر به علاج. یعنی خواه به جامد و خواه به مایع مستهلک یا غیره و وجه دلالت از باب تنبیه است و تنقیح مناط، که در ادله اشاره است به علت، و آن در ما نحن فیه موجود است.

ص: ۴۲

۱- یعنی روایت قویه - حدیث قوی.

۸۶ - سوال:

۸۶ - سوال: ظرفی را سرکه میاندازند و بعد از غلیان و حرمت، قدری از آن انگور را بر میدارند که پایین برود و قدری از آن ظرف، خالی میماند. آیا بعد از سرکه شدن همه آن ظرف پاک می شود یا نه؟

جواب:

جواب: بلی ظاهر طهارت است.

۸۷ - سوال:

۸۷ - سوال: آیا " حلالی " کذائی (۱) هر گاه بیرسیدن آتش، از گرمی هوا به جوش آید هنوز خمر نشده غلال است یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه معلوم شود که آب انگور از انگور در آمده است و با آب و سرکه ممزوج شده و به جوش آید یا دانه های انگور به جوش آید اظهر نجاست و حرمت است و اگر اینها هیچیک معلوم نباشد و محتمل باشد که همان آب و سرکه تنها به جوش آمده باکی نیست، و لکن ظاهر آن است که آب و سرکه به تنهایی به خودی خود به جوش نمیآید.

۸۸ - سوال:

۸۸ - سوال: هر گاه جای حمام نجس شود به مجرد آب ریختن پاک می شود یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه مثل سنگ یا قیر یا آجر باشد و آب جاری باشد و غسل آن بیرون رود و شرایط تطهیر به عمل آید پاک می شود.

۸۹ - سوال:

۸۹ - سوال: اهل ذمی ظرف مسلمان را با قلع سفید گری بکند، پاک است یا نجس؟

جواب:

جواب: مادامی که علم به هم نرسانیده است که با رطوبت به آن ملاقات کرده است پاک است، ولیکن بسیار بعید است و احتیاط آن است که بعد از سفید کردن تطهیر کنند و بعد تطهیر استعمال آن ضرر ندارد.

۹۰ - سوال:

۹۰- سوال: حد مطهر بودن زمین کدام است؟ فرش و سنگ و آجر مطهرات است یا نه؟ و گل در زمستان مطهر است یا نه؟ و آلودگی گل در روی برف کافی است برای تطهیر یا نه؟ و زمین چه چیزها را پاک می کند؟ فرقی ما بین نجاسات تر و خشک آنها هست یا نه؟ و جرم دار و بی جرم آن فرقی دارد یا نه؟

جواب:

جواب: زمین پاک می کند کف پا و ته کفش و چکمه و گیوه و امثال اینها را، نه مثل .

ص: ۴۳

۱- اشاره به مسأله بالاتر است.

جوراب دلاق (۱) و غیره را، و اما عصا و ته نیزه پس آن پاک نمی شود و در زمین که خاک باشد و خشک باشد و پاک باشد هیچ اشکالی نیست که به مجرد راه رفتن یا مالیدن پا بر آن، به حدی که اثر نجاست از او زایل شود پاک می شود و اثر نجاست در بول معلوم نمی شود رفتن آن، مگر به خشک شدن، بلکه هر گاه آنقدر راه رود بر روی زمین نمدار که بقای تری بول معلوم نباشد کافی است، هر چند در کف پا، نم باقی باشد که معلوم نباشد که از بول باقی مانده، یا از زمین پس همان قدر که مظنه حاصل شود که اگر زمین خشک میبود اثر تری بول رفع شده بود در زمین نمدار راه رفتن و پای مالیدن کافی است و همچنین است حال اثر تری غایط و غیر آن بعد از زوال عین. و سنگ فرش و آجر، خالی از اشکال نیست هر چند دور نیست که در صورت فرش به سنگریزه، بلکه مطلق سنگ هم اکتفا توان کرد و آلودگی گل در روی برف کافی نیست از برای تطهیر و غباری که در روی آجر باشد یا مثل آن کافی و اشکالی نیست، و اما مطهر بودن گل، پس آن مشکل است و اگر قابل نشویم به مطهر بدون در فصل زمستان حرج عظیم لازم میآید دور نیست که حکم به طهارت توان کرد و شبهه که در آن کار را مشکل می کند این است که مثلاً هر گاه ته کفش یا ته پا، در میان بول گذاشته شود یا غیر آن را از آنجا بر روی گل بگذارد و این رطوبت بول و نجاست بر طرف نمی شود و بر هر گلی که میگذارد آن را هم نجس می کند و دفع این به همان می شود که سابق گفتیم که همان قدر راه رفتن که اگر زمین خشک بود رطوبت را زایل کرده بود کافی باشد و در آنجا اکتفا به همان قدر بشود که علم به بقای تری نجاست باقی نماند، اگر علم به زوال آن هم حاصل نشود باید که زمین نمناک هم مطهر بول و امثال آن نشود و آن خلاف مقتضای اطلاقات فتاوی و اخبار است. و بعضی اخبار که اشعار دارد به اشتراط خشکی زمین، دلالت واضحی ندارد و ظاهراً کسی به آن عمل نکرده و توهم اینکه خود گل نجس می شود چگونه چیز دیگر را پاک .

ص: ۴۴

۱- دلاق: پارچه باریکی که به ساق پا میپچانند و هنوز هم در سربازخانه ها مرسوم است. اصل این واژه ترکی است.

می کند، به غایت ضعیف است و این از باب تطهیر به آب قلیل است و منافاتی ما بین نجس شدن و تطهیر غیر نیست، والا باید که خاک خشک هم مطهر نباشد در صورت تری نجاست. و ظاهر این است که فرقی ما بین تر و خشک نیست، هر چند بی جرم باشد و در بی جرم مثل بول خشک به همان قدر راه رود که اگر تری میبود زایل میشد.

۹۱- سوال:

۹۱- سوال: اهل کتاب، آیا طاهرند یا غیر طاهر؟ تفصیل نموده، نقل قول علمای عظام بنمایید و علاوه بر این، رأی جناب سامی را بیان فرمایند.

جواب:

جواب: معروف از مذهب اصحاب ما نجاست اهل کتاب است و همچنین مجوس، و اقوی در نزد حقیر همین است. جمعی از علمای ما، دعوی اجماع شیعه کرده اند بر نجاست آنها، و آیه شریفه قرآن، یعنی "انما المشركون نجس فلا يقربوا المسجد الحرام" و احادیث بسیار هم دلالت دارد بر آن، و ابن جنید و ابن عقیل از قدمای اصحاب نقل کرده اند به آیه شریفه "و طعام الذین اوتوا الكتاب حل لهم" نیز دلالت ندارد بر مذهب ایشان به جهت آنکه اکثر اهل لغت و اهل حدیث سنیان ذکر کرده اند که طعام، گندم است و احادیث بسیار هم در تفسیر وارد شده که مراد از طعام، گندم و جو است. و به هر حال با وجود شهرت عمل شیعه به نجاست و ترک ایشان، احادیث بسیار را، که دلالت بر طهارت دارد با وجود موافقت با مخالفین و نادر بودن عمل به آنها از شیعیان، مرجح قول به نجاست است.

۹۲- سوال:

۹۲- سوال: هر گاه یهودی برود در صحن حمامات و قطراتی که به سبب ریختن آب به بدن از آن بخاری متصاعد می شود بر سقف و در ثانی الحال عرق شده، نازل بر ابدان سایر مسلمانان شود و بر همان حال آمده، جامه میپوشند، آیا پاکند یا نجس؟

جواب: بخاری که از رطوبت نجس متصاعد می شود در سقف حمام مستحیل به عرق می شود نجس نیست و نه سقف را نجس می کند و نه بدن مسلمانان را و به سبب آن، احتیاج به تطهیر نیست. ۹۳ - سوال:

جواب:

جواب: بخاری که از رطوبت نجس متصاعد می شود در سقف حمام مستحیل به عرق می شود نجس نیست و نه سقف را نجس می کند و نه بدن مسلمانان را و به سبب آن، احتیاج به تطهیر نیست. ۹۳ - سوال: هر گاه یهودی در سر حمامها پایش را از آب بیرون می آورد و در روی جامه افکن میگذارد آیا احتیاج به تطهیر اعضای ملاقی مذکور دارند یا نه؟ و طریق تطهیر ارض جامه افکن را بیان فرمایند.

جواب:

جواب: جای پای یهودی هر گاه تر می شود به سبب رطوبت پای یهودی نجس می شود و به ملاقات آن جسم ملاقی نجس می شود، هر گاه با تری ملاقات کند. وطریق تطهیر زمین هر گاه به جاری کردن آب جاری یا کر میسر نشود و آفتاب و باران نگیرد و فرش آجر و سنگ هم نباشد که به آب قلیل توان شست و غساله را بیرون توان کرد به غیر کندن آن محل نجاست، چاره ندارد.

۹۴- سوال:

۹۴- سوال: شیخ (۱) علی در حاشیه قواعد و شرایع فرموده است که عصیر عنبی بعد از ذهاب ثلثین یا آنکه " دبس " بگویند، پاک می شود. آیا رأی شریف هم، چنین است یا باید البته ذهاب ثلثین بشود؟

جواب:

جواب: باید ذهاب ثلثین بشود، چنانکه تصریح شد در اخبار صحیحه، که هر چند ظرف رنگین بشود حرام است مادامی که ثلثین نرود وغالب تلازم امرین است، بلی امر مشکل می شود در بعضی انگورها در بعضی بلاد، چنانکه شنیدم که در نواحی گلپایگان بعضی قراء هست که انگور کشمش آن چندان صاحب شهد و حلاوت می شود که اگر عصیر آن را این قدر بجوشانند که ثلث آن برود میسوزد و یا تلخ می شود و چاره آن ممکن است به این که قدری که توان بجوشانند و قدری که نتوان بگذارند در سایه یا آفتاب که به سبب آفتاب یا هوا، ثلثان او تمام شود و چون اقوی در نظر حقیر، جواز اکتفا به مطلق ذهاب ثلثین است. یا آنکه قلیل آب در اول کار، داخل او کنند، چنانکه در مویز و کشمش خشک میکنند تا میسر شود ذهاب ثلثین. والله العالم باحکامه.

۹۵- سوال:

۹۵- سوال: شیرماهی و بلغار (۲) و پوست فراغی از دست مسلم بگیرد در بازار مسلمانان، چه صورت دارد؟ و هم چنین ماقوت (۳) و بگرس (۴)؟

ص: ۴۶

- ۱- شیخ نورالدین علی بن حسین بن عبد العالی کرکی معروف به محقق ثانی در روز غدیر سال ۱۹۴۰ ه ق در نجف اشرف وفات کرده است و مراد از " حاشیه قواعد " کتاب مهم " جامع المقاصد " است.
- ۲- پوست دباغی شده رنگین و خوشبو.
- ۳- نوعی حلوا که با نشاسته و شکر تهیه کنند.
- ۴- پارچه ای بوده که آب به سختی در آن نفوذ میکرده، پارچه سفت شبیه چرم.

جواب:

جواب: همه اینها در صورت مذکوره حلال و پاکند.

۹۶- سوال:

۹۶- سوال: تصرفاتی که اهل بلد در آبهای مملو که مینمایند از قبیل وضو و غسل و شرب و تطهیر و امثال آن، آیا موقوف بر علم به رضای مالک است یا ظن به آن، یا عدم علم به کراهت مالک کافی است و هرگاه علم یا ظن به عدم رضای مالک حاصل شود استعمال جایز است یا نه؟ و حد جواز استعمال در صورت جواز چه چیز است؟ و آیا قناتی که در بلده ای جاری است از قدیم الایام ملاک میتوانند آب قنات را از میان بلده بگردانند و از خارج بلد به مزارع خود ببرند یا نه؟

جواب:

جواب: مادامی که کراهت ملاک ظاهر نشده جایز است استعمال متعارف در وضو و غسل و خوردن و تطهیر ثياب و امثال آن، خواه در سر آب باشد یا در خانه ببرند، اما مثل این که حوض خانه ها را از آن پر کنند یا حمامها را از آن پر کنند، هر چند از برای حوائج مذکوره باشد جواز آن معلوم نیست و فرقی در این استعمالات ما بین اهل بلد و غربا و مترددین نیست. و بیان دلیل و مأخذ این احکام را در کتاب غنایم الایام ذکر کرده ام و حاصل آن، این است که از جمعی از فقها بر میآید که جواز این تصرفات از باب شاهد حال است به رضای مالک یا ولی مالک، هر گاه صغیر و مجنون باشد. و از جمعی دیگر اینکه از باب حقی است که حق تعالی در آن آبها قرار داده، مثل حق حصار و جدار از برای فقرا و بر هر دو قول این حق و جواز تصرف مذکور مشروط است به عدم ظهور کراهت مالک و اظهر قولین در نزد حقیر، قول ثانی است. و اما سؤال از تغییر ممر آب قنات از برای ملاک آن قنات، پس در آن تفصیلی هست و آن، این است که هر گاه معلوم باشد که تصرف اهل شهر و بلد و استعمالات ایشان مبتنی بر همان معنی سابق بوده و دعوی حقی دیگر در میان نیست پس جواب آن معلوم شد به جهت عدم فرق ما بین اهل بلد و غیر آنها، در این معنی بلکه امر در اهل بلد به سبب کثرت و اجتماع و مداومت و استمرار اصعب است و ثبوت حق در آن اخفی است، پس مالک می تواند آب را بگرداند و از راه دیگر ببرد، لکن افضل آن است که نکند این کار را.

ص: ۴۷

واگر اهل بلد، دعوی حق الشربی در آن آب داشته باشند، از جهت آنکه ممکن است که اهل قریه در روز اول حق العبور آن آب را به جهت استعمالات و تسلط ایشان بر این حق علی‌الدوام بر طریق مصالحه یا وجهی دیگر به خود منتقل کرده باشند، پس هر گاه چنین دعوی کنند دعوی مسموعه است، لکن باید اثبات کنند دعوی را، یا بعد از عجز، منکر را قسم بدهند و هر گاه هیچیک از اینها معلوم نباشد و کسی دعوی مزبور را نکند اصل جواز تصرف ملاک است در آب خود و اهل بلد نمیتوانند گفت که چون ما همیشه در این آب تصرف میکرده ایم، پس این حق ما هست و کسی را نمیرسد منع ما، به جهت آنکه تصرف در این آب ممکن است که از باب همان تصرفی باشد که از برای مترددین و غربا هم میباشد نه از راه خصوص استحقاق مالکانه و دعوی عام دلالت بر ادعای خاص نمی‌کند، پس این دعوی علی‌الاطلاق مسموعه نیست، و این نه از باب جریان آب کسی است در بام همسایه یا حق العبور والممر در خانه همسایه است، به جهت آنکه این نوع تصرفات را بدون اذن مالکی دلیلی بر آن قایم نشده و ثبوت ید در اینها اگر نگوییم که افاده استحقاق ملکی کند، لکن افاده اولویت می‌کند و هر کس که مدعی بطلان است اظهر آن است که او باید عدوان را ثابت کند، و این مانند گذاشتن سر درختان سقف است بر دیوار خانه همسایه، علی‌الخصوص در وقتی که صاحب میزاب و آب و درختان ادعای ملک این منفعت و استحقاق را بکند، به جهت آنکه مملوکیت عین به جهت شخص منافات ندارد با استحقاق دیگری منتفع شدن به آن را در بعضی منافع، پس قول به تقدیم قول مالک عین، به جهت اصالت تبعیت منفعت عین، ضعیف است به جهت آنکه ید حاضره اقوی از این است به خلاف ما نحن فیه که این نوع استعمالات در آن محتاج به اذن مالک نیست، بلکه همان عدم ظهور کراهت کافی است. مگر اینکه کسی بگوید که تصرف چنین که با هیئت اجتماع باشد (از جمع کثیر بر سیل استمرار و قریه بر سر آن آب ساخته شود و خصوصا هرگاه گل کاری و امثال آن را هم به آن آب میکنند و امور معیشت آنها به آن میگذرد، خصوصا هرگاه آب دیگر نباشد، یا باشد و لکن قلیل یا صعب الحصول باشد، مثل چاههای عمیق) ظاهر باشد در ثبوت استحقاق

ملکی، چنانکه در میز آب و ممر، بلکه ظاهر آن است که چنین تصرفی به محض اباحه یا عاریه و امثال آن نباشد، پس در این وقت ملاک مدعی خواهند بود به اهل قریه و بر فرض اینکه ظاهر در استحقاق ملکی نباشد به احتمال آنکه طبقه اولی به محض اباحه مرخص در بنای قریه کرده باشند و سایر طبقات بعد هم متصدی منع نشده باشند، باز توأمیم گفت که هر چند از راه تسلط ملکی اهل قریه حقی نداشته باشند، و لکن بر ملاک حرام باشد تغییر ممر، به جهت آنکه اضرار است و آن حرام است. و این از بابت آسیابی است که کسی در سر نهر دیگری ساخته باشد، چنانکه در حدیث صحیح شیخ طوسی روایت کرده از محمد بن علی بن محبوب: "قال: کتب رجل الی الفقیه فی رجل کانت له رحی علی نهر قریه والقریه لرجل او لرجلین فاراد صاحب القریه ان یسوق الماء الی القریه فی غیر هذا النهر الذی علیه هذه الرحی الیه ذلک ام لا؟ فوق: یتقی الله عز وجل ویعمل فی ذلک بالمعروف ولا یضار اخاه المؤمن (۱)". و به همین مضمون نیز کلینی به سند صحیح روایت کرده است از محمد بن الحسین (۲) و توان استدلال کرد به آن در ما نحن فیه به علت منصوصه که در این حدیث وارد شده به جهت آنکه نهایت آنچه از حدیث میرسد این است که آن شخص به اذن صاحب آب و قریه، آسیابی در آن موضع ساخته که هر وقت که آب به آنجا بیاید آسیاب بگردد و معلوم نیست که حق الدور آن از آن آب را، به خود منتقل ساخته باشد که نتواند آب را به جای دیگری برد، چنانکه اسلوب جواب هم دلالت بر آن دارد و تمسک به اضرار اشعار به آن می کند، بلکه منع آنجناب از راه اضرار است و بس، نه از راه اینکه مالک آب، حق صاحب آسیاب را برده و همچنین اکثر اخبار ضرار، چنانکه حکایت سمره بن جندب که نخلی در باغ انصاری داشت و به سبب تردد به سوی آن نخل، ضرر به آن انصاری میرسید و جناب پیغمبر (صلی الله علیه و آله) بعد از شفاعت به جهت انصاری و رد سمره شفاعت آن حضرت را، فرمود به انصاری که درخت را بکن و دور بینداز، پس چنانکه سمره تصرف در مال خود میکرد و به سبب اضرار به انصاری جایز شد کندن و حرام بود بر سمره آن تصرف..

ص: ۴۹

۱- وسائل. (کتاب احیاء الموات) ج ۱۷ ص ۳۴۳ ذیل حدیث ۱، تهذیب: ج ۷ ص ۱۶۴ ح ۳۲.

۲- وسائل. (کتاب احیاء الموات) ج ۱۷ ص ۳۴۳ ذیل حدیث ۱، تهذیب: ج ۷ ص ۱۶۴ ح ۳۲.

پس همچنین در حکایت گردانیدن آب از آسیاب، پس می‌گوییم که چه می‌شود ما نحن فیه نیز ممنوع باشد راه اضرار، بلی میتوان گفت که شارع نگفته که مال خود را به غیر بده که به او ضرر نرسد، بلکه فرمود که تصرف در مال خود به نحوی بکن که از آن تصرف، ضرری به غیر نرسد و این شخص مالک میگوید که من راضی نیستم که از آب من بخورند یا در استعمالات تلف کنند و این سخن جمهور علماست که با وجود عدم رضای مالک، تصرف غیر در آب او جایز نیست و حکایت آسیاب هم ظاهر در این است که آب از راه آسیاب هرگاه برود هم به همان قریه میرود و مال صاحب آن تلف نمی‌شود و به او ضرری نمیرسد. و دیگر اینکه این سخن در وقتی خوب است که اهل بلد نتوانند رفع ضرر از خود بکنند و اما هرگاه ممکن باشد که صاحب آب را راضی کنند یا چیزی به او بدهند و مصالحه بکنند این مستلزم ضرری نخواهد بود. و دیگر اینکه ضرر به غیر رسانیدن منفی خواهد بود در شریعت وقتی که ضرر به خود مالک نرسد، ولکن هرگاه ضرر به او برسد خود اولی خواهد بود به دفع ضرر از خود، مثل اینکه میگوید که ممر که در میان بلد است به جهت کثرت تردد مردم در خانه آن و عبور حیوانات و اطفال و غیر ذلک نهر منهدم می‌شود، یا که ممر، ممتلی می‌شود، احتیاج او به تنقیه بیشتر می‌شود، به خلاف آنکه در بیرون باشد. و به هر حال استدلال به نفی ضرر در اینجا علی الاطلاق، تمام نیست و تمسک به ظهور استحقاق ملکی مثل حق نصب میزاب و مجرای آب در سطح همسایه و امثال آن چنانکه پیش گفتیم با وجود آنکه اصل مسئله در آنها به غایت نیز مشکل است هم محل اعتماد نیست و اثبات آن در ما نحن فیه بسیار صعب است و بر فرض ثبوت در مجهول التاریخ خوب است یا در حالی که معلوم باشد که احداث قنات قبل از احداث قریه بوده است و اما در صورت عکس، پس در او، این سخن هیچ وقتی ندارد و بهتر آن است که با همدیگر بسازند و لجاج نکنند و صلاح کل را ملاحظه کنند. والله العالم.

۹۷- سوال:

۹۷- سوال: زید با عمرو به نحوی است در ظاهر که به ملاحظه آن طور سلوک، ظن دارد عمرو، که در مال او تصرف کند و از حوض خانه او وضو بسازد، یا در خانه اش نماز

کند. اما در خفیه نسبت به او کارها دارد که با وجود آن ظن به هم میرسد که هرگاه عمرو مطلع شود بر آن، راضی نخواهد بود. آیا به همان ظاهر اکتفا میتوان کرد یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهراً صورتی ندارد، به جهت آنکه شاهد حال باید کاشف از طیب نفس مالک و رضای او در نفس الامر باشد، هر چند به حسب اعتقاد آن شخص متصرف، باشد و در ما نحن فیه رضا و طیب معلق است در ظاهر به عدم آن کارها که نسبت به او در نظر دارد و فروع این مسئله بسیار است، باید با خبر بود.

۹۸- سوال:

۹۸- سوال: زخم را جیره به تنهایی کفایت می کند یا باید تیمم نیز بکند؟ و جیره و تیمم کدام است؟

جواب:

جواب: در صورتی که تکلیف او جیره است، دیگر تیمم در کار نیست و بیان صورت جیره و تیمم را طول داده اند. در اینجا نمیگنجد و در کتاب مرشد العوام بیان آن را کرده ام، به آن رجوع کنند.

۹۹- سوال:

۹۹- سوال: هر گاه چاهی در مسجد کنده شود به هر نحوی که باشد و در هر موضع از آن که باشد و به هر نحو اجرتی که باشد، خواه حلال و خواه حرام. هر گاه کسی از آن آب بکشد و وضو بسازد و زیادتى آب را به خانه برد، جایز است یا نه؟ و آلت آب کشیدن هر گاه حرام باشد، مضر به وضو است یا نه؟

جواب:

جواب: مسجد عبارت است از محلی که وقف شده باشد از برای نماز و جایز نیست که کسی در آن تصرف بکند که منافی آن باشد و شکی نیست که چاه کردن منافی و حرام است و معلوم نیست که وضو به آن، صورتی داشته باشد و اما مثل باغچه مسجد و فضای در مسجد و امثال آن که از مرافق مسجد است و کندن چاه در آن، باعث انتفاع اهل مسجد و مترددین او می شود، پس ظاهر این است که غیر مالک واقف هم تواند در آن چاهی از برای مسجد و اهل آن بکند، هرگاه از راه دیگری ضرر بر آن مترتب نشود و وضو ساختن به آن جایز است و همچنین سایر استعمالات، مادامی که کراهتی از اولیا یا مالکان ظاهر نشود و حرمت پول کندن چاه و آلت کشیدن آب، باعث حرمت آب و استعمال آن نمی شود، هر چند تصرف در آن پول و آلات حرام باشد.

– ۱۰۰ سوال:

– ۱۰۰ سوال: در مسالک گفته است که اگر مسح تکرار شود، بعضی گفته اند اثم است و بعضی گفته اند حرام است اگر اعتقاد مشروعیت آن داشته باشد. فرق میانه این دو قول، چه چیز است؟

جواب:

جواب: فرق، واضح است. آیا نمیینی که می گوئیم در میان نماز، حرف زدن حرام است و گناه است و این امری نیست که کسی اعتقاد شرعی و عبادت بودن آن را داشته باشد تا داخل بدعت شود. و می گوئیم که تکتیف، یعنی دست راست بر روی دست چپ گذاشتن در حال نماز، بدعت است و اعتقاد شرعی آن حرام است، پس غرض آنکه گفته است حرام است دوبار مسح کشیدن، یعنی خواه اعتقاد بکنی که عبادت است یا نه، این، مثل حرف زدن است در حال نماز و غرض آنکه گفته است حرام است، هرگاه اعتقاد شرعی داشته باشد، این است که هر گاه این را از باب تکتیف عبادت دانی حرام است والا فلا.

– ۱۰۱ سوال:

– ۱۰۱ سوال: در فوطه غصبی غسل میتوان کرد یا نه؟

جواب:

جواب: این، فعل حرامی است، و لکن بطلان غسل معلوم نیست و احوط اجتناب است.

– ۱۰۲ سوال:

– ۱۰۲ سوال: در میان غسل، اعضای سابقه خشک مانده باشد. دست مالیدن کافی است، یا باید غسل را از سر بگیرد؟

جواب:

جواب: هرگاه به دست مالیدن، آب بر آن عضو، جاری می شود، هر چند اقل مسمای جریان باشد، کافی است و لکن هر عضوی که از شق دیگر بدن که بعد از آن عضو خشک مانده، باید بشوید و شسته باشد، یا دو مرتبه بشوید. مثل آنکه بازوی دست راست او، قدری خشک مانده بود و بعد از آن که نصف طرف چپ را شسته دانست که بازوی راست خشک مانده بود، با قد بازوی راست را بشوید و تمام طرف چپ را هم بشوید، خواه عضو طرف چپ شسته شده یا نشسته.

– ۱۰۳ سوال:

– ۱۰۳ سوال: غسل ارتماسی و غسل ترتیبی را در میان "آب تا کمر" میتوان کرد یا نه؟

جواب:

جواب: بلی، میتوان. هرگاه آب غسل به همه اعضا برسد، یعنی در صورت ارتماسی، پای خود را از زیر آب از زمین جدا کند که آب به کف پا برسد و همچنین در ترتیبی، که

ص: ۵۲

طرف بدن را که می‌شوید باید آنقدر که در میان آب است تا کف پا آب غسل به همه برسد، بعد از آن طرف دیگر به همین نحو بشوید.

۱۰۴- سوال:

۱۰۴- سوال: هرگاه کسی شب احتلام یا جنب شده باشد، آب میسر نباشد، یا آب میسر باشد خواسته باشد غسل کند، نمازش قضا می‌شود. آیا تیمم بکند بدل از غسل و نمازش را بکند بهتر است یا غسل بکند و نمازش را قضا کند؟

جواب:

جواب: باید تیمم کند بدل از غسل و نمازش را ادا کند و هرگاه ممکن شود که غسل کند و به قدر یک رکعت را در وقت بکند، غسل کند و نماز بکند.

۱۰۵- سوال:

۱۰۵- سوال: شیخ زین الدین (۱) در بعضی تصنیفات خود ذکر کرده است به آنکه در شستن رو، در وضو، مجرد ابتدا از حد اعلی کافی نیست، بلکه میباید نسبت به مجموع اجزای رو، رعایت غسل الاعلی، بشود، یعنی هر جزء بالا پیش تر از جزء پایین شسته شود. و مراد شیخ زین الدین از این کلام چه چیز است؟ و فتاوی آن صاحبیام در این خصوص چه چیز است؟

جواب:

جواب: اظهر و اشهر در نزد حقیر، وجوب ابتداء است از اعلی، چنانکه اخبار دلالت بر آن دارد، خصوصا روایت ابی جریر قاشی در کتاب قرب الاسناد، و سند آن قوی است و خصوصا با ملاحظه وضوح دلالت ابتدا به اعلی در غسل یدین که قایل به فرقی نیست. و اما تحقیق معنی ابتدا به اعلی پس اظهر در نزد حقیر این است که باید هر مقداری که از رو، می‌شوید از جانب طول رو، باید اجزای پایین همان مقدار پیش از اجزای بالای آن شسته نشود، مثل آنکه هر گاه در اول، نصف راست را می‌شوید باید اجزای پایین آن، بعد از اجزای بالا شسته شود، و اما تقدیم شستن اجزای پایین آن بر اعلی طرف چپ ضرر ندارد، بلی تقدیم آن عرفا امکان دارد، همین که عرفا صدق کند که جمیع اعلی را قبل از اسفل شست تقدیم به عمل آمده است، ولکن وجوب آن بر حقیر ظاهر نیست. .

ص: ۵۳

۱- شیخ زین الدین بن علی بن احمد عاملی معروف به شهید ثانی وی کتاب الفیه شهید اول را دو بار در دو کتاب جدا، شرح کرده است یکی را "المقاصد العلیه" نامیده که شرح کبیر است و دیگری شرح صغیر است که نامش همان "شرح الفیه" است و منظور سؤال کننده، همین کتاب است.

و آنچه از شرح الفقیه شیخ زین الدین (ره) معلوم می شود همین معنی است نه تقدیم اجزای هر یک از اعلی بر هر یک از اجزای اسفل تمام رو حقیقتاً و در آخر کلام، ایشان همانچه را حقیر اختیار کرده ام وجیه شمرده است. به هر حال اظهر از کلام اصحاب و اخبار این است که آنچه را ما گفتیم البته اعتبار بکنند و به مجرد همین که آب را از بالا ریخت اکتفا نکنند، بلکه اگر آب را قدری پایین بریزد، و لیکن دست از بالا بمالد و بشوید تا پایین هم کافی است.

۱۰۶- سوال:

۱۰۶- سوال: دستمال یا چیز دیگر که نجس شده باشد، در میان ظرف آب (ظرف قلیل) بشویند تا سه مرتبه، رخت و دست غسل و ظرف پاک می شود یا نه؟ اگر پاک شد، طریقه شستن را بیان فرمایند.

جواب:

جواب: اظهر جواز شستن و تطهیر کردن جامه است در میان ظرف، چنانکه صحیح محمد بن (۱) مسلم دلالت بر آن دارد و علامه در منتهی و غیر آن هم تصریح به عمل بر آن کرده اند. هر چند اطلاق روایت مقتضی آن است که جایز است که اول جامه را در ظرف بگذارند و بعد از آن آب بر او بریزند و ظاهر این است که ظرف و دست غسل به متابعت پاک می شود، لکن احتیاط کند که بعد از شستن اول و فشردن، دست خود را به جای دیگر به جامه و بدن خود یا ظرفی که از آن آب بر میدارد ملاقی نکند و همچنین به پشت آن ظرفی که در آن، جامه را میشوید، هر چند وجوب آن معلوم نیست واحوط و آنچه از اطلاقات دلالت می کند آن است که تا ممکن است که جامه را در غیر ظرف در بیرون تطهیر کنند، اختیار تطهیر کردن در ظرف نکنند.

۱۰۷- سوال:

۱۰۷- سوال: در زمین غصبی، غسل یا وضو میتوان کرد، و در کفش غصبی وضو و غسل، صحیح است یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر در نزد حقر وضو است در همه این صورتها. هر چند معصیت کرده است. هر چند احوط اجتناب است. یعنی عدم اکتفا به آن در نماز، والا حرام جزما کرده است و احتیاط در زمین غصبی که هوای آن هم ملک غیر است بیشتر است، اما هوا هر گاه مباح .

ص: ۵۴

باشد، مثل زمین مباح را به آجر غصبی فرش کرده باشد، اشکال کمتر است.

۱۰۸-سوال:

۱۰۸-سوال: اول: آب غساله میت نجس است یا نه؟ و دوم آنکه ظرفی که در حین غسل دادن به بدن ملاقات کند، ظرف نجس می شود یا نه؟ و اگر ظرف نجس شد آن ظرف نجس به آبی ملاقات کند که کمتر از کر باشد آب نجس می شود یا نه؟ و بدن کسی که ملاقات کند به بدن میت بعد از غسل سدر و کافور و پیش از غسل به آب خالص نجس است؟ و غسل مس میت لازم است یا نه؟

جواب:

جواب: احوط اجتناب است از غساله میت، بلکه دور نیست که نجس باشد، و لکن الحال چون دلیل واضحی نیست جرأت حکم به نجاست نمی کنم و این سخن در غساله میت است. و اما آبی که ملاقی بدن می شود به جهت غیر غسل و کمتر از کر باشد، شکی در نجاست آن نیست، هر چند به جهت شستن چرک بدن او باشد، و اما غساله ازاله نجاستهای دیگر از بدن میت، پس کلام در آن مثل ازاله نجاست است از بدن زنده که اشهر و احوط در آن، حکم به نجاست است، هر چند حقیر در حکم آن نیز اشکال دارم و اما ظرفی که در حین غسل دادن با رطوبت به بدن میت ملاقات کند، پس آن ظرف نجس می شود و اگر آن ظرف به آب کمتر از کر، ملاقات کند آن هم نیز نجس می شود و بدن میت تا سه غسل او تمام نشده نجس است و ملاقی آن نجس می شود و همچنین به ملاقات آن، غسل مس میت واجب می شود، هر چند قلبی از یک عضوی از غسل آخری باقی مانده باشد.

۱۰۹-سوال:

۱۰۹-سوال: هر گاه آب وضو را از مرفق قدری پایین تر بریزی، اما از مرفق بشویی صحیح است؟ یا واجب است که در آب وضو که از مرفق بریزد تا صحیح باشد؟

جواب:

جواب: بلی صحیح است و از بالا- ریختن واجب نیست، آنچه واجب است از بالا- شستن است، بلی مستحب است که از بالا بریزد.

۱۱۰-سوال:

۱۱۰-سوال: مرتد: در ظاهر توبه او قبول است و پاک است در ظاهر یا نه؟

جواب:

جواب: بلی اظهر قبول است و پاک می شود و تزویج جدید می تواند کرد و مال جدید هم مالک می شود، نهایت اموال سابقه

رجوع به او نمی کند و زن سابق هم به عقد سابق حلال نیست و قتل هم ساقط نمی شود و الله العالم.

ص: ۵۵

۱۱۱- سوال: خمره ای را که چند دفعه شراب در میان آن ساخته باشند و الحال شراب دفعه آخر منقلب به سرکه شده باشد، خمره پاک است یا نه؟ و دیگر خمره شراب که حال کسی خواهد سرکه در میان آن بسازد احتیاج به تطهیر دارد، یا آنکه رجاء بعد ذلک که سرکه پیش از آن که سرکه بشود شراب می شود و بعد بالتبع پاک می شود، حال مانع ندارد استعمال آن یا نه؟

جواب:

جواب: اطلاقات فتاوی و نصوص و ترک استفصال در اخبار، اقتضا می کند طهارت خمره راه، هر چند مکرر خمر در آن گرفته باشند و اما جواز سرکه گرفتن در خمره خمر، پس آن مشکل است، به جهت آنکه ظاهر آن است که انقلاب عصیر بعد غلیل به سرکه، همان نجاستی را که از غلیان به هم رسیده، پاک می کند، نه غیر آن را. اگر گویی در مسئله اولی هم انقلاب به سرکه همان نجاست خمریه ثانیه را پاک می کند و خمره را که نجاست آن به سبب همین خمر است به تبعیت پاک می کند نه نجاستی که از خمر سابق در خمره بوده و به آب انگور ملاقی کرده، قبل از خمر شدن. می گوئیم که ترک استفصال در اخبار افاده می کند عموم را، زیرا که خماران غالباً خمر را در ظرفی میگیرند که در آن خمر بوده سابقاً و اجتناب از آن نمیکنند پس ترک استفصال، در اینجا وضوح دارد، و اما در جانب سرکه چنین جوره اخبار نیست که ترک استفصال در آن وضوح داشته باشد و طاهر شدن عصیر، بعد غلیان به سبب سرکه شدن، اقتضای بیش از طاهر شدن از نجاست غلیان، نمی کند و خمره هم به تبعیت آن نجاست پاک می شود نه غیر آن، خصوصاً که سرکه گیران غالباً احتیاط میکنند از نجاست خمر سابق. و اگر گویی که هر عصیری تا خمر نشود سرکه نمی شود، گوئیم: اولاً این مسلم نیست به جهت آنکه در خمر، عمل مخصوصی میکنند تا خمر می شود و بر فرض تسلیم ترک استفصال در مقامی که احتمال ظاهری باشد حجت است و این احتمال در اینجا هست، مگر اینکه بگوئیم که این عصیر ظاهری باشد حجت است و این احتمال در اینجا هست، مگر این که بگوئیم که این عصیر که به غلیان آمد در اخبار اطلاق خمر به آن شده، بسیار یا حقیقتاً یا مجازاً و علی ای تقدیر مقتضای آن مشارکت در احکام است لا اقل، و از احکام

خمر، طهارت ظرف او است، هر چند مکرر در آن خمر گرفته باشند. پس در اینجا هم عصیر پاک می شود و هم خمره به تبعیت پاک می شود و بر این وارد می آید که اطلاق منصرف به افراد شایعه احکام می شود، و این از احکام شایعه نیست و به هر حال احتیاط، اجتناب است، بلکه در صورت اولی نیز اجتناب است. (۱)

۱۱۲- سوال:

۱۱۲- سوال: نیت وضو را در وقت دست شستن بکند بهتر است یا نزد رو شستن؟

جواب:

جواب: آنچه از اکثر علما نقل شده، این است که جایز است نیت را مقدم دارد بر شستن دستها و وقت آن تنگ می شود در نزد شستن رو، و بعضی در این اشکال کرده اند، از جهت آن که شستن دستها داخل اجزای وضو نیست، بلکه مستحب خارج از وضو است، مثل مسواک کردن قبل از وضو، و بسم الله گفتن، و حق این است که اگر ما نیت را عبارت از گذراندن معانی در خاطر بگیریم، یعنی قصد به فعل معین به جهت رفع حدث و استباحه صلوه، مثلاً تقریباً الی الله، پس محل آن نزد شستن رو، خواهد بود، به جهت آنکه آن اول فعل است و باید نیت مقارن فعل باشد و شستن دستها اول وضو نیست، چنانکه اقامه نماز و شش تکبیر سنت قبل از آن، هر گاه تکبیره الاحرام را در آخر قرار بدهد و هر گاه نیت را عبارت از داعی بگیریم و گذراندن در دل را ضرور ندانیم، چنانکه حق و تحقیق هم، این است، پس دیگر اشکال نیست. همین که باعث بر فعل و نشستن او در محل وضو ساختن، همان فرمانبرداری خداست (و میداند که الحال از او خواسته که وضو بسازد به جهت نماز چون حدث از او صادر شود. و میداند که افعال واجبه و مستحبه کدام است و مستحبات داخل در وضو کدام است و مستحبات خارج کدام است) همین نیت است، هر گاه نه قبل از دست شستن به خاطر بگذرانند و نه قبل از رو شستن باز وضوی او صحیح است و داعی در شستن دستها، در این صورت بجا آوردن مستحب قبل از وضو است و داعی او بر شستن رو، بجا آوردن اول واجبات وضو است و داعی او بر تحلیل کردن مو، بجا آوردن مستحب داخل .

ص: ۵۷

۱- روحیه اصول گرایی مرحوم میرزا در این مسئله خود وی را در تنگنا قرار میدهد و گر نه طهارت ظرف در هر دو مورد از نظر یک فقیه حدیث گرا روشن است و اطلاق به افراد شایع منصرف می شود و صرف نیست خمر گذاشتن یا سرکه گذاشتن تاثیری در طهارت و نجاست ندارد.

وضو است و هم چنین تا آخر، و الحال چون بر عوام فهمانیدن این مطلب فی الجمله صعوبت دارد بهتر آن است که بنای آنها بر این باشد که در وقت شستن رو، نیت را به نحوی که در میان ایشان معهود است به خاطر بگذرانند. والله العالم.

ص: ۵۸

۱۱۳- سوال:

۱۱۳- سوال: هر گاه علم به نجاست مسجد داشته باشد، قبل از ازاله نجاست، نماز صحيح است يا نه؟

جواب:

جواب: اظهر صحت نماز است. والله العالم.

۱۱۴- سوال:

۱۱۴- سوال: هر گاه حصير مسجد يا خانه به كار برند و نماز به روى آن بگذارند اين نماز چه صورت دارد و اين امر، چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: آن فعل حرام است و نماز هم صورتى ندارد و اگر مىسر شود لازم است او را بيرون بياورند و به جاي خود بگذارند و هر گاه به اين سبب ضايع مى شود، ديگر در آوردن صورتى نيست، قيمت آن را حصير بخزند، يا مثل آن، حصيرى به جاي آن بيندازند. (۱)

۱۱۵- سوال:

۱۱۵- سوال: جامه هاى كه ميگويند فرمايش سلاطين است (يا مظنه حاصل شود كه جامه مزبور فرمايش است) لباس مصلى باشد يا فرش آن، نماز چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: مطلق فرمايش، حرام نيست تا علم به حرمت آن بخصوص، به هم نرسد و ظاهرا نماز در آن و بر آن صحيح است، هر چند خالى از شبهه نيست و رفع شبهه به دادن خمس آن مى شود.

ص: ۵۹

۱- بديهى است ميان پشت بام خانه و پشت بام مسجد در اين مسئله فرق هست پس لازم بود تفصيل داده شود زيرا در مورد اول مطلقا باطل است و در مورد دوم مى تواند در شرايطى صحيح باشد.

۱۱۶ - سوال:

۱۱۶ - سوال: هر گاه کسی مرض سودائی داشته باشد که بعضی از اوقات، بدن او خارش نماید و خون بیرون آید، آیا با آن خون، نماز میتوان کرد یا نه؟ آیا این خون، مثل خون جروح معفو میباشد یا نه؟

جواب:

جواب: اگر به شستن رفع می شود و متضرر نمی شود معفو نیست و اگر مکرر خون از هر زخمی می آید و شستن آن حرج می شود مادامی که چاق نشده معفو است.

۱۱۷ - سوال:

۱۱۷ - سوال: هر گاه کسی شک کند ما بین دو و سه و چهار بعد از اكمال و نماز احتیاط را فراموش کند و مشغول نماز عصر شود و در اثنای نماز به خاطرش آید که نماز احتیاط را نکرده، چه کند؟

جواب:

جواب: نماز عصر را دست بردارد و نماز احتیاط را بکند و بعد از آن، نماز عصر را بکند و اگر بعد از کردن نماز احتیاط (در این صورت) نماز ظهر را نیز اعاده بکند و بعد از آن نماز عصر را بکند، احوط خواهد بود. والله العالم.

۱۱۸ - سوال:

۱۱۸ - سوال: هر گاه در آخر وقت، تخمینا به قدر پنج رکعت نماز مانده باشد و مشغول نماز ظهر شود و در اثنای نماز شک کند میانه سه و چهار، یا دو و چهار بعد از اكمال، هر گاه نماز احتیاط را بکند وقت نماز عصر منقضی می شود، آیا می تواند که نماز احتیاط را ترک کند و عصر را بکند، یا احتیاط را بکند و نماز عصر را قضا کند؟

جواب:

جواب: نماز عصر را بکند و احتیاط را بعد از آن به عمل بیاورد و اگر نماز ظهر را بعد از آن هم اعاده بکند بهتر خواهد بود. والله العالم.

۱۱۹ - سوال:

۱۱۹ - سوال: هر گاه شخصی بعد از نماز، چیزی که خلل به وضو رساند در موضع وضو یافته باشد و قبل از نماز، علم نداشته باشد، آیا نمازش صحیح است؟

جواب:

جواب: هرگاه معلوم نباشد که پیش از وضو بوده است یا کی نیست. والله العالم.

۱۲۰- سوال:

۱۲۰- سوال: هرگاه مهر در میان قائلق بوده باشد و نماز مغرب و عشا را گزارده، به روی قائلق سجده کرده و بعد از آن معلوم شد، این نماز چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: قائلق چیزی است که بر آن سجود جایز نیست، احوط اعاده است والحال بر وجوب اعاده دلیلی در نظر نیست.

ص: ۶۰

۱۲۱- سوال: هر گاه مسافری نماز استیجار بر ذمه داشته باشد و در مکانی باشد که خواهد قصر و اتمام را احتیاط به عمل آورد و میخواهد نماز به جماعت به عمل آورد، آیا با وجود اشتغال ذمه به صلوه استیجار، آن احتیاط را به عمل آورد جایز است یا نه؟ و بر فرض جواز، آیا کدامیک از قصر و اتمام را به قصد ایتمام به عمل آورد؟ و آن نماز استیجار را به قصد ایتمام در آن بکند یا نه؟

جواب:

جواب: اجیر بودن به جهت نماز استیجار، منافاتی با تعدد نماز به عنوان احتیاط ندارد، و اما در صورت احتیاط، هر یک از دو نماز که دلیلش واضح باشد آن را اصل قرار بدهد و به جماعت بکند و آن دیگری را فرادی بجا آورد و این به سبب اختلاف رأی مجتهد در مواضع اختلاف به هم میرساند و در بعضی جاها قصر، مقدم است. همچنانکه در نظر حقیر، در چهار فرسخ که قبل از ده روز اراده عود داشته باشد، اظهار قصر است، پس قصر را مقدم دارد و تمام را فرادی بکند و در موطن اربعه که تخییر ثابت است هر یک را مقدم دارد، آن دیگری را فرادی بکند و افضل در نزد حقیر تمام است، اما احوط قصر است، پس قصر را مقدم دارد و تمام را فرادی بکند و در جایی که مجتهد متردد باشد، هر چند ظاهر ادله تخییر است، اما بنا بر قول بعضی که احتیاط را واجب میدانند که هر دو نماز را از باب مقدمه میکنند، دور نیست که هر دو را به جماعت میتوان کرد. اما وجوب احتیاط در نزد حقیر ثابت نیست. به هر تقدیر باید فرق کرد ما بین مواضع: در بعضی جاها احتیاط به جهت حیرت در مسئله است که مجتهد بخصوص رأیی ندارد، یا مقلد، مجتهدی ندارد که از او پرسد و در بعضی جاها احتیاط به جهت دفع شبهه و دفع از مقتضای خلاف مسئله یا مخالفت دلیل معارض، است و در آنجایی که آنچه راجح است که نماز حاضر را به جماعت بگزارد، خواه قصر و خواه اتمام. والله العالم.

۱۲۱ مکرر - سوال:

۱۲۱ مکرر - سوال: هر گاه مأوم سهوا در رکوع یا در سجود، قبل از امام برخیزد به قیام یا جلوس، یا قبل از امام به سجود یا رکوع داخل شود، چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: در هر یک از این حالات، عود کند و متابعت امام کند و ثانیاً فعل را با امام بجا

آورد، ودر اینجا رکن، اعنی رکوع ضرر ندارد.

۱۲۲- سوال:

۱۲۲- سوال: در نماز ليله الدفن ميتوان در عوض آيه الكرسي وانا انزلناه في ليله القدر، قل هو الله احد را خواند؟ و همين نماز را اگر شخص قبول کرده باشد که به اجرت بگزارد ودر آن شب بجا نیاورده باشد چه صورت دارد؟ آیا ثانيا نماز را قضا ميتوان کرد، يا بايد مستأجر را راضی کند؟

جواب:

جواب: آنچه از شرع رسیده تغییر نمی تواند داد. و در نماز ليله الدفن، سه روایت است. مشهور آن است که در رکعت اول، بعد از حمد، آيه الكرسي بخواند و در ثانیه بعد از حمد، ده مرتبه سوره انزلناه في ليله القدر بخواند. و در روایت دیگر آن است که بعد از حمد در رکعت اولی، ده مرتبه سوره قل هو الله احد ودر ثانیه ده مرتبه الهیکم التکاتر بخواند. و روایت دیگر بعد از حمد، در رکعت اولی سوره توحید دو مرتبه و آيه الكرسي یک مرتبه و در رکعت دوم، سوره تکاتر ده مرتبه. هر گاه مستأجر قصد یکی از این روایات را بخصوص دارد باید آن به عمل بیاید و اگر مطلق بگوید که نماز ليله الدفن را بکن، آنچه متعارف در آن بلد باشد که از کلام مستأجر فهمیده شود و متبادر شود، آن را بکند. و اگر هیچیک اینها نباشد احوط آن است که روایت اول را به عمل بیاورد و اگر کسی بعد از اجاره ترک آن را بکند، ظاهرا دلیلی بر جواز قضای آن نمیدانم، بلکه مستأجر را راضی کند.

۱۲۳- سوال:

۱۲۳- سوال: در وقت گفتن تکبیره الاحرام، دستها را به چه کیفیت بردارد، و این دست برداشتن چه حکم دارد؟

جواب:

جواب: در حین تکلم به همزه " الله " دست را بردارد و در حین تمام شدن رای " اکبر " دست را بر نرمه گوش رساند و بعد از آن، دست را پایین بیاورد و این بهتر از سایر وجوه است که ذکر کرده اند و این دست برداشتن، سنت است و سید مرتضی آن را واجب دانسته، نهایت اظهر و اشهر استحباب است.

۱۲۴- سوال:

۱۲۴- سوال: کسانی که مربوط به قواعد عربیت نیستند و اعراب الفاظ مفرده و

مرکبه را نمیدانند در قنوت مفرده وتر، به جای طلب مغفرت از برای چهل مؤمن، چهل مرتبه " اللهم اغفر للمؤمنين والمؤمنات " بگویند بهتر است یا هر کسی را به اسم مذکور نمایند؟

جواب:

جواب: الحال احتیاط این است که به گفتن " اللهم اغفر للمؤمنين والمؤمنات " اکتفا کند، تا من بعد، تأمل شود. والله يعلم.

۱۲۵-سوال:

۱۲۵-سوال: هر گاه کسی در سجده مستحبی باشد از سجده های قرآن، و در آن حال آیه سجده واجبی بشنود تبدیل به سجده واجب کافی است یا باید سر بردارد و ثانیاً سجده کند؟

جواب:

جواب: باید سر بردارد و ثانیاً سجده کند. و جویاً فوراً واقوی عدم فرق ما بین سماع و استماع است.

۱۲۶-سوال:

۱۲۶-سوال: کسی در حال نماز باشد و سجده واجبی بشنود، چه کند؟

جواب:

جواب: دور نیست که ایماء کند برای سجده و نماز را تمام کند و احوط آن است که بعد از نماز هم، سجده را اعاده کند.

۱۲۷-سوال:

۱۲۷-سوال: شخصی در نفس الامر، خود را عادل نداند و امامت بکند. نمازش چه صورت دارد و هم چنین مأمومین؟

جواب:

جواب: هر گاه مأمومین، او را به عدالت شناخته و نماز کنند و پیش میدارند، نماز همه صحیح است و هر گاه خود، پیش میایستد و آنها هم به ظن عدالت نماز میکنند، اظهار صحت است و هر گاه مأموم، او را به عدالت نشناخته و نماز کند با او، نماز او باطل است. هر چند امام هم عادل باشد در نفس الامر. والله العالم.

۱۲۸-سوال:

۱۲۸-سوال: شخصی در سجود، ذکر را یک مرتبه بگوید و در رکوع سه مرتبه در یک نماز. آیا جایز است یا نه؟

جواب:

جواب: بلی جایز است.

۱۲۹- سوال:

۱۲۹- سوال: کسی میخواهد در جایی قصد اقامه بکند. باید تعیین بکند که ده روز در اینجا میمانم یا به مظنه عمده عمل می شود؟ به این معنی که معلوم نشود که ده روز مثلاً

ص: ۶۳

رفتن قافله طول میکشد، مظنه هست که ده روز بکشد؟

جواب:

جواب: باید که جزم داشته باشد که ده روز تمام میمانم، مظنه کافی نیست.

۱۳۰- سوال:

۱۳۰- سوال: کسی میداند که به کشتی کفار سفر کند برای معامله، لباسش نجس می شود، باید به آن لباس نجس نماز کند؟ یا میداند که اکثر اوقات، نماز را در این سفر نمی تواند بکند. آیا چنین سفر در چنین صورتی جایز است یا نه؟

جواب: چنین سفری حرام است جز ما و به اختیار مرتکب آن نمی تواند شد و در این سفر، نماز را هم قصر نمیتوان کرد و نه روزه را افطار. ۱۳۱- سوال:

جواب:

جواب: چنین سفری حرام است جز ما و به اختیار مرتکب آن نمی تواند شد و در این سفر، نماز را هم قصر نمیتوان کرد و نه روزه را افطار. ۱۳۱- سوال: چه میفرمایند که اگر مأموم ملحق شود به امام، بعد از آن که امام هر سه ذکر رکوع را گفته باشد، اما هنوز راست نشده باشد. آیا اقتدا در این صورت صحیح است یا نه؟

جواب: هر گاه امام را به قدر یک ذکر " سبحان ربی العظیم و بحمده " دریابد را کعا صحیح است، هر چند امام، ذکر را تمام کرده و مشغول صلوات گفتن باشد و به دون آن اکتفا نکند. ۱۳۲- سوال:

جواب:

جواب: هر گاه امام را به قدر یک ذکر " سبحان ربی العظیم و بحمده " دریابد را کعا صحیح است، هر چند امام، ذکر را تمام کرده و مشغول صلوات گفتن باشد و به دون آن اکتفا نکند. ۱۳۲- سوال: هر گاه مأموم ذکر رکوع یا سجود یا تشهد را اخفا نکند، آیا نماز مأموم صحیح است یا نه؟

جواب:

جواب: بلی صحیح است.

۱۳۳- سوال:

۱۳۳- سوال: تسبیح اربعه در نماز، آیا یک مرتبه واجب است یا سه مرتبه؟

جواب:

جواب: اظهر جواز يك مرتبه است واحوط سه مرتبه است.

۱۳۴-سوال:

۱۳۴-سوال: هر گاه مصلی در بین نماز، اسم جناب رسول (صلی الله علیه و آله) بشنود، آیا صلوات فرستادن او واجب است و بر فرض وجوب، اگر ترک کند، نماز باطل است یا نه؟

جواب:

جواب: مستحب (۱) بسیار مؤکد است و بعضی علما واجب میدانند و ترک آن، مبطل نماز نیست.

۱۳۵-سوال:

۱۳۵-سوال: آیا فرقی هست بین اسم جناب رسول (صلی الله علیه و آله) مثل محمد و احمد و بین .

ص: ۶۴

۱- ظاهرا این فتوی مخصوص به حالت نماز است که بعضی علما در همان صورت نیز واجب میدانند.

لقب در صلوات فرستادن؟ یا باید در اسم بخصوص صلوات فرستاد؟ یا به هر نحو از انحاء که مذکور شد، اعم از اینکه اسم باشد یا لقب یا ضمیر؟

جواب:

جواب: ظاهر بعضی اخبار این است که فرقی نیست، مثل این حدیث که فرمود رسول (صلی الله علیه و آله): "من ذکرک عنده فلم یصل فدخل النار فابعده (۱) الله" و غیر آن از اخبار. مذکور شدن اعم است از ذکر اسم و لقب و غیر آن.

۱۳۶- سوال:

۱۳۶- سوال: هرگاه مصلی، اسم جناب رسول (صلی الله علیه و آله) را متوالی بشنود، یک صلوات فرستد کافی است یا به ازای هر یک، یک مرتبه صلوات بفرستد؟

جواب:

جواب: از چند مرتبه، یک مرتبه اکتفا می کند (۲).

۱۳۷- سوال:

۱۳۷- سوال: اکمال سجدهتین آیا عبارت از اتمام ذکر است یا سر برداشتن از سجده؟

جواب:

جواب: دور نیست که اتمام ذکر، کافی باشد در اکمال. اگر چه ظاهر مشهور، اعتبار سر برداشتن است.

- ۱۳۸ سوال:

- ۱۳۸ سوال: هرگاه کسی در نماز جهریه، یک حرف را در قرائت اخفا کند، مثل در "مالک یوم الدین" نون را اخفا کند، آیا نماز صحیح است یا نه؟

جواب:

جواب: حکم به بطلان نمی کنم، ولیکن احوط آن است که عمدا ترک نکند.

۱۳۹- سوال:

۱۳۹- سوال: هرگاه کسی در بین قرائت، حرفی را درست از مخرج ادا نکند و خواسته باشد آن کلمه را اعاده کند، اگر کلمه قبل آن را هم با آن کلمه اعاده کند، آیا اعاده آن کلمه، مضر صلوه هست یا نه؟ مثلاً در "اهدنا الصراط"، هرگاه "طا" را از مخرج نگفت، هرگاه در عود کردن، "اهدنا الصراط" بگوید و "الصراط" تنها را نگوید، آیا عود کلمه قبل، مضر به

صلوه هست یا نه؟

جواب:

جواب: ضرر ندارد، بکله گاه هست که ضرور است، به جهت آنکه بدون آن، مخالفت با طریقه عربیت به هم میرسد.

ص: ۶۵

۱- وسائل: ج ۴ ص ۹۹۹ باب وجوب الصلوه علی محمد و آله (صلی الله علیه و آله) فی التشهد، ح ۳.

۲- مرتبه های مقدم بر گفتن صلوات با مرتبه های مؤخر بر آن، تفاوت زیادی دارد و مرحوم میرزا توضیح لازم را نداده است.

۱۴۰ - سوال:

۱۴۰ - سوال: هرگاه کسی در بین قرائت، شک کند که حرفی را درست از مخرج ادا کرده است یا نه، و آن شخص وسواس هم داشته باشد، آیا اعاده آن کلمه ضرور است یا نه؟

جواب:

جواب: وسواسی و کثیر الشک، شک او اعتبار ندارد، بنا را بر صحت میگذارد.

۱۴۱ - سوال:

۱۴۱ - سوال: هرگاه کسی در بین نماز، قصد خروج از نماز کند، یا تردید کند که آیا نماز را بر هم زخم یا نه، اما مبطل به عمل نیاورده باشد، آیا در این صورت نماز او صحیح است یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر عدم بطلان است و احوط اتمام با اعاده است.

۱۴۲ - سوال:

۱۴۲ - سوال: هرگاه کلمه ای را مصلی خواسته باشد که در نماز اعاده کند، هرگاه آن کلمه " لا " نافیه یا " غیر " داشته باشد، آن کلمه را با " لا " و " غیر " اعاده کند، یا بدون هر دو؟

جواب:

جواب: اگر به نحوی باشد که با قواعد عربیت منافات نداشته باشد ضرر ندارد، مثلاً هرگاه در " غیر المغضوب " تشکیک در " ضاد " کرده و خواهد لفظ " المغضوب " را اعاده کند، لازم میآید وقف به حرکت در کلمه " غیر ". پس اولی این است که لفظ " غیر " را هم منضم کند.

۱۴۳ - سوال:

۱۴۳ - سوال: هرگاه کسی عوام است، تقلید نکرده است به کسی و معنی تقلید را هم نمی داند، نماز او چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: هرگاه به گوش او خورد است که واجب است هر کسی یا مجتهد یا مقلد باشد و به این فکر افتاده است و کوتاهی کرده است، عبادات او باطل است، هر چند درست هم کرده باشد و هرگاه غافل بالمره است و چنین میدانسته که دین خدا به غیر آن نیست که کرده است بر او معصیتی نیست و هرگاه عبادت او هم درست بر اتفاق بوده، قضائی بر او لازم نیست و اما

اگر غلط کرده باشد قضای آن را بکند.

۱۴۴- سوال:

۱۴۴- سوال: کسی که نمازش را به تیمم بکند به نیت ادا، آیا در خارج وقت، قضا می‌خواهد یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه تقصیری نکرده، قضائی لازم نیست.

ص: ۶۶

- ۱۴۵ سوال: هرگاه کسی شك کند ما بين سه و چهار و پنج، چه کند؟

جواب:

جواب: هرگاه قبل از رکوع است، رکعت را خراب کند، پس بر میگردد، شك میانه دو و سه و چهار به مقتضای آن عمل کند، یعنی دو رکعت ایستاده می کند و دو رکعت نشسته. و هرگاه بعد از رکوع باشد در آن، دو وجه ذکر کرده اند. یکی آن است که بنا را بر اقل بگذارد که مقتضی یقین است و دوم اینکه بنا را بر چهار میگذارد، چنانکه مقتضی شك میان سه و چهار و چهار و پنج است، پس یک رکعت ایستاده یا دو رکعت نشسته می کند و سجده سهو هم می کند و این وجه ضعیف است و احوط آن است که بنا را بر اقل گذارد و بعد از اتمام، نماز را نیز اعاده نکند. و از اینجا شك میانه دو و سه و چهار و پنج معلوم می شود، پس هرگاه قبل از اکمال سجدتین است باطل است و هرگاه بعد از اکمال سجدتین است پس بنا بر وجه دوم در مسئله اولی، این مسئله بر میگردد به شك میان دو و سه و چهار و شك میان چهار و پنج، پس دو رکعت ایستاده می کند و دو رکعت نشسته و سجده سهو هم می کند و این هم ضعیف است و شاید در اینجا نیز بنا بر اقل گذارد و احتیاط کند هم بهتر باشد. و از اینجا حکم شك میان دو و چهار و پنج هم معلوم می شود، پس هرگاه قبل از اکمال سجدتین است باطل است و هرگاه بعد از اکمال سجدتین است بنا بر وجه سابق که باز بر میگردد به دو شك و دو رکعت ایستاده می کند و سجده سهو می کند و احوط در اینجا نیز بنا بر اقل و اعاده است.

۱۴۶- سوال:

۱۴۶- سوال: ملازم دیوان که جبرا یا اختیارا به سبب دفع ضرر و محافظت اموال خود به سفر برود و در بین سفر، سور (۱) سات بگیرد و بعض معاصی البته از او سر میزند، صوم و صلوه چه صورت دارد؟ .

ص: ۶۷

۱- سورات: میهمان شدن ماموران دولتی در خانه های مردم و تعلیف مرکبهایشان از علف مردم. و یا: گرفتن غذا و علف از مردم. این لفظ ساختار عوامانه از واژه " سور " عربی است. سیورات: از ریشه ترکی: خواروبار: کفاف معیشت: تدارکات لشکر که گاهی به عهده مردمان ساکن در بین راه لشکرها، گذاشته میشد.

جواب:

جواب: هر گاه کسی مجبور باشد در ملازمت، به قصد اضرار به مسلمین و خوردن مال حرام نمیرود و لکن از راه بیروایی خود، از حال خود میدانند که حرام خواهد خورد و اگر در بین راه اتفاق افتد عبور در زرع مردم خواهد کرد، بلکه اخذ از آن هم خواهد کرد، لکن در ابتدای سفر به قصد این معنی سفر نمی کند، باز اظهر در اینجا این است که قصر می کند و افطار می کند، و اما هرگاه مجبور نباشد باید دید که دفع ضرر و محافظت مال به حد و جوب رسیده که تواند مرتکب حرام شد یا نه، و اصل متابعت ظالم در غالب اسفار خصوصا در جنگ ها حرام است و بر فرضی که جایز باشد و مقصود او از سفر، گرفتن سورات و فعل معصیت نباشد، باز اظهر جواز قصر و افطار است.

۱۴۷- سوال:

۱۴۷- سوال: در حین مراجعت از سفر نامشروع، نماز و روزه را قصر کند یا اتمام؟

جواب:

جواب: هرگاه برگشتن متمم سفر اول است و یک سفر محسوب می شود مثل دزدی که میرود به راه زدن، به حد هشت فرسخ و بیشتر و بر میگردد، او در برگشتن هم تمام می کند، هر چند از آن سفر، مطلبش به عمل نیامده باشد. و هرگاه متمم سفر نباشد، بلکه سفر تازه باشد. مثل اینکه قصد اقامت کرد و در مراجعت هم قصد حرامی ندارد، در اینجا در برگشتن آن، قصر می کند و همچنین هرگاه توجه کرد و از قصد معصیت بازگشت، دیگر بعد از این، قصر می کند.

۱۴۸- سوال:

۱۴۸- سوال: یقین دارد که نماز قضا دارد و نمی داند که چقدر دارد و از چه نماز زیاده دارد و ترتیب قضا شدن را نمی داند. چه باید کرد؟

جواب:

جواب: اظهر در این صورت، عدم وجوب ترتیب است و اظهر و احوط آن است که آنقدر را، نماز کند که گمان غالب برای او حاصل به وفای به آن. و در وقت نماز کردن، ترتیب نمازها را منظور داشته باشد. یعنی اینکه نماز روز به روز به ترتیب معهود بکند تا مظنه غالب حاصل شود و اگر در بین ایام گذشته در سفر، نمازی از او فوت شود، آن را هم ملاحظه کند که قضا را هم قصر کند به قدری که ظن غالب او به وفا حاصل شود.

۱۴۹- سوال:

۱۴۹- سوال: در سفر معصیت بعد از رکعت سوم نماز عصر که روزه هم هست، از معصیت رجوع کند چه باید کرد؟

جواب:

جواب: افطار می کند و نماز را هم بشکند و قصر را از سر گیرد.

۱۵۰- سوال:

۱۵۰- سوال: هل يبطل الصلوه بالرياء في الافعال المندوبه كالقنوت وبعض التكبيرات ام لا؟

جواب:

جواب: لا شك ان هذا المندوب مما لا يعتنى به في امثال ذلك الامر الندي لاشرط انيه والاخلاص في صحه العبادات. واما بطلان الصلوه ففيه اشكال من جهه انه ذكر او دعاء او قرآن ظاهرا ويجوز التكلم بها في الصلوه مضافا إلى الاذكار المعهوده المندوبه بالخصوص فغايه الامر جعل ذلك بالقنوت من باب مطلق الذكر والدعاء. ومن جهه ان المتبادر مما رخص فيه الشارع من مطلق الذكر والقراءة هو ما كان لله وخالصا له سيما من الرياء وما كان خالصا عن الرياء. وان قصد به فعل مباح او ضم اليه كإرادته الاخبار والتنبيه وان حصل به الفعل الكثير فالاشكال فيه اكثر. والظاهر فيما قصد فيه الرياء او ضم اليه، البطلان، سيما اذا تحقق الفعل الكثير.

۱۵۱- سوال:

۱۵۱- سوال: هر گاه کسی انشاء سفری مباح، نموده باشد و لکن در آن سفر در نظر دارد که دروغی یا ضرر جزئی (اگر ممکن شود) به احدی رسانیده باشد. آیا این قصد باعث این می شود که سفر مباح نباشد و موجب اتمام نماز می شود یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه خود سفر معصیت نباشد، مثل گریختن غلام از آقا یا به آن سفر، عصیت نکند و مثل این که سوار اسب غصبی می شود و طی مسافت می کند، یا همه جا در ملک غیر، عدوانا می رود یا آن سفر را برای معصیت نکند، مثل اینکه می رود در نزد ظالم که شکایتی بکند، یا از برای خریدن شراب و مثل آن، سفر آن مباح است و اینکه در نظر دارد که معصیتی در آن راه بکند که سفر به آن قصد، نشده باشد و داعی بر آن، فعل آن معصیت، نباشد از اباحه خارج نمی شود. خلاصه این که هر گاه اصل سفر مباح است اخطار این امور به خاطر مضر نیست.

۱۵۲- سوال:

۱۵۲- سوال: نماز هدیه والدین را به چه روش باید کرد؟

جواب:

جواب: دو رکعت نماز با حمد و هر سوره که خواهد بجا آورد و ثواب آن را به ایشان هدیه نماید و بگوید خداوندا ثواب این را برسان به روح والدین من و نماز مخصوص الحال،

در نظر نیست به غیر دو نماز: اول آنکه شیخ طوسی در تهذیب روایت کرده (۱) از حضرت صادق (علیه السلام) که: سنت است نماز هر روز از برای والد در شب، و از برای والده در روز. و آن حضرت می خواندند در هر دو، سوره "انا انزلناه" و سوره "انا اعطیناک" را، و چون حدیث، اجمالی دارد، ظاهر این است که اگر از برای هر یک از والد و والده دو رکعت بکند و در رکعت اول، بعد از حمد، سوره "قدر" را بخواند و در رکعت دوم بعد از حمد، سوره "کوثر" را، کافی باشد. و دوم، نماز شب پنجشنبه است که شیخ کفعمی روایت (۲) کرده است از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که هر کس در شب پنجشنبه در بین نماز مغرب و عشا دو رکعت نماز بکند و در هر رکعت یک مرتبه حمد و "آیه الکرسی" و "قل یا ایها الکافرون" و "قل هو الله احد" و "قل اعوذ برب الفلق" و "قل اعوذ برب الناس" هر یک را پنج مرتبه بخواند و بعد از سلام، پانزده مرتبه استغفار کند و ثواب آن را برای والدین خود قرار بدهد، پس بجا آورده است حق پدر و مادر را. و ظاهر این است که استغفار به این نهج بگوید: "استغفر الله ربی واتوب الیه" خوب باشد و دعای صحیفه که از برای والدین است، خواندن آن، فایده عظیم دارد.

۱۵۳- سوال:

۱۵۳- سوال: در شب جمعه در نماز شام و عشا و ظهر و عصر، چه سوره ای بخواند؟

جواب:

جواب: در ظهر جمعه در رکعت اول، سوره جمعه و در رکعت دوم، سوره منافقین، و بعضی واجب دانسته اند این را، و اشهر و اقوی استحباب است و در نماز عصر جمعه هم مستحب است که جمعه و منافقین را بخواند و در صبح روز جمعه، مستحب است که در رکعت اول، سوره جمعه بخواند و در دوم، قل هو الله احد، و مستحب است که در هر یک از مغرب و عشاء شب جمعه، در رکعت اول مغرب، سوره جمعه بخواند و در دوم، قل هو الله احد، و در نماز عشاء به نهجی که سابق گفتیم. و در رکعت دوم عشاء منافقین هم وارد شده .

ص: ۷۰

۱- مستدرک الوسائل: ج ۱ ص، ۴۷، ابواب بقیه الصلوات المندوبه باب ۳۶ ح ۵. - چاپ اسماعیلیان - لیکن لفظ "ولد" "والد" ضبط شده است.

۲- وسائل: ج ۵، ص ۲۹۲ ح ۱۴.

است.

۱۵۴- سوال:

۱۵۴- سوال: دستمال غصبی در وقت نماز در نزد آدم باشد چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: بطلان نماز معلوم نیست، اگر چه فعل حرامی کرده است.

۱۵۵- سوال:

۱۵۵- سوال: در نماز بعد از حمد، تعیین سوره واجب است یا نه؟ اگر واجب باشد و تعیین نکند عمدا، نماز باطل است یا نه؟ و اگر سهوا بخواند، نماز او چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: عمدا تعیین نکردن سوره، معنی ندارد. همین که متذکر است که بعد از حمد، سوره باید بخواند، سوره معینی در نظرش آمد و همان را خواند، همین تعیین سوره است. و اما در صورت سهو یا غفلت: هرگاه بعد از حمد، سوره ای را بخواند و بعد از آن، به خاطرش آید که بعد از حمد، قصد این سوره مخصوص را نکرده بود، یا پیش از حمد هم، قصد سوره مخصوصی نداشت و یک بار، خبر شد که در بین سوره است، اظهر این است که این نیز صحیح است. بلی تعیین "بسم الله" به قصد سوره، ضرور است. به این معنی که هرگاه بسم الله را گفت و آن وقت سرگردان ماند که چه سوره ای میخواست بخواند، در آن وقت، هر سوره را که معین کرد، باید دو مرتبه، بسم الله را به قصد این سوره بگوید و سوره را بخواند، و اما اگر غفلتا، بسم الله را گفت و مشغول سوره ای از سوره ها شد و آن وقت به خاطرش آمد که من تعیین بسم الله نکرده بودم، در این وقت، اظهر صحت است، به جهت آنکه همان چه داعی او بوده، بر خواندن سوره، داعی او بوده. به گفتن بسم الله، به جهت همان سوره، و این کافی است. و از اینجا معلوم شد که هرگاه از سوره خواهد عدول کند به سوره دیگر، بسم الله را باید اعاده کند به قصد سوره دوم.

۱۵۶- سوال:

۱۵۶- سوال: کسی شک کرده بود در نماز ظهر، میخواست نماز احتیاط بکند، از خاطرش فراموش شد، متوجه نماز عصر شد. در میان نماز عصر به خاطرش آمد که نماز احتیاط مانده. آیا چه طور کند؟ یا بعد از فارغ شدن از نماز عصر به خاطرش بیاید، یا در راه، چه باید کرد؟

جواب:

جواب: اظهر این است که جایز است که نماز عصر را تمام کند و بعد از آن، نماز

احتیاط را بکند و هم جایز است که نماز عصر را بر هم زند و نماز احتیاط را بکند و بعد از آن، نماز عصر را از سر گیرد.

۱۵۷- سوال:

۱۵۷- سوال: کسی میخواست سجده سهو واجبی بکند، از خاطرش فراموش شد، متوجه نماز دیگر شد و در اثنای نماز به خاطرش بیاید، یا بعد از فارغ شدن از نماز دیگر، یا در راه، چه باید کرد؟

جواب:

جواب: هر وقت که به خاطرش بیاید بجا آورد وجوبا و هرگاه در بین نماز هم باشد ظاهر این است که جایز باشد خراب کردن نماز و بجا آوردن و بعد از آن، نماز را از سر گیرد.

۱۵۸- سوال:

۱۵۸- سوال: آیا در حالت نماز کردن، چاقوی صدف یا شیرماهی در نزد آدمی باشد نماز کردن چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: در شیرماهی ظاهر این است که نماز کردن عمداً مبطل نماز باشد و اما در صدف معلوم نیست که ضرر داشته باشد. میگویند این از قبیل گیاهی است که در دریا میروید و اگر از برای کسی علم به هم رسد که پوست حیوان حرام گوشت است، در آن هم نماز جایز نیست، و لکن تا به حال بر حقیر معلوم نشده است.

۱۵۹- سوال:

۱۵۹- سوال: هرگاه شخصی را نسیان طاری شده و مدت پنج شش ماه، دال "لم یلد" در سوره مبارکه توحید را، حرکت به ضمه میداده باشد و بعد از آن، شخصی او را متذکر سازد، نمازهای ظرف این مدت، اعاده دارد یا نه؟ و این از روی جهل نبوده، و هرگاه امامت میکرده باشد، نماز مأمورین هم چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: وجوب قضا و اعاده معلوم نیست و اگر مأمومین بر این مطلع نشده باشند و نماز امام را صحیح دانسته باشند بر ایشان هم چیزی نیست. و اما در صورت اطلاع، وجوب قضا بر ایشان بعید نیست. هر چند جاهل به مسئله باشند. و در غافل بالمره، اشکال است.

۱۶۰- سوال:

۱۶۰- سوال: در املاک خالصه، مکرر عبور نموده ایم و نماز در خانه های آنها و مسجدهایی که تازه احداث نموده اند کرده ایم، اعاده آنها لازم است یا نه؟

جواب:

جواب: معنی "خالصه" را نمیفهمم (۱). اگر مراد، همان است که صاحب شرعی او معلوم نیست هر چند غاصبی او را متصرف باشد به عنوان غضب، پس اگر معلوم باشد که زمین خانه ها نیز همین حال دارد، نماز کردن و مسجد ساختن در آن، بیصورت است، نماز را اعاده کند و اما اگر علم نداشته باشد که غصبی است، یا سهوا نماز کرده باشد اعاده ضرور نیست.

۱۶۱- سوال:

۱۶۱- سوال: اتمام صلوه را در اماکن اربعه از برای مسافر، کجاها تجویز میفرمایند و حد حایر از چهار اطراف تا کجاست و مسجد کوفه کدام است که نماز در او تمام است؟

جواب:

جواب: اظهر آن است که آن اماکن شهر مکه و شهر مدینه و مسجد جامع کوفه و مسجد حایر است. و مسجد کوفه، ظاهر همان است که دیوار بر او احاطه است و مقبره مسلم و هانی و امثال آنها در آن داخل نیست. و اظهر آن است که حایر همان داخل روضه مقدسه است و مسجدهایی که ملحق کرده اند معلوم نیست داخل باشد. و قبور شهداء، غیر عباس (علیه السلام)، ظاهرا داخل حایر است. و احوط آن است که در اماکن اربعه اکتفا کنیم به مسجد الحرام و مسجد رسول (صلی الله علیه و آله) و مسجد کوفه و حایر. و اگر چه اظهر افضلیت اتمام است در این اماکن اربعه و لکن احوط، قصر است.

۱۶۲- سوال:

۱۶۲- سوال: شخصی را که بی تقصیر محبوس نمایند که به اردوی پادشاه ببرند، نمازش را قصر کند یا تمام؟ و روزه را بگیرد؟ و هرگاه ملازم باشد و گریخته باشد که او را گرفته ببرند، چه کند در باب نماز و روزه؟

جواب:

جواب: محبوس هرگاه علم دارد که خلاص می تواند شود یا مظنه به این معنی دارد، پس باید قصر کند در نماز و روزه، هرگاه داند که او را به حد مسافرت شرعی معتبر در سفر د.

ص: ۷۳

۱- نظر به اینکه اصطلاح "خالصه" کاربردهای مختلف داشته و دارد لذا نمی تواند عنوانی برای فتوی باشد بهمین جهت میگوید معنی آن را نمیفهمم یعنی معلوم نیست سؤال کننده کدام یک از کاربردهای آن را قصد کرده است مثلا منظورش از خالصه زمین مخصوصی است که ارباب برای خود اختصاص میدهد و به زارعین واگذار نمی کند (همانطور که در کردستان بدین معنی به کار میرود) یا منظورش املاک دولتی است. وانگهی خالصه بودن و نبودن تأثیری در مسئله ندارد.

میرند. و هرگاه مظنه خلاص شدن و گریختن قبل از طی مسافت معتبره ندارد، یا احتمال مساوی می‌دهد، قصر نکند. در این باب ملازم و غیر ملازم فرقی ندارد، مگر آنکه آن شخص، خود به اختیار خود ملازم اختیار کرده بوده است و هنوز توبه نکرده باشد که در آنجا اشکال هست، در این صورت احتیاط را ترک نکند و هر دو را بکند.

۱۶۳- سوال:

۱۶۳- سوال: ما بین بلد و حد ترخص، داخل مسافت است که مسافر صوم و صلوه خو را در ما بین حد ترخص و بلد، چه قسم کند؟

جواب:

جواب: همین که مسافر به جایی رسید که دیگر صدای اذان متعارف بلد را نمیشنود صوم و صلوه خود را قصر می‌کند و پیش از آن باید تمام بکند و همچنین هرگاه در برگشتن به آنجایی رسید که صدای اذان را میشنود، اظهر و جوب تمام است، اگر چه احتیاط در اینجا آن است که هر گاه نماز را نکرده است تا به آنجا رسید نماز را در خانه بجا بیاورد و تمام کند. و اما روزه را: اگر پیش از ظهر به آن مکان حد ترخص برسد، پس باید آن روزه را نگاه دارد و صحیح است و اگر پیش از ظهر هم به بلد داخل شد که دیگر احتیاط قضائی هم در کار نیست و هر گاه پیش از ظهر، داخل بلد نشود احتیاط در این است که قضای روزه را هم بگیرد.

۱۶۴- سوال:

۱۶۴- سوال: هرگاه کسی نمازش را بکند به تیمم و عورتین یا زیر جامه، منی داشته باشد و پاک نکرده باشد، آیا این نماز صحیح است، یا باید اول خودش را یا زیر جامه را پاک کند و بعد از آن، تیمم و نماز کند؟

جواب:

جواب: بلی واجب است تطهیر بدن و جامه، و هرگاه ممکن نشود تطهیر، یا اگر ممکن شود نماز قضا می‌شود و به قدر یک رکعت را هم در نمیابد با نجاستی که هست نماز کند و احوط این است که بعد از تطهیر قضا هم بکند، لکن وجوب قضا بر حقیر معلوم نیست، بلکه مستحب است.

۱۶۵- سوال:

۱۶۵- سوال: در دستمال حریر یا قلنسوه (۱) حریر یا در سجاف (۲) حریر، نماز کردن .

ص: ۷۴

۱- کلاه بلند، کلاه درازا

۲- نواری که بر حاشیه لباس دوخته می‌شود.

چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: اظهر در نزد حقیر آن است که نماز در کلامه حریر و عرقچین حریر و امثال آن که ساتر عورت نیست هم، مبطل نماز است. اما در سجاف حریر، اظهر صحت است و احوط آن است که عرض آنها، چهار انگشت بیشتر نباشد، و اما دستمال حریر، هر گاه با کسی باشد معلوم نیست که مبطل نماز باشد. و امر، در تکمه حریر و جهک گریبان، آسان تر است از سجاف.

۱۶۶- سوال:

۱۶۶- سوال: در وقت نماز، طلای مسکوک و غیر مسکوک در نزد آدم باشد، اما زینت نباشد چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: اظهر آن است که ضرر ندارد، در هیچ حال، خصوصاً مسکوک و خصوصاً هر گاه خوف فراموشی و تلف باشد، بلکه در صورت خوف تلف، بیرون آوردن آن، بیصورت است.

۱۶۷- سوال:

۱۶۷- سوال: کسی شک و سهو را نداند و یا یاد نگیرد و در نماز، شک و سهو هم می کند و نماز را بر هم میزند و از سر میگیرد. آیا این نماز چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: نماز او، بعد از اینکه اعاده کرده صحیح است، لکن معصیت کرده است در ترک تحصیل مسئله و در بر هم زدن نماز.

۱۶۸- سوال:

۱۶۸- سوال: کسی شک و سهو را نداند و حروف را از مخارج (در وقت نماز) ادا نکند و مسائل نماز را نداند و قرائت و سوره را هم درست نخواند و صفات ثبوتیه و سلبيه را نداند، آیا نماز این شخص، چه صورت دارد؟ همچنین این شخص می تواند که به زیارت کعبه و کربلا و مشهد برود یا نه؟ سفر بر او حلال است یا حرام؟

جواب:

جواب: هر گاه اصلی از اصول دین درست نیست، هیچ عبادتی درست نیست. هر چند با آداب و شرایط بکند و هر گاه اصول دین، درست باشد و واجبات نماز و شرایط آن به عمل نیاید نماز صحیح نیست و هر گاه سفر کربلا و مشهد، مانع از درست کردن نماز است آن هم درست نیست. اما صحت حج چنین کسی: پس جواب آن در مسئله بعد معلوم می شود.

۱۶۹-سوال:

۱۶۹- سوال: کسی اصول دین را به این طریق میدانند که اقرار می کنند که خدا

ص: ۷۵

هست و یکی است و عادل است، پیغمبر حق است و امام حق است و معاد حق است. اما اگر بپرسی به چه دلیل؟ دلیلش را نمی داند. عوام است و صفات ثبوتیه و سلبيه را هم، چنین میداند که اگر بپرسی خدا زنده است و داناست اقرار می کند، اما به دلیل نمی داند. آیا نماز چنین شخصی چه صورت دارد؟ آیا می تواند به کعبه و کربلا و به مشهد برود، با اینکه اینها را به دلیل یاد نگرفته باشد یا نه؟

جواب:

جواب: هرگاه از راه دلیل، اطمینانی از برای او حاصل شده است و در ظاهر از برای او جزم به این عقاید حاصل شده است از یک راهی که به اعتقاد خود، آن را دلیل دانسته، همین قدر کافی است، هر چند نتواند تقریر دلیل کند. اگر میخواهی تجربه بکن که هرگاه عالمی از برای عامی، دلیل بر یکی از اصول دین، ذکر کند و آن عام بفهمد و به سبب آن، جزم بلکه یقین حاصل کند لمحہ دیگر بلکه همان دم، هرگاه از او بپرسی که دلیل را بگو، عاجز است از تقریر آن دلیل، لکن همان یقین و جزمی که از برای او حاصل شده بود، به حال خود باقی است و همین قدر کافی است از برای او، حج و زیارت، و عبادات او صحیح است.

۱۷۰- سوال:

۱۷۰- سوال: سجده سهو، در چند جا واجب است؟ بیان فرمایید.

جواب:

جواب: اظهر در نزد حقیر، این است که واجب است به جهت حرف زدن از روی فراموشی و به جهت سلام گفتن در غیر موضع و به جهت فراموش کردن تشهد و به جهت شک ما بین چهار و پنج، هرگاه بعد از اکمال سجدتین باشد و در فراموش کردن یک سجده هم نزدیک به وجوب است و البته ترک نکند. و در جاهای دیگر، مستحب است مثل قیام در موضع قعود و به عکس سهوا، و در هر زیاده و کمی که سهوا در نماز حاصل شود و همچنین غیر آنها از مواضعی که علما ذکر کرده اند، در همه مستحب است.

۱۷۱- سوال:

۱۷۱- سوال: کسی سفری هست و شمشیر و طپانچه و اسلحه در وقت نماز میندند، آیا ضرر دارد یا نه؟ دیگر اینکه در شمشیر، طلا دارد، یا در اسلحه دیگر طلا دارد. آیا به آن نماز کردن چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: با آهن آشکار و نمایان، نماز کردن کراهت دارد و هرگاه ضرورت باشد ضرر ندارد و نهایت تا تواند چیزی بر آنها بپوشاند و اظهر آن است که با شمشیری که طلا داشته

باشد یا مثل آن نماز صحیح است.

۱۷۲- سوال:

۱۷۲- سوال: با چکمه یا کفش، نماز کردن چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: با چکمه ضرر ندارد، و لکن با کفش و هر چیزی که پشت پا را بپوشاند و ساق نداشته باشد نماز نکند.

۱۷۳- سوال:

۱۷۳- سوال: آیا ستره (۱)، رفع کراهت جمیع مکروهات مثل انسان مواجه، و باب مفتوح و نار مضرمه و امثال آنها را می کند یا منحصر است از برای ماره و عبور؟ و آیا به وضع مهر، چنانکه عادت شده رفع کراهت می شود چنانکه گفته اند مثل کومه ای از تراب -؟ یا باید که سواى مهر، مثل عنزه (۲) یا غیر آن باشد؟

جواب:

جواب: از تتبع اخبار، ظاهر می شود که تشریح ستره تأدیب است از برای نفس، هر چند در ظاهر چنین مینماید که حکمت در آن رفع ضرر ماره باشد، و لکن بعد از تأمل معلوم می شود که مراد از ضرر ماره و عبور آن اعم از ایدای ماره است او را به مزاحمت و تماسه جسمانی و از مخالطه و مشاغله خیال و خاطر و متوجه شدن قلب به سوی او. و از اینجا منقذ می شود که مراد، تذکر و تأدیب نفس است از مخاطره ماسوی الله، و از اینجاست که مستحب است. یعنی هر چند ایمن از ماره باشد. پس از اینجا معلوم شد که کراهتی که ناشی از حصول شواغل باشد از امور مذکوره در سؤال، رفع نمی شود، لکن این معنی منافی آن نیست که کراهت از جهت خصوصیات دیگر باقی بماند مثل تشبه به عبده آتش پرستان در توجه به نار مضرمه. و هرگاه دانستی که غرض تذکر نفس است، پس به هر چه بشود خوب است، هر چند به خطی باشد عرضی یا هلالی. و دور نیست که به گذاشتن مهر هم حاصل است، و لکن هر چه اقوی و ارفع و ادرع باشد بهتر خواهد بود.

۱۷۴- سوال:

۱۷۴- سوال: در نیت سجده تلاوت قرآن، بعضی فرموده اند نزد " هوی به سجده " است و بعضی گفته اند بعد از وضع جبهه است به مسجد. رأی شریف را بیان فرمایند.

ص: ۷۷

۱- برای نماز گذار مستحب است که در جلو سجده گاه خود پرده ای، دیواری، عصائی، تسییحی و یا هر حایل و ساتر دیگری قرار دهد که آن را ستره گویند.

۲- عنزه: عصاء: عصائی که در ته آن آهن به کار رفته باشد.

شخصی گفته که چون نیت، داعی، است. تعیین وقت ضرور نیست. سخنش چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: قول به اینکه موضع نیت بعد از وضع جبهه باشد در نظر نیست و بر فرضی که چنین قولی باشد باطل و عاطل است، به جهت آنکه وضع جبهه جزء سجده است و هرگاه نیت را بعد از وضع جبهه کرد، آن جزء سجده، بی نیت میماند، بلکه اصل سجده، و لا عمل الا بالنیة. و در این معنی فرقی نیست میان این که نیت، محض داعی (۱)، باشد یا اخطار ببال، بلکه دو قول در مسئله است، یکی این است که نیت واجب است عند الهوی (۲) و دوم اینکه واجب است عند الوضع. و از ناخوشیهای آن قول که به شما نقل کرده اند، این است که هرگاه کسی سر او بر زمین باشد و استماع آیه سجده کند در همانجا نیت کند و بعد از ذکر راست شود، شکی در بطلان آن نیت نیست. و بر هر حال تحقیق در نیت در نزد حقیر همان داعی است و اخطار را لازم نمیدانیم و باید داعی در نزد هوی موجود باشد، به این معنی که هوی که از مقدمات سجده است به قصد سجده کرده باشد امتثالا لامر الله، پس داعی بر کردن سجده، یعنی قصد امتثال الهی در اول هوی لازم است و هرگاه بنا را بگذاریم بر اخطار، باز هم باید اخطار قبل از وضع باشد در آنجا تفاوت همین در طول و قصر هوی، خواهد بود و الا ما کان حقیقه سجده، از هوی فی الجملة منفک نمی شود.

۱۷۵-سوال:

۱۷۵-سوال: در دو آیه سجده هر دو آیه را موجب سجده میدانند یا اولی را؟ و در سایر آیات سجده، نزد ذکر موضع سجده، باید سجده کرد، یا بعد از اتمام آیه؟

جواب:

جواب: آیه اولی که تمام شد سجده واجب است فوراً و در سایر سجدهات هم بعد از اتمام آیه سجده کند.

۱۷۶-سوال:

۱۷۶-سوال: هرگاه نماز عشا فراموش شده باشد و صبح به خاطرش بیاید چه باید کرد؟ .

ص: ۷۸

- ۱- بعضی معتقدند که تنها انگیزه عمل، به عنوان نیت کافی است و بعضی دیگر آن را کافی ندانسته و حداقل نیت را " گذراندن مشخصه عمل در خاطر و دل " میدانند.
- ۲- هوی (در این مسئله): حرکت به سوی سجده.

جواب:

جواب: هرگاه در صبح همان روز به خاطرش بیاید، آن روز را روزه بدارد و قضای نماز عشا را هم بکند، و اگر در آن روز به خاطرش نیاید معلوم نیست که قضای روزه بر او واجب باشد، هر چند اصل روزه هم مشهور استحباب آن است، لکن احوط آن است که ترک نکند.

۱۷۷- سوال:

۱۷۷- سوال: در کلمه " بحول الله وقوته اقوم واقعد " اظهار همزه متکلم واجب است و وصل آن مبطل است یا نه؟

جواب:

جواب: بلی اظهار واجب است و دور نیست که مبطل نماز هم باشد.

۱۷۸- سوال:

۱۷۸- سوال: دو نفر، عبا میخرند و عبا یکی از آنها بهتر از دیگری است و صاحب عبا بد، در صدد معاوضه کردن عبا باشد از راه شقاوت و یک دفعه عوض کرده و آن دیگری مطلع شده، پس گرفته و ثانيا در سفر، باز عوض کرده و صاحب عبا، ملتفت نشده، تا سفر دیگر رفت. بعد مطلع شده و استرداد متعذر است. آیا می تواند در آن نماز کند یا نه؟ و فرقی هست ما بین اینکه بداند که عمدا عوض کرده، یا نداند و در صورت جهل، به عمد، آیا فرقی ما بین ظن و شک هست یا نه؟ و هم چنین هرگاه در اصل عوض شدن، شک داشته باشد یا ظن داشته، احکام هر یک را بیان فرمائید.

جواب:

جواب: هرگاه علم به هم رساند که آن شخص عمدا عوض کرده است و در این حال، این شخص راضی شود که این عبا بد، در عوض آن باشد باکی نیست و از باب تقاص حق خود یا اجازه معاوضه آن، مال او می شود، و اما هرگاه معلوم نباشد که عمدا عوض کرده است، نماز کردن در آن، صورتی ندارد، مگر آنکه به شاهد حال بداند که او راضی است به تصرف این در آن، و اما هرگاه علم ندارد به عوض شدن اظهر جواز است، به دلیل اصل براءت واحادیث داله بر حلیت شبهه موضوع.

۱۷۹- سوال:

۱۷۹- سوال: کسی که در نماز شک کرده، میخواست که نماز احتیاط را بکند، در اثناء نماز اصل و نماز احتیاط، حدث اصغر سرزند، چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: اظهر در نزد حقیر این است که نماز صحیح است، وضو بسازد و نماز احتیاط را بکند.

۱۸۰-سوال:

۱۸۰-سوال: نقل موتی از دهی به دهی دیگر که امامزاده باشد چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: مانعی ندارد، هرگاه امامزاده بزرگواری باشد.

ص: ۷۹

۱۸۱- سوال:

۱۸۱- سوال: میت را که به روی تخته غسل می‌دهند و فوطه میت و دست غسل به تبعیت پاک شدن میت، آنها هم پاک میشوند یا نه؟

جواب:

جواب: بلی، همگی به تبعیت پاک میشوند، بلکه می‌گوییم که پاک شدن آنها نه محض تبعیت است، بلکه به جهت شرعی و صدق شستن بر آنها، بلی آنچه مستفاد می‌شود از حکمها هر فضیلت غسل میت با جامه، بر می‌آید که فشردن جامه در اینجا ساقط است و عصر لازم نیست در اینجا.

۱۸۲- سوال:

۱۸۲- سوال: در نماز میت، پنج تکبیر واجب است، یا دعا هم واجب است؟ و اگر دعا هم واجب باشد دعای بخصوص دارد یا هر دعایی که باشد؟ نماز میت را به پیشنماز میتوان اقتدا کرد و عدالت پیشنماز در نماز میت شرط است یا نه؟

جواب:

جواب: پنج تکبیر واجب است به اجماع علما، و دعا هم واجب است بنا بر مشهور و اقوی، و در دعا هم باید که بعد از تکبیر اول، شهادتین را بگوید و بعد از تکبیر دوم، صلوات بر محمد و آل محمد و بعد از تکبیر سوم، دعا به مؤمنین و مؤمنات، و بعد از تکبیر چهارم دعا به میت و بعد از تکبیر پنجم دعایی واجب نیست و اقل واجب به همین می‌شود که بعد از تکبیر اول، بگوید: "اشهد ان لا اله الا الله واشهد ان محمدا رسول الله" و بعد از تکبیر دوم: "اللهم صل علی محمد و آل محمد" و بعد از تکبیر سوم بگوید: "اللهم اغفر للمؤمنین و المؤمنات" و بعد از چهارم: "اللهم اغفر لهذا المیت". و به جماعت کردن مستحب است و اظهر این است که در امام، عدالت شرط است و در دعا بهتر آن است که آنچه بخصوص وارد شده بخواند.

۱۸۳- سوال:

۱۸۳- سوال: در اراضی مبتله بعد از رمیم شدن، ظاهرا خلافتی نباشد در جواز نبش، بلکه گاه هست که واجب می‌شود. آیا چنین است؟ و آیا احدی از مجتهدین، حدی از برای رمیم شدن نقل فرموده اند؟ مثل ثلثین سنه، یا اربعین سنه؟ یا همگی موکول به عرف فرموده اند؟

جواب:

جواب: ظاهرا موکول است به عرف و رجوع به اهل خبره. و مختلف می‌شود این به اختلاف خاکها و هواها در بلاد، و مرجع در این خصوص، ظن است و هرگاه به ظن رمیم

شدن بعد از رجوع به اهل خبره خلاف آن منکشف شود، پس باید به حال خود گذاشت و قبر را پوشید، مگر آنکه تنها بعضی استخوانها بر جا باشد که در این صورت، ظاهر این است که توان میت دیگر را با آن استخوانها در آنجا دفن کرد و اما اگر گوشت میت رفته باشد و استخوانها بر همان هیئت انسان باقی باشد در آنجا میباید به حال خود گذاشت و اختلاف شهیدین در آنجا شاید به سبب اختلاف موضوعین باشد.

۱۸۴- سوال:

۱۸۴- سوال: آیا در رکعتین اولین نماز اخفاتیه هر گاه مأموم، قرائت امام را بشنود، واجب است سکوت و استماع یا جایز است تسبیح؟

جواب:

جواب: ظاهراً واجب است سکوت و استماع، و جایز نیست تسبیح، نظر به اطلاق آیه (۱) و صحیحه (۲) زراره و فحوای روایت عبید (۳) بن زراره.

۱۸۵- سوال:

۱۸۵- سوال: هر گاه مسبوق در رکعت ثانیه خود، فرصت قرائت سوره و قنوت با هم نداشته باشد، بلکه یکی از این دو، از برای او میسر شود، کدام را اختیار کند؟

جواب:

جواب: چون اظهر در نزد حقیر، وجوب قرائت است بر مأموم در رکعتین اولین خود، اگر مسبوق به دو رکعت باشد. و در رکعت ثانیه، هر گاه مسبوق به یک رکعت باشد. و در رکعت اولی هر گاه مسبوق به سه رکعت باشد. و هم اظهر وجوب سوره است با حمد. و از صحیحه (۴) زراره بر میآید که هر گاه مهلت سوره نشود، اکتفا می کند به حمد، و لازم این میافتد که ترک سوره را (به جهت ادراک امام در رکوع) توان کرد، پس ترک قنوت به طریق اولی. و هر گاه امر دایر شود ما بین ترک واجب و مستحب، پس ترک مستحب معین است. لکن اشکال در اصل وجوب ادراک امام است در حال رکوع. حتی در حال عذر. و ترک واجب از برای ادراک متابعت امام محل اشکال است، خصوصاً این که شهید در ذکری میفرماید که هر گاه مأموم، پس افتد از امام بعد از اقتدای به امام باید آن فعل را بجا آورد و .

ص: ۸۱

۱- اذا قرء القرآن فاستمعوا له وانصتوا - اعراف: ۲۰۴.

۲- وسائل: ج ۵ ص ۴۲۲ ح ۲ و ۳.

۳- وسائل: ج ۵ ص ۴۲۲ ح ۲ و ۳.

۴- وسائل: ج ۵ ص ۴۴۵ باب من فاته مع الا ما بعض... ح ۱۰.

خود را به امام برساند، خواه عمدا پس ۱ افتاده یا سهوا یا به جهت عذری مثل این که ازدحام صف، مانع از سجود شود تا امام برخیزد و مثل آن. و فرموده است که اقتدا کردن فوت نمی شود به فوت شدن رکنی از نماز و نه بیشتر از رکنی در نزد ما. که عبارت او مشعر به دعوی اجماع است. پس بنا بر این باید جایز باشد بجا آوردن سوره، بلکه قنوت نیز هر چند رکوع را با امام در نیابد، و لکن اظهر در نزد حقیر این است که ترک سوره را به جهت ادراک رجوع توان کرد، هر چند مسمای رکوع باد به ملاحظه صحیحه زراره، و لکن حمد را تمام کند، هر چند رکوع رکوع را با امام در نیابد و به هر حال، مراعات سوره مقدم است بر قنوت.

۱۸۶- سوال:

۱۸۶- سوال: هر گاه مسبوق تشهد را فراموش کرد که در رکعت سوم امام، بخواند و با امام بر میخیزد و در قیام به خاطرش آید و اگر برگردد دیگر به امام نمیرسد، آیا قصد انفراد بکند یا نه؟

جواب:

جواب: بلی واجب است که برگردد و تشهد را بخواند و قرائت یا تسبیح و رکوع و غیره را بجا بیاورد، هر چند به امام نتواند رسید و رکنی هم در میان گذشته باشد و در هر جا که ملحق می شود خوب است و قصد انفراد در کار نیست.

۱۸۷- سوال:

۱۸۷- سوال: هر گاه جمعی داخل مسجد شوند و جماعت اولی فارغ شده باشند و صفوف متفرق شده باشند، و لکن بعضی برجا باشند و اراده جماعت داشته باشند، خواه با جماعت اولی یا به رأسه، آیا اذان ساقط می شود یا نه؟

جواب:

جواب: بلی، اذان واقامه هر دو ساقط می شود، چون در ظاهر روایت ابی علی (۱) جوانی، همین است که همین که بعضی نشسته اند کافی است در سقوط. بعض، به یک نفر هم صدق می کند، بلکه در روایت (۲) ابی بصیر که معیار سقوط را عدم تفرق صف قرار داده .

ص: ۸۲

۱- پس از جستجو در متون حدیثی از آن جمله وسائل، مستدرک وسائل، بحار الانوار و... به دریافت این حدیث موفق نشدم و تذکر این نکته لازم است که باو علی جوان جوانی از افراد " نادر الحدیث " است.

۲- وسائل: ج ۴ ص ۶۵۳ باب سقوط الاذان...، ح ۲.

است دلالت بر این مطلب هست، زیرا که مدلول آن، این است که مادامی که همه صفوف متفرق نشده ساقط می شود، و چنانچه نفی جنس صف، به نفی جمیع افراد است انتفاء هر یک از صفوف هم به انتفاء همه اجزاء آن است، زیرا گاه است که اطلاق صف، بر یک نفر هم می شود، چنانکه در جای تنگی که عرض آن به قدر یک نفر باشد و طول آن به قدر صد نفر، و سر آن در محازی قبله باشد بر هر مردی صادق است که صف است و چون در معنی صف، مساوات معتبر است، چنانکه در تسویه قدمین در حال قیام مذکور است، گاه هست که تسویه با مجرد امام کافی است در صدق صف، اگر مأموم دیگر نباشد، و مفهوم روایت (۱) دیگر ابی بصیر هم، دلالت بر مدعی دارد، چون مقتضای این است که هر گاه همه متفرق نشده اند ساقط می شود و بر این یک نفر که باقی مانده صادق است که هنوز اختیار مفارقت نکرده است. و آخوند ملا محمد باقر مجلسی (ره) این حکم را نسبت به فتوای اصحاب داده است، چنانکه از حاشیه تهذیب منقول است و به هر حال، فرقی نیست ما بین اینکه آن شخص که باقی مانده مشغول تعقیب باشد یا نه؟ و روایت ابی علی، دلالتی بر اعتبار آن ندارد، چنانکه پوشیده نیست.

۱۸۸- سوال:

۱۸۸- سوال: هر گاه در بین نماز از برای امام، امری روی داد که نداند مبطل نماز است یا نه، و قرار دهد که نماز را تمام کند و اعاده هم بکند، آیا در این صورت بر او واجب است که به مأمومین بگوید که من نماز را اعاده می کنم، شما هم اعاده کنید، یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه جهل او به ابطال، از راه جهل به حصول آنچه آن را مبطل میدانند است یا به سبب اینکه آیا این فرد از افراد آنچه که مبطل است هست یا نه، نماز او صحیح است و اعاده هم ظاهراً در کار نیست و نه اعلام مأمومین. و هر گاه از راه جهل به این باشد که این هم یکی از مبطلات است یا نه و تقصیر هم در اخذ مسائل نکرده، باز بنا را به صحت میگذارد و مثل سابق است.

ص: ۸۳

واگر به سبب تقصیر در اخذ مسائل شده، پس او نمازش باطل است و قابل امامت هم نیست، هر گاه مأمومین، او را به این حال شناخته باشند. و بهر حال، هر گاه این شخص نماز را تمام کرد و در نماز مأمومین، نقصی در نظر خودشان نسبت به خودشان حاصل نباشد نماز مأمومین صحیح است و بر امام هم لازم نیست که اعلام ایشان به آن حال بکند.

۱۸۹- سوال:

۱۸۹- سوال: فرموده اند که هر گاه کسی پیش از صبح برخیزد و به قدر وتر، وقت باشد و آن را بجا آورد، ثواب نماز شب را دارد. آیا قضاء نماز شب از او ساقط است یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر، عدم سقوط قضااست به جهت عمومات، بلکه دور نیست که قضای نماز شب را بکند و قضای نماز وتر را هم ثانیاً بکند. چنانکه روایت معتبری اشعار به آن دارد و ظاهر این است که مراد از وتر، در این اخبار، شفع و وتر باشد و محتمل است که مراد وتر، تنها هم باشد.

۱۹۰- سوال:

۱۹۰- سوال: هر گاه شخصی در حال قیام، یقین کند که هر گاه قبل از قیامی که در آن مشغول است، جزئی از اجزای نماز را ترک کرده است، اما نداند که تشهد است ترک شده یا سجده واحده، چه کند؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که باید بنشیند و یک سجده و تشهد را به عمل آورد و چون یقیناً جزو واجبی فوت شده و براءت ذمه از آن حاصل نمی شود، الا به اتیان هر دو، خصوصاً به ملاحظه این که یکی از احتمالات حدیث " لا سهو فی سهو " این است که شکی در سهو نمی باشد، پس لازم نیست که حکم شك در آن جاری شود. و یکی از احکام شك، آن است که از محل خود که گذشت اعتبار ندارد، پس هر گاه از این حکم شك دست برداشتیم میماند یقین به نسیان احد امرین به ابقاء محل آن، پس باید نشست از برای تدارك احد امرین جزماً و بعد از آنکه نشست، الحال بر او صادق است که هم شاک است در سجده وهم در تشهد، والحال قابل این است که موضع هر دو باشد، پس هر دو را بجا می آورد. ولکن چون تدارك در محل هم در صورت مذکوره از احکام شك است و این مقتضی است در سهو بالفرض، پس تکیه به نفس سهو است و مقتضای او که تحصیل براءت ذمه است

از حد امرین به فعل هر دو. بلکه اشکال در اصل استقلال به حدیث است در داخل بودن ما نحن فیه در مدلول آن، زیرا که معنی حدیث بنا بر احتمال مذکور این است که حکمی نیست از برای شک در سهو، یعنی عمل نمی شود به مقتضای شک در فعل و ترک، نه در علم و اعتقاد. و شک در اینکه در آنچه سهو شده سجده است یا تشهد، دخل به علم و اعتقاد دارد، نه به عمل و فعل و محل معهودی که از برای شک اعتبار کرده اند در تجاوز و عدم تجاوز محل فعل است. و ملاحظه محل از برای علم و اعتقاد، بی معنی است. بلکه می گوئیم که شکی که در این مقام، متوهم شده نسبت به هر یک از سجده و تشهد، در فعل و ترک آنها که متولد شده از شک در اینکه آیا آنءه یقیناً فوت شده، کدامیک از اینهاست، شک واقعی نیست، زیرا که شک واقعی آن است که طرفین وجود و عدم در شئی متساوی باشند علی الاطلاق، خواه در علم باشد و خواه در عمل، و در ما نحن فیه، چنین نیست، بلکه در هر یک از سجده و تشهد میگوید که شک دارم که سجده کردم با عدم فعل تشهد، یا نکردم با وجود فعل تشهد، و هم چنین در تشهد شک دارم که تشهد گفتم با عدم فعل سجده، یا نکردم با فعل سجده، پس هر یک از آنها، شک مقید است و هر گاه مطلق بگیریم لازم میآید امکان وجود هر دو، و آن خلاف مفروض است، چون جازم است به عدم احدهما. پس بنا بر این داخل عموم "لاشک فی سهو" نخواهد بود. بلی صدق آن در مثل این که فراموش کند سجده را جزما و شک کند که آیا تدارک آن را کردم یا نه؟ خوب است. و محتمل است که نظر به اصل براءت) که چون در نفس الامر، بیش از یک جزو از او فوت نشده واصل عدم زیادتی تکلیف است) مخیر باشد میان اتیان به هر یک که خواهد. پس سجده را بجا آورد، ثانیاً تشهد را هم باید بکند. و بهر حال، احوط این است که بنشیند و هر دو جزو را به عمل آورد و برخیزد و نماز را تمام کند.

۱۹۱- سوال:

۱۹۱- سوال: هر گاه کسی قبل از وضع جبهه بر ما یصح السجود علیه، به خاطرش آید

که یک سجده را از رکعت سابقه و نیز رکوع همین رکعتی را که می‌خواهد سجود آن را به عمل آورد ترک کرده است، تکلیف او چه چیز است؟

جواب:

جواب: تکلیف او این است که راست بنشیند، اگر طمأنینه بین سجده‌تین را هم به عمل نیاورده بود طمأنینه را به عمل آورد و به سجده میرود از برای رکعت قبل. و ما بعد آن، آنچه بجا آورده هم اعاده کند، مثل تشهد و قیام و قرائت. و به رکوع برود و بعد به سجود برود و نماز را تمام کند. و هرگاه یقین کند که سجده اولی رکعت قبل است پس (۱) طمأنینه را به عمل آورد وی سجده کرد به خاطرش آمد که سجده اولی را فراموش کرده، در اینجا باید دو سجده بکند، به طریقی که گفتیم و نماز را به همان نهج تمام کند.

۱۹۲- سوال:

۱۹۲- سوال: مرد، اجیر می‌تواند شد، از برای در نماز و به عکس یا نه؟ و در جهر و اخفات چه کند و هرگاه جاهل مسئله بوده و به مقتضای جهر و اخفات عمل نکرده، چه کند؟

جواب:

جواب: جایز است هر یک از مرد و زن اجیر شود از برای دیگری، و بنای عمل حقیر بر این است که مرد، نماز صحیح خود را از برای زن بکند و زن، مراعات جهر و اخفات را بکند در وقتی که از برای مرد، می‌کند و جهر را در جایی بکند که نامحرم، صوت او را نشنود و جاهل در مسئله جهر و اخفات در غیر اجیر معذور است. و اما اجیر: پس اگر مستأجر هم جاهل است به مسئله مذکوره، ظاهراً نماز صحیح است و هرگاه عالم است به مسئله، و به اعتقاد این می‌دهد که اجیر، جهر و اخفات خواهد کرد، خالی از اشکال نیست. و دور نیست که صحیح باشد با ثبوت خیار فسخ و خیار ارش به نهجی که در خیار عیب، ثابت است.

۱۹۳- سوال:

۱۹۳- سوال: نماز و روزه استیجاری در سفر معصیت، جایز است یا نه؟

جواب:

جواب: در سفر، صوم استیجاری صحیح نیست و نماز استیجاری صحیح است و نماز.

ص: ۸۶

۱- منظور مولف وقتی روشن می‌شود که به جای جمله " پس طمأنینه را به عمل آورد " جمله " یعنی پس از آن که طمأنینه را به عمل آورد " گذاشته شود.

استیجاری تمام را در سفر تمام می کند و قصر را قصر، چنانکه عکس را هم به عکس می کند. و اما سفر معصیت، پس هر چند روزه در آن جایز است و نماز تمام است، لکن سفر معصیت، فسق است و اجیر باید عادل باشد. هر گاه مستأجر با علم به معصیت و فسق اجیر کرد، در صحت آن اشکال است، و اما هر گاه مستأجر به اعتقاد عدالت داده او را در نزد خود و خدا معصیت کرده، نماز صحیح است و روزه صحیح است.

۱۹۴-سوال:

۱۹۴-سوال: نظر به حدیث تویق (۱) صاحب الزمان (علیه السلام) هر گاه کسی دو رکعت نماز عصر کرده باشد و جزم کند که نماز ظهر را دو رکعت کرده، هر گاه منافی بین الصلوتین به عمل نیامده می تواند عدول کند و این دو رکعت را تتمه ظهر قرار دهد و ثانیاً نماز عصر را بکند؟ آیا در این صورت جایز است که بالمره دست از دو رکعت ظهر بردارد و عدول کند به نیت ظهر و همین نماز را تمام کند و بعد از آن، نماز عصر را بکند یا نه؟

جواب:

جواب: کسی که عمل به این حدیث می کند جایز نیست که چنین کند، بلکه به مقتضای حدیث عمل کند و اظهر در نزد حقیر، این است که عمل به این حدیث شریف جایز است و ادله عدول (بر فرض تسلیم که شامل چنین جایی باشد) مخصوص (۲) است به این حدیث شریف.

۱۹۵-سوال:

۱۹۵-سوال: هر گاه کسی نماز ظهر و عصر را بکند و جز کند که یکی از آنها را سه رکعت کرده است چه کند؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که لازم است که هر دو نماز را اعاده کند و اصالت تأخر حادث که سهو است معارض است به اصالت تأخر وجود رکعت رابعه، با وجود این که می گوئیم در اینجا که هیئت ترکیبیه موجود شده در خارج، یکی زاید و یکی ناقص و هر دو حادثند و اصل در آنها مساوی است و قول به این که ظاهر فعل مسلم مرجح است، یعنی اینکه ظاهر این است که تا ظهر را تمام نکرده منتقل به عصر نشده، معارض است به اینکه تا عصر را تمام نکرده سلام نداده، با وجود این که منع میکنیم ظهور را بعد از یقین به سهو..

ص: ۸۷

۱- وسائل: ج ۵ ص ۳۲۵ باب حکم من دخل فی العصر... ح ۱.

۲- کلمه "مخصص" با صیغه اسم مفعول است.

وهر گاه متمسک شوی به این که این از باب شك بعد از نماز است، چون صادق است که بعد از ظهر شك در نقص و تمام کرده، با وجود اینکه معارض است به شك بعد از عصر، بر آن وارد است آنچه در مسئله سابقه گفتیم که شك کرده بود در اینکه سهو کرده تشهد بوده یا سجده. واحادیث عدول واحادیث ملحق کردن رکعت دیگر (در صورتی که منافعی به عمل نیامده باشد) هیچکدام شامل ما نحن فیه نیست.

۱۹۶-سوال:

۱۹۶-سوال: هر گاه زن، حیض باشد و زلزله شود. آیا واجب است بر او نماز بعد از رفع حیض یا نه؟

جواب:

جواب: هر چند نماز زلزله موسع است مادام العمر، لکن چون در حین زلزله، آن زن مخاطب به نماز نبوده، بلکه مخاطب به ترک نماز بوده، دلیلی بر وجوب آن بعد از رفع حیض نیست. مثل آنکه در حال جنون زلزله حادث شود و بعد از جنون، عاقل شود. و اینکه بر زن واجب است نماز ظهر هر گاه در آخر روز پاک شود، به جهت آن است که وقت نماز، مطلقاً سبب وجوب است نه محض دلوک، یعنی دخول زوال. به خلاف نماز زلزله که سبب وجوب آن، خود زلزله است و این سبب در وقت عدم تکلیف حاصل شده. و از قبیل وقت نماز ظهر است حدثی که سبب آن قبل از بلوغ یا در حال جنون حاصل شده. و هم چنین است خسوف و کسوف در حال حیض، یعنی وجوب نماز متعلق نمی شود، اما اگر فرض شود که در اثنای کسوفین طاهر شود و ممکن باشد غسل یا تیمم و ادراک نماز، پس بر او واجب خواهد بود، مانند نماز ظهر.

۱۹۷-سوال:

۱۹۷-سوال: هر گاه کسی در رکعت سوم در حال قیام، یقین کند که دو سجده از او فوت شده و شك کند که آیا دو سجده از یک رکعت فوت شده یا از دو رکعت، چه کند؟

جواب:

جواب: اصل واستصحاب و عموم "الصلوه علی ما افتتحت علیه" و اینکه ظاهر عدم ترک سجده است با هم، مرجح این است که از یک رکعت نباشد که ترک رکن شده باشد و چون استصحاب حکم شرعی ظاهراً حجت است به معنی این که ساتصحاب مثبت حکم شرعی باشد، چنانکه استصحاب طهارت مثبت عدم ناقضیت مذی است، پس این استصحاب مثبت این می شود که بگوییم از دو رکعت ساقط شده، به این معنی که حکم آن را در آن

جاری کنیم. هر چند ممکن است که گفته شود که استصحاب صحت نفی حکم ترک رکن را می‌کند نه اثبات عدم تحقق ترک رکن را، در واقع ونه کون هر یک از دو سجده در رکعتی علیحده، واصل هم نسبت به هر دو مساوی است (یعنی اصل عدم، نه اصل برائت). پس محتمل است که بگوییم نماز صحیح باشد و قضای سجده‌ها و سجده سهو هم بر او لازم نباشد، چون وجوب قضا، فرض جدید است و دلیل قضا و سجده سهو هم افاده بیش از وجوب آنها را در صورت علم به سقوط سجده منفردا نمی‌کند، پس چه شود که نماز صحیح باشد و بر او چیزی لازم نباشد واصل "عدم صحت" و استصحاب "شغل ذمه و عدم تحقق عبادت مطلوبه" معارضه با آن اصل و استصحاب و ظاهر و عموم، نمی‌کند. وخصوصا به ملاحظه آنچه در روایات وارد شده که فقیه اجتهاد می‌کند و حيله (۱) می‌کند و نماز خود را باطل نمی‌کند. لکن چون در نفس الامر، دایر است امر این شخص در میان دو امر لا- غیر، یعنی سقوطهما مجتمعا و سقوطهما منفردا و آن مرجحات که ذکر کردیم مرجح حصول دوم است، پس منحصر می‌شود در اینکه حکم آن را به عمل آورد و قضای دو سجده را بعد از نماز بکند، با دو سجده سهو. بلی وارد می‌آید بر ما اینکه قضا کردن سجده‌ها هر دو، مبتنی است بر اینکه ترک سجده در رکعت دوم مشکوک فیه است و چون در قیام است از محل تجاوز کرده است، پس عود، صورتی ندارد، و لکن ما پیش گفتیم در آن مسئله که کسی یک جزو نماز فراموش کند و شک کند که آیا سجده بوده یا تشهد، این که این از باب شک متعارف نیست که شک مطلق باشد بلکه شک مقید است، یعنی شک داریم که در رکعت آخری یک سجده را به عمل آورده ایم یا ترک آن در رکعت اولی، یا ترک کرده ایم یا فعل آن در رکعت اولی، و آنچه مقصود است در مسائل شک و عدم حکم به وجوب عود، در صورت تجاوز آن محل، وقتی.

ص: ۸۹

۱- حيله: چاره‌سازی: علاج: معنای لغوی قصد شده نه معنای اصطلاحی.

است که شک کنیم در فعل و ترک آن مشلوك فیه به عنوان اطلاق، پس بنابراین داخل مسئله شک نیست که عود، لازم نباشد. و همچنین بنابراین استدلالی که کردیم و ترجیح دادیم که سجده ها از دو رکعت فوت شده، پس بنا بر این می شود که یکی از دو سجده از رکعت دوم سهو شده و محل آن باقی است، پس باید عود کند و یک سجده را بجا آورد و یک سجده را بعد از نماز، قضا کند با سجده سهو. اشکال سابق نیز در اینجا وارد می آید که حکم به عود در اجزاء منسیه (قبل از دخول در رکن ما بعد) دلیل آن (۱) شامل این سهوی نیست که از استصحاب، آن را پیدا کرده باشیم، بلکه ظاهر است در سهو یقینی. و دفع آن باز به همان است که ترجیح ترک سجده های منفردتین مستلزم این معنی می شود و چون امر منحصر است بین امرین، لابد باید به مقتضای هر یک عمل کرد، پس به مقتضای سهو سجده اولی قضا بعد از نماز است چون از محل خود گذشته) با سجده سهو. و مقتضای سهو ثانیه تدارک آن در حال نماز است. بلی در این مقام اشکالی دیگر هست و آن، این است که شک این شخص در این معنی مستلزم شک است در ما بین یک و دو، به اعتبار این که گاهست که دو سجده مجتمعین فوت شده باشد و رکعت باطل شده باشد، پس این شخص، شاک است در بجا آوردن دو رکعت، همچنانکه در شک رکوعهای نمازهای آیات، هر گاه کسی شک کن کند مابین اقل و اکثر، بنا را به اقل میگذارد، مگر در جایی که مستلزم شک میان رکعتین باشد که اول است یا دوم، مثل این که شک کند که رکوع پنجم رکعت اول است یا رکوع ششم که در اول رکعت دوم است. و ممکن است دفع آن به این که این شک حقیقتاً بر میگردد بعد از تأمل به شک میان یک و دو، برخلاف مسئله ما که در اینجا جز ما دو رکعت به عمل آمده، و لکن شک در تحقق جزئی از اجزاء یکی از آنهاست. .

ص: ۹۰

۱- یعنی دلیل حکم به عود، شامل سهوی که از استصحاب به دست آید، نمی شود.

احتیاط در این است که بعد از عمل به مقتضای آنچه ترجیح دادیم (از صحت نماز و لزوم عود به سجود و بجا آوردن یک سجده و برخاستن و تمام کردن و قضا کردن یک سجده با سجده سهو) اینکه اعاده هم نکنند. و در این مقام، سخن دیگر هم هست و آن، این است که امر، مردد است میان سه امر، یکی این که دو سجده از رکعت اول فوت شده، و دوم اینکه از رکعت دوم فوت شده، و سوم این که هر یک از آنها از رکعتی علیحده فوت شده باشد. و احتمال بطلان همان (۱) در صورت اولی است و در صورتین اخیرتین، هر دو را ممکن است صحت، به جهت آنکه محل تدارک نگذشته، پس اگر هر دو با هم از رکعت دوم فوت شده باشد باز مجال صحت هست، چون محل عود، باقی است. و مؤید و مرجح این احتمال است اینکه ظاهر این است که تا رکعت اول را صحیحاً بجا نیاورده باشد به دومی منتقل نشده است. و لکن آن معارض است به اینکه ظاهر این است که دو سجده با هم ترک نشده باشد، پس میتوان گفت که چون امر او مردد است میان این دو وجه صحیح، پس مخیر باید باشد میان این که عود کند و دو سجده را با هم به عمل بیاورد و نماز را تمام کند و اینکه برگردد و یک سجده بکند و سجده دیگر را قضا کند بعد از نماز با سجده سهو. پس اظهر همان است که پیش ترجیح دادیم و در هر صورت، احتیاطاً اعاده کند (۲).

۱۹۸- سوال:

۱۹۸- سوال: هر گاه شوع کرد در سجده رکعت دوم و یقین کرد که یک رکوع از او فوت شده و شک دارد که آیا این از رکعت اول فوت شده یا دوم، چه کند؟

جواب:

جواب: هر چند اصل "تأخر حادث" در اینجا وجهی ندارد در نفس سقوط که سقوط در آخری شده باشد. به جهت آن که با معارضه به اصل تأخر رکوعی که به عمل آمده می گوئیم که نسبت ترک رکوع به رکعتین مساوی است به جهت آنکه مفروض این است که .

ص: ۹۱

- ۱- مجدداً یاد آوری می شود: مرحوم میرزا گاهی لفظ "همان" را به معنای "فقط" و "تنها" به کار میبرد.
- ۲- این استدلال و تفصیل و تشقیق شقوق که مرحوم میرزا در این مسئله بیان کرده منحصر به فرد است و مانندش را تنها در بعضی استدلال های جواهر الکلام میتوان دید.

ترک یک رکوع نفس الامری است. و نمیدانیم این است یا آن و نسبت ارتکاب مکلف به هر یک از آنها علی السویه است. مگر این که کسی بگوید که عروض حالتی که منشأ ترک است از غفلت و بیخبری، اصل تأخر آن است و آن هم نفعی ندارد و چون ملاحظه آن حالت و غفلت خاص، که سبب هر یک از آنهاست هم، مثل خود آنهاست. ولیکن می گوئیم استصحاب واصل برائت و عموم "الصلوه علی ما افتتحت علیه"، و اینکه وارد شده است در اخبار که فقیه باید اجتهاد کند و حیل کند و نماز خود را باطل نکند، اقتضا می کند که بنا را بر این بگذاریم که از رکعت دوم، ترک شده و چون مادامی که داخل سجده دوم نشده موضع تدارک آن نگذشته است علی الاقوی زیرا که معیار بطلان در مسئله، لزوم تعدد رکن است و بدون آن (۱) تعدد رکن لازم نمیآید، پس برگردد و رکوع را بجا آورد و به سجده رود و احتیاط در این است که اعاده هم نکند.

۱۹۹- سوال:

۱۹۹- سوال: کسی در نماز، سر به سجده گذاشت و به علت آنکه تاریک بود و مکان سجده را نمیدید یا میدید و چنان اتفاق افتاد که اصل جبهه به موضع سجود نیامد از طرف یسار یا یمین، جبهه به موضع سجود آمد در همان حال سر خود را قدری برداری و عین جبهه را به موضع سجود گذارد، نماز باطل است یا نه؟

جواب:

جواب: نماز صحیح است و بهتر این است که جبهه را بر ندارد، بلکه همچنان که هست جبهه را بکشاند تا بر ما یصح السجود علیه قرار گیرد.

۲۰۰- سوال:

۲۰۰- سوال: این ضعیف، از این محل که الحال، سکنی دارم، تا آنجا که قبل از این، توطن داشتم تخمیناً هفت فرسخ است و در آنجا باز قدری رقبات دارم، لکن قطع نظر از سکنای آنجا نموده ام. گاهی که اتفاق افتد که به آنجا روم، نماز را تمام کنم یا قصر؟

جواب:

جواب: اظهر این است که هرگاه قصد اقامت در آنجا نمیکنی باید قصر کرد، هم در راه و هم در آنجا. و هرگاه قصد داری که آنجا ده روز بمانی تمام کن در راه و در آنجا، ولکن .

ص: ۹۲

احوط این است که در صورت عدم قصد اقامت هم قصر کنی و هم تمام به قصد قربت.

۲۰۱- سوال:

۲۰۱- سوال: اکثر عوام، نمازهای یومیه را، اخفات مینمایند و حال آنکه شنیده اند که باید کدام را جهر و کدام را اخفات کرد. در این صورت نماز ایشان چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: اظهر این است که نماز باطل است.

۲۰۲- سوال:

۲۰۲- سوال: خواهر زن در نزد شوهر خواهرش نماز کند صحیح است یا باطل؟

جواب:

جواب: واجب است پوشیدن بدن از شوهر خواهر، خصوصا در حال نماز، و لکن حکم به بطلان نمی کنیم و مراد از بدن در اینجا، رو و کفین و قدمین (۱) است. و اما اگر سایر اعضای او باز باشد نماز او باطل است، هر چند هیچ کس در آنجا نباشد.

۲۰۳- سوال:

۲۰۳- سوال: فرش نجس و زمین نجس که خشک باشد، بر روی آنها نماز کردن چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: ضرر ندارد، به شرط آن که بدن و لباس مصلی تری نداشته باشد که به آنها برسد و هرگاه سجده بر آن زمین می کند محل سجده باید پاک باشد و اگر نجس باشد صحیح نیست، هر چند خشک باشد.

۲۰۴- سوال:

۲۰۴- سوال: جواب سلام تارک الصلوه را ندادن، و سائل تارک الصلوه را راندن چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: ترک جواب سلام، صورتی ندارد و همچنین راندن مطلق سائل خوب نیست، مگر از باب نهی از منکر، یعنی هرگاه داند یا مظنه کند که راندن سائل، باعث توبه و بازگشت او می شود، باکی نیست.

۲۰۵- سوال:

۲۰۵- سوال: مسافر هرگاه در مقام اقامه عشره، قصد منزلی نماید که آنجا نیز قصد اقامه دارد و ما بین مقامین مسافت نباشد، حکم ما بین منزلین چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: تمام است.

۲۰۶- سوال:

۲۰۶- سوال: هرگاه کثیر السفر در بلدی قصد اقامت نماید، در سفر دوم تمام کند یا سوم؟ .

ص: ۹۳

۱- در آینده نیز خواهیم دید میرزا از فقهای است که حجاب را شامل رو و کفین و قدمین نیز میدانند.

جواب:

جواب: اظهر این است که در سفر دوم، تمام کند و احوط این است که در دوم، جمع کند ما بین قصر و اتمام.

۲۰۷- سوال:

۲۰۷- سوال: سفرها را ذهابا و ایابا یکی شمرد (۱) یا دو؟

جواب:

جواب: اظهر در نزد حقیر این است که ذهاب به ایاب، ضمن می شود با قصد آن مسافت.

۲۰۸- سوال:

۲۰۸- سوال: شخصی متطهر شد و به همان تطهیر، نماز صبح و ظهرین و مغرب را کرد و محدث شد و بعد وضو ساخت و نماز عشا را کرد، بعد متذکر شد که خللی در یکی از دو وضو واقع شده، اما شک دارد که آیا در وضوی نماز صبح و ظهرین و مغرب است یا وضویی که از برای نماز عشا ساخته است. برخاست و نمازها را اعاده کرد سوای نماز عشاء او را چه باید کرد؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که باید قضای نماز صبحی و مغربی و دو نماز چهار رکعتی بکند، مخیر ما بین جهر و اخفات، و هرگاه وقت عشا باقی است در این دو نماز نیت ادا و قضا نکند، بلکه قصد ما فی الذمه کند، که اگر عشا فوت شده ادا باشد و اگر ظهرین فوت شده، قضا باشد و این داخل مسئله شک در حصول نماز در وقت، نیست که معین باشد که عشا را باید کرد. ولکن در این مقام میتوان گفت که معلوم نیست که شغل ذمه بر بیشتر از احد امرین حاصل باشد، پس مخیر است ما بین تدارک آن چهار نماز و این یک نماز، و لکن احوط آن است که گفتیم. از آن احوط این است که پنج نماز را تماما بجا آورد. آنچه در خارج وقت است به نیت قضا و آنچه در وقت است به نیت ادا.

۲۰۹- سوال:

۲۰۹- سوال: می تواند شخص مصلی، نماز قضا یقینی را به جماعت بگزارد یا نه؟

جواب:

جواب: بلی می تواند به جماعت بکند

۲۱۰- سوال:

۲۱۰- سوال: کسی طمئینه فیما بین سجدتین را فراموش کرد و قبل از رکوع رکعت .

۱- با فتحه میم منظور "شمارد" است یعنی آیا مکلف ذهاب و ایاب را یکی شمارد یا هر کدام را جدا در نظر بگیرد.

دیگر، به خاطرش آمد و نشست و طمأنینه را بجا آورد، آیا باید یک سجده دیگر بکند یا نه؟

جواب:

جواب: بلی، باید بکند.

۲۱۱- سوال:

۲۱۱- سوال: مصلی آخر وقت یقین نمود که بیش از چهار رکعت نماز نمی تواند گزارد، نماز عصر را مقدم داشت و بعد از فراغ از نماز، مشخص شد که آفتاب باقی است به مقدار چهار رکعت یا سه رکعت.

جواب:

جواب: ظاهر این است که هرگاه یک چهار رکعت بکند به قصد قربت، کافی باشد، به این معنی که منظور او، این باشد که خداوندا، اگر عدول جایز است آنچه اول کردم، ظهر باشد و اینکه حالا می کنم عصر باشد. و اگر عدول، جایز نیست، آن که کردم، عصر باشد و این قضای ظهر باشد.

۲۱۲- سوال:

۲۱۲- سوال: جورابی که ساق او کوتاه باشد و کسی فراموش کرده و در حال نماز نکنده (۱) باشد، آیا نماز او صحیح میباشد یا نه؟ و مراد از کوتاه بودن ساق، این است که ساق را نپوشاند، هر چند ساقش بلند باشد و برگشته باشد، یا آنکه من اصله، ساق کوتاه باشد؟

جواب:

جواب: جواب از اولی این است که حکم به بطلان نمی کنم و جواب از ثانیه، اینکه ظاهرا اعم از هر دو است.

۲۱۳- سوال:

۲۱۳- سوال: هرگاه نماز گزارنده در حال نشسته نداند که از برای سجود نشسته، یا از برای اینکه مال نفیسی در پیش رویش گذارده و خوف دزدیدن آن را دارد نشسته، آیا باید آنچه اذکار و اعمال مشکوکی است به عمل آورد یا سجود نماید؟

جواب:

جواب: بلی افعال مشکوکه ما قبل که محل آن نگذشته است بجا آورد. حتی رکوع هم به جهت آن که سقوط حکم شک وقتی است که داخل فعل دیگر از افعال نماز شده باشد و در اینجا معلوم نیست.

۲۱۴- سوال:

۲۱۴- سوال: هرگاه ظالمی عمارت مشهدی از مشاهد نماید یا فرشی از او در آن .

ص: ۹۵

۱- در مسئله شماره ۱۷۲ فرمود: با کفش و هر چیزی که پشت پا را بپوشاند و ساق نداشته باشد، نماز نکند. در اینجا سؤال کننده بر اساس همان فتوی سؤال می کند - البته امروزه کسی در مورد جوراب چنین فتوایی ندارد.

مکان باشد، بر آن، نماز چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: مادامی که علم به حرمت مکان و فرش حاصل نشده جایز است نماز در آن.

۲۱۵- سوال:

۲۱۵- سوال: شخصی که نماز قضا بر ذمه دارد، نماز یومیه را در اول وقت می تواند نمود، یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر جواز کردن نماز حاضره است در اول وقت.

۲۱۶- سوال:

۲۱۶- سوال: هرگاه کسی در بین نماز یقین کند که واجبی از واجبات نماز را فراموش کرده و شک دارد که کدامیک از واجبات بود، چه کند؟

جواب:

جواب: هرگاه اجزائی که شک دارد در میان آنها تدارک آن، مستلزم زیادتی رکن نمی شود برگردد از اول، احتمالات را بگیرد و ما بعد آن را (همه را) به عمل آورد. مثلا- در حال قیام شک کند که آنچه را فراموش کرده، یک سجده از همین رکعت گذشته بوده یا تشهد آن. در اینجا برگردد و یک سجده بکند و تشهد را بکند و برخیزد. و اما هرگاه شک دارد که قرائت بود یا دو سجده یا تشهد، در اینجا نماز باطل است چون تدارک قرائت و ما بعد آن، مستلزم تکرار رکن است جز ما که آن رکوع باشد. و شاید در اینجا توان گفت که تدارک قرائت، ضرور نیست، بلکه واجبات ما بعد رکوع را بجا آورد، برخیزد. و لکن در اینجا احتمال تعدد رکن لازم می آید که دو سجده باشد و در صورت احتمال تعدد رکن اشکال است. و از این باب است که شک دارد که آیا یک سجده بوده یا دو سجده با تشهد که تدارک دو سجده و ما بعد محتمل است که در آن تکرار رکن به هم رسد. و دور نیست که حکم به صحت شود، خصوصا به ملاحظه استصحاب وعموم الصلوه علی ما افتتحت علیه، و آنچه محقق است از فتاوی علمای این است که زیاد کردن رکن یا ترک کردن آن، عمدا یا سهوا مبطل نماز باشد، اما کردن کاری که محتمل باشد به سبب آن، تعدد رکن، پس دلیل ندیدم که دلالت کند بر آن، و احوط این است که بعد از تدارک در این صورت اعاده هم بکند. و دور نیست که در صورت عدم لزوم تعدد رکن. مخیر باشد میان آن اجزای محتمله،

پس اگر اختیار بر آخری را کرد به همان اکتفا می کند و اگر اختیار جزء ما قبل جزء آخری را کرد، ما بعد آن را هم باید بکند، تا ترتیب به عمل آید.

۲۱۷-سوال:

۲۱۷-سوال: در عبادات استیجاریه، نیت تقرب را به چه نحو باید کرد؟ آیا باید نیت کند که این فعل را می کنم لتقرب المنوب عنه فقط یا لحصول القرب لی وله معا، و اگر شخص اجبر باید نیت تقرب را از برای خود نیز داشته باشد مشکل است امر، نظر به اینکه با وجود اجرت گرفتن، نیت تقرب مشکل متحقق شود و اگر هم بشود خلوصش مشکل است، آیا هرگاه در وقت تقرب به خدا به خاطرش برسد که باعث و داعی لزوم این فعل بر گردن من این اجرت گرفتن است و در حالتی که آن عبارت را می کند قصد تقرب نیز دارد، چنین نیتی کافی است ک یا از این ضمیمه نیز باید خالص باشد؟

جواب:

جواب: در گاه الهی، در گاه بخل نیست. شکی نیست که در وفای به عقد اجاره که واجب است از واجبات ثواب هست، و اگر نه، و خوب، معنی نخواهد داشت. پس از حیثیت وفای به اجاره قصد تقرب به جهت خود خالصا بیاشکال است. چون به دلیل ثابت شده جواز چنین عبادتی و از حیثیت خود فعل ثواب را از برای منوب عنه منظور دارد که قرب از برای او حاصل شود، بلکه امید اینکه از خود فعل، بهره به او برسد ضرر ندارد، چنانکه از اخبار استیجار حج و غیره ظاهر می شود، بلکه ظاهر می شود که بیشتر، ثواب از برای او باشد و کمتر از برای منوب عنه.

۲۱۸-سوال:

۲۱۸-سوال: هرگاه مصلی در فعلی از افعال واجبه نماز، شک نمود، شروع در فعل مشکوک فیه کند در اثنای آن غلبه ظن، یا یقین به هم رساند که فعل مزبور را کرده بود، یا اعتنا به شک نکرده، داخل واجب دیگر شود در آن اثنا غلبه ظن یا یقین به هم رساند که فعل مشکوک فیه را به عمل آورده است، صورت صورتین را بیان فرمایند.

جواب:

جواب: در صورت اول، خواه یقین حاصل شود، یا ظن، دست بردارد از آن فعل، و ما بعد را به عمل آورد، و اما در صورت دوم که اعتنا به شک نکرده، هرگاه عالم بود که تکلیف او این است که برگردد و فعل مشکوک فیه را به عمل آورد و مخالفت الهی کرده و داخل واجب دیگر شده، آن فعل، منهی عنه بوده و ظاهر این است که کردن چنین فعلی، مبطل

نماز باشد به جهت آنکه بر جواز مطلق دعا و ذکر در حال نماز، حتی دعا و ذکر که خدا نهد کرده، دلیلی نیست. و هرگاه سهوا کرده و بعد ظن ای یقین حاصل شد بر فعل مشکوک فیه صحیح است نماز، و ظاهرا این است که تکرار آن فعل که داخل در آن شده هم ضرور نیست، بلکه در مثل رکن جایز هم نیست. و همچنین ظاهر این است که هرگاه در ما بین تردد و تفکر بو در آن شک که داخل فعل بعد شد و یقین یا ظن حاصل شد به صحت فعل مشکوک فیه هم نماز صحیح است و تکرار هم ضرور نیست، چنانکه گفتیم.

۲۱۹- سوال:

۲۱۹- سوال: هر گاه مصلی را در وقت فضیلت نماز ظهر، مثلا خواب غلبه نموده، در دسر و کسالت و سستی عارض شود، آیا با آن در دسر و کلفت، نماز را بجا آورد، یا بعد از خواب، بی در دسر ادا نماید؟

جواب:

جواب: هر گاه تواند که مجادله با نفس کند و نماز را به حضور قلب بکند، به مجرد بهانه فریب نخورد و نماز را در وقت فضیلت بکند. هر گاه او را ممکن نیست این فعل، نماز را تأخیر کند تا وقتی که با حضور قلب تواند کرد.

۲۲۰- سوال:

۲۲۰- سوال: هر یک از ملاک قریه مشاعی، عمارت و مسکنی از آبا و اجداد در تصرف داشته باشند، شخصی وارد مسکن کبار اهل قریه مزبوره بشود از برای نماز، از اولیای صغار اهل قریه مزبوره باید مأذون شد یا نه؟ و هرگاه قریه مفروضه مغصوب شود صاحبان آن در آنجا متوطن باشند اذن کبار در صحت نماز در مسکن کبار، کفایت می کند یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه مسکنی در تصرف دارد، خصوصا هر گاه از آبا و اجداد به او رسیده و متصرف است، اذن او در صحت نماز کافی است، هر چند ملک آن قریه، مشاع باشد، میان همگی ملاک صغیرا و کبیرا و ضرور نیست اذن خواستن از اولیای صغار و هم چنین هر گاه قریه مفروضه مغصوب شود باز متصرفین بر حق خود باقیاند و اذن آنها در نماز کافی است.

۲۲۱- سوال:

۲۲۱- سوال: در وقت نماز واجب یا مستحب آیات قرآنی خواندن جایز است یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر جواز است خصوصا آیاتی که مشتمل بر دعاست مثل ربنا آتنا فی الدنیا و فی الآخرة حسنه " و مثل آن

۲۲۲- سوال:

۲۲۲- سوال: در ذکر رکوع و سجود به یک تسبیح عظیمه، واجب به عمل میآید یا نه؟

جواب:

جواب: بلی به عمل میآید.

۲۲۳- سوال:

۲۲۳- سوال: امرئه مستأجره از رجل در صلوات، آداب وضو و نماز را زنانه بجا آورد یا مردانه؟ و همچنین در عکس ما به الاختلاف را بیان فرمایند.

جواب:

جواب: ظاهر این است که هرگاه زن، اجیر شود از برای مرد، همان نماز صحیحه خود را از برای مرد می کند و واجب نیست که بر نهج مردان کند. پس در وضو، آب را به باطن دست میریزد استحبابا و در رکوع هم بسیار خم نمی شود بقدر رکوع مرد، استحبابا. هر چند لازم این افتد که اقل واجب رکوع مرد به عمل نیاید که خم شدن به مقدار رسیدن کفین به زانوها باشد، و همچنین جایز است که در حریر نماز کند یا در طلا- و غیر ذلک، هر چند نماز مرد، در اینها باطل است. و هم چنین در صورت عکس که مرد، اجیر می شود از برای زن، باید مراعات صورت نماز مردان را کند در واجبات و محرمات و مستحبات، و از جمله ملاحظه جهر و اخفات است، پس مرد، نماز جهری را باید جهر کند، هر چند بر زن واجب نیست. و اما زن، هرگاه اجیر شود هم جایز است که اخفات کند در نمازهای جهری و دور نیست که در صورتی که نامحرمی صدای او را نشنود، در نمازهای جهریه، جهر کند بهتر باشد و همچنین در نمازهای اخفاتیه ملترم اخفات باشد. و وجه آنچه گفتیم که هر یک از مرد و زن، مراعات وظیفه عبادت خود را می کند نه منوب عنه را. این است که احکام شرعی، تابع مصالح نفس الامریه است (۱) و آنچه حکیم علی .

ص: ۹۹

۱- پس از فراغ از صحت اجاره نیازی به این استدلال نیست و اگر مراد پاسخ به اشکال قاعده "اقض ما فات کمافات" باشد

باز مرجع اشکال به اصل جواز اجاره است. و این دومین بار است که این مسئله تکرار می شود.

الاطلاق در منهیات عبادات نسبت به عبادات، ملاحظه کرده، حکمت و مصلحت در همان است. پس گوییم مثلاً آدابی که در نماز از این حیثیت که نماز است نسبت به مرد، از این حیثیت که مرد است ملاحظه کرده، راجح در فعل آن، همان است که وضع کرده و شکی نیست که مقصود مستأجر هم باید اشرف اوضاع و اصلح آنها باشد و این در واجبات و محرمات کمال وضوح دارد، مثل نماز در حریر و انحنا به قدر اقل واجب در مرد.

۲۲۴- سوال:

۲۲۴- سوال: هرگاه مصلی در قنوت یا سجود نماز واجب یا مستحب، از آیات قرآنی به قصد دعا تلاوت نماید، منشأ بطلان نماز می شود یا نه؟

جواب:

جواب: مانعی ندارد.

۲۲۵- سوال:

۲۲۵- سوال: هرگاه مصلی، اعراب آخر آیات حمد و سوره، یا سایر اذکار و ادعیه را نداند، نمازش باطل است یا در حالت وقف به سکون، می خواند کافی است؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که وقف کردن به سکون، کافی است در صحت نماز، هر چند نداند که اعراب آخر کلمه چه چیز است، بلی اگر خواهد وصل ککند باید اعراب را بداند، چون وصل به سکون جایز نیست، پس باید بداند که به چه نحو باید بخواند.

۲۲۶- سوال:

۲۲۶- سوال: مصلی، کلمه ای یا حرفی را غلط گفته، یا درست از مخرج ادا نشده و در تکرار نیز غلط یا درست ادا نشود، در دفعه ثلثه، فعل کثیر به عمل میآید یا نه؟

جواب:

جواب: این را فعل کثیر نمی گویند. بلی اگر این شخص، وسواسی و کثیر الشک است و مکرر تکرار کلمه می کند، ظاهر این است که تکرار، مبطل باشد. به جهت اینکه این منهی عنه است و ذکر و قرآن و دعایی که در نماز جایز است منصرف به این نوع قرآن و ذکر، نمی شود، خصوصاً هرگاه منجر به فعل کثیر شود، یا قرائت را از اسلوب قرائت بیرون کند. خلاصه باید تمییز کرد ما بین این که جزماً غلط گفته بود و تکرار از برای تدارک غلط است، و ما بین اینکه شک در صحت داشت و در محل خود تدارک آن می کند. و ما بین اینکه تکرار کند از باب احتیاط که بر وجه اکمل بگوید. و ما بین اینکه وسواسی است و به

متابعت شیطان، تکرار می کند.

-۲۲۷

جواب:

جواب: اظهر این است که تکرار موصوف و مضاف، ضرور نباشد، چون در اول بار بر

ص: ۱۰۰

وجه صحیح ادا شده و توهّم اینکه لازم می‌آید وقف به حرکت ضعیف است و اگر این را ملاحظه کنیم، گاه است که آیه را باید از سر گرفت. پس در "صراط الذین" مثلاً هرگاه حرف "ذال" از مخرج ادا نشود، خود تدارک کند جایز است که بگوید: "الذین انعمت علیهم". و همچنین در "الصراط المستقیم" هرگاه "سین" مستقیم از مخرج ادا نشود، همان کلمه "المستقیم" را تکرار کند، و اگر اکتفا نکنیم در اینجا باید آیه را از سر گرفت، به جهت آنکه توهّم، یعنی وقف به حرکت در کلمه "الصراط" و "اهدنا" هر دو لازم می‌آید.

۲۲۸- سوال:

۲۲۸- سوال: هرگاه مصلی در بین کلمه، به اعتبار آب دهن یا بلغم، قطع صدا و نفس نمود، کلمه مزبوره را تکرار نماید، یا چون نفس باقی است کافی است؟

جواب:

جواب: همین که تکلم به کلمه، بر وجه صحیح می‌شود، هر چند جهر، به سبب بلغم یا چیز دیگر به عمل نیاید، ظاهر این است که در مثل یک کلمه یا دو کلمه، مضر به نماز نباشد و تکرار واجب نباشد و اگر بعد از ازاله آن به تنحنح یا وجهی دیگر تکرار کند به قصد احتیاط بهتر خواهد بود.

۲۲۹- سوال:

۲۲۹- سوال: کلمه "تعالی" را در "بحول الله تعالی" باید گفت یا نه؟

جواب:

جواب: نمی‌گوییم و حکم به بطلان نمی‌کنم اگر بگویند. و احوط، ترک آن است.

۲۳۰- سوال:

۲۳۰- سوال: طفل غیر مکلف، نیت نماز و روزه را به چه نحو بکند؟

جواب:

جواب: آنچه را حقیر در این مسئله تحقیق کرده ام بعد از اشکالات بسیار، از هر جهت از جهات، این است که عبادات صبی ممیز، شرعیه است و امر از برای او سنت است و قصد استحباب می‌کند (هر چند در عبادات واجبه باشد) تقریباً الی الله، ولیکن چون عمدۀ مقصود در تکلیف طفل، تمرین یعنی عادت دادن او است تا بعد از بلوغ، امر بر او آسان باشد، لهذا باید صورت نیت مکلفین را هم تصور نماید، یعنی این نماز و روزه که مکلفها آن را میکنند به این نحو که قصد میکنند که این نماز یا روزه را می‌کنم واجب تقریباً الی الله، من همان را می‌کنم بر من سنت است قربه الی الله، پس وجوب آن برای اطفال، محض تصور است و نیت از باب تصدیق است که اجیر حج مندوب، تصور حجی که سنت است بر منوب عنه می‌کند به قصد وجوب

بر خود، تقرباً إلى الله.

ص: ١٠١

۲۳۱- سوال:

۲۳۱- سوال: سرگین اسب یا گاو در زیر باران یا در میان آب جاری یا کر مانده که آب، نفوذ در آن نموده، هرگاه به رخت یا بدن مصلی بر خورد، باز کراهت دارد یا نه؟

جواب:

جواب: سرگین گاو در هیچ حال، کراهت ندارد، و لکن از اسب و الاغ و استر کراهت دارد، خصوصاً در الاغ، و به نفوذ آب کر و جاری در آن، رفع کراهت نمی شود. ۲۳۲

- سوال:

- سوال: هرگاه خاک خشک نجس، یا جسم دیگری به بدن ایا جامه خشک مصلی برسد، نمازش صحیح است یا باطل؟ و بر تقریر بطلان آیا به محض تکانیدن بدن یا جامه، پاک می شود یا تطهیر به آب نماید؟

جواب:

جواب: اظهر این است که نماز صحیح است. به جهت آنکه آنچه در شرع ثابت شده، این است که هرگاه بدن یا جامه، نجس باشد نماز صحیح نیست، و در اینجا بدن و جامه هیچکدام نجس نشده، بلکه این شخص در حکم حامل نجاست است. پس هرگاه کسی شیشه ای که در آن، بول باشد و در آن، مسدود باشد همراه داشته باشد نماز او صحیح است، و همچنین هرگاه دستمال نجس یا کارد نجس همراه داشته باشد.

۲۳۳- سوال:

۲۳۳- سوال: هرگاه مصلی در هوی به سجود، دستها را قریب به زانوها بر زمین گذارد و به اعتبار نجس بودن یا خار برداشتن از زمین یا حایل شدن چیزی میانه جبهه و موضع سجده، یا جستن مهر در تاریکیها، دستها را بردارد و به موضع خود گذارد، نمازش باطل است یا نه؟

جواب:

جواب: در آن صورتها هیچکدام نمازش باطل نیست و هرگاه میسر شود بهتر این است که دست را بر زمین بکشاند تا به جایی که میخواهد قرار بدهد.

۲۳۴- سوال:

۲۳۴- سوال: هرگاه مقتدی یا طلاق دهنده، پیشنماز عادل ظاهر الصلاح را بیند که مرتکب گناهی شد مثل غیبت و استغفار کرد، آیا طلاق را در حضور او، یا نماز به او اقتدا می تواند نمود یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که عدالت به استغفار و توبه، رجوع می کند، هر چند قائل باشیم که عدالت عبارت از ملکه راسخه باشد.

۲۳۵- سوال:

۲۳۵- سوال: هرگاه مصلی در سوره مبارکه " قل هو الله احد " نون تنویه " احد "

ص: ۱۰۲

ظاهر نموده، به " الله " واصل نماید، به کسره باید وصل نماید، یا به فتح؟

جواب:

جواب: بهتر این است که وقف کند و ابتدا کند به همزه " الله "، و اگر وصل می کند نون تنوین را، به کسر بخواند.

۲۳۶- سوال:

۲۳۶- سوال: آیا نماز در جامه ای که یک قطعه از آن، غضبی باشد، مثل سجاف یا گریبان یا امثال آن، صحیح است یا نه؟

جواب:

جواب: چون دلیلی واضح بر بطلان نماز در جامه غضبی نیست، الا دعوی اجماع، چنانکه علامه در تحریر و شهید در ذکری دعوی کرده اند و اطلاق کلام ایشان، بلکه نزدیک به صریح، " عموم " است، پس احوط، بلکه اظهر اجتناب است، و اما مثل جوراب، پس مظنه مکان بودن هم در آن جاری است، پس از این جهت نیز باطل می شود، و اما همراه داشتن چیز مغضوب با خود در حال نماز، پس احوط، اجتناب است و دلیلی قائم بر بطلان نیست.

۲۳۷- سوال:

۲۳۷- سوال: هرگاه استیجار صوم و صلوه بشود و عمل معین شود و لکن تعیین مدت نشود به جهت جهالت در مسئله لزوم تعیین مدت، و بعد از عمل بفهمند که تعیین مدت ضرور بوده، آیا آن عمل که شده، صحیح است، خصوصا با اجازه و تراضی طرفین به آنچه شده. - یا نه؟ و آیا هرگاه موجر بتنهایی بعد از عمل بفهمد این معنی را، لازم است اعلام مستأجر، یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که هرگاه عرف و عادت باشد که موجرین آن زمان و آن بلاد، بیش از زمان معین تأخیر نمیکنند و آن هم تأخیر نکرده باشد، مثل اینکه عادت این است که دو سال نماز را تا دو سال هم تأخیر میکنند و مضایقه نمیکنند، ظاهر صحت آن عمل است و همین قدر از تعیین کافی است. چنانکه آخوند ملا احمد (ره) نیز تجویز کرده، و بر فرضی که این را کافی ندانیم هم ظاهر این است که عمل صحیح باشد، هر چند اجاره فاسد باشد و در این صورت، مستحق اجره المثل خواهد بود. و اشکالی که در اینجا متصور است این است که چون اخلاص در عمل، شرط است و عبادت در ازای عوض، منافی آن است و استیجار حج به دلیل خارج شده و همچنین استیجار

ص: ۱۰۳

صوم و صلوه هم به سبب دلیل، خارج و دلیل آن بنا بر مشهور، اندراج آن است در تحت قاعده اجاره و اجاره هرگاه فاسد شد، پس عمل وجه صحیح نخواهد داشت. و رفع این اشکال میتوان کرد به اینکه استدلال به عمومات اجاره تمام نیست و مستلزم دور است، چنانکه در بسیاری از تألیفات خود، بیان آن کرده ام و دلیل معتمد در نزد حقیر، همان اجماع است که نقل شده بر جواز استیجار. و لکن بر آن هم، این اشکال وارد است که این اجاره فاسد است. بلی میتوانیم گفت که آنچه از اجماعات منقوله و عمل سلف ظاهر می شود، این است که عبادت در ازای عوض، صحیح است. هر چند به لفظ "استیجار" نقل اجماع شده، این پس هرگاه کسی به قصد مصالحه هم آن عبادت را بکند جایز خواهد بود، پس بنا بر این مستفاد می شود که کردن عبادت در ازای عوض جایز باشد، خواه بر سبیل اجاره صحیح و خواه معاطات و خواه مصالحه و خواه غیر آن، به این معنی که عمل باطل نیست، نه اینکه به هر نحو که بکند عقد لازم میباشد و به مقتضای آن عمل باید شود، پس هر چند در قالب اجاره، عقد به عمل آمده باشد و به جهت عدم جامعیت شرایط فاسد باشد، لکن آنقدر مشترکی که از کلام ایشان ظاهر می شود گویا کافی باشد در صحت عمل به ازای عوض، گو آن عقد خاص فاسد شده باشد، خصوصاً با ملاحظه اینکه رضای طرفین بر عمل، معلل به اینکه از راه اجاره است نباشد و حیثیت اجاره، حیثیت تقیدی باشد نه تعلیلی، پس آن عملی که شده صحیح است و موجر، مستحق اجره المثل است و هرگاه تراضی بر مسمی فی العقد بشود هم خوب است، و لکن بهتر این است که در تتمه عمل، تجدید عقد اجاره بکنند بر وجه صحیح. و بهر حال، حکم به بطلان آن عملی که شده نمی کنیم، و لکن به جهت بطلان عقد و تغییر حکم، هرگاه مستأجر جاهل باشد اعلام او باید کرد، هرگاه بنا را به فساد عقد بگذاریم تا اینکه تراضی بر مسمی شود، یا بنا بر اجره المثل شود، هرگاه اکتفا بر عرف و عادت کنیم، چنانکه اظهر آن است و عرف و عادت هم باشد در مقدار زمان که به آن رجوع شود، در آنجا دیگر اعلام هم ضرور نیست و به همان عادت اکتفا می شود.

۲۳۸- سوال:

۲۳۸- سوال: بفرمایند که ترتیب در قضای صلوه واجب است یا نه؟ و بر فرض وجوب ترتیب، در نیابت هم باید ترتیب را ملاحظه نمود یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر در نظر احقر، عدم وجوب ترتیب است در اصل قضا، الا در ترتیبات جعلیه الهیه، مثل تقدم ظهر بر عصر و مغرب بر عشا، نه مثل تقدمات قشریه لازمه نفس اوقات، مثل ظهرین بر عشاءین، و عشاءین بر صبح، و به طریق اولی در صلوه استیجار. پس اظهر آن است که چند نفر در یک روز با هم میتوانند نماز کرد، بدون تقدم و تأخر، بلی احوط، ملاحظه ترتیب است، چنانکه ظاهر مشهور، است.

۲۳۹- سوال:

۲۳۹- سوال: هر گاه عمرو موصی، پنجاه سال نداشته باشد و وصیت پنجاه سال صلوه بکند، وصیت صحیح است یا نه؟ و بر فرض صحت، نایب چه نحو نیت کند؟ نیت قضا بکند یا نیت قربت؟

جواب:

جواب: بلی، هر گاه مقصود او این باشد که احتیاط نمازهایی را کرده باشد که اگر نماز بعضی صحیح نباشد آن زیادتی در عوض آن باشد باکی نیست، والا در زاید بر قدر واجب، استیجار صورتی ندارد و قصد قربت کافی است، زیرا گاه است که اصل استیجار از راه احتیاط است نه از راه علم به شغل ذمگی و باید دانست که اینکه گفتیم که قصد قربت کافی است مراد ما، قصد عمل منوب عنه است والا- عمل نایب موجد، واجب است و باید قصد وجوب بر خود را داشته باشد که بر منوب عنه مستحب بوده از راه احتیاط و چون محتمل است که بعض نمازهای منوب عنه، واجب و بعضی مستحب باشد قصد قربت را برای آن گفتیم که قدر مشترک ما بین آنها باشد. و باید دانست که اظهر جواز استیجار عبادات قبل از بلوغ است در حال تمیز، چون اقوی در نظر حقیر، این است که عبادات صبی ممیز، شرعیه است نه محض تمرین، پس استیجار از ید از ایام تکلیف به این وجه هم ممکن است. و بدان که در اصل مسئله اعاده نمازی که محکوم است به صحت شرعا و قضای آن در حال حیات یا بعد از ممات، مجال سخن هست، و شهید در ذکری گفته است که مشهور شده است ما بین متأخرین علما در کردار و گفتار (هر دو) احتیاط کردن به قضای

نمازی که به خیال این کس گذرد که بلکه خللی در آن واقع شده باشد، بلکه جمیع عباداتی که در آن، این توهم باشد و گاه بوده است که تدارک میکردند چیزی را که وهم را در صحت و بطلان آن مدخلیتی نبود در حال حیات، به وصیت کردن بعد از ممات. و در آن نصی بالخصوص ندیدیم و از برای بحث در آن مجال هست. و بعد از آن ذکر کرده است از آیات و اخبار، آنچه مناسب جواز و اجواز باشد، مثل اینکه از جانب شریعت گفته است که دلالت می کند قول حق تعالی، فاتقوا الله ما استطعتم، واتقوا الله حق تقاته، وجاهدوا فی الله حق جهاده، والذین جاهدوا فینا لنهینهم سبلنا، والذین یؤتون ما اتوا وقلوبهم وجاهدوا. و قول پیغمبر (صلی الله علیه و آله): دع ما یریبک إلی ما لا یریبک، وانما الاعمال بالنیات، ومن اتقی الشبهات استبرأ لدینه و عرضہ، و آن حضرت فرمود، متممی را که اعاده کرده بود نماز را بعد از یافتن آب در وقت، لک الاجر مرتین. و متممی را که اعاده نکرده بود، اصبت السنه. و قول صادق (علیه السلام) در روایت اسحق بن عمار، که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: ان الله یباهی بالعبد یقضی صلوه اللیل بالنهار یقول یا ملائکتی انظروا إلی عبدی کیف یقضی ما لم افترضه علیه (۱)، و بعضی دیگر از اخبار احتیاط. و از جانب منع هم بعضی آیات و اخبار نقل کرده، مثل: یرید الله بکم الیسر و یرید الله ان یخفف عنکم و ما جعل علیکم فی الدین من حرج، و گشادن در احتیاط، موجب عسر می شود و قول رسول (صلی الله علیه و آله) بعثت بالحنفیة السمحة السهلة، و قول صادق (علیه السلام): ما اعاد الصلوه فقیه یحتال لها ویدبرها حتی (۲) لا یعیدها، و بعد از نقل ادله از طرفین، ترجیح جواز داده به سبب عموم قول حق تعالی، ارأیت الذی ینهی عبدا اذا صلی، و قول پیغمبر (صلی الله علیه و آله): الصلوه خیر موضوع فمن شاء استقل و .

ص: ۱۰۶

۱- من لا یحضره الفقیه: ج ۱ ص ۳۱۵ طبع اسلامیة سنه ۱۴۱۰ ق - وسائل: ج ۳ ص ۵۵ باب قضا؟ النوافل ح ۱ و ۳ و ۵. توضیح اینکه در سند این احادیث نامی از اسحق بن عمار نیامده است.

۲- وسائل: ج ۵ ص ۳۴۴ ح ۱؛ باب ۲۹: ابواب الخلل الواقع فی الصلوه.

من شاء استکثر، و به علت اینکه احتیاطی که مشروع در نماز است از این قبیل است، زیرا که نهایت امر در آن، رخصت و تجویز است، یعنی اینکه مراد از نماز احتیاطی که در صورت شک در نماز واجب می شود مبنی بر این است شاید نقصی در نماز واقع شده باشد و به این سبب حضرت صادق (علیه السلام) فرمود در نماز احتیاط "وان کان صلی امبعا کانت هاتان نافله (۱)"، و به علت اینکه اجماع شیعه عصر ما و زمان نزدیک به عصر ما بر این بوده و چون همیشه وصیت میکنند به قضای عبادات بغوجود آنکه کرده اند. و اعاده میکنند بسیاری از آنها را اداء و قضاء ونهی از اعاده نماز در شکی است که ممکن است بنای بر آن. تمام شد ترجمه کلام ذکر. و اقرب در نزد حقیر، همان است که شهید فرموده، اگر چه در بعضی از دلیلها مجال سخن هست.

۱-۲۳۸ سوال:

۱-۲۳۸ سوال: نماز در جامه سرخ، مکروه است، آیا مختص مردان است یا از برای زنان هم هست؟

جواب:

جواب: ظاهراً مختص مردان است، چنانکه علامه در تحریر تصریح به آن کرده.

۱-۲۳۹ سوال:

۱-۲۳۹ سوال: مصلی برخاست که نماز ظهر بکند، سهوا نیت صبح کرد، یا برخاست نماز عصر بکند، سهوا نیت مغرب کرد، چه بکند؟

جواب:

جواب: باید دانست که فرق است ما بین اینکه میخواست نمازی بکند سهوا نماز دیگر کرد و ما بین اینکه در محض نیت، سهوا کرده، اما نماز همان نماز است و آنچه فقها در مسائل عدول نیت گفته اند، آن معنی اول است و هر چند که بنا، بر مسئله جواز عدول نیست (وهم دلیلی بر جواز آن در این دو صورت سؤال نیست و صورتهای مجوزه را در مرشد العوام ذکر کرده ام و این دو صورت و امثال آنها از جمله آنها نیست) و لکن در اینجا ظاهر سؤال این است که داعی بر فعل باقی است، یعنی به همان قصد نماز ظهر یا عصر برخاسته و به همان قصد هم می کند، لکن سهوا نیت صبح یا مغرب به خاطر او گذشت یا به زبان او جاری شد و ظاهر این است که این، ضرر ندارد، چون تحقیق این .

ص: ۱۰۷

۱- وسائل ج ۵ ص ۳۲۳، ابواب الخلل الواقع فی الصلوه، باب ۱۱، ح ۲.

است که نیت عبارت است از همان " داعی بر فعل " که آدمی را به عمل وا میدارد، نه خصوص گذراندن به خاطر یا گفتن به زبان، پس بنابراین نماز او صحیح خواهد بود، پس اگر واقعا سهو کرده از اصل نماز، و این نماز را در عوض آن نماز کرده، ظاهر بطلان است. و عدول، صورتی ندارد.

۲۴۰- سوال:

۲۴۰- سوال: در نماز شب، چهل مؤمن را دعا کردن، حدیثی هر گاه به نظر رسیده باشد بیان فرمایند و بعضی میگویند هیچ حدیث ندارد.

جواب:

جواب: هر چند بخصوص دعا کردن به چهل مؤمن در قنوت وتر، حدیثی به نظر نرسیده، و همچنین در سایر رکعات نماز شب، و تصریح به استحباب آن در قنوت وتر، آنچه الحال در نظر است کلام شیخ بهائی است (ره) در مفتاح الفلاح که گفته است که مستحب است که دعا کنی از برای چهل مؤمن از برادرانت و بگویی: اللهم اغفر لفلان و فلان.. تا آخر، بعدا میگویی: استغفر الله ریلا- واتوب الیه، هفتاد مرتبه، و این عبارت به این ترتیب اشعار دارد به وجود حدیثی به این مضمون. و همچنین کفعمی در کتاب مصباح، تصریح به این کرده، یعنی به دعا کردن از برای چهل مؤمن را در قنوت وتر، و همچنین در کتاب بحار آخوند ملا محمد باقر (ره) از مصباح متعجد و غیره نقل کرده، بلی کلام ایشان اشعاری دارد به وجود حدیث چون سایر دعاهایی که با این بیان ذکر کرده، در آنها حدیث است. و عبارتی که در اول گفته اند که " دعای موظفی در قنوت وتر نیست، ولکن ما ذکر میکنیم پاره ای از ادعیه که به آن قناعت توان کرد " و از جمله آنها دعای به جهت چهل مؤمن را ذکر کرده اند، منافات ندارد با این. به جهت آن که مراد از موظف این است که ترک آن نتوان کرد، نه اینکه هیچ دعایی از شرع بخصوص آن نرسیده، چنانکه واضح است. ولکن کفعمی در حاشیه مصباح گفته است: **ثَن النَّبِيِّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) مَا مِنْ عَبْدٍ يَقُومُ مِنَ اللَّيْلِ فَيُصَلِّي رَكَعَتَيْنِ وَيَدْعُو فِي سَجْدَةٍ لِرَبْعِينَ مِنْ أَصْحَابِهِ يَسْمِيهِمْ بِأَسْمَائِهِمْ وَأَسْمَاءِ**

ص: ۱۰۸

آبائهم الا ولم يسئل الله تعالى شيئا الا اعطاه (۱). وابن فهد (ره) در کتاب عده الداعی روایت کرده است از ابن ابی عمیر از هشام بن قنقل م عن ابی عبد الله (علیه السلام): قال من قدم اربعین من المؤمنین ثم دعی استجیب له (۲). بعد از آن گفته است: ویتاکد بعد الفراغ من صلوه اللیل ان یقول و هو ساجد: اللهم رب الفجر و اللیالی العشر و الشفع و الوتر و اللیل اذا یسر ورب کل شیء و اله کل شیء و ملیک کل شیء صل علی محمد و آله و افعل بی و بفلان و فلان ما انت اهله و لا تفعل بنا ما نحن اهله. و در حدیث کفعمی دلالت بر اینکه در قنوت وتر باشد ندارد، بلکه بخصوص نماز شب هم دلالت ندارد، بلی عبارت ابن فهد، اشعاری دارد به وجود حدیثی در دعا کردن برای چهل مؤمن بعد از نماز شب در حال سجود. و مضمون دعا هم اشعاری دارد. و آخوند ملا محمد باقر مجلسی (ره) در کتاب بحار فرموده: و اما الدعای لاربعین من المؤمنین فی خصوص قنوت الوتر فلم اره فی روایه و لعلهم اخذوه من العمومات الواردة فی ذالک كما یؤمی الیه کلامهم نعم ورد فی بعض الروایات فی السجود بعد صلوه اللیل كما امروا فی سجده فی صلوه اللیل. و اما دعا از برای برادران به عنوان عموم، پس آن فوق حد احصی است و ثواب آن بیش از آن اقت که در حیظه تقریل در آید، حتی اینکه در روایت مئاویه بن وهب، مذکور است که دعایی که از برای برادران بکنی حق تعالی هزار هزار برابر آن را به تو عطا می کند (۳). و حاصل کلام اینکه دعا کردن از برای مؤمنین و مؤمنات از جمله قطعیات است که خوب است. و اینکه چهل نفر را لا اقل دعا کنند آن نیز از فتاوی علما و دلالت بعضی اخبار ظاهر می شود و همچنین قنوت وتر از مقامات استجاب دعاست، هم از اخبار و هم از اقوال علما واضح است. و همچنین تقدم برادران مؤمن و اختیار آنها بر خود و کثرت نفع آن، هم از اخبار.

ص: ۱۰۹

۱- وسائل: ج ۵ ص ۲۸۱ باب ۴۱، ابواب بقیه الصلوات المندوبه، ح ۱

۲- وسائل: ج ۲ ص ۱۱۵۴، ابواب الدعای، باب ۴۵ ح ۱ و ۲ و حدیث های ۳ و ۴ نیز همان مضمون را دارند.

۳- وسائل: ج ۴ ص ۱۱۴۹، ابواب الدعای، باب ۴۲ ح ۵.

واضح است، و همچنین در شبانگاه خصوصا در سحر و خصوصا در سجود، پس دعا کردن به چهل مؤمن قبل از دعا برای خود، خوب است. خواهد در قنوت وتر بکند و خواهد در سجده آخر نماز شب بکند و خواهد بعد از فراغ از نماز شب به سجده رود و در سجود هم دعا کند، همه خوب است، ولکن چون از بعضی از اخبار بر میآید که اسم پدران مؤمن را بردن در دعا خوب است، بهتر آن است که در اینجا هم اسم پدرهای آنها را هم بگوید و اگر نداند اکتفا به اسم خود او بکند و چون اسمها بعضی عجمی و بعضی مرکب مزجی، مثل محمد علی و محمد حسین و علی اکبر و امثال اینها است و بعضی منصرف و بعضی غیر منصرف، و صحیح خواندن دعا، ضرور است و دانستن حرکات اعراب و بنا مشکل است (خصوصا به جهت عوام الناس) پس بهتر این است که این اسمها را بعد از نماز بگوید که مبدا غلط بگوید و لفظ غلط در بین نماز، موجب خدشه می شود در نماز و بسا هست که نماز به سبب آن، باطل می شود، پس بعد از فراغ نماز شب، به سجده رود و دعا کند و در همان سجده شکر هم می تواند کرد.

۲۴۱- سوال:

۲۴۱- سوال: شخصی در سجده است و در این سجده شک می کند که آیا این سجده که در اویم، اول است یا دوم یا سوم، چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: بنا را میگذارد که سجده اول است.

۲۴۲- سوال:

۲۴۲- سوال: در اذان و اقامه نماز استیجاری، هر گاه نیت نیابت بالاستقلال نشود ضرر دارد یا ندارد و همچنین باقی اجزاء نماز نیابتی و نماز احتیاط آن، یعنی مطلقا منظور ندارد که این اذان از مقدمات نمازی است که به نیابت فلان می کنم، یا این نماز احتیاطی است که ناشی شده از شکی که از نمازی که به نیابت فلان کرده ام حاصل شده؟

جواب:

جواب: صورتی ندارد و مجزی نیست و مسقط تکلیف نیست.

۲۴۳- سوال:

۲۴۳- سوال: هر گاه کسی، شخصی را اجیر کند که مثلا یک سال یا دو سال نماز و روزه از برای کسی بکند قضاء، آیا ضرور است که معین بکند که این نماز چه نمازی است و صوم چه صومی؟ یا ضرور نیست تعیین، و همان لفظ منصرف به نماز

یومیه وروزه ماه رمضان آن شخص منوب عنه می شود؟

جواب:

جواب: ظاهر در عرف ما انصراف به یومیه ورمضان است وچگونه احتمال غیر یومیه بدهد و حال آنکه جهالت دارد و اجاره به آن سبب، باطل است.

۲۴۴- سوال:

۲۴۴- سوال: هر گاه ضرور باشد تعیین و نکرده باشد و آن لفظ در نزد اجیر منصرف به نمازهای یومیه وروزه های ماه رمضان آن شخص منوب عنه، شده باشد و ملتفت به اینکه شاید غیر اینها بوده باشد، نشده باشد، آیا اعاده ضرور است؟

جواب:

جواب: نه، ضرور نیست.

۲۴۵- سوال:

۲۴۵- سوال: هر گاه نداند که این قضای نمازها وروزه ها، یقیناً در ذمه آن شخص منوب عنه است یا احتیاط است، آیا همین که قصد کرد اجیر، که این نماز یا روزه کذائی را می کنم نیابه عنه و تقریباً له الی الله، کافی است یا محتاج به تعیین است؟

جواب:

جواب: بلی، کافی است: عما فی الذمه قر به الی الله.

۲۴۶- سوال:

۲۴۶- سوال: هر گاه اکبر اولاد مذکور، عصیاناً قضای فوایت پدر را نکند بر اولاد دیگرش واجب می شود قضا، یا نه؟

جواب:

جواب: نه، واجب نمی شود.

۲۴۷- سوال:

۲۴۷- سوال: ساق جوراب را هر گاه بلند باشد به قدری که ضرور است، و لکن در حین نماز پایین بیاید مضر است یا نه؟

جواب:

جواب: مبطل بودن معلوم نیست (۱)، و لکن بالا باشد.

۲۴۸ - سوال:

۲۴۸ - سوال: با جورابی که ساق پای را نگیرد سهوا، هرگاه کسی نماز کند محتاج به اعاده هست یا نه؟

جواب:

جواب: وجوب، معلوم نیست (۲).

۲۴۹ - سوال:

۲۴۹ - سوال: هرگاه در نماز، کلمه ای صحیح واقع نشد، دلچین اعاده آن کلمه، هر کلمه ای پیش تر از سابق اعاده شود مضر است یا نه؟

جواب:

جواب: مضر نیست.

ص: ۱۱۱

-
- ۱- به توضیحی که در ذیل مسئله شماره ۲۱۱ در ارتباط با مسئله شماره ۱۷۱ داده شده مراجعه شود.
  - ۲- به توضیحی که در ذیل مسئله شماره ۲۱۱ در ارتباط با مسئله شماره ۱۷۱ داده شده مراجعه شود.

۲۵۰- سوال:

۲۵۰- سوال: هرگاه در حینی که دست به مجتهد میرسد، کسی از روی تفکر و اجتهاد خود وقول ثقه که گفته بوده است که مظنون من این است که فلان مجتهد چنین میگوید، در اذان و اقامه نماز نیابتی، قصد نیابت بالاستقلال مینموده، آیا این چنین نمازی صحیح است یا نه، با وجود امکان تأخیر آن نمازها تا حین ادراک مجتهد -؟

جواب:

جواب: ظاهر صحت است و تأخیر لازم نیست.

۲۵۱- سوال:

۲۵۱- سوال: نماز نیابتی را با وضوی جبیره یا تیمم میتوان کرد، بر فرض اینکه عقد اجاره برای صلوه مطلق، بسته شده است. یا نه؟

جواب:

جواب: دور نیست جواز، ولکن با توسعه زمان، شاید اولی تأخیر باشد تا رفع عذر، و توضیح مقام، این است که هرگاه مستأجر خواهد برای میت، استیجار نماز کند جایز نیست که از کسی استیجار کند که نماز او جبیره یا تیممی است، هر چند آنچه از میت فوت شده، از این باب باشد، چون صلوه من حیث هی صلوه مشروط است به طهارت مائیه صحیحه و جبیره و تیمم بدل اضطراری است خواه ادا باشد و خواه قضا به خلاف قصر و اتمام، زیرا که آنها هر یک ماهیت علیحده اند و فرقی در ادا و قضای آن نیست. و اما هرگاه مستأجر اجاره مطلقه کرده در حالی که اجیر قادر بر طهارت مائیه صحیحه تامه بوده و بعد عذر از برای اجیر، به هم رسد اینجاست که گفتیم دور نیست جواز، چون این از عوارض و سوانح نماز قضا می شود و تکلیف او نسبت به قضا همین است.

۲۵۲- سوال:

۲۵۲- سوال: آیا هر رکوعی از نماز آیات، رکن است یا رکوعهای هر رکعتی رکن است در همان رکعت؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که هر یک از ده رکوع، رکن باشد و ظاهر این است که هرگاه مأوم برسد به امام در وقتی که یک رکوع را کرده باشد آن رکعت از او فوت شده است و باید به رکعت دیگر اقتدا کند و علامه در تحریر گفته است سزاوار در آن بقیه رکوعها، متابعت امام بکند با سجده ها و چون امام به رکعت دوم برخاست اقتدا کند.

۲۵۳- سوال:

۲۵۳- سوال: هرگاه پدر فوت کند و ولد اکبر ذکور، (یقین کند که والدش

شرایط احکام ضروریه نماز و روزه را هیچنمی دانسته، آیا در صورت مزبوره بر ولد مزبور واجب اکت که نماز و روزه پدر را قضا نماید تا هنگام براءة ذمه، اصالتا و نیابتا یا نه؟

جواب:

جواب: هر چند مشهور علما، واجب میدانند قضای هر نماز و روزه [را] که از پدر، فوت شده باشد و ظاهر این است که آنچه بر وجه غیر صحیح به عمل آمده به منزله فوت است، ولکن اظهر در نزد حقیر، وجوب همان عبادتی است که به سبب عذری فوت شده باشد مثل مرض و سفر و امثال آن، ح البته ابراء ذمه والد، امری است مرغوب و مطلوب، لکن وجوب این معلوم نیست در هر عبادتی.

۲۵۴-سوال:

۲۵۴-سوال: هرگاه مصلی شك نماید در رکعت آخر نماز ظهر و رکعت اول نماز عصر و ندغند که رکعت مزبوره از آخر نماز ظهر است یا از اول نماز عصر، چه کند؟

جواب:

جواب: بنا را به ظهر گذارد و بعد عصر را بکند.

۲۵۵-سوال:

۲۵۵-سوال: هرگاه شك واقع شود فیما بین رکعت آخر نماز مغرب و رکعت اول نماز عشا یا فیما بین رکعت آخر یکی از فرایض و رکعت اول یکی از نوافل چه کند؟

جواب:

جواب: در همه اینها بنا را بر اول بگذارد و تمام کند و شروع در ثانی کند. و توهم اینکه این داخل در شك در رکعات مغرب باشد، بی وجه است.

۲۵۶-سوال:

۲۵۶-سوال: هرگاه تشهد رکعت آخر، از فرایض سهو شود و بعد از سلام، به خاطرش آید، در صورت منافی، بعد از سلام و عدم منافی، هر دو صورت را بیان فرمایند.

جواب:

جواب: هرگاه منافی به عمل نیامده به خاطرش آید، تشهد را به عنوان قضا بجا آورد و سجده سهو هم از برای سهو تشهد بکند، و همچنین هرگاه منافی به عمل آمده و اگر حدث به عمل آمده، احوط این است که وضو بسازد و قضا کند.

۲۵۷-سوال:

۲۵۷-سوال: هر گاه قبل از رکوع به خاطر آورد که دو سجده در نماز ترک شده است، نهایت نمی داند که از کدام رکعت است یا این که دو سجده مذکوره از دو رکعت ترک شده، است یا از یک رکعت؟

جواب:

جواب: هر گاه یقین کند که دو سجده با هم فوت شده از یک رکعت، ولیکن نداند که از رکعت اولی فوت شده یا از رکعت ثانیه، ظاهر این است که بنابر این گذارد که از

ص: ۱۱۳

ثانیه باشد و چون محل آن باقی است بنشیند و بجا آورد و برخیزد و تمام کند. و چون دلیل این از اخبار وضوحی ندارد احوط این است که اعاده هم بکند. و اما در صورتی که یقین نکند که دو سجده با هم فوت شده و با این شک هم شک کند که شاید دو سجده از دو رکعت بوده، یعنی احتمال بدهد که یک سجده از رکعتی فوت شده و سجده دیگر از رکعت دیگر، در اینجا دور نیست که بگوییم مخیر است مابین این که برگردد و دو سجده را با هم به عمل بیاورد و برخیزد و نماز را تمام کند و ما بین این که برگردد و یک سجده را بکند و برخیزد و نماز را تمام کند و یک سجده هم بعد از نماز، به نیت قضا بکند و سجده سهوی هم بکند، اظهر تعیین شق ثانی است، چنانکه پیش از این، بیان آن کردیم و به هر حال، اعاده نماز را ترک نکند.

۲۵۸- سوال:

۲۵۸- سوال: هر گاه در وقت مختص مضیق اضطراری، مصلی شک در نماز نماید از جمله شکی که نماز را باید از سر گرفت، چه کند؟

جواب:

جواب: به مقتضای شک، عمل کند، هر گاه در اعاده، وقت باقی است، هر چند به قدر یک رکعت باشد، اداء است والا قضا خواهد.

۲۵۹- سوال:

۲۵۹- سوال: هر گاه یک رکعت از رکعات چهار رکعتی نماز فراموش شود و بعد از سلام به خاطر آورد، لکن نمی داند که از دو رکعت اول است یا از دو رکعت آخر، تلافی به حمد نماید یا به تسبیحات اربع؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که این رکعت در حکم رکعتهای آاست و به تسبیحات یا حمد تنها اکتفا کند، بلکه اگر جزم هم بکند که آنچه فراموش شده، رکعت دوم بوده، باز چنین است و رکعت سوم در عوض رکعت دوم محسوب می شود و اینکه حال می کند رکعت چهارم می شود. و از این قبیل است هر گاه کسی سهوا سجده دوم را بکند به گمان این که سجده اول را کرده است، وقتی که متذکر شد، این سجده، عوض اول محسوب می دارد و سجده دوم را از نو می کند و گمان حقیر این است که در مسئله خلافی نباشد، و از شهید در ذکری ظاهر می شود که اجماعی است و در مسئله یازدهم از مسائل سهو گفته است به

تقریبی " وللهذا اجمعنا علی انه لو وقع افعالا- بنیه رکعه معینه من الصلوه فتبین انه فی غیرها صحت صلوته مع ان الترتیب بین الافعال واجب "، ودر آنجا سخنهاى دیگر هم گفته است که مناسب این مقام است. وایضا بنا بر تحقیق که نیت همان " داعی بر فعل " است، او را بر این رکعت وا داشته و آنکه افعال رکعت دیگر را در آن بجا آورده مقتضای اخطار بیال است، مثل این که تکبیر گفت به قصد نماز ظهر و سهولا در هر دو رکعت تسبیحات اربع خواند به گمان اخیرتین و بعد از سلام در رکعت دوم، به خاطرش آمد، بر میخیزد و دو رکعت دیگر را به تسبیح یا حمد تنها می خواند. وایضا اطلاقات و " ترک استفصال " هم دلالت دارد.

۲۶۰- سوال:

۲۶۰- سوال: از آخر وقت مقدار چهار رکعت کامل الاجزاء باقی است، هرگاه مصلی اقتصار به حمد تنها نماید پنج رکعت را در مییابد و هرگاه با سوره بخواند چهار رکعت را، آیا چنین وقت مختص است یا مشترک، و مصلی چه کند؟

جواب:

جواب: وقت مختص است و باید سوره را بخواند، چون اظهر و اشهر و جوب است.

۲۶۱- سوال:

۲۶۱- سوال: اگر کسی شک در خروج وقت نماز داشته باشد، بعد از آنکه علم به دخول داشت، آیا وقت را مستصحب می تواند داشت یا نه. در صورتی که تشکیک به جهت مانعی باشد مانند ابر، یا بدون مانع، با امکان علم به پرسش از غیر، یا ملاحظه کردن خودش، یا بدون امکان؟

جواب:

جواب: در صورت حصول مانع، مثل ابر و غبار یا محبوس بودن و عدم امکان استعمال و امثال آنها، اشکالی نیست در جواز اکتفاء به استصحاب، و این معنی که به قصد ادا بکند، و اما در صورت عدم مانع و امکان استعمال حال، پس دور نیست که در آن نیز اکتفا به استصحاب کند و به قصد ادا بکند و دور نیست که هرگاه چنین باشد نیت را مرددا کند، یعنی این نماز را می کنم اگر وقت باقی است والا- قضای همین نماز باشد و بهتر این است که در صورت اول، یعنی آنکه مانع موجود باشد، همچنین کند. و از این باب است آن صحرتهی که خوف دارد که به سبب استعمال، وقت در رود، مثل کسی که از خواب بیدار شود و مظنه طلوع آفتاب کند و خوف دارد که هرگاه به

بلندی برود به جهت تفحص، آفتاب در آید، ولی اشکال در اواخر وقت است، در مثل نماز ظهر وعصر و مغرب وعشا که آیا با امکان استعلام می تواند به استصحاب عمل کند و ظهر را مقدم دارد یا مغرب را، یا باید استعلام کند، زیرا که شاید وقت مختص عصر وعشا باشد و باید دانست که معیار در تعیین وقت از برای عصر یا عشا، مظنه است و استصحاب، هر چند قابل افاده ظن است، لکن نه چنین است که همه جا مفید ظن باشد، پس افاده آن ظن را در وقتی است که اماره منحصر در این باشد. اما هر گاه کسی مثلاً در میان خانه نشسته و در خانه پوشیده است و به گشودن در، می تواند استعلام کرد، در این وقت مجرد استصحاب، مفید ظن نیست، زیرا که شاید در این وقت، در را باز کند خلاف آن ظن، ظاهر شود، در این صورت عمل به استصحاب نمی تواند کند، زیرا که ظنی طه از این حاصل می شود ظن معلق است نه ظن نفس الامری و آنچه حجت است ظن نفس الامری است نه ظن مشروط، و به عبارت اوضح، مکلف در اینجا دو تکلیف دارد، یکی اینکه ظهر وعصر، هر دو را بکند، مادامی که یقین دارد به بقای وقت به مقدار هر دو، یا ظن استصحابی دارد، و دوم اینکه عصر تنها را بکند در وقتی که وقت به مقدار عصر باقی مانده چون تحدید این ممکن نیست در عادت الا به ظن، زیرا که امکان حصول یقین به اینکه زیاده از وقت عصر تمام نمانده غیر حصول یقین به بقاء مقدار عصر است. و حصول ظن در اینجا به استصحاب، بی معنی است، بلکه باید به امارات دیگر باشد و الحاصل آنچه از شرع رسیده، این است که مقدار نماز عصر وعشا در آخر وقت، مختص عصر وعشاست، نه این که باید ظهرین وعشائین را به عمل آورد، مگر در صورتی که علم حاصل شود که به قدر عصر وعشا باقی مانده، پس ما مکلفیم به عصر وعشا، در آن وقت در نفس الامر. و لازم نیست اجتهاد در تحصیل علم یا ظن به آن، و در اجتهاد ملاحظه همه ادله و امارات متعارضه باید کرد و اکتفا به یکی از آنها نمیتوان کرد، چنانکه در مسئله " لزوم فحوص از مخصص " در عمل به " عام " محقق شده است.

۲۶۲- سوال:

۲۶۲- سوال: اگر کسی پیش از مشغول شدن به نماز، جامه اش نجس شده است

ص: ۱۱۶

ووقت اشتغال فراموش نماید و نماز اداء یا قضای خود یا استیجاری بکند، بعد از نماز به خاطرش بیاید، چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: اعاده کند، خواه در وقت باشد یا خارج و خواه نماز خود باشد یا استیجاری.

۲۶۳- سوال:

۲۶۳- سوال: اگر کسی در نماز خود یا استیجاری، تکبیرات مستحبه نماز را در غیر محلش بگوید، مثلاً- تکبیر رکوع را در حالت هوی به رکوع و تکبیر سجود را پیش از طمانینه بگوید، نمازش صحیح است یا نه؟ و آثم است یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه به قصد این کرده که محل این تکبیرات در این اوقات است شرعا و مقصر است در اخذ مسائل، ظاهر این است که نماز او باطل باشد و آثم باشد، و اگر غافل بالمره بوده و به این سبب در صدد تحقیق و اخذ مسئله بر نیامده، آثم نیست و وجوب اعاده هم معلوم نیست، بلی در نماز استیجاری اشکال است، چون باید در عقد اجاره، منفعت معین و معلوم باشد در نزد طرفین و ظاهر حال مستأجر (در صورتی که اعتماد به مصداق عرفی متشرعه " صحیح " کرده و اطلاق کرده) هم منصرف می شود به صحیح نفس الامری و آنچه غیر آن شده باطل است و مستحق اجرت نیست.

۲۶۴- سوال:

۲۶۴- سوال: ظلمه که در رخوت (۱) و فروش (۲) مغضوب، نماز میکنند قضای نماز بر خود یا بر ورثه ایشان لازم است که بجا آورند؟ و آیا به علاوه وجوب قضا، رد و انکار بر شارع است؟ و به این سبب در حکم منکرین ضروری دین میشوند یا نه؟ بیان فرمایند.

جواب:

جواب: بلی نماز در جامه و فرش غصبی عمدا موجب قضای نماز است بر آن شخص، و قضای نمازهای چینی بعد از فوت آن شخص، مشهور آن است که بر پسر بزرگ لازم است و وجوب آن بر او مطلقا بر حقیر واضح نیست، و لکن هر گاه وصیت کرده باشد، از ثلث مال او استیجار کنند. و هر گاه نکرده، اگر وراثت، احسانی به پدر خود بکنند و از برای او استیجار کنند کمال احتیاط کرده اند. و آن شخص به مجرد همین، داخل منکر ضروری دین نمی شود.

ص: ۱۱۷

۱- رخوت جمع رخت و فروش جمع فرش که البته در اولی ناصحیح میباشد.

۲- رخوت جمع رخت و فروش جمع فرش که البته در اولی ناصحیح میباشد.

- ۲۶۵ سوال:

- ۲۶۵ سوال: با بافته ابریشمین که متعارف است به قبا [در] پیش سینه و سر دست میدوزند، نماز میتوان کرد یا نه؟

جواب:

جواب: مضایقه نمی کنیم.

- ۲۶۶ سوال:

- ۲۶۶ سوال: با شمشیر و اسباب و اسلحه که ته غلاف و زینت آنها، مطلا به طلا شده باشد نماز می توان نمود یا نه؟

جواب:

جواب: حکم به بطلان نمی کنیم.

- ۲۶۷ سوال:

- ۲۶۷ سوال: با چکمه بلغار (۱)، نماز میتوان نمود یا نه؟

جواب:

جواب: مضایقه ندارم.

- ۲۶۸ سوال:

- ۲۶۸ سوال: با خنجری که دسته اش از شیرماهی باشد نماز میتوان نمود یا نه؟

جواب:

جواب: با آن، نماز نمی کنم و اظهر عدم جواز است.

- ۲۶۹ سوال:

- ۲۶۹ سوال: با ساعتی که قاب آن، کشف (۲) باشد نماز میتوان کرد یا نه؟

جواب:

جواب: این هم مثل سابق است.

- ۲۷۰ سوال:

۲۷۰- سوال: وقت نماز واجب، نوافلی که وارد شده میتوان نافله دیگر نمود یا نه؟ مثل اینکه در میان نماز مغرب و عشا نماز هدیه به جهت اموات یا نماز استیجاری میتوان کرد؟

جواب:

جواب: اظهر جواز است.

۲۷۱- سوال:

۲۷۱- سوال: با جلد خز نماز میتوان نمود یا نه؟

جواب:

جواب: بلی، میتوان کرد.

۲۷۲- سوال:

۲۷۲- سوال: الیجه (۳) و قصبی (۴) که قدری از سرکاری آن را حریر مییافتند و آن .

ص: ۱۱۸

۱- بلغار: چرم رنگین خوشبو.

۲- کشف: کشو: روکش: روکش طلائی.

۳- الیجه: الاجه: آلاجا: (ترکی، به معنای ابلق: ابلقی): پارچه راه راهی که با دست مییافتند و از آن بالاپوش درست میکردند.

۴- قصب: پارچه نرمی که از کتان خاص مییافتند. گویا از پوکه نرم توی لوله های نی (نی: قصب) بدان مخلوط میکرده اند.

حریر متصل، به قدر سائر عورت شود، آن ایجه را جامه نمایند، با آن نماز میتوان نمود یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر صحت نماز است مگر آنکه همان مقدار در جامه چنان اتفاق افتد که پس و پیش (هر دو) را سائر باشد.

۲۷۳- سوال:

۲۷۳- سوال: فاضلی در بلدی نماز جمعه میگرد و فاضل دیگر وارد آن شهر شد و او هم نماز جمعه می کند و سعی دارد که نماز جمعه را او بکند و هر دو فاضل در یک شهر، نماز جمعه را میکنند، آیا نماز فاضل قدیمی صحیح است یا جدیدی؟ و نماز مأمومین از دو فرقه چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: اولاً- غالب این است بسیار دور است که چنین دو نفری هر دو عادل باشند، ثانیاً باید دانست که کدام قابلیت جمعه کردن دارند، هر کدام قابلیت ندارند باید او را وا گذاشت و نماز کردن با او صحیح نیست و اگر بکند هم اخلال به جمعه دیگری نمیرساند و بر فرضی که هر دو عادل باشند و قابل باشند باید هر دو در یکجا جمع شوند و یک جمعه بجا آرند، یا اینکه از یکدیگر جدا شوند و به قدر یک فرسخ و هر دو بکنند. پس هرگاه اتفاق افتاد که دو شخص عادل قابل، هر دو نماز جمعه کردند، پس اگر هر دو، به یک دفعه شروع در نماز کردند، نماز هر دو باطل است (و شروع، به تکبیر احرام متحقق می شود نه به خطبه) و بعد از بطلان هر دو، پس اگر وقت جمعه باقی است باید اعاده کنند جمعه ای بر وجه صحیح، یعنی همه به یکی اقتدا کنند، یا دور شوند به قدر یک فرسخ و اگر وقت، باقی نیست همگی اعاده ظهر کنند. و هر گاه یکی از آنها قبل از دیگری شروع کرد نماز اولی صحیح است و دوم باطل. و اما این سخن، خوب است هر گاه بدانند پیش می کند در حال کردن. و هر گاه بدانند که دیگری در این شهر می کند و این هم بکند و از باب اتفاق نماز او پیش واقع شود، معلوم نیست که کافی باشد، بلکه در صورت دانستن اینکه در شهر دیگری نماز می کند با وجود علم به سبقت هم، صحت، خالی از اشکال نیست، چون هر دو مأمورند به

ص: ۱۱۹

این که جدا جدا نکنند و اینکه هر دو یکی شوند یا از هم دور شوند، پس توان گفت که نماز اولی هم منهی عنه است. و اما هر گاه دو نماز برپا شود و معلوم باشد که سبقتی واقع شده و معلوم نباشد که از کدام است. باز نماز همه باطل است و اکثر گفته اند که هر گاه ممکن باشد جمعه به اینکه وقت باقی باشد و همه یکجا جمع شوند یا دور شوند به قدر یک فرسخ، جمعه اعاده کنند. و مسئله خالی از اشکال نیست.

۲۷۴- سوال:

۲۷۴- سوال: هر گاه کسی ادراک کند بعضی از تکبیرات نماز میت را، باقی تکبیرات را با ادعیه بجا آورد یا نه -؟

جواب:

جواب: هر گاه جنازه را بر نمیدارند آن تکبیرات باقیمانده را با دعای بعد از آنها بخواند تا به آخر. و همچنین هر گاه بر میدارند و اما به سمت قبله میبرند باز تکبیرات را با ذکرها بگویند تا به آخر، و هر گاه جنازه را بر میدارند و به سمت قبله هم نمیبرند همان تکبیرات باقیمانده را پی یکدیگر بگویند و خلاص شود بدون ذکر و دعا.

۲۷۵- سوال:

۲۷۵- سوال: آیا غیبت متجاهر به فسق را میتوان کرد؟ و آیا شخصی که تقصیر در اخذ مسائل دینیه خود نموده، متجاهر به فسق است یا نه؟

جواب:

جواب: معنی جواز غیبت متجاهر به فسق این است که کسی که مشهور است به فسق، و در ظهور آن میان مردم مضایقه ندارد، مثل فلان کس سازنده یا خمار، یا فلان کس مطرب یا مغنی یا فلان کس پاکار (۱) یا داروغه و امثال اینها که این عملها شغل او است و وصف کردن او به این صفات مکروه او نیست. در همین معاصی، غیبت او مستثنی است بلکه حقیقت این را غیبت نمی گویند و اما کسی که بر او گران است که او را وصف کنند به معصیتی، جایز نیست غیبت آن، مگر در جایی که نهی از منکر موقوف باشد بر آن، و مجرد ترک اخذ مسائل دینیه بر وجه صحیح، این را متجاهر به فسق .

ص: ۱۲۰

۱- پاکار: پای کار: فضولی که مردم را (یا میزان محصولات و درآمد مردم را) به اطلاع مامورین ارباب یا دولت ظالم لو دهد: مزدوری که برای ظالم خبر چینی می کند: مزدوری که جریمه و وجوه را برای ظالم دریافت مینماید.

نمی گویند.

۲۷۶- سوال:

۲۷۶- سوال: در صورتی که میت راه، هم ولی مرد باشد وهم زن، واز یک طبقه باشند، کدامیک مقدمند؟

جواب:

جواب: مرد، مقدم است بر زن، هر گاه در یک طبقه باشند، هر چند زن نزدیکتر باشد به میت، مگر اینکه مرد، صغیر باشد یا مجنون، در این صورت زن مقدم است.

۲۷۷- سوال:

۲۷۷- سوال: هر گاه نماز گزارنده در حال نشسته نداند که از برای سجود نشسته، یا که از برای اینکه مال نفیسی در پیش رویش گذارده و خوف دزدیدن دارد نشسته، آیا باید آنچه اذکار و اعمال مشکوکی است به عمل آورد یا سجود نماید؟

جواب:

جواب: بلی باید افعال مشکوکه ما قبل را که محل آن نگذشته است بجا آورد، حتی رکوع را به جهت آن که سقوط حکم، وقتی است که داخل فعل دیگر از افعال نماز شده باشد و در اینجا معلوم نیست.

۲۷۸- سوال:

۲۷۸- سوال: عالمی که مجتهد نیست و فتوی میدهد و مسئله میگوید و حکم می کند. در نزد عوام میگوید " قول خدا و رسول، چنین است و حقیر از قول ایشان میگویم " و به قول مجتهدین حی و کتب آنها عمل نمی کند و می گوید " کلام خدا و رسول و ائمه کافی (۱) است، احتیاج به مجتهد حی نداریم " با وجود اینکه قوت ترجیح مرجحه مسائل، ندارد. و در اینجا کتب مجتهدین حی و مقلدین آنها هست، آیا قول چنین عالمی معتبر است یا نه؟ و این شخص عادل و ثقه است و نماز کردن با او صحیح است یا باطل -؟ .

ص: ۱۲۱

۱- در عصر میرزا مداخله استعمار در امور روحانیت آغاز گردید که در سه محور فعالیت داشت: الف: اخباری گرائی بصورت مغایر با نحله اخباریون معروف رضوان الله علیهم. که عبارت بالا ناظر به یک مصداق از آن است. ب: توحید گرائی بر علیه توحید که نمونه آن تحریک و تربیت و تشویق محمد عبد الوهاب و غائله وهابی گری بود که منجر به تخریب حرم ائمه طاهرین (علیه السلام) در حجاز و عراق گردید. ج: شعار عدم نیاز مسلمین به " متخصص در دین "، و اینکه دین واحکام را همگان میفهمند. هر سه جریان هنوز هم ادامه دارد...

جواب:

جواب: عمل چنین شخصی پایه ندارد و نماز کردن با او اعتبار ندارد و با نهایت اشکال است، بلکه هر گاه مقصر است در تحقیق حق، اقتدا به او نمیتوان کرد.

۲۷۹- سوال:

۲۷۹- سوال: شخصی مسائل ضروریه محتاج الیه خود را از مجتهد فرا گرفته و باز عمل کرده، آیا جایز است بعد از ممات آن مجتهد تقلیداً له به قول او عمل نماید و به دیگران بگوید که به قول آن مجتهد عمل نمایند با وجود مجتهد حی یا نه؟-

جواب:

جواب: دور نیست جواز عمل او، به قول مجتهد اول، و لکن دیگران باید خود به مقتضای تشخیص خود، تکلیف خود را به عمل بیاورند و به محض قول او که به قول آن مجتهد عمل کنند، اکتفا نکنند و به هر حال احوط، این است که با تیسر عمل به قول مجتهد حی، اکتفا به تقلید میت نکنند.

۲۸۰- سوال:

۲۸۰- سوال: بعضی از فضلا میگویند که "علی ولی الله" را در اذان یک مرتبه بگویند و ترک نکنید که علی ولی الله، روح نماز است و نماز، بی او صورت ندارد، حقیقت را بیان فرمایید.

جواب:

جواب: اشهد ان علیا ولی الله، نه جزء اذان و نه اقامه است و اما در گفتن آن، مضایقه نمی کنم، به قصد تیمن یا به اعتبار آنچه دلالت دارد بر ذکر ولایت عقیب نبوت و احوط در اقامه، ترک آن است، چون فرموده اند که فصول اقامه را به شتاب و متوالی بگویند و ذکر آن منافی نماز و توالی است و اینکه فرموده اند در اذان، یک بار بگویند از برای این است که فرق ظاهر شود، ما بین آن و سایر فصول اذان، تا توهم جزئیت نشود و سخن بعض فضلا که نماز، بی او صورت ندارد، صورتی ندارد.

۲۸۱- سوال:

۲۸۱- سوال: همچنانکه علما، مطلق ذکر دعا را در نماز، مضر نمیدانند، آیا مطلوب است ذکر هم در هر جایی از نماز باشد همینکه ذکر خداست ضرر ندارد یا نه؟

جواب:

جواب: مطلق ذکر در نماز ضرر ندارد، مگر اینکه در بین قرائت باشد و به نحوی کند که قرائت را از اسلوب قرائت خارج نکند.

۲۸۲- سوال:

۲۸۲- سوال: هر گاه شخصی به سفر چهار فرسخی می‌رود و احتمال می‌دهد که در آن مکان قصد اقامه کند، یا سی روز متردد بماند، آیا نماز را قصر می‌کند و برگشتن

ص: ۱۲۲

را هم به رفتن ضم می کند یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر این است که عدم قصد اقامه کافی است و قصد عدم اقامه ضرور نیست و لکن احوط است و اظهر ضم ذهاب است به ایاب و در روزه احتیاط کند و قضا کند و جوبا.

۲۸۳- سوال:

۲۸۳- سوال: هر گاه کسی بسیار شک کند در نماز استیجار یا نمازی که احتیاطا قضا می کند حکم آن به نماز فریضه یومیه خودش سرایت می کند یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر این است که حکم کثیر الشک جاری است در آنچه شک در آن بسیار می کند و سرایت به غیر آن نمی کند، حتی اینکه هر گاه کسی در قرائت مثلا بسیار شک می کند نه در سایر اجزای نماز، همان در قرائت بنا را بر عدم اعتنا به شک میگذارد نه در سایر اجزاء.

۲۸۴- سوال:

۲۸۴- سوال: هر گاه کسی اذکار و ادعیه نماز را سهوا یا غفلتا غلط بخواند آیا سجده سهو باید بکند یا نه؟ و همچنین هر گاه اجزای سوره را غلط بخواند یا در سوره کلمه ای سهوا زیاد کند به گمان اینکه این از قرآن است سجده سهو باید بکند یا نه؟

جواب:

جواب: سجده سهو برای هر زیاد و کم کردن سهوا، خوب است، و لکن اظهر این است که واجب نیست الا- در چهار موضع، یکی تکلم سهوا یکی سلام بی موقع سهوا و یکی فراموش کردن تشهد و یکی شک در میان چهار و پنج بعد از اکمال سجدتین و در فراموش کردن یک سجده هم، کمال تأکید دارد و نزدیک به وجوب است.

۲۸۵- سوال:

۲۸۵- سوال: در حالت قرائت کسی شک کند که آیا تشهد این رکعت دوم را نخوانده ام یا یک سجده از این رکعت به جا نیاورده ام و میدانم که احدهما شده است، چه کند؟

جواب:

جواب: احوط این است که بنشیند و هر دو را به جا آورد و برخیزد و در کتاب "جواب و (۱) سؤال" دوم، تحقیق آن شده. ت.

۱- کتاب "السؤال والجواب" یا: جواب وسؤال، همین کتاب است که جامع الشتات نامیده می شود. مرحوم میرزا ابتدا کتابی را تحت این عنوان نوشته سپس سؤال وجواب های زیادی در دفتر کارش جمع میگردد... که مجددا به کتاب قبلی افزوده می شود منظورش از "دوم" همان است که قبلا نوشته بوده همان طور که در مقدمه بیان گردید وممکن است دفتر اول ودوم با هم به مردم ارائه شده سپس از مرحله دوم دفتر سوم نیز بدان افزوده شده است آنچه مسلم است تنها دو بار منتشر شده است.

۲۸۶- سوال:

۲۸۶- سوال: در اواخر کتاب صلوه " جواب و سؤال " نوشته که هر گاه از آخر وقت مقدار چهار رکعت با سوره و پنج رکعت بدون سوره، درک می کند باید سوره را بخواند و یک نمازش قضاست. اطلاق این سؤال و جواب بر رأی عالی صحیح نیست نسبت به عشائین، بلی بنا بر مشهور صحیح است، آیا تجدد رأی شده و حواله به وضوح هم در محل توهم مناسب نیست؟

جواب:

جواب: چون نظر در این مسئله، همان (۱) به ملاحظه جواز ترک قرائت است برای ادراک وقت، التفاتی به جانب ظهیرین و عشائین نیست و از این قبیل در اخبار و کلام فقها بسیار است.

۲۸۷- سوال:

۲۸۷- سوال: بنا بر مشهور که وقت نماز مغرب ذهاب حمرة مشرقیه است آیا وقت نماز عصر هم باقی است تا ذهاب حمرة مشرقیه یا همین که شعاع شمس از سر کوههای بلند بر طرف شد نماز عصر قضاست و همچنین در صبح، همین که حمرة در طرف مغرب پیدا شد نماز صبح قضاست یا نه؟ و در وقتی که ابر باشد نماز را ادا باید نیت کند تا وقتی که علم به خروج به هم رسد یا نه؟

جواب:

جواب: همین که شعاع از بلندیا رفت عصر قضا شده جز ما و به ظهور حمرة مغریه نماز صبح قضا نمی شود، بلکه تا شعاع آفتاب به بلندیا نتابد اداست، و در هنگام ابر و غبار و مظنه عدم طلوع آفتاب، نیت ادا می تواند کرد و اگر مشتبه باشد به قصد نماز صبح آن روز بکند مرددا هم صحیح است، یعنی قصد کند که نماز صبح امروز را می کنم اگر وقت باقی است ادا باشد، والا قضا باشد.

۲۸۸- سوال:

۲۸۸- سوال: هر گاه کسی سهوا بر ما لا یصح السجود علیه سجده کند، چه حکم دارد و فرقی میان یک سجده و هر دو سجده هست و قاعده مسئله چه چیز است که آیا .

ص: ۱۲۴

۱- همان: فقط: تنها.

ناسی موضوع، معذور است یا نه؟ وسهوا اقتدا کردن به فاسق، یعنی سهوا از موضوع که فسق است نه سهوا از حکم، چه حکم دارد؟

جواب:

جواب: قاعده فقها در این که نسیان واجبات هر گاه رو دهد مادامی که محل او باقی است لازم است عود و تدارک و اتیان بما بعد ثانیاً، و بعد از تجاوز از محل اگر آن واجب رکن است مبطل نماز می شود و هر گاه غیر رکن است صحیح. و بعضی را قضا و تدارکی هست مثل یک سجده و تشهد و بعضی را چیزی لازم نیست. و تفسیر تجاوز از محل را به آن کرده اند که عود به آن، مستلزم تکرار رکنی نشود و داخل رکن ما بعد هم نشده باشد. و لکن باز صریح گفته اند که هر گاه ذکر سجود را فراموش کرد یا طمانینه حال ذکر را، تا سر برداشت دیگر بر نمیگردد و هم چنین سجود بر اعضای سبعة به غیر وضع جبهه [که] حقیقت سجده به آن عمل می آید. و در اغلب آن مواضع، نه از عود، تعدد رکن لازم می آید و نه هم دخول در رکن دیگر شده، مگر اینکه از هر دو سجده عود کند، زیرا که یک سجده رکن نیست، و لکن ظاهراً خلافی نیست در مثل اینها. و از جمله عود به طمانینه حال قیام، بعد رکوع، است تا به سجود رود و همچنین طمانینه ما بین سجدتین تا به سجده دوم رود. و دلیل در این مسائل، گویا همان اجماع ایشان باشد و [تمسک به] اطلاق بعض احادیث مثل روایت قداح (۱) و روایت علی بن یقظین (که در نسیان ذکر رکوع، و سجود بر ما لا یصح السجود علیه نسیانا هستند) در غیر کلام شهید در ذکری و بیان، در نظرم نیست، هر چند تصریح ایشان در صحت نماز، با سهو سجود بر اعضای سبعة به غیر جبهه به طریق اولی افاده مطلب می کنند. و همچنین اکتفای به استثنای وضع جبهه و حصول مسمی، به تقریب اینکه بدون آن ماهیت سجده تحقق نمیپذیرد، مستلزم آن است که بدون وضع بر ما لا یصح السجود علیه هم، ماهیت تحقق میپذیرد. و لکن عبارت شهید موهم این است که مسئله، در نسیان سجود بر ما لا یصح السجود .

ص: ۱۲۵

۱- عبدالله بن القداح: وسائل: ج ۴ ص ۹۳۹ باب ۱۵، ابواب الركوع ح ۱.

علیه، خلافی، باشد، چنانکه در ذکری گفته است: "ولو سجد علی غیر الارض ونباتها او علی المأکول الملبوس متعمدا بطل ولو جهل الحکم ولو ظنه غیره او نسی فالاقرب الصحه ولا- يجب التدارک ولو کان فی محل السجود، بل لا یجوز. ولو کان ساجدا جر الجبهه" ودر بیان گفته است: "ولو ذکر بعد رفع راسه فالاقرب الصحه وکذا لو ظنه مما یصح علیه السجود وظهر بخلافه". وبه هر حال اظهر صحت است وفرقی ما بین یک سجده وهر دو سجده نیست، زیرا که رکن به مسمای سجدتین به عمل میآید، هر چند بعضی از واجبات آنها سهوا به عمل نیامده. واما سؤال از ناسی موضوع، پس باید دانست که سهو در این مقام، سه احتمال دارد. یکی این که میدانست واجب است سجود بر ما یصح السجود علیه، ودر حین سجود فراموش کرد وبر غیر آن سجود کرد، دوم آن که میدانست که واجب است سجود بر ما یصح علیه السجود ومسئله را فراموش کرد، یعنی وجوب آن را، ومعتقد این شد که واجب نیست وترک کرد، به خلاف صورت اولی که متذکر وجوب وعدم وجوب، هیچکدام نیست وآن فعل را فراموش می کند، سوم این که میدانست که واجب است سجود بر ما یصح السجود علیه وجایز نیست بر غیر آن ومی دانست که ما یصح السجود علیه کدام است وما لا یصح کدام است، مثل اینکه میدانست که بر زمین وآنچه از او روید (غیر مأمول وملبوس) صحیح است و بر غیر آن صحیح نیست ودر وقت سجود بر برگ چغندر سجود کرد وفراموش کرد که این مأکول است وبه اعتقاد گیاه زمین، سجده کرد، یا میدانست که بر شیشه، سجده صحیح نیست، فراموش کرده وسجده کرد، یعنی متذکر است که شیشه است ولکن فراموش کرد که شیشه از چیزهایی است که نمیتوان سجده کرد واین قسم آخر سهو در موضوع است وظاهر این است که در حکم فرقی با سهو در حکم نداشته باشد. واما سؤال از اقتدای به فاسق سهوا به معنی سهو در موضوع نه حکم، در آن چند احتمال است. اول آنکه جزم داشته به عدالت زید، وبه فسق عمرو، وفراموش کرد که

عمرو فاسق بوده وزید عادل وعکس را معتقد شد واقندا به عمرو کرد. دوم اینکه زید را عادل میدانست واز او فسقی ظاهر شد بر این شخص وبعد فراموش کرد وبه اعتقاد عدالت سابقه به او اقتدا کرد. سوم اینکه میدانست که فتوی دادن از برای غیر مجتهد جایز نیست وفسق است وفراموش کرد که فتوی دادن فسق است وبا زیدی که در ظاهر عیبی ندارد (به غیر فتوی دادن) اقتدا کرد، یا اینکه میداند که فتوی میدهد و فراموش کرد که فتوی دادن فسق است وظاهر این است که در همه صورتها با اعتقاد عدالت نماز صحیح است واعاده لازم نیست، چون امر مقتضی اجزاست وفحوی از آنچه دلالت می کند بر ظهور امام فاسق بلکه کافر یا بیطهارت. که در همه صورتها نماز صحیح است.

۲۸۹- سوال:

۲۸۹- سوال: هر گاه جماعتی مقلد مجتهدی (که قایل به ترک جمعه اجتهادا یا احتیاطا باشد) باشند وبعد بر خوردند به مجتهدی که جمعه را افضل فردین واجب تخییری، داند واین مجتهد را به گمان خود، اعلم دانند ویا اینکه قوت ظن در جانب قول این مجتهد به تقریب موافقت بسیاری از مجتهدین عصر، حاصل شود جمعه میتوانند گزارد یا نه؟ وبر تقدیر تساوی مجتهدین، کسی که تقلید نموده به مجتهد اول (قایل به حرمت یا قایل به ترک احتیاطا) همچو شخصی احتیاطا جمع بین الصلوتین، به تجویز مجتهد دیگر می تواند نمود یا نه؟

جواب:

جواب: اولاً- باید دانست که تخییر مکلف مابین تقلید احد مجتهدین متساوین، از باب تخییر ما بین خصال کفاره نیست که یک مکلف هر وقت خواهد یکی از خصال را اختیار کند ومی تواند که در عوض قضای یک روزه اختیار اطعام کند ودر دیگری صیام شهرین وهکذا. بلکه از باب تخییر مجتهد است ما بین امارتین متعارضتین متساویتین که بنا را به هر کدام گذاشت لازم است عمل به آن، وعدول نمی تواند کرد، مگر با ظهور رجحان مرجوح، در نظر او بعد از آنکه اختیار آن اماره دیگر کرده بود. مقلد هم هر گاه بنا را به عمل به قول مجتهد معینی گذاشت ودر مسئله خاصه عمل به قول او کرد نمی تواند

عدول کرد مگر بعد از ظهور ارجحیت مجتهد دیگر. خلاصه هر چند علما گفته اند که بعد از عمل به قول مجتهدی عدول نمیتوان کرد در همان مسئله به دیگری مگر با موت او، یا تغییر رأی او یا ظهور فسق او، ولیکن این سخن بر اطلاق خود باقی نیست، زیرا که دلیل در آن مسئله همان است که از باب اختیار احد امارتین مجتهد است در ادله شرعی، و این دلیل همچنانکه در امارتین مجتهد، بعد از تبدیل به رجحان اماره دوم تمام نیست و رجوع می کند به ارجح، مقلد هم باید چنین باشد. و بدان که این سخن در وقتی است که مجتهد اول، حکم صریح کند به ترک جمعه مطلقا ولو من باب الاحتیاط، ولیکن هر گاه فتوی او حرمت باشد، به این معنی که تکلیف خود را نماز جمعه فقط داند به عنوان بت نه این که از باب احتیاط هم جایز نباشد، پس امر آسانتر خواهد بود.

۲۹۰- سوال:

۲۹۰- سوال: هر گاه جمع فیمابین جمعه و ظهر، احوط شد نه واجب، آیا جمع نمودن چنانچه موجب کلام و غیبت فیمابین الناس شود، آیا ترک نمودن در این صورت ارجح است یا نه، بلکه آیا به سبب خوف ملامت، ترک عبادت بی صورت است یا خیر؟

جواب:

جواب: هر کس غیبت می کند خود معصیت کرده و طاعت خود را به آنها داده عوض غیبت (ارایت الذی ینهی عبدا اذا صلی). و به این جهت نمیتوان ترک احتیاط کرد.

۲۹۱- سوال:

۲۹۱- سوال: هر گاه مأموم قبل از امام تکبیر بگوید به اعتقاد اینکه امام تکبیر گفته است و بعد ظاهر بشود که امام، تکبیره الاحرام نگفته بود، آیا نماز مأموم در این صورت باطل است یا باید قصد انفراد نموده، نماز را تمام نماید؟

جواب:

جواب: نماز باطل است و قصد انفراد نفعی ندارد، خصوصا در وقتی که در حال رکوع متذکر شود هم باطل است، چون به نیت اقتدا داخل شده بود و شکی نیست که نماز جماعت و نماز فرادی دو نوعند از نماز ظهر و متباینانند و گاه است که تباین به محض نیت حاصل می شود، مثل نماز صبح و نافله آن و صبح استیجاری، که میانه آنها

تباين است و تمايز به محض نيت است. و اين از قبيل آن نيست كه نماز در مسجد كردن مستحب است كه اين استحباب، امر خارج مقارن عبادت، است نه داخل در ماهيت، پس هر گاه كسي به اعتقاد اين كه آن موضع مسجد است شروع كرد به نماز از براي ادراك فضيلت نماز در مسجد و در بين نماز معلومش شد كه آنجا مسجد نيست، اينجا نماز صحيح است چون در مسجد بودن جزء ماهيت نيست. و به هر حال محض نيت جماعت منشأ حصول تباين مي شود واحد متباينين موجب امثال از ديگري نمي شود و از اين جهت است كه در مواضع عدول از نمازي به نماز ديگر، اقتصار ميكنيم به مورد نص. و ظاهر اين است كه مسئله از غايت وضوح محتاج به بيان نيست و اين كه در اول وهله، مكلف مخير است ما بين نماز جماعت و فرادي و جماعت افضل فردين است، لازم نميآيد كه بعد از دخول در احد فردين به آن تخيير باقى باشد. خصوصا در وقتی كه بتوان اين را آن كرد به سبب حصول مميزات خارجتا در خارج.

۲۹۲- سوال:

۲۹۲- سوال: در دو ركعت آخر، آيا بر مأوم لازم است ذكر يا قرائت يا نه؟ و هر گاه لازم باشد عمدا يا جهلا ترك نمايد، نماز او باطل است يا صحيح؟

جواب:

جواب: احوط بلکه اظهار اين است كه ترك نكند قرائت يا ذكر را به اينكه ساكت بماند و احوط بلکه اظهار اين است كه قرائت را ترك كند، خصوصا در نماز جهريه و اکتفا به ذكر كند و احوط اين است كه به مطلق ذكر اکتفا نكند، اگر چه اظهار كفايت آن است بلکه بهتر آن است كه تسيحات اربع بگويد و آن را هم سه مرتبه بگويد.

۲۹۳- سوال:

۲۹۳- سوال: هر گاه مأوم در ركعت آخر به امام نرسد و قرائت بر او واجب باشد و وقت او وفا ننمايد كه قرائت را تمام نمايد، متابعت امام نمايد يا قصد انفراد نموده، قرائت را تمام نمايد؟

جواب:

جواب: هر گاه مظنه دارد كه وقت، وفا مي كند به حمد و سوره يا به حمد تنها، شروع كند به خواندن و هر گاه در بين قرائت، امام به ركوع رود، حمد را تمام كند و ملحق شود به امام، هر چند ركوع را با او در نيابد و هر گاه جزم دارد يا مظنه دارد كه

حمد را در نمیاید قرائت را ترک کند و متابعت امام کند.

۲۹۴- سوال:

۲۹۴- سوال: آیا مأموم در بین رکوعات نماز زلزله ملحق به امام می تواند شد یا نه؟ و بر تقدیر جواز به چه نحو تمام نماید؟

جواب:

جواب: هر گاه رکوع اول را با امام در نیابد آن رکعت از او فوت شده، ولیکن افضل این است که باقی رکوعات را به امام بکند با سجود و بعد از آنکه امام برخاست اقتدا کند و یک رکعت را با او بکند و رکعت دیگر را با خود بکند و هر یک از رکوعها، رکن نماز است.

۲۹۵- سوال:

۲۹۵- سوال: شک رکوعات نماز زلزله به منزله شک در افعال است یا شک در رکعات است؟

جواب:

جواب: به منزله شک در رکوع است، مگر در شک ما بین رکوع پنجم و ششم که میگردد به شک میان یک رکعت و دو رکعت و نماز باطل می شود.

۲۹۶- سوال:

۲۹۶- سوال: نماز زلزله در هر زمینی که واقع شده بر اهل همان واجب است یا بر هر کسی که زلزله را شنیده است، هر چند در آن زمین نباشد.

جواب:

جواب: ظاهر این است که بر اهل همان زمین واجب است نه غیر آن، چنانکه مقتضای عقل و تبادل از اخبار و علتی که مستفاد می شود از آنها، که آن حصول خوف و فزع است.

۲۹۷- سوال:

۲۹۷- سوال: هر گاه مستحبات نماز، بر وجه فاسد واقع شود، مثل اینکه فقره ای را غلط بخواند یا اینکه العیاذ بالله در کیفیت قرائت آن فقره سمعه نماید آیا نماز صحیح است به اعتبار اینکه جزء ماهیت و شرط آن نیست یا باطل است به اعتبار تعلق نهی به خارج مقارن و او موجب فساد است؟

جواب:

جواب: هر گاه غلط بخواند در حکم کلام آدمین می شود که عمد آن به دو حرف یا زیاده باطل است و سهو آن موجب سجده سهو و هر گاه قصد ریا و سمعه کند، پس در آن اشکال است، زیرا که هر چند از ذکر مطلوب در نماز محسوب نیست به سبب فقد نیت ولیکن داخل مطلق ذکر می شود، پس باطل نباشد و چون متبادر از ذکر قرآن و دعایی

ص: ۱۳۰

که در نماز تجویز شده، غیر از آن ذکر و دعایی است که به قصد ریا شود، پس فعل لغوی می شود و داخل کلام آدمین هم نیست که در کثرت و وحدت تکلم درج کنیم و اظهر در این صورت می گوئیم که اگر فعل کثیر به آن عمل می آید مبطل می باشد والا فلا. و تحقق فعل کثیر در اذکار مستحبه نادر است، بلی در مثل قنوت طولانی که به قصد ریا و سمعه بخواند ممکن است تحقق فعل کثیر، و از اطلاق کلام شهید در ذکری بر می آید الحاق آن، به فعل کثیر. بلکه ظاهر اطلاق کلام آن شامل، اذکار و قرائت واجبه هم هست. و باید دانست که خواه ذکر واجب و خواه ذکر سنت به سبب قصد ریا و سمعه خصوص آن ذکر، دیگر معنی به نیست و امثال به آن حاصل نمی شود و کلام در این است که با وجود اعاده آن ذکر، بر وجه صحیح، آیا فعل آن ذکر، به قصد ریا مبطل است یا نه، و اینجاست که آن را از فروع فعل کثیر می شمیریم و باطل میدانیم، بر فرض تحقق و کثرت. و دور نیست که کلام در واجب هم مثل مستحب باشد، چنانکه مقتضای اطلاق کلام شهید است. پس بطلان نماز در وقتی است که به همان جزء اکتفا کند، چون نهی در جزء عبادت، مستلزم فساد است و علامه در تحریر حکم به بطلان کرده، در صورتی که بعضی از اقوال نماز، یا بعض افعال آن را به قصد ریا کند. و لکن ظاهر این است که مراد او هم صورت اکتفایی به همان قول و فعل ریایی، باشد و در صورت اعاده، او هم قایل به تفصیل باشد. و این باید در غیر جایی باشد که صورت رکن متعدد باشد که در آنجا مطلق تکرار مبطل می شود و نفعی ندارد. و نیز بدان که هر گاه بنا را در صحت و بطلان بر تحقق فعل کثیر گذاریم همان اشکال به هم میرسد در صدق فعل کثیر، زیرا که آنچه دلیل بر آن قائم است که مبطل نماز باشد، آن فعلی است که به سبب کثرت، ما حی صورت صلوه باشد که در عرف متشرعه بگویند که آن نماز نمی کند و آن در مثل اذکار و قرائت و دعا مشکل است و مگر " فرض " و " تقدیر " یعنی در عرف متشرعه باید گفت که هر گاه اهل عرف مطلع شوند

بر این که این شخص به قصد ریا کرده و این قدر طول داد و این از نماز بیرون رفت. به هر حال شکی نیست که در صورت تحقق فعل کثیر بر فرض وتقدير، احوط بلکه اظهر بطلان است، هر چند اکتفا به آنچه کرده، نکرده باشد و تکرار کرده باشد.

۲۹۸- سوال:

۲۹۸- سوال: چه میفرمایند بخصوص در باب شانه ای که بعضی از دندانانهای آن را به سریشم چسبانیده اند و میگویند که سریشم از امعاء و روده سگ (۱) ماهی است که حرام است، آیا شانه پاک است و هر گاه با کسی باشد در وقت نماز کردن، نماز او صحیح است یا نجس است شانه، و نماز باطل است یا نجس نیست شانه، و در او نماز جایز نیست هر گاه با کسی باشد؟

جواب:

جواب: مردار سگ ماهی نجس نیست، هر چند حرام گوشت باشد، ولکن اجزاء حیوان غیر مأکول اللحم هر چند مذکی باشد و همراه باشد با انسان، صحت نماز با آن مشکل است، بلکه اظهر بطلان (۲) است به غیر مستثنیات: جزو انسان و مگس و زنبور و امثال آنها.

۲۹۹- سوال:

۲۹۹- سوال: مأموم در وقتی رسید که امام در رکوع باشد، چون تکبیر گوید که ملحق شود، امام برخیزد. مأموم به همان حال می تواند ذاکرا بماند تا به رکوع رکعت دیگر ملحق شود به امام، و هر گاه در وقتی که به رکوع رود، در حال رفتن که هنوز به حد رکوع نرسیده امام برخیزد و راست شود، می تواند به همان رکوع که خود کرده، در سجود ملحق به امام شود و آن را رکعت اول خود قرار دهد یا آنکه قصد انفراد کند و نماز خود را تمام کند؟ -

جواب:

جواب: دلیلی بر جواز هیچیک (از باقی ماندن ذاکرا در صورت اولی و اکتفا به همان رکوع و لحوق به امام در سجود و محسوب داشتن آن به رکعتی) در نظر نیست..

ص: ۱۳۲

۱- سریشم از ماده گیاهی بنام " سریش " ساخته می شود و نوع دیگری از سریشم که نجاران و درودگران از آن استفاده میکنند از آمیزه ای از گیاه مذکور و انساج ماهیهای حرام گوشت (نه فقط سگ ماهی) ساخته می شود و مراد سؤال کننده همین نوع سریشم است.

۲- آیا پس از ترکیب با مواد دیگر مشمول " استهلاك " نمی شود؟ و باز هم مصداق " جزء حیوان غیر مأکول " است؟ البته جای سخن هست خصوصا اگر به وسیله جوشانیدن مشمول " استحاله " گردد.

همچنین دلیلی بر جواز قصد انفراد نیست و در این صورت، ظاهر این است که نماز باطل می شود. بلی بعد از ترک آن اقتدا، سخن در این پیش می آید که آیا جایز است که ثانیاً تکبیر احرام بگوید به قصد اقتدای با امام در باقی رکعات که رکعت ما بعد امام، رکعت اول باشد و محتاج به تجدید تکبیر برای رکعت ثانیه نباشد یا نه، اشهر و اظهر عدم جواز است، بلی اشهر و اظهر استحباب تکبیر و دخول با امام است در سجده و ما بعد به جهت ادراک فضیلت، ولکن اکتفا به همان تکبیر نمی کند و بعد قیام امام، تجدید تکبیر می کند. و بعضی قایلند که جایز است اکتفا، و زیادتی رکن مغتفر است و این قول ضعیف است.

۳۰۰- سوال:

۳۰۰- سوال: کسی یقین دارد که بعد از شروع به بسم الله، که قصد یکی از سوره های حمد و توحید کرده و نداند کدام بوده، چه حکم دارد؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که در ثانی الحال باید یکی از آنها را معین کند و تجدید بسم الله، به قصد آن کند و آن سوره را بخواند و جایز نیست سوره دیگر غیر آنها بخواند، چون جایز نیست عدول از این دو سوره به غیر آنها. و بر این صادق است جز ما که شروع در یکی از آنها کرده، چون بسم الله جزء هر سوره می شود هر گاه به قصد آن بخواند. پس عدول به غیر آنها نمی تواند کرد، هر چند ظاهر اخبار این است که از هر یک از این دو سوره هم به دیگری جایز نیست، پس اشکال وارد می آید به اینکه گاه هست در اول قصد یکی معین از این دو کرده بود و اینکه الحال تعیین می کند غیر آن باشد، ولکن متبادر از اخبار آن صورتی است که میداند که کدام را می خواند نه صورت شک. اگر بگویی که بنا بر این جایز خواهد بود عدول به سوره دیگر غیر از این دو سوره نیز، چون گفتی که متبادر صورت علم است و مفروض در اینجا عدم آن است، یعنی متبادر از عدم جواز عدول از احدهما به غیرهما نیز صورتی است که جازم به احدهما معینا باشد لا باحدهما لا بعینه. گوییم که این تبادر ممنوع است و عدول بر خلاف اصل است، غایت امر، این است

ص: ۱۳۳

که اجمال در مخصص حاصل شود و با وجود اجمال، عام از حجیت خود ساقط می شود در قدر اجمال، پس تکیه به عموم جواز عدول نمیتوان کرد، با وجود اینکه می گوئیم که در اینجا هر چند جازم به احدهما هست، ولکن شکی ندارد که اگر عدول به غیرها کند از احدهما به غیرها کرده به خلاف صورت تردد مابین احدهما، که در اینجا هر گاه اختیار احدهما کند جزم به عدول از احدهما به آن دیگر نیست، زیرا که گاه هست که همان سوره از احدهما را که قصد کرده بود، باز همان را بخواند. پس این دو سوره در اینجا به منزله جمیع سوره است، در جایی که متردد باشد میان همه سوره های قرآن، زیرا که در اینجا هم می گوئیم که جایز بود از برای او که یکی از این دو سوره بخواند و بسم الله گفت و معلوم نیست به قصد کدام گفته، همچنانکه در آنجا جایز بود که هر یک از سوره قرآنی بخواند و بسم الله گفت و معلوم نبود که کدام را قصد کرده، پس چنانکه در آنجا جایز است تجدید به قصد هر سوره ای به مجرد احتمال عدم قصد یکی از سوره ها در اینجا هم جایز است تجدید بسم الله و خواندن احدهما، چون علم ندارد که همین را که حالا می خواند غیر آن بود که قصد کرده بود، زیرا آنچه جایز نیست عدول از احدهماست به غیر آن جزما، است و در اینجا معلوم نیست عدول، بلکه محتمل است همان سوره که قصد کرده بود، همان را الحال اختیار کرده.

۳۰۱- سوال:

۳۰۱- سوال: زید، عالم است به اینکه هر گاه در بلدی سی روز مترددا بماند بعد از آن باید نماز را تمام کند، و دو ماه اتفاق افتاده که مترددا در بلدی مانده و نماز را در این مدت دو ماه قصر کرده و ملتفت بر این مطلب نشده که باید تمام کند، یعنی علم به مسئله داشته و علم هم داشته که دو ماه مانده و از مسئله ذهول داشته، الحال التفات به هم رسانیده، آیا قضای نمازهای بعد از سی روز، بر او واجب است یا نه؟

جواب:

جواب: بلی واجب است قضای نمازهای بعد از سی روز و همچنین است هر گاه قصد اقامه ده روز بکند و فراموش کند و قصر کند که واجب است اعاده در وقت و در خارج وقت. و این مثل مسافر نیست که هر گاه سهوا تمام کند بر او لازم است اعاده در وقت. و در خارج وقت بر او قضا نیست علی الاظهر.

ص: ۱۳۴

و آنچه از کلام فقها در نظر هست در این، عبارت ذکری است که گفته است: لو صلى المسافر قصرا ثم تبين انه في موضع سماع الاذان او رؤيه الجدار لم يجز، لان فرضه التمام فان كان لم يأت بالمنافى اتمها واجزات على الاقرب لان نيه جمله الصلوه كفيه ولو نوى المقام عشرة فقصر ناسيا فكك ولو قصر جاهلا فالاقرب انه كالناسي وقال الشيخ نجيب الدين (۱) بن سعيد (ره) فى جامع الشرايع لا- اعاده عليه ولعله لانه بنى على استصحاب الواجب وخفاء هذه المسئلة على العامى و لما رواه منصور بن حازم عن الصادق (عليه السلام) قال سمعته يقول اذا اتيت بلده فازمعت المقام عشرة ايام فاتم الصلوه فان تركه رجل جاهل فليس (۲) عليه اعاده. وربما يحمل الضمير فى " تركه " على القصر للمسافر وان لم يجز له ذكر فى الروايه لانه قد علم ان الجاهل معذور فى التمام. وهر چند شهيد (ره) متوجه ما بعد ثلاثين متردد نشده، ولكن در مأخذ مسئلة فرقى فى ما بين آن واقامه عشرة نيست و مأخذ، همان عدم حصول امتثال است وقياس به مسافر جايز نيست. واما آنچه اقرب شمرده در جواز اتمام هر گاه متذكر شود بعد دو ركعت، در وقتى كه منافى نماز به عمل نيامده باشد، پس اين در نظر حقيير خالى از اشكال نيست و دليلى از براى جواز عدول در اينجا نيست. واما آنچه از صاحب جامع نقل کرده كه جاهل در اين مسئلة معذور باشد، پس آن نيز مشكل است، زيرا كه آنچه مسلم است در معذوريت جاهل به قصر، در اصل مسئلة وجوب قصر است در سفر، نه در فروع مسئلة بعد از علم به اصل مسئلة خصوصا در اينجا كه اين داخل مسئلة جهل به وجوب تمام، است نه جهل به قصر. .

ص: ۱۳۵

-
- ۱- شيخ ابو زكريا، نجيب الدين يحيى بن احمد بن يحيى بن الحسن بن سعيد الهذلى، ولادتش در كوفه سال ۶۰۱ و وفاتش در حله سال ۶۹۰ وى پسر عموى شيخ ابو القاسم نجم الدين معروف به " محقق " صاحب " شرايع "، است.
  - ۲- وسائل: ج ۵ ص ۵۳۰ - ابواب صلوه المسافر باب ۱۷ ج ۳.

و حملی که از برای روایت کرده اند که مراد معذوریت در جاهل به وجوب قصر باشد از برای مسافر، هر چند بعید است از لفظ، اما وجهی است در جمع بین الادله و باکی نیست، زیرا که روایت مقاومت نمی کند با دلیل عدم صحت، چون سند آن ضعیف (۱) است به سبب موسی بن عمر که مشترک است ما بین ثقه و غیر ثقه، بلکه ظاهر این است در اینجا، موسی بن عمر بن یزید بن ذبیان صیقل است به قرینه روایت سعد بن عبد الله از او و آن ثقه نیست.

۳۰۲- سوال:

۳۰۲- سوال: در خصوص پارچه حریر که در سر قصب (۲) و الیجه (۳) میافند و در بریدن زیاده بر چهار انگشت به رخوت میافتد، چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: اظهر صحت نماز است در آن، به دلیل اصل وعدم تبادر این از اخبار منع، وعدم احتمال دخول این در حریر که در اخبار، تجویز آن نشده.

۳۰۳- سوال:

۳۰۳- سوال: در مرشد العوام فرموده اند که سجده سهو را مقدم بر اجزای منسیه نمایند، چنین است یا خیر؟

جواب:

جواب: چنین است، دلالت می کند بر آن اخباری که دلالت می کند بر اینکه وجوب آن فوری است و مؤید این است بعضی اخباری که دلالت دارد بر اینکه قبل از سلام باید کرد، هر چند اظهر و اشهر این است که محل او بعد از سلام است و دلالت می کند بر این .

ص: ۱۳۶

۱- دلیل این سخن معلوم نیست به سند حدیث توجه فرمائید: عنا (محمد بن یعقوب عن محمد بن یحیی) عن موسی بن عمر، عن علی بن نعمان، عن منصور بن حازم. همه این سلسله سند توثیق شده اند، موسی بن عمر را نجاشی در صفحه ۲۸۹ رجالش و علامه در صفحه ۸۱ خلاصه الرجال واردیابی در ج ۲ ص ۲۷۸، توثیق کرده اند. مرحوم میرزا میان وی و موسی بن عمر بن یزید اشتباه می کند که توثیق نشده است در حالی که فرد مورد بحث ما موسی بن عمر بن بزیع مولى منصور است که محمد بن یحیی از او نقل روایت می کند. ولی از موسی بن عمر بن یزید، محمد بن احمد بن یحیی نقل حدیث می کند و این دو با هم فرق دارند. البته هر دو " موسی بن عمر " از اصحاب امام رضا (علیه السلام) هستند، بنابر این فرمایش میرزا: " مشترک است ما بین ثقه و غیر ثقه " به قول خودش صورتی ندارد و کاملاً مشخص است که مراد " موسی بن عمر بن بزیع " است بدلیل نام " محمد بن یحیی " و نام " منصور " در سند حدیث و اساساً نام " سعد بن عبد الله " در این حدیث نیست.

۲- در ذیل مسئله ۲۷۳ توضیح داده شد.

۳- در ذیل مسئله ۲۷۳ توضیح داده شد.

نیز خصوص روایت (۱) علی بن ابی حمزه در خصوص سجده سهوی که از برای تشهد منسی باشد که دلالت دارد بر تقدیم آن به قضای تشهد.

۳۰۴- سوال:

۳۰۴- سوال: با چکمه نماز گزاردن چه صورت دارد که پاشنه بلند باشد؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که صحیح است به جهت اصل وصدق قیام وعموم واطلاق وترک استتفصال در احادیثی که دلالت دارند بر جواز نماز با چکمه.

۳۰۵- سوال:

۳۰۵- سوال: پارچه ای که بیافند وتاره اش ده یک نخ باشد وبافه اش ابریشم، با آن نماز گزاردن چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که هر گاه ده یک خلیط باشد هم کافی باشد، چون در عرف صادق است که حریر محض نیست، بلکه مخلوط است.

۳۰۶- سوال:

۳۰۶- سوال: تدثر به حریر جایز است یا نه؟ وتدثر بالاپوش ومانند آن را شامل است یا نه؟

جواب:

جواب: مراد از " تدثر " را نمیفهمم. اگر مراد " دثارت " مقابل " شعار " است که جوامه (۲) فوقانی است، چنانکه شعار جامه ملاصق بدن است. اشکال در حرمت آن از برای مرد نیست وظاهر این است که بالاپوش مثل عبا وردا هم چنین است واگر مراد از تدثر، التحاف است مثل لحاف حریر، پس هر چند صریحی در کلام فقها و اخبار در نظر نیست، لکن حرمت، متبادر از اخبار وفتاوی نمی شود، چون ظاهر از آنها حرمت لباس پوشاکی است نه مثل لحاف، واما فرش ومتکا وامثال آن، پس اظهر واشهر جواز است، بلکه صحت نماز است بر روی آن ودلالت می کند بر آن، بعض اخبار معتبره نیز.

۳۰۷- سوال:

۳۰۷- سوال: قنوت در صلوه شفع: آیا دلیل عامی در او به نظر شریف رسیده یا نه؟

جواب:

جواب: عمومات اخبار صحیحہ دال است بر این کہ قنوت در هر نمازی در رکعت دوم .

ص: ۱۳۷

۱- وسائل: ج ۵ ص ۳۴۱، ابواب الخلل، باب ۲۶ ج ۲.

۲- جامه، یا: جمع جامه - در ذیل مسئله شماره ۲۶۵ نیز دیدیم کہ " رخت " با صیغہ " رخت " جمع بسته شده بود.

است قبل از رکوع وخصوص روایت رجاء (۱) بن ابی ضحاک در عمل حضرت رضا (علیه السلام) در راه خراسان دلالت بر ثبوت قنوت دارد در شفع، ولکن صحیحه عبدالله بن سنان (۲) دلالت دارد بر اینکه قنوت در وتر، در رکعت ثالثه است قبل از رکوع، به ضمیمه اخبار صحیحه و معتبره بسیار که دلالت دارند وتر، نام سه رکعت است. و بعض متأخرین علما، تصریح به سقط قنوت شفع کرده اند و مصرحی به ثبوت آن بخصوصه در نظر نیست وروایت رجاء هم ضعیف است و آن اخبار صحیحه عامه هم بیش از این دلالت ندارند که قنوت، قبل از رکوع است نه اینکه در هر دو رکعتی قنوتی هست، بلی در اخبار دیگر که در ذکر "قبل از رکوع" [نیستند] (بلکه دلالت دارند بر اینکه در هر نماز قنوت است در هر فریضه و نافله) دلالت به عنوان عموم است. و به هر حال، عمل حقیر در ترک قنوت است.

۳۰۸- سوال:

۳۰۸- سوال: کاردی که دسته اش استخوان مجهول الحال باشد در نماز چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: اظهار صحت است، اگر چه احوط، اجتناب است.

۳۰۹- سوال:

۳۰۹- سوال: احتیاط در ظهر جمعه چیست؟ آیا جمع بین صلواتین است یا ترک جمعه و اتیان ظهر، بنا بر عدم وجوب عینی جمعه و هر گاه جمع، احوط باشد، آیا احتیاط به مباشرت فقیه است یا بمن جاز له الامامه حاصل می شود و در صورت تحقق احتیاط به مباشرت فقیه، آیا تفقه در بعضی مسائل بنا بر جواز تجزی اجتهاد، کافی است یا نه؟

جواب:

جواب: احتیاط در جمع بین صلواتین است، هر چند قایل به وجوب عینی باشیم، زیرا که مفروض این است که در وجوب عینی هم دلیل آن یقینی نیست بلکه ظنی است، پس دلیل بر حرمت آن نیست، واما دلیل جواز (بلکه استحباب) همان ادله احتیاط است.

ص: ۱۳۸

۱- بحار الانوار ج ۴۹ ص ۹۵ - ۹۱، حدیث طولانی - ونیز - مسند الامام الرضا ج ۱ ص ۴۴ - ۴۰، وعیون الاخبار ۲ - ۱۸۰، رجاء بن ضحاک از طرف مأمون مأمور بود که امام را از مدینه به مرو آورد، چندان اعتنائی به حدیث او نمیکنند.

۲- وسائل: ج ۲ ص ۹۰۰، ابواب قنوت باب ۳ ج ۲.

چون محتمل است که در نفس الامر مطلوب باشد و مطلوبات شرعیه مشتمل است بر مصالح و آن مصلحت، گاه هست که رافع ناخوشی بعضی معاصی شود، چنانکه ان الحسنات یذهبن السيئات، دلالت بر آن دارد. پس بنا بر قول به وجوب عینی یا تخییری می تواند جمعه را به قصد وجوب کند و ظهر را به قصد استحباب، نظر به ادله احتیاط. واحتمال حرمت به جهت تشریح و بدعت، مدفوع است به اینکه بدعت عبارت است از: ادخال ما لیس من الدین اوشک انه منه فی الدین بقصد انه من الدین لا باتیان ما یحتمل منه ان یکون منه رجاء ان یکون منه. وعلت منصوصه در بعض اخبار نماز احتیاط واجب، هم دلالت دارد بر آن، مثل قول صادق (علیه السلام): وان کان صلی اربعا کانت هاتان (۱) نافله. پس کسی که شک کرد میان سه و چهار، بنا را بر چهار میگذارد حتما و بعد از آن، نماز احتیاط می کند به جهت احتیاط، که اگر سه بوده است این عوض آن یک رکعت باشد والا نافله باشد، پس این علت و حکمت اقتضا می کند که احتمال نافله شدن، کافی باشد در جحان فعل که در این مقام بخصوص، واجب میباشد. و اشارات بر این مطلب بسیار است که نه این کاغذ وفا می کند و نه وقت. پس بنا بر قول به تحریم هم جایز خواهد بود کردن جمعه احتیاطا و ظهر را وجوبا، چون دلیل حرمت هم ظنی است و ادله که بر استحباب اعاده نمازهایی که از وجه صحیح باشد از باب احتیاط، قائم است، شامل اینها هست و شهید در ذکری بسیاری از آنها را نقل کرده. و بنا بر اینکه تردید در نیت ضرر نداشته باشد، چنانکه اظهر است، امر اظهر است. و چون در اصل نماز جمعه مباشرت فقیه یا اذن او احوط است (البته هر گاه میسر شود) آن هم احوط است، هر چند میسر نشود بجز تجزی. و ایضا اتیان به محتمل بعد اتیان به واجب، از باب احتیاط مشهور بین الاصحاب بلکه مجمع علیه است، چنانکه در قضای نمازها گفتیم و چنانکه گفته اند که در شک میان چهار و پنج بعد از عمل به مقتضای آن، احوط اعاده است و هکذا مما لا یعدو.

ص: ۱۳۹

لا- يحصى، وهمين شهرت هم كافي است بنابر مسامحه در ادله سنن، و بنابر مختار كه نيت مردد كافي است، هر دو را بقصد قربت كند، احوط خواهد بود. فان قلت لا يمكن الاحتياط في مسئلة صلوه الجمعة لتردها بين الوجوب عينا او تخيرا او حراما، فان قيل الاحتياط في فعل الجمعة، فيه احتمال فعل الحرام بل و ترك الواجب وهو الظهر ايضا، وان قيل الاحتياط في تركها وفعل الظهر، ففيه احتمال ترك الواجب عينا بل وفعل الحرام ايضا وهو الظهر. كما لا يمكن الاحتياط بالجهر بالبسملة في الصلوه الا خفاته لوجود القول بالحرمه و لا- بالاخفات لوجود القول بوجوب الجهر. وان قيل الاحتياط في الجمع بين الجمعة و الظهر ففيه احتمال ارتكاب الحرام. نعم يمكن الاحتياط لو كان القول بالحرمه مرجوحا في نظر المصلى بالظن الاجتهادي او بتقليد من ظنها كك فيمكن الاحتياط بالجمع بينهما على القول بعدم اعتبار نيه الوجه لانه ان كانت واجبه عينا في نفس الامر فقد فعلها وان كانت واجبه تخيرا فقد فعلها بخلاف ما لو كان القول بالوجوب هو المرجوح فلا يصح الجمع لاحتمال الوقوع في الحرام بفعلها فالاحتياط ح في ترك الجمعة واختيار الظهر. قلت: لا- نقول بان الاحتياط يحصل بالاثان باحديهما منفردة لما ذكرت ولكنه يمكن باتيانهما معا من باب الاحتياط كما يمكن الاحتياط في تكرار الصلوه الاخفاته والجهر، بالبسملة في احديهما والاخفات في الاخرى. واما ما ذكرت من لزوم الوقوع في الحرام على القول بالحرمه فهو موم، اذ لم يقل احد بان صلوه الجمعة من المحرمات بالذات كسرب الخمر واكل لحم الخنزير بل انما يقول ان الله تعالى اوجب على المكلفين في وقت الظهر اربع ركعات على من لم يكن مسافرا لا اذا حضر الامام و اجتمع الشرايط المعهودة، فيجب ح تبديل الظهر بالجمعه عينا ويحرم الظهر واما اذا غاب الامام واجتمع ساير الشرايط فهل يكون ايضا كك او يحرم فعلها، ح، لفقده بعض شروطها او يستحب و آتينا في هذه اقوال واختلف المجتهدون في ذلك واختار كل منهم بسبب رجحان دليله مذهباً من تلك المذاهب، اختياراً ظنياً اجتهادياً محتملاً لخلافه في نفس

الامر احتمالا- مرجوحا. فالقائل بالوجوب العيني يقول ان الاظهر عندي وجوب الاتيان بالجمعه وايضا في الخارج ولا يجوز عندي تبديلها بالظهر والاكتفاء به عنها. لا- انها لا يجوز الاتيان بالظهر معها احتياطا للخروج عن خلاف القائل بالحرمة، لعدم حصول الامتثال عنده الا- بفعل الظهر ففي الحقيقه لا- قائل بوجوب الاتيان بالجمعه لا بشرط ان لا يفعل معها الظهر احتياطا ولا بشرط ان يفعل معها. والقائل بالحرمة يقول ان الاظهر عندي ان الجمعه لا يسقط التكليف ويحرم الاكتفاء بها عن الظهر بل يجب الظهر لا بشرط ان لا يفعل معه الجمعه من باب الاحتياط خوفا عن خلاف الموجب عينا ولا بشرط ان يفعل معه، فالحرام عنده هو الجمعه المستقل في اداء التكليف، التي لا- يكون معها غيرها واما الاتيان بهما من باب الاحتياط مع الظهر فلم يعهد منه المنع عنه. والذي يقول بكونها افضل الفردين، فهو يقول ان الاظهر عندي كفايه الجمعه عن الظهر مع ارجحيتها ولكن لا بشرط ان لا يفعل معها الظهر اذا اختارها. ولا ينافي ذلك جواز الاتيان بالظهر معها احتياطا للخروج عن خلاف من يحرم الجمعه ولا يجعلها مسقطا عن الظهر فلا يلزم في شيء من ذلك الجمع بين الحرام والواجب في موضوع واحد ولا يلزم على المكلف كونه اما تاركا للواجب او فاعلا للحرام. واما ما نقل عن بعض الاصحاب حيث قال: بان الاحتياط في ترك الجمعه و الاقتصار على الظهر. فهو لا يدل على ان كل من يقول بالحرمة مراده انه لا يجوز صلوه الظهر معها احتياطا اذ لعل هذه القائل علم بسبب الاجماع المحقق او المستفيض، بطلان القول بالوجوب العيني وتردد الامر عنده بين الحرمة والتخير. ولا- ريب ان الا- حوط، ح، ترك الجمعه والاقتصار على الظهر لحصول الامتثال على القولين. فان قلت: ان القائلين بالوجوب العيني والحرمة قائلون بوجوب قصد الوجه في نية العبادات فكيف يتصور عنهم تجويز ان يفعل كليهما بقصد القربة من دون تعيين الوجه فالقول بالاحتياط والجمع بين الصلوتين لاجل العمل بالقولين وعدم الخروج من

مقتضيهما لا- يتم. قلت: لا- منافات بين القول بوجوب نيه الوجه وبين تجويز الاحتياط اذ مراد من يعتبر قصد الوجه ان من يعمل على وفق ما ترجح عنده بالدليل انه حكم الله ويفعله بظن الاجتهادى ويقتصر عليه فيجب ان يقصد ما اداه اليه ظنه وجوبا كان او ندبا او غيره من الوجوه. واما لو بنى على الاحتياط فان قدم مختاره مثل الجمعه على القول بالوجوب العيني فينويه على وفق مختاره وجوبا. ويفعل الاخر من باب الاحتياط ثم ياتي بالظهر وجوبا و كك القائل بكونها افضل الفردين، ينوى اولا الجمعه بانها افضل فردى الواجب ثم ياتي بالظهر ندبا. واما المتوقف المتردد بسبب تعارض الادله فان اختار احد الادله على ما هو مقتضى التخيير فى المتعارضين. فالمتعين عليه ما اختاره ويجرى فيه الكلام السابق. ومن لم يختار احد الادله المتعارضه وبنى على الاحتياط بالجمع فهو ايضا يقصد الامتثال بما وجد عليه فى ضمن الفردين فان جوزنا ذلك فهو ايضا عباده قصد بها الامتثال على هذا الوجه فوجهها ايضا متعينه. نظيره ما نقل عن بعض المتأخرين من القول بوجوبهما معا من باب المقدمه ليحصل ذو المقدمه وهو احد الامرين المتمكن من تحصيله باتيان الامرين فى ضمن المقدمه اذ قد يكون المقدمه من باب نفس ذى المقدمه ويتحصل بتحصيل المقدمه كمن فاته صلوه واحده لا يدري انها اى الصلوه فيأتى بثلاث صلوات او بخمسه، على القولين. ومثل من يأتى بالصلوه فى الجوانب الاربع عند اشتباه القبلة فهذه ايضا عباده ولها وجه يقصده المكلف. ويناسب هذا المقام عباده الا-جير اذا استوجر لعباده المندوبه فهو ينوى الوجوب عن فعل نفسه مع قصد استحبابه للمنوب عنه. والحاصل ان القول بلزوم قصد الوجه لا- يثمر فيما نحن فيه وانما يظهر ثمرته فيما لو قلنا بان النيه هو المخاطر بالبال وعلم المكلف بوجه العباده، ولا يخطر فيكتفى بقصد التقرب. وفيما لم يعلم بدخول الوقت ويريد الطهاره وفيما لم يعلم بطلوع الشمس و يخاف فوت الوقت بسبب التجسس فى نيه الاداء والقضاء وفيما تعارض الادله ولم بين

على احدهما كمن اشتبه عليه وجوب غسل الجمعة. بل وفيمن ترجح عنده احد الطرفين وظن وجهه لكن يكتفى بقصد القربه لانه لم يتم عليه دليل على قصد الوجه. فالاحتياط فيما نحن فيه، ايضا عمل عليه وله نيه عليه ويجرى فيه حكم مسئله لزوم قصد الوجه وعدمه ايضا. ثم ان ما يدل على ان مراد ارباب الاقول في مسئله الجمعة انما هو وجوب الجمعة لا بشرط ان لا يفعل معها غيره على القول بالعينه. ووجوب الظهر وحرمة الاستقلال بالجمعه لا- بشرط ان لا- يفعل الجمعة مع الظهر على القول بالحرمة. وليس مرادهم ان من افتى بحرمة شيء لا- يتصور ان يفعل مع شيء آخر وان ذلك ينافى اعتبار قصد الوجه. انه لو لم يكن كذا لا تطوى باب الاحتياط اذا لاحكام الخمسه كلها متضاده واجتماع اثنان منها، محال وان كان وجوبا واستجابا، او حرمة وكراهه. وكك الصحه والبطلان متناقضان فلو ترجح في نظر المجتهد استحباب السوره مثلا والوجوب مرجوح عنده فيلزم ان لا يتمكن من الاحتياط بقراءة السوره اذ لا- يتمكن من قصد الوجوب الذي هو مختار القائل بالوجوب حتى يخرج عن خلافه. وكك ترك الجهر في القرائه في ظهر الجمعة على القول بالاستحباب اذ لا- يمكنه قصد وجوب الاخفات. لان الراجح عنده الجهر وكك الكلام في الصحه والبطلان كما تريهم يقولون بالاحتياط في الشك بين الاثني والثالث بالاعاده، ايضا مع العمل بما هو المشهور من البناء على الثالث وصلوه الاحتياط خروجا عن خلاف من قال بالبطلان. وكك في كثير من مسائل الشك بين الاربع والخمس حيث يجعلون الاحتياط في الاتمام والاعاده. ولا ريب ان في الاحتياط في جميع الموارد نوع تصرف وتغيير ففي مسئله السوره يتصرف باسقاط قصد الوجوب. وفي مسئله الجهر في ظهر الجمعة يتصرف باسقاط قصد وجوب الاخفات. ومن هذا القبيل لو صلى على محمد وآله كلما سمع اسمه الشريف خروجا عن خلاف من اوجب ذلك فان التصليه هذه ليس بقصد انها مستحب في نظره بل للخروج عن خلاف الموجب، مع انه يوجب قصد الوجوب وفي مسائل الشك يلاحظ ان مراد القائل بالبطلان انه لا يجوز الاكتفاء بتلك الصلوه ويحرم

اعتقاد استقلالها فى اءاء التكللف ولا فءرم له اءى التكللف لشفى اخر وفءم هءه من باب الاءءفاء واءاءءه لفسء بنفه الوءوب كما فعءءه القائل بالءلان. وهكءا من ءمله امءله الاءءفاء، الءمع بفن القصر والاءمام فى بعض مسائله و الءمع بفن الءفم بضربه والءفم بضرءفن فى كل واءء من المائفن. واما ما ذكرء من قولك " نعم فمكن الاءءفاء " ففه اولاء ان القوه والضعف فى نظر المءءهء لا- فوب نفى الاءءفاء بالنظر إلى نفس الامر كما عرفء، وءانفا ان مع قطع النظر عن القول بالءرمه ففءصل الاءءفاء بالاءفن بالءمعه فقط فاف ءافه إلى الاءفن بالظهر بعءه كما لا فءفى ولزوم التكرفر انما لفس الا من ءفه الءروج عن مءالفه القول بالءفرم وءالءا ان فى التراء ما بفن العفن والءففرى فضا لا نفرغ عن اءءمال الءفرم وان قطعنا النظر عن القول بءرمه الءمعه، لانه ان كان المرءء التراء ما بفن الوءوب ءفنا وءففر الوءوب رلءقنى فى نفسضعغان القائل به فقول انه ككء، فى نفس الامر ففعل الظهر مع الءمعه ءرام عنءه ولفس معنى العفن فى نفس الامر الا هءا فكفف فكون اءفانها مع الظهر مبرء للءمه عما فقول به هءا القائل ولا معنى للاءءفاء فى نفس الامر. وان كان المرءء التراء بفن ماهو واءب عفن ظاهرى فى نظر المءءهء القائل به، الءى لا فنافى ءءققه بانضمام الاءءفاءى، الءى منشاؤه اءءمال ءءاء المءءهء فى ظنه وان العمل بالقول بالءففر ءصل فى ظنه، فهءا بعفنه فءرى فى الصوره الاءفره اف كون المرءوب عنءه هو القول بالوءوب العفن فضا، اذا لمسلم من عءم الءواز انما هو فعل الءرام النفس الامرى الءى هو عبارة اخرى عن انءصار الوءوب فى الظهر وءرمه فره سواء فعل هءا الءفر الءى هو الءمعه منفرءه او مع الظهر. واما الءرمه الظاهرفه الءى هى مقءضى ظن المءءهء (وكلامنا انما هو ففها) فلا ءلفل على ءرمه ضم الظهر الفها من باب الاءءفاء ولفس فعله مسءلزم للوءوع فى الءرام النفس الامرى ومن ءلك ظهر انه لا فنفع التقففء بقوله على القول بعءم اعءبار ففه الوءه اء ءلك الءمع لا فسءلزم الاءفن بمقءضى القول بالوءوب العفن وان قلنا بعءم اعءبارها فضا، كما عرفء.

ومن جميع ذلك ظهر انه لو كان القول بالعينية مرجوحا عند المجتهد، تردد بين القولين الاخرين فالاحتياط في الجمع بين الصلوتين ايضا، لا الاقتصار على الظهر لان ضعف القول لا يوجب نفى احتمال صحته في الواقع. نعم لو حصل له القطع بطلان العينية فالاحتياط في الاقتصار على الظهر. كما اشرنا سابقا ولو حصل له القطع بطلان القول بالحرمة وتردد بين الاخرين فالاحتياط يحصل بفعل الجمعه فقط ولا يحتاج الى ضم الظهر. فلم يبق، ح، وجه للمنع عن الجمع بين الصلوتين الا توهم التشريع والبدعه و قد عرفت الجواب سابقا.

۳۱۰- سوال:

۳۱۰- سوال: در مسائل نماز در بعضی مسائل به قول مجتهدی ودر برخی به قول مجتهد دیگر (که مجتهدین هر دو یا هر سه عادلند) عمل بشود نقصی در مسائل نماز به هم میرسد یا خیر؟

جواب:

جواب: جایز است و موجب منقصتی در نماز نمی شود، هر گاه مخالفتی یا تجدید مجتهد (۱) سابق ندارد، مثلا جایز است که تقلید مسائل نماز را از یک مجتهدی بکند ودر وجوب نماز جمعه یا حرمت آن، تقلید مجتهد دیگر بکند و هم چنین مسائل نماز یومیه را از مجتهدی اخذ کرده و آنچه متعلق به نماز آیات است از دیگری بکند، یا این که تقلید مسائل را از یکی بکند ودر مسئله مواسعه و مضایقه قضا، تقلید دیگری. و همچنین مسائل نماز را از مجتهدی اخذ کرده ودر مسائل شک در رکعات تقلید دیگری بکند. مثلا میدانند که آن مجتهدی که از آن، مسائل نماز را اخذ کرده شک میان دو و سه را باطل میدانند و هنوز به آن عمل نکرده به سبب عدم حصول آن شک، الحال که شک کرد اختیار رأی مجتهد دیگری می کند که صحیح میدانند و بنا را به سه میگذارند، و هکذا. و هم چنین هر گاه تقلید مجتهدی کرد در نماز که وضو را با گلاب صحیح میدانند و.

ص: ۱۴۵

۱- منظور از این عبارت این است: جایز است با دو شرط: الف: توارد دو تقلید در یک مسئله اختلافی میان دو مجتهد پیش نیاید. ب: تقلید از مجتهد دوم در مسئله ای نباشد که قبلا در آن مسئله به قول مجتهد اول عمل کرده است.

هنوز عمل به آن نکرده، اتفاق افتاد که محتاج شد به گلاب وضو بسازد، الحال تقلید مجتهد دیگر می تواند کرد که صحیح نمی تواند و تیمم می کند و حال آن که مجتهد اول، تیمم را جایز نمی داند. و باید دانست که مجرد اینکه کسی بنا گذارد که فلان کس را تقلید کند، همین قدر کافی نیست در عدم جواز عدول به مجتهد دیگر، این که هر چه را به عمل آورده به قول مجتهد اول، از آن نمی تواند عدول کند به قول مخالف آن، خواه مخالفت صریح باشد مثل این که تقلید مجتهدی کرد در وجوب سوره بعد حمد، و به نیت وجوب خواند دیگر جایز نیست که تقلید مجتهدی کند که مستحب میدانند سوره را، و ترک سوره کند، خواه مخالفت صریح نباشد لکن مستلزم مخالفت باشد مثل این که تقلید مجتهدی کرد که سلام نماز را سنت میدانند و گاهی هم ترک کرد و بعد تقلید مجتهدی کرد که حدث قبل از سلام را مبطل نماز میدانست، زیرا که این قول به بطلان، مستلزم وجوب سلام است و آن مخالف با رای مجتهد اول است، و اما در عبادات مختلفه مثل اینکه مسائل نماز را از مجتهدی اخذ کرد و روزه را از دیگری و زکوة را از دیگری، پس در آن اشکالی نیست. و بدان که گاه هست که اشکال به هم میرسد در بعض شرایط عبادات در جایی که نبودن چیزی شرط صحت آن باشد، مثلاً پاک بودن جامه از نجاست، شرط صحت نماز است به این معنی که باید که جامه نجس نباشد، خواه متفطن این معنی باشد که این شرط به عمل آمده یا نه، مثلاً کسی جامه پاکی پوشیده و مشغول نماز می شود و هیچ متفطن این معنی نیست که عدم نجاست شرط است تا از نماز فارغ شود و نماز صحیح است، و اما اگر در بین نماز، نجاستی عارض شود لازم است از آن، هر گاه ممکن باشد با عدم حصول منافی، پس طهارت، هم شرط دخول در نماز است و همچنین شرط صحت نماز تا به آخر و بعضی از نجاسات معفو است جز ما و بعضی معفو نیست جز ما و بعضی مختلف فیه است، پس آیا معتبر در اینجا، حال اول دخول در عبادت، است یا مطلقاً؟

واما تقلید مجتهدی در اول وهله آن امر مختلف فیه، به این معنی که متفطن است که باید آن نجاست با او نباشد به تقلید مجتهد او و آن نجاست هم با او نیست نه اینکه بود و به تقلید مجتهد ازاله کرد و در بین عبادت آن نجاست طاری شد و بنا به رأی مجتهد دیگر معفو است، آیا در اینجا میتوان عدول کرد یا نه؟ مثلاً- در خون کمتر از درهم که در نماز معفو است و در طواف محل خلاف است پس اگر کسی مقلد مجتهدی است در حج که آن نجاست را معفو نمی داند و با احرامی پاک داخل طواف شد و در بین طواف مطلع شد به خون کمتر از درهم، آیا می تواند بنا را به رأی مجتهدی بگذارد که معفو میدانند یا نه؟ و به عبارت اخری، بگویند تا حال خلو از این نجاست را شرط میدانستم در مجموع و طواف دخولا و استمرارا، و حالا به تقلید مجتهد دیگر شرط نمیدانم. پس در این اشکال است از حیثیت اینکه قدری از طواف با شرط - به عمل آمده، پس جایز نیست عدول و از حیثیت اینکه ثمره عمل آوردن شرط، به فعلی حاصل می شود و مفروض این است که از او فعلی سر نزده است متفطن آن استمرار عدم ازلی هم نیست که به منزله فعل وجودی است، خصوصا اینکه در صورت فرض عدم احتیاج به قصد، دور کردن نجاست استمراری هم که مورد قصد او باشد به عمل نیامده، بلکه از باب اتفاق به جامه پاک احرام گرفته و دور نیست ترجیح ثانی، بلکه میتوانیم گفت که وجود این نجاست به منزله مبطل است نه اینکه عدم آن شرط صحت است. پس بنا بر این اگر فرض کنیم که متفطن به رأی مجتهد خود باشد که هر گاه عارض شود آن نجاست، یا مطلع شود بر آن، ازاله کند و بعد از عروض یا اطلاع بنا گذارد به رأی مجتهد دیگر و بگوید ناقض نمیدانم، چون تا به حال، عمل به مقتضای ناقض نکرده به رأی مجتهد اول. و این به خلاف آن است که تیمم کرد در حال فقد آب به تقلید مجتهدی که جایز نمی داند وضو را به گلاب و داخل طواف شد و در بین طواف، گلاب به هم رسید جایز نیست که عدول کند از رأی آن مجتهد به تقلید مجتهدی که تجویز می کند وضوی با گلاب را و تیمم را باطل میدانند و وضو به گلاب بسازد.

۳۱۱- سوال:

۳۱۱- سوال: اذا دخل المأموم فی الصلوه فی حال رکوع الامام فلما کبر واراد الرکوع رفع الامام راسه و، ح، فلا ریب فی عدم ادراکه الرکعه ولکنه هل تبطل صلوته

ص: ۱۴۷

راسا او يصح وعلى الصحه هل يتبعه فى السجدين ام لا بل يقوم ذاكرا حتى يقوم الامام او يجوز له قصد الانفراد وعلى التبعيه فى السجدين هل يستأنف التكبير ام يكتفى بالتكبير الاول؟

جواب:

جواب: لم اقف فى هذه المسئله على تصريح فى كلامهم والذى صرحوا به (بعد اتفاقهم على ادراك الركعه بادراك تكبيره الركوع بمعنى ان يكبر للاحرام منتصبا مع انتصاب الامام قبل الركوع وركع معه وان لم يدرك تكبيره الركوع واختلافهم فيما لو ادركه راعيا وان كان الاظهر فيه الادراك سواء كان فى صلوه الجمعه او غيرها و عدم الاعتداد بالركعه مع الشك فى ادراكه راعيا) انه هل يجوز الدخول معه اذا لم يدركه راعيا وان لم يحسب له بالركعه ام لا؟: اكثر الاصحاب على الاستحباب وهو الاظهر لدلاله روايه معاويه بن شريح قال: سمعت ابا عبد الله (عليه السلام) يقول: اذا جاء الرجل مبادرا والامام راعع اجزاته تكبيره واحده لدخوله فى الصلوه (١) والركوع. وزاد فى الفقيه بعد هذه الروايه: ومن ادرك الامام وهو ساجد كبر وسجد معه ولم يعتد بها ومن ادرك الامام وهو فى الركعه الاخيره فقد ادرك فضيله الجماعه ومن ادركه وقد رفع راسه من السجده الاخيره وهو فى التشهد فقد ادرك الجماعه وليس عليه اذان ولا اقامه ومن ادركه وقد سلم فعليه الاذان (٢) والاقامه. وروايه معلى بن خنيس عن الصادق (عليه السلام) قال: اذا سبقك الامام بركعه فادركته وقد رفع راسه فاسجد معه (٣) ولا تعتد بها. وتوقف فيه علامه فى المختلف للنهى عن الدخول فى صحيحه محمد بن مسلم (٤). وفيه ان المراد بالنهى فيها النهى عنه معتدا بها فى ادراك الركعه كما يفسره .

ص: ١٤٨

- ١- وسائل: ج ٥ ص ٤٤٢، ابواب صلوه الجماعه، باب ٤٥، ج ٤، توضيح: اين حديث هم از " معاويه بن شريح " وهم از " معاويه بن ميسره " روايت شده است. از متون رجال از جمله " جامع الروات اردبيلي " - ص ٢٣٨ ج ٢، و ص ٢٤٢ - بر ميايد كه هر دو يكي هستند: معاويه بن ميسره بن شريح قاضى معروف.
- ٢- من لا يحضره الفقيه: ج ١ ص ٢٦٥: طبع اسلاميه سنه ١٣٩٠ - ه. ق.
- ٣- وسائل: ج ٥ ص ٤٤٩، ابواب صلوه الجماعه، باب ٤٩، ج ٢.
- ٤- وسائل: ج ٥ ص ٤٤١، ابواب صلوه الجماعه، باب ٤٤، ج ٣.

صحيحته الاخرى وسيجيئى الاشاره اليهما فى المسئله الاتيه. ثم اختلفوا فى انه هل يكتفى بتلك التكبيره ويغترف زياده الركن او يجب استينافها اذا قام الامام، الاشهر الاظهر وجوب الاستيناف. لعدم دليل يمكن الاعتماد به فى اداء الواجب مع كون العباداه توقيفيه والروايتان اللتان اعتمدنا عليهما فى الاستحباب لا ينهضان دليلا على ذلك لضعفهما سنداً (1) واحتمال كون موضع الدلاله فى الاولى منهما من كلام الصدوق، وعدم ذكر التكبيره فى الثانيه وانما عملنا عليهما فى الاستحباب مسامحه فى ادله السنن. اذا عرفت هذا ظهر لك ان دخول صوره السؤال تحت مدلول الخبرين اولى بالمنع اذ غايه دلالتها انما هو اذا دخل مع الامام بعد ما رفع رأسه من الركوع او اذا كان فى السجود وصوره السؤال انما هو اذا دخل والامام فى الركوع ويكبر المأموم بظن ادراكه راكعاً فهو ينوى الاقتداء بهذه الركعه مع هذه التكبيره بخلاف مورد الروايتين فانه لا يمكن فيهما الاقتداء لاجل ادراك تلك الركعه بل المقصود فيها ادراك الاقتداء بالركعه الثانيه لاجل ركعته الاولى غايه الامر انه يدرك فضيله زايده على اصل الصلوه. واما احتمال القيام ذاكرا الى ان يلحقه الامام فهو خارج عن مقتضى الدليل رأساً. وكك احتمال العدول الى الانفراد لعدم الدليل لان ماهيه صلوه الجماعه والفرادى متغايرتان و انما الاعمال بالنيات وموارد جواز العدول تابعه للدليل وليس.

۳۱۲- سوال:

۳۱۲- سوال: كيف حال المأموم فى صلوه الايات اذا لم يدرك الركوع الاول؟

جواب:

جواب: الظاهر، انه لا فرق بينها وبين اليوميه فى ادراك الركعه بادراك الركوع اما قبله فاجماعاً واما بالثناء فعلى الاظهر. واما لو لم يدرك الركوع الاول فهل يجوز .

ص: ۱۴۹

۱- مراد سند حديث معاويه در " من لا يحضره الفقيه " و حديث معلی بن خنیس است كه در بالا مشخص گردید: حديث معاويه به دليل خود او ضعيف است زیرا وی توثيق نشده وليکن " ابن ابى عمير " از او نقل حديث می کند و این، می تواند موقعیت او را تقویت نماید. وسلسله سند حديث معلی بن خنیس بدین شرح است: وعنه (محمد بن الحسن عن محمد بن احمد بن يحيى) عن العباس بن معروف، عن صفوان، عن ابى عثمان، عن المعلی. ضعف این سند به دليل " ابى عثمان " است زیرا ابن ابو عثمان كه صفوان از او نقل حديث می کند مجهول وتوثيق نشده، است.

الدخول معه ام يصير الى قيام الامام للركعه الثانيه ففيه وجهان نظرا الى قوله تعالى " فاركعوا مع الراكعين " والحث على الاجتماع. والى عدم ورود النص فيه بالخصوص. وعلى الاول فهل هو لمحض ادراك الفضيله ولا يدرك به الركعه او هو اقتداء حقيقى ويدرك به الركعه؟ الاظهر الاول كما اختاره المحقق فى المعبر والعلامه فى جمله من كتبه وولده الفخر فى الايضاح والشهيد فى الذكرى وصاحب المدارك. واحتمل العلامه فى القواعد والتذكرة جواز الدخول معه فى هذه الحاله فاذا سجد الامام لم يسجد هو بل ينتظر إلى ان يقوم فاذا ركع الامام اول الثانيه ركع معه عن ركعات الاولى فاذا انتهى الى الخامس بالنسبه اليه سجد ثم لحق الامام ويتم الركعات قبل سجود الثانيه. لنا (مضافا الى الاصل وعدم انصراف ذلك من عمومات الجماعه ولان لها شرايط و حدودا خاصه لم يعلم تحققها فيه) صحيحه الحلبي عن ابي عبد الله (عليه السلام) قال (١): اذا ادركت الامام قد ركع فكبرت وركعت قبل ان يرفع رأسه فقد ادركت الركعه وان يرفع الامام رأسه قبل ان تر كع فقد فاتتك الركعه. وصحيحه الاخرى عنه (٢) قال: لا. وصحيحه محمد بن مسلم عن الباقر (عليه السلام) قال: قال لى: ان لم تدرك القوم قبل ان يكبر الامام للركعه فلا تدخل معهم فى تلك (٣) الركعه. ولا ينافى ذلك جواز الدخول مع عدم الاعتداء بالركعه كما اخترناه فى اليوميه ولا نضايق عن الدخول بقصد الاستحباب وادراك الفضيله هنا ايضا مسامحه فى ادله السنن كما يظهر من التحرير وغيره ويدل عليه ايضا ان الامام لا يتحمل شيئا غير القرائه وانما جعل الامام اماما ليأتم به والدخول معه فى هذه الحاله يستلزم احد المحذورين لانه ان ترك الركوع لم يصح لانه قد ترك ركنا ولا يسقط بفواته مع الامام كغيره، وان لم يتركه: ان تابع الامام فى السجود لزم زياده ركن وهو مبطل. والا لزم ترك متابعه الامام وانما جعل الامام اماما ليأتم به. .

ص: ١٥٠

١- وسائل: ج ٥ ص ٤٤٢، ابواب صلوه الجماعه، باب ٤٥ ح ٢.

٢- به شناسائى اين حديث موفق نشدم و گويا در عبارت متن سقطى هست

٣- وسائل ج ٥، ص ٤٤١، ابواب الجماعه، باب ٤٤، ج ٢.

ووجه الاحتمال الذى ذكره العلامة ما ذكره فى الايضاح من تحصيل فضيله الجماعة فى بعض الصلوه وجاز ترك المتابعه فى مواضع فليجز هنا للضرورة وهى كما ترى. بقى هنا احتمال اخر ذكره فى الذكرى وهو ان يأتى المأموم بما بقى عليه ثم يسجد ثم يلحق الامام فيما بقى من الركوعات. وليس فى هذا الا- التخلف عن الامام لعارض وهو غير قادح فى الاقتداء. واجاب عنه بأن قال: ان التخلف عن الامام يقدر فيه فوات ركن. فعلى مذهبه لا يتم هذا ومن اغتفر ذلك فأنما يكون عند الضروره كالمزاحمه ولا ضروره هنا. قال فح، يستأنف المأموم النيه بعد سجود الامام ويكون تلك المتابعه لتحصيل الثواب كما لو تابع فى اليوميه فى السجود المجرد من الركوع فظاهر المعبر انه يتابعه فى السجود ايضا فاذا قام الى الثانيه استأنف النيه. ثم ان هذا الكلام انما يجرى فى سعه الوقت فلو ضاق الوقت عن ذلك فلا- يدخل معه لانه معرض لفوت الواجب. الا- ان يق، باندرجه تحت قوله (عليه السلام) من ادرك ركعه من الوقت فقد ادرك الوقت ان تمكن من ادراك الركعه وهو تعتد بالركعه التى لم تشهد تكبيرها مع الامام خروجاً عن مقتضى عمومها فيما لو ادركه راعيا وبقى الباقي، ايضا مشكل (١). لان ظاهره فى صورته الضروره (كالحايض التى تطهر فى اخر الوقت بمقدار الطهاره وادراك ركعه) لا مطلقا.

٣١٢- سؤال:

٣١٢- سؤال: من صلى الفريضة فسهى وفعّلها بقصد النافله او بالعكس فهل يصح ام لا؟

جواب:

جواب: قال فى الذكرى لو نوى الفريضة ثم غيرت النيه لم يضر. ولو نوى التنفيل ببعض الافعال او بجميع الصلوه خطأ فالاقرب الاجزاء لاستنباع نيه الفريضة باقى الافعال فلا يضر خطأه فى النيه ولما رواه عبد الله بن ابي يعفور عن الصادق (عليه السلام) فى (٢) رجل قام فى .

ص: ١٥١

١- اى القول بالاندراج تحت قوله (عليه السلام)، مشكل - كذا فى الاصل.

٢- وسائل: ج ٤ ص ٧١٢، ابواب النيه، باب ٢ ج ٣.

صلوه فريضة فصلى ركعه وهو ينوي انها نافله. فقال: هي التي قمت فيها ولها.. وقال: اذا قمت في (١) فريضه فدخلك الشك بعد فانت في الفريضه (٢) وانما يحسب للعبد من صلوته. وروى يونس عن معويه قال: سئلت ابا عبد الله (عليه السلام) عن الرجل (٣) قام في الصلوه المكتوبه فسهي وظن انها نافله. او كان في النافله فظن انها مكتوبه. قال: هي على ما افتتح الصلوه عليه. اقول وهو كما ذكره (ره) ولكن لا بد من تقييده بانه يصح اذا لم تصر النافله ثلثيه او رباعيه والفريضه الزائده على الثائيه ثنائيه من دون تدارك ولعله تركه للظهور.

٣١٤- سؤال:

٣١٤- سؤال: اذا سافر احد الى رستاق يكون بين منزله إلى اول الرستاق المسافه الشرعيه ومنظوره التوقف في ذلك الرستاق مده طويله كسته أشهر او عام او فوق ذلك وما بين قرى ذلك الرستاق لم يكن مسافه شرعيه ولم يرد في احدى القرى مقام عشره ايام بل غرضه الدور في تلك القرى والاشتغال بصنعه فيها فهل يقصر في تلك القرى وما بينها ام يتم؟

جواب:

جواب: الاظهر انه يقصر في المسافه ويتم في تلك القرى وما بينها وذلك ليس لتحقق قاطع السفر حتى يق: انه ليس باحد من القواطع المعروفه بل لعدم وجود شرط من شروط القصر وهو كونه مسافرا ولذلك اشترطوا استمرار القصد وقالوا يضر حصول التردد قبل طي اربعه فراسخ كما في مسئله منتظر الرفقه، فكك بقاء اسم المسافر ايضا معتبر بعدما قطع المسافه الشرعيه بمعنى عدم انسلاخ اسم المسافر عنه عرفا ويصدق على هذا انه ليس بمسافر سيما اذا طال المده مثل خمسه اعوام. وقد تحقق من هذا انه لا- يمكن ان يق: يجب القصر على المسافر والتمام على الحاضر وهو ليس بحاضر ولا مسافر لانا نمنع انحصار الامر بينهما بل الاصل وجوب الاتمام الا ان .

ص: ١٥٢

- ١- وفي الاصل: وانت تنوي الفريضه.
- ٢- وفي الاصل بعد لفظ " الفريضه ": على الذى قمت له وانت كنت دخلت فيها وانت تنوي نافله ثم انك تنويها بعد فريضه فانت في النافله. ولعل السقط من النساخين.
- ٣- وسائل: ج ٤ ص ٧١٢، ابواب النيه، باب ٢ ج ٢.

يصدق عليه المسافر، وغير المسافر اعم من الحاضر ولذلك قيل بان من رجع عن السفر الى قريب من بلده واقام في رستاق مشتمل على القرى يدور فيها من دون اقامه انه يتم لعدم صدق المسافر عليه وان لم يصدق عليه اسم الحاضر، ايضا فان قلت: ان المفروض انه مسافر من زمان خروجه من منزله الى اول الرستاق فحكمه مستصحب، قلت: المستفاد من الادله وجوب القصر على المسافر كقولهم (عليه السلام): ليس من البر الصيام في السفر والصلوه في السفر ركعتان ليس قبلهما ولا بعد هما شيء. والعرف يفيدانه يجب عليه القصر ومادام في السفر ومادام هو مسافر لا مطلقا ولا يصدق على هذا انه مسافر والتمسك بالاستصحاب في التسميه لا معنى له اذ هو امر موكول الى فهم اهل العرف وما تريهم يتمسكون باستصحاب بقاء الموضوع في اثبات الاحكام مثل وجوب التوضى بالماء المخلوط بما تحصل معه خروجه عن الاطلاق الى الاضاه فانما هو استصحاب للحكم الثابت للماء قبل الاختلاط لا انه الحين ماء مطلق بسبب الاستصحاب. مع انه معارض باستصحاب عدم الطهاره واشتغال الذمه بالصلوه فاذا قيل في العرف انه ليس بماء او انه دخيل فلا يمكن التمسك باستصحاب الحكم السابق. وكيف كان فنحن نقول بان اهل العرف يحكمون بسلب اسم المسافر عنه والمشهور الاقوى ان سلب الاسم عرفا كاف في نفى الحكم السابق كما في الكلب المستحيل بالملح. نعم له وجه اذا شك في سلب الاسم عنه قال في ذكرى يثبت المسافه بالاعتبار بالاذرع و، ح، لا فرق بين قطعها في يوم او اقل او اكثر. الى ان قال: نعم لو قصد مسافه في زمان يخرج به عن اسم المسافر كالسنة فالاقرب عدم القصر لزوال التسميه. ومن هذا الباب لو قارب المسافر بلده فتعمد ترك الدخول اليه للترخص ولبث في قرى يقاربه مده يخرج بها عن اسم المسافر ولم اقف في هذين الموضوعين على كلام من الاصحاب و ظاهر النظر للنص يقتضى عدم الترخص. انتهى كلامه (ره). وقال في المدارك: ويمكن المناقشه في عدم الترخص في الصورة الثانيه بان السفر بعد استمراره الى انتهاء المسافه فانما ينقطع باحد القواطع المقرره من نيه الاقامه

او التردد ثلثين او الوصول الى الوطن وبدونه يجب البقاء على حكم القصر. اما ما ذكره من عدم الترخيص في الصورة الاولى فحيد لان التقصير انما يثبت في السفر الجامع شرايط القصر فمتى انتفى السفر او احد شرايطه قبل انتهاء المسافه انتفى التقصير. وتبعه صاحب الكفايه حيث قال: ولو عزم اى المقصر على اقامه طويله في رستاق ينتقل فيه من قريه الى قريه ولم يعزم على اقامه العشره في واحده منها لم يبطل حكم سفره. اقول: الحصر المستفاد من قوله فانما ينقطع باحد القواطع، مم، بل ينقطع بسلب الاسم ايضا اذ انتفاء الحكم كما قد يكون بسبب المانع قد يكون ايضا بسبب عدم وجود الشرط بل هو اولى اذ قد لا يخرج المسافر بسبب الاقامه وتردد الثلثين عن اسم المسافر عرفا والمفروض هنا الخروج عن اسمه مع ان المستفاد من العقل والنقل ان الحكمه في التقصير هو تسهيل الامر لحصول المشقه غالبا في السفر بسبب طي المسافه ولا مشقه في طي فرسخ او اقل في كل سبعة ايام او ثمانية ايام مع ان المتبادر من السفر هو قطع المسافه على سبيل التوالى لا ما لا ينافيه عرفا. والمسلم في مصداق السفر فيما نحن فيه انما هو قطع المسافه من بلده الى ذلك الرستاق واما المقصود بالذات في الرستاق فهو المكث فيه للصنع وقد يستلزم ذلك ثانيا وبالعرض طي مسافات قليله. والحاصل ان الاصل في الرباعيه التمام الا ما خرج بالدليل ولم يبق هنا دليل يمكن الركون اليه. فان قلت: اصل البرائه مقدم على هذا الاصل فلم يثبت تكليفه بالزائد لان الاصل عدم الزيادة في التكليف، قلت: بعد ما ثبت ان صلوه الظهر اربعة الا- اذا كان مسافرا معناه ان انتقاله الى القصر مشروط بحصول كونه مسافرا فالتمسك باصل البرائه هنا يرجع إلى ان الاصل كونه مسافرا وهو كما ترى بل الاصل عدم تحقق السفر. غايه الامر، ان يق: ان ههنا عمومين المسافر يقصر وغير المسافر يتم واذا جهل الحال فالاصل عدم تعيين احدهما و مفاده التخيير واين هذا من اثبات وجوب القصر كما هو المفروض، مع انها ماهيتان متغايرتان بالذات ويجزم بان الشارع طلب احدهما ولا ندرى ايهما هو وكون الاصل صدور هذا الخطاب دون هذا، لا معنى له لتساويهما في احتمال الصدور.

۳۱۵ - سوال: هرگاه کسی داخل مسجد شود و به اعتقاد اینکه امام زید است به او اقتدا کند و بعد معلوم شود که عمرو بوده است و مفروض این است که عمرو هم عادل است بلکه مأوموم، عمرو را هم بخصوص عادل میدانسته، آیا نماز صحیح است یا نه؟

جواب:

جواب: شهید در ذکری این را از فروع معارضه " اشاره " با " عبارت " کرده و توقف کرده و اظهار در نظر حقیر، بطلان است، به جهت اینکه لازم است بر مأوموم که امام را جامع شرایط بشناسد تا جایز باشد اقتدا، چنانکه از ادله لزوم اقتدا به کسی که اعتماد به دین و امانت و عدالت او داشته باشی، ظاهر می شود و لازم این ادله این است که بشخصه او را به این صفت شناسی و کافی نیست که او احد اشخاصی باشد که او را به این وصف شناخته. و این مستلزم شناختن شخصی است بعینه و در اینجا آنچه بعینه شناخته، زید است و مفروض این است که به او اقتدا نکرده، پس نماز او باطل است. و شهید، نظیر این ذکر کرده مسئله بیع و طلاق را، که بگوید: " هذه زینب طالق " و حال آن که او " هند " باشد. یا " بعث هذا الحمار " و مشار الیه، اسب باشد و اظهار تقدیم اسم است به این معنی که طلاق و بیع صحیح نیست، زیرا که قصد مسمی را نکرده، بلی اشکال در صورتی است که حال معلوم نباشد و نزاع شود، آیا حمل بر اشاره می شود یا عبارت؟ و در اینجا دور نیست تقدیم اشاره را، زیرا که اشتباه در لفظ اغلب است از اشتباه در اشاره و این کلام در نماز، جاری نیست، چون از مسائل نزاع نیست و مطلوب در آن، امتثال میان خود و خداست، و اما هرگاه مقصود " مشار الیه " باشد جزما و غلط لفظی واقع شود، پس در اینجا جزما اشاره مقدم است. و مع هذا کله، نفهمیدم مراد شهید (ره) که در ذکری وقواعد هر دو، این مسئله امام جماعت را از فروع معارضه اشاره با عبارت کرده چیست؟ و غایت توجیه کلام او این است که بگوییم مسئله را در جایی فرض کرده که امام مسجد منحصر است در زید و عمرو، و هر دو در نزد او عادلند، و لکن متابعت عبارت که اسم زید است کرده و از این حیثیت اقتدا کرده، هرگاه اشاره را مقدم بداریم نماز او صحیح است و هرگاه عبارت را مقدم داریم باطل است، چون او زید نیست و عمرو است. و تو میدانی که این سخن بیوجه است، زیرا که در اینجا زید لفظی، نگفته که

عبارت بر آن اطلاق شود واگر احیانا به زبان هم بگوید که اقتدا می کنم به زید، این لغو است، بلکه در اینجا تعارض شده ما بین اعتقاد او به آنکه این شخص زید است و اشاره او که به عمرو واقع شده، پس در حقیقت به اعتقاد اینکه این شخص زید است اقتدا کرده و حال اینکه اعتقاد فاسد بوده، پس نماز او صحیح نیست و به هر حال این از فروع مسئله تعارض عبارت با اشاره نیست، چنانکه در طلاق و بیع تعارض هست. و تو دانستی که مجرد ملاحظه اسم نفعی ندارد با وجود اینکه زید و عمر و هر دو اسمند و تعارضی ما بین این دو اسم هم نشده بلکه ما بین دو مسمی شده که یکی از آنها مورد اشاره شده و دیگری مورد اسم زید است که در میان نیست پس تعارض میان اشاره باشد. و میانه اعتقاد او به اینکه زید است. نه میان اشاره و عبارت.

۳۱۶- سوال:

۳۱۶- سوال: کسی در کسب تجارت، هر سال یک سفر عراق نماید، بعد از ورود به خانه خود هر سال یک سفر یا چند سفر حد ترخص نماید و باقی ایام عام را در فکر امر تجارت در یک فرسنگ یا دو سه فرسنگ (کمتر از چهار فرسنگ) مشغول باشد، آیا نماز را قصر نماید یا تمام؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که در سفر عراق که مسافت شرعی به عمل می آید نماز را تمام می کند و در باقی سفرها که به سرحد مسافت شرعی نمیرسد که اشکالی نیست در تمام کردن. و به هر حال، هرگاه کسی شغل او سفر تجارت است هر چند به اقل مسافت باشد در اغلب. و یک دفعه یا بیشتر، سفر تجارت او به حد مسافت شرعی برسد، او در همه سفرها تمام می کند، اما در آن سفرهایی که مسافت آنها شرعی نیست پس وجه آن ظاهر است، و اما در آن سفرهایی که مسافت شرعی است پس به جهت آنکه صادق است بر او که تاجری است که دور میزند در تجارت که آن یک عنوانی است از عنوانهایی که در اخبار وارد شده که تمام می کند و علت تمام کردن عادت به سفر است و رفع مشقت سفر (که علت قصر است) باعث بر عمل تمام است و در کتاب ذکری اشاره به آنچه گفتیم هست. و اینها که مذکور شد بعد از تحقق مصداق این عنوان است و اما هرگاه اول سفر او همان سفر عراق است که مسافت شرعی است، پس جزما در سفر اول، قصر می کند، و اما

ص: ۱۵۶

صورت سؤال، پس ظاهر در آن است که مذکور شد حکم آن همان است که گفتیم.

۳۱۷ - سوال:

۳۱۷ - سوال: اذان گفتن در بیابانها که کسی نباشد چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: اذان گفتن در بیابانی که کسی در آنجا نباشد، اگر مراد از آن، اعلام است که از برای اعلام به دخول وقت و جمع شدن مردم است، پس وجهی از برای او ظاهر نیست، و اما بلند کردن صدا در اذانی که از برای نماز میگوید، پس آن مستحب است هر چند در بیابان باشد، و همچنین مستحب است اذان در بیابان موحش، خصوصا هر گاه صورت غولان به نظر او آید، هر چند به سبب قوت واهمه باشد و این از باب اذان نماز نیست.

ص: ۱۵۷

۳۱۸- سوال:

۳۱۸- سوال: نصاب غله بعد از وضع مال شاه، میباشد یا نه؟

جواب:

جواب: نصاب غله بعد از وضع خراج سلطان ملاحظه می شود.

۳۱۹- سوال:

۳۱۹- سوال: فطره ماه مبارک رمضان را به بیوه زنان و یتیم و فقیر بدهیم یا نه؟

جواب:

جواب: به ایتم فقرای شیعه میتوان داد و همچنین به فقرای بیوه زنان ایشان، و احوط آن است که ظاهر الصلاح باشند.

۳۲۰- سوال:

۳۲۰- سوال: زکوه تخم که بذر بوده، همه ساله باید بدهد یا نه، و یک سال که این کس داد، دیگر ضرور نیست؟

جواب:

جواب: احوط آن است که همه ساله بدهند.

۳۲۱- سوال:

۳۲۱- سوال: هرگاه کسی مال شاه، جنسی بدهد، زکوه آن را بدهد؟

جواب:

جواب: بلی بدهد. والله العالم.

۳۲۲- سوال:

۳۲۲- سوال: هرگاه غلات اربعه با خراج سلطان به حد نصاب رسند هرگاه خراج وضع شود بعد از وضع خراج به حد نصاب نرسیده باشد، آیا باید خراج سلطان که به حد نصاب رسیده، زکوه آن را بدهد یا نه؟

جواب:

جواب: ملاحظه نصاب بعد از وضع خراج می شود و هرگاه بعد از وضع خراج به حد نصاب نرسد وجوب زکوه بر آن معلوم نیست، هر چند مجموع به حد نصاب رسیده باشد.

ص: ۱۵۹

۳۲۳ - سوال:

۳۲۳ - سوال: زکوه انگور به چه نحو متحقق می شود و مویز و انگور را به چه طور بر آورد باید کرد، با آنکه بعضی انگورها را مویز نمی باشد و اگر باشد مویز ضایعی خواهد بود.

جواب:

جواب: در انگور واجب است، خواه مویز خوب از آن به عمل آمده باشد یا نه و شاید اگر نصاب آن را به سه برابر نصاب مویز و گندم و جو حساب کنند خوب باشد، پس هرگاه نصاب غله، سیصد صاع باشد، آن را نهصد صاع حساب کنند، مگر اینکه آن نوع خاص انگور، از این قرار به عمل نیاید، در آن صورت تخمین مویز آن قسم انگور را بکنند. والله العالم.

۳۲۴ - سوال:

۳۲۴ - سوال: در زکوه غله چه چیز را اخراج میکنند به غیر از خراج سلطان و این که متأخرین مؤن را وضع میکنند، آیا خرج قنات و نجار و حداد و حصاد و سایر آنچه مالکک غرامت میکشد به جهت زراعت، داخل مؤن است و اخراج باید نمود از غله یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر در نزد حقیر آن است که آنچه بعد از انعقاد حب که وقت تعلق وجوب است خرج شود همه وضع شود مثل اجرت حصار (۱) و چرخ به آن و پشته کش و امثال آن و همچنین هر قدر که به نسبت بما بعد انعقاد حب ملاحظه شود (از اجرت سرکار و دشتبان و تنقیه قنات و امثال به قدر آنچه رسد ما بعد انعقاد حب است) وضع می شود و اما اخراجات ما قبل انعقاد حب، پس احوط آن است که وضع نشود و زکوه آن را بدهند. والله العالم.

۳۲۵ - سوال:

۳۲۵ - سوال: حدی از برای خراج سلطان مقرر فرموده اند یا نه؟ یعنی آنچه در ولایت حواله می شود (از وجوه دیوانی به زراعت حواله و تقسیم می شود) اینها همه اخراج باید نمود و باقی را هرگاه به حد نصاب رسد باید داد؟

جواب:

جواب: اما خراج سلطان پس هر چند در وضع آن از زکوه در امثال این زمان .

ص: ۱۶۰

۱- اگر لفظ "حصار" درست باشد و در حقیقت "حصاد" نباشد بتردید مشروط است بر اینکه عمل حصار کشی فقط به خاطر محصول همان سال باشد و شاید "حصاد" صحیح باشد که نسخه برداران به صورت "حصار" در آورده اند.

اشکال هست، و لکن حقیر الزام نمی کنم که زکوه آن را بدهند، بلکه اظهر سقوط زکوه است از خراج و در شرع تقدیر معینی از برای خراج نیست، بلکه آنچه در زمان امام رأی او بر آن قرار میگرفته همان بوده است و آنچه هم در این زمان متعارف حکام جور است که میگیرند به اسم مالیات و خراج، همان وضع می شود نه مطلق عوارض و صادرات.

۳۲۶- سوال:

۳۲۶- سوال: سؤال می شود که کسی زکوتی بر ذمه او قرار گرفته است در نزد خود نگاه دارد و به مصرف مهمان مستحق و ارباب استحقاق بتدریج برساند، یا آنکه در رفع محصول و بخش آن، باید به اهلش رساند؟

جواب:

جواب: با وجود مستحق و عدم عذر شرعی تأخیر در اخراج صورتی ندارد، والله العالم.

۳۲۷- سوال:

۳۲۷- سوال: کسانی که زکوه میگیرند باید اصول دین خود را به دلیل، دانسته باشند به مرتبه ای که خود را مطمئن کرده باشند یا ضرور نیست تحقیق اینگونه مراتب، همین که فقیر و محتاج است و نماز می کند به او میتوان داد؟

جواب:

جواب: همین که شیعه و نماز گزار است و فسادی از او ظاهر نیست ظاهراً کافی است و تفحص واجب نیست. اگر چه احوط اعتبار عدالت است، اما وجوب آن بر حقیر ظاهر نیست. والله العالم.

۳۲۸- سوال:

۳۲۸- سوال: عشر و نصف عشری که فقها فرموده اند، در مثل قنواتی که خرج او بسیار می شود از جهت مقنی و ممیز، از کدام یک محسوب می شود و وجه اجاره ملک را هم زکوه باید داد یا نه؟

جواب:

جواب: اخراجات بسیار باعث کم شدن از عشر نمی شود، الا در آنجایی که شرع فرموده است و آن مواضعی است که بالا آوردن آب و به زمین رساندن محتاج به آلتی باشد مثل چرخ و دولاب و شتر بارکش و امثال آن و خرج قنوات. و حفر نهر و امثال اینها از این بابت نیست، و اما وجه اجاره، پس اگر مراد این است که وجهی که در عوض اجرت زمین میگیرند زکوه دارد یا نه؟ آن زکوه ندارد. و اگر مراد این است که کسی که زمین را اجاره می کند به وجهی و زراعت می کند، آیا این وجه را از جمله مؤنه

محسوب میدارد یا نه؟ پس جواب آن از مسئله ای که قدری پیش از این مذکور شد، معلوم می شود.

۳۲۹- سوال:

۳۲۹- سوال: هرگاه در قریه ای فقرا و مساکین باشند، آیا جایز است که زکوه را به غیری بدهند که بیرون ببرد یا نه؟ و هرگاه به آن فقیر دادند، آیا برئ الذمه میشوند یا نه؟

جواب:

جواب: با وجود بودن فقیر در بلد، بر غریب دادن جایز است، اما افضل این است که اهل بلد را مقدم دارند، بلی اگر با وجود فقرا، زکوه را به بلد دیگر بفرستد که به فقرای آن بلد بدهند، در آن وقت اگر تلف شود، ضامن است و اما هرگاه تلف نشود و به دست فقیر برسد برئ الذمه می شود.

۳۳۰- سوال:

۳۳۰- سوال: نصاب شتر به چه نحو می شود؟

جواب:

جواب: شتر، دوازده نصاب دارد: اول پنج شتر، در آن یک گوسفند باید داد. دوم، ده شتر، در آن دو گوسفند باید داد. سوم، پانزده شتر و در آن سه گوسفند باید داد. چهارم، بیست شتر و در آن چهار گوسفند باید داد. پنجم، بیست و پنج شتر است و در آن پنج گوسفند باید داد. ششم، بیست و شش شتر است و در آن یک شتر ماده یک ساله پا در دو باید داد، و اما اگر ماده ندارد، نر دو ساله پا در سه بدهد. هفتم سی و شش شتر است و در آن شتر ماده دو ساله پا در سه بدهد. هشتم، چهل و شش شتر است در آن شتر ماده سه ساله پا در چهار بدهد. نهم، شصت و یک است در آن شتر ماده چهار ساله پا در پنج بدهد. دهم، هفتاد و شش است و در آن دو شتر ماده دو ساله پا در سه میدهد. یازدهم، نود و یک است و در آن، دو شتر ماده سه ساله پا در چهار سال است. دوازدهم، صد و بیست و یک است و هر چه زیاد شود، در هر پنجاه شتر، یک شتر ماده سه ساله پا در چهار و [یا] در هر چهل شتر، یک ماده دو ساله میدهد. و احوط بلکه اظهر این است که در اینجا مراعات فقیر را منظور داشته باشد، مثل این که در صد و بیست و یک، ملاحظه چهل را بکند به جهت این که سه چهل دارد و دو پنجاه و در صد و پنجاه ملاحظه پنجاه را بکند که سه پنجاه دارد و اگر ملاحظه چهل را بکند سی

ص: ۱۶۲

شتر از آن فقرا بیبهره میشوند و علی هذا القیاس.

۳۳۱- سوال:

۳۳۱- سوال: هر مدعی فقر را با عدم منازع و قرینه بر خلاف ادعا، زکوه میتوان داد یا نه؟

جواب:

جواب: بلی میتوان داد، ولکن احوط تحصیل ظن به فقر او است و قراین حال کافی است.

۳۳۲- سوال:

۳۳۲- سوال: نصاب طلا و نقره را در زکوه به حساب پول این زمان بیان فرمایند؟

جواب:

جواب: نصاب طلا، دو نصاب است. نصاب اول، بیست مثقال شرعی طلای سکه دار است به سکه معامله که پانزده مثقال صرافان باشد و زکوه آن چهل، یک است. دوم، سه مثقال است تا هر چه بالا رود به مثقال صرافان و در آن نیز چهل، یک است و ما بین دو نصاب، زکوه ندارد و نقره نیز دو نصاب دارد، نصاب اول صد و پنج مثقال نقره سکه دار است به مثقال صرافان و چهل، یک آن را باید بدهد و دیگر زکوه نیست تا به نصاب دوم برسد و نصاب دوم، بیست و یک مثقال نقره سکه دار است به مثقال صرافان تا هر چه بالا رود و باز در آن چهل، یک است.

۳۳۳- سوال:

۳۳۳- سوال: نصاب زکوه گندم را، به من تبریز بیان فرمائید.

جواب:

جواب: نصاب غلات، همه یکی است و به سنگ تبریزی که معادل هشت عباسی (۱) پول سیاه باشد دویست و هشتاد و هفت من (۲) و سه چهار (۳) یک پنجاه درم (۴) و پانزده مثقال (۵) صرافی است.

ص: ۱۶۳

۱- ابتدا توجه فرمائید که خود میرزا در ذیل مسئله شماره ۴۰۴ و مسئله شماره ۴۰۵ میفرماید " هر مد یک چارک تبریز، است ". بنابر این عبارت صحیح جمله " سه چارک پنجاه درم " باید " سه چارک پنجاه درمی " باشد. و نباید آن را بصورت " سه چارک و پنجاه درم " تصحیح کرد. و اینک به موارد زیر توجه فرمائید: یک عباسی معادل ۸۰ مثقال. و یک من تبریز معادل ۶۴۰ مثقال و یک چارک معادل ۱۶۰ مثقال، است هر مثقال شرعی معادل ۳ / ۳۴ گرم و هر مثقال صرافی معادل ۴ / ۴۶ گرم

است. در محاسبه بر اساس رقمی که میرزا تعیین می کند مجموع نصاب به $۴۲۰ / ۸۲۱$ کیلوگرم میرسد (با مثقال صرافی). در رساله های عملیه (توضیح المسائل ها) مجموع نصاب را $۲۰۷ / ۷۴۷$ کیلوگرم برآورد کرده اند. و آنچه در لسان شرع آمده " ۵ وسق " است. یک وسق معادل ۶۰ صاع و یک صاع معادل ۹ رطل و هر رطل (همانطور که در حدیث نیز آمده) ۸۱۹ مثقال شرعی است. پس مجموع نصاب به حدود $۵۷۴ / ۷۳۸$ کیلوگرم میرسد. توضیح: در زبان شرع تصریح شده که مراد از رطل، وسق و صاع در این محاسبات واحدهای وزنی عراقی است نه حجازی.

۲- ابتدا توجه فرمائید که خود میرزا در ذیل مسئله شماره ۴۰۴ و مسئله شماره ۴۰۵ میفرماید " هر مد یک چارک تبریز، است " بنابر این عبارت صحیح جمله " سه چارک پنجاه درم " باید " سه چارک پنجاه درمی " باشد. و نباید آن را بصورت " سه چارک و پنجاه درم " تصحیح کرد. و اینک به موارد زیر توجه فرمائید: یک عباسی معادل ۸۰ مثقال. و یک من تبریز معادل ۶۴۰ مثقال و یک چارک معادل ۱۶۰ مثقال، است هر مثقال شرعی معادل $۳۴ / ۳$ گرم و هر مثقال صرافی معادل $۴۶ / ۴$ گرم است. در محاسبه بر اساس رقمی که میرزا تعیین می کند مجموع نصاب به $۴۲۰ / ۸۲۱$ کیلوگرم میرسد (با مثقال صرافی). در رساله های عملیه (توضیح المسائل ها) مجموع نصاب را $۲۰۷ / ۷۴۷$ کیلوگرم برآورد کرده اند. و آنچه در لسان شرع آمده " ۵ وسق " است. یک وسق معادل ۶۰ صاع و یک صاع معادل ۹ رطل و هر رطل (همانطور که در حدیث نیز آمده) ۸۱۹ مثقال شرعی است. پس مجموع نصاب به حدود $۵۷۴ / ۷۳۸$ کیلوگرم میرسد. توضیح: در زبان شرع تصریح شده که مراد از رطل، وسق و صاع در این محاسبات واحدهای وزنی عراقی است نه حجازی.

۳- ابتدا توجه فرمائید که خود میرزا در ذیل مسئله شماره ۴۰۴ و مسئله شماره ۴۰۵ میفرماید " هر مد یک چارک تبریز، است " بنابر این عبارت صحیح جمله " سه چارک پنجاه درم " باید " سه چارک پنجاه درمی " باشد. و نباید آن را بصورت " سه چارک و پنجاه درم " تصحیح کرد. و اینک به موارد زیر توجه فرمائید: یک عباسی معادل ۸۰ مثقال. و یک من تبریز معادل ۶۴۰ مثقال و یک چارک معادل ۱۶۰ مثقال، است هر مثقال شرعی معادل $۳۴ / ۳$ گرم و هر مثقال صرافی معادل $۴۶ / ۴$ گرم است. در محاسبه بر اساس رقمی که میرزا تعیین می کند مجموع نصاب به $۴۲۰ / ۸۲۱$ کیلوگرم میرسد (با مثقال صرافی). در رساله های عملیه (توضیح المسائل ها) مجموع نصاب را $۲۰۷ / ۷۴۷$ کیلوگرم برآورد کرده اند. و آنچه در لسان شرع آمده " ۵ وسق " است. یک وسق معادل ۶۰ صاع و یک صاع معادل ۹ رطل و هر رطل (همانطور که در حدیث نیز آمده) ۸۱۹ مثقال شرعی است. پس مجموع نصاب به حدود $۵۷۴ / ۷۳۸$ کیلوگرم میرسد. توضیح: در زبان شرع تصریح شده که مراد از رطل، وسق و صاع در این محاسبات واحدهای وزنی عراقی است نه حجازی.

۴- ابتدا توجه فرمائید که خود میرزا در ذیل مسئله شماره ۴۰۴ و مسئله شماره ۴۰۵ میفرماید " هر مد یک چارک تبریز، است " بنابر این عبارت صحیح جمله " سه چارک پنجاه درم " باید " سه چارک پنجاه درمی " باشد. و نباید آن را بصورت " سه چارک و پنجاه درم " تصحیح کرد. و اینک به موارد زیر توجه فرمائید: یک عباسی معادل ۸۰ مثقال. و یک من تبریز معادل ۶۴۰ مثقال و یک چارک معادل ۱۶۰ مثقال، است هر مثقال شرعی معادل $۳۴ / ۳$ گرم و هر مثقال صرافی معادل $۴۶ / ۴$ گرم است. در محاسبه بر اساس رقمی که میرزا تعیین می کند مجموع نصاب به $۴۲۰ / ۸۲۱$ کیلوگرم میرسد (با مثقال صرافی). در رساله های عملیه (توضیح المسائل ها) مجموع نصاب را $۲۰۷ / ۷۴۷$ کیلوگرم برآورد کرده اند. و آنچه در لسان شرع آمده " ۵ وسق " است. یک وسق معادل ۶۰ صاع و یک صاع معادل ۹ رطل و هر رطل (همانطور که در حدیث نیز آمده) ۸۱۹ مثقال شرعی است. پس مجموع نصاب به حدود $۵۷۴ / ۷۳۸$ کیلوگرم میرسد. توضیح: در زبان شرع تصریح شده که مراد از رطل، وسق و صاع در این محاسبات واحدهای وزنی عراقی است نه حجازی.

۵- ابتدا توجه فرمائید که خود میرزا در ذیل مسئله شماره ۴۰۴ و مسئله شماره ۴۰۵ میفرماید " هر مد یک چارک تبریز، است ". بنا بر این عبارت صحیح جمله " سه چارک پنجاه درم " باید " سه چارک پنجاه درمی " باشد. و نباید آن را بصورت " سه چارک و پنجاه درم " تصحیح کرد. و اینکه به موارد زیر توجه فرمائید: یک عباسی معادل ۸۰ مثقال. و یک من تبریز معادل ۶۴۰ مثقال و یک چارک معادل ۱۶۰ مثقال، است هر مثقال شرعی معادل ۳ / ۳۴ گرم و هر مثقال صرافی معادل ۴ / ۴۶ گرم است. در محاسبه بر اساس رقمی که میرزا تعیین می کند مجموع نصاب به ۴۲۰ / ۸۲۱ کیلوگرم میرسد (با مثقال صرافی). در رساله های عملیه (توضیح المسائل ها) مجموع نصاب را ۲۰۷ / ۷۴۷ کیلوگرم برآورد کرده اند. و آنچه در لسان شرع آمده " ۵ وسق " است. یک وسق معادل ۶۰ صاع و یک صاع معادل ۹ رطل و هر رطل (همانطور که در حدیث نیز آمده) ۸۱۹ مثقال شرعی است. پس مجموع نصاب به حدود ۵۷۴ / ۷۳۸ کیلوگرم میرسد. توضیح: در زبان شرع تصریح شده که مراد از رطل، وسق و صاع در این محاسبات واحدهای وزنی عراقی است نه حجازی.

۳۳۴ - سوال:

سوال: ۳۳۴ - هر گاه شخصی با فقرا، مکرر شریک شود و چیزی به اسم آن فقیر بگیرد و خود با او قسمت نماید و نوشته ای به او بدهد که مردم مراعات او را بکنند و هر چه عاید شود با او قسمت کند نقض در عدالت می شود یا نه؟

جواب:

جواب: مادامی که احتمال صحیح در کار او باشد نقض عدالت، ثابت نمی شود و تجسس لازم نیست و احتمال که گفتیم مثل اینکه مردی صاحب آبرو باشد و از حال صاحب مال و فقیر بداند که هر دو راضی هستند که او، این مال را به مصرف برساند و خود نیز مستحق و پریشان باشد، نهایت اظهار حال و سوال بر وی بسیار گران باشد و اگر احتمال صحیح، نباشد غلط است و نقض عدالت است.

۳۳۵ - سوال:

سوال: ۳۳۵ - زکوه فطره غیر سید که به سید تعلق میگیرد، آیا آن سید به غیر سید بدهد یا به سید بدهد؟

جواب:

جواب: معتبر حال دهنده زکوه فطره است نه حال آن عیالی که دهنده فطره، آن را میدهد، پس بنابر این سید فطره غلام حبشی خود را به سید و غیره هر دو می تواند داد و غیر سید فطره زن سیده خود را به سید نمی تواند داد.

۳۳۶ - سوال:

سوال: ۳۳۶ - هر گاه غالی، مسلمان شود، آیا حقوق الناس که در گردن او بوده، چه حال دارد از خمس و زکوه و غیره، عبادات او چه حال دارد؟

جواب:

جواب: از باب کافر اصلی نیست که به سبب اسلام همه معاصی و آلودگیهای قبل از اسلام از او دفع شود و قضای عبادات و زکوه و غیره بر او واجب نباشد بلکه از

بابت مخالفان شیعه است از فرق اسلام، پس سنیان و نواصب و غلات یک حکم دارند. بعد از اختیار دین حق، هرگاه عبادت ایشان بر وجهی شده باشد که بر مذهب خودشان صحیح بوده بر آنها قضائی نیست، به غیر زکوه که هرگاه آن را به غیر شیعه اثنا عشری داده باشند، باید اعاده کنند و ظاهر این است که سایر حقوق الناس را باید تدارک کنند و اما مرتد پس باید قضای ایام رده خود را بجا آورد.

۳۳۷- سوال:

۳۳۷- سوال: هرگاه کسی بر سبیل امساک و تنگ گیری در معیشت و جبر و تحدی، به قدر نصاب جمع کند و آن را در جایی ضبط کند و چند سال بر آن بگذرد حکم زکوه و خمس، از چه قرار است؟

جواب:

جواب: هرگاه آن وجه، به قدر یک نصاب زکوه است در آن یک زکوه واجب است، (بنا بر اقوی که زکوه متعلق به عین است) و اگر بیشتر است به جهت هر سالی یک زکوه بدهد تا آنکه از حد نصاب کمتر شود و در زکوه فرقی نیست میان اینکه به سبب امساک در خرج مانده باشد یا غیر آن. و اما خمس، پس در آن فرقی هست و در صورت امساک، اظهر عدم وجوب است، هر چند احوط دادن است.

۳۳۸- سوال:

۳۳۸- سوال: هرگاه شخصی از طلبه علوم، مردد باشد امر آن ما بین گذراندن معیشت به اخذ زکوه و وجوه بر، یا مصاحبت ظلمه و معاشرت با ایشان و منتفع شدن از آنها به اینکه چیزی به او ببخشند و بگویند حلال است بدون اینکه اعانت ایشان کند در ظلم، بلکه گاهی واسطه حاجت فقیری بشود و به سبب این معنی به کسان عالم هم تعدی نمی شود این عالم به جهت این از اذیت مردم فارغ باشد. کدامیک را اختیار کند؟

جواب:

جواب: مصاحبت ظالم کردن و دوستی با او کردن به جهت منتفع شدن صورتی ندارد و البته اخذ زکوه و وجوه بر، اولی است و هرگاه کسی محض لله ترک صحبت ایشان بکند و در طلب روزی توکل به خدا بکند خصوصاً طلبه علوم، حق تعالی او را روزی می دهد و کفایت اشرار هم از او می کند حق تعالی او را در چشم ظلمه بزرگتر می کند تا سخن او را بهتر بشنوند و به محض بعض جزئیات که شیطان آنها را وسیله فریب نفس ضعیف می کند مغرور نمی تواند شد، خصوصاً هرگاه صحبت ایشان مستلزم

اکل و شرب از اموال مشتبه ایشان باشد، و در مجلس صحبت ایشان مکرر بنشیند که این هر دو، موجب قساوت قلب و بعد از حق می شود.

۳۳۹- سوال:

۳۳۹- سوال: فقرایی که ادعای فقر میکنند و قسم هم میخورند که ما فقیریم و چیزی نداریم، آیا بدون اطلاع به صدق ایشان، تصدق و زکوه میتوان داد به آنها یا نه؟ و واجب است تحقیق مسئله دینی او یا نه؟

جواب:

جواب: هرگاه ظن به صدق قول ایشان حاصل شود، خصوصا هرگاه ضعیف و عاجز از کسب باشند به قول آنها عمل میتوان کرد و تفحص از مسائل دین واجب نیست، هر چند احوط در زکوه آن است که ظاهر الصلاح باشند و احوط از آن، اعتبار عدالت است، و لکن وجوب آن بر حقیر ظاهر نیست.

۳۴۰- سوال:

۳۴۰- سوال: آیا زکوه مال یا زکوه فطره را به سائل به کف، می تواند داد یا نه و دلیل منع، چه چیز است؟

جواب:

جواب: در کلام علمایی که در نظر حقیر آمده، تا به حال استثنای سائل به کف، را بخصوص ندیده ام به غیر مرحوم آخوند ملا محمد باقر (ره)، در زاد المعاد در باب فطره، و ظاهر این است که سهو شده باشد و غرض ایشان، این بوده که بنویسند " احوط این است " و به صورت فتوی نوشته اند و شاهد آن، ملاحظه مسائل زکوه است در همان کتاب که در آنجا احوط فرموده اند. و وجه احوط بودن، گویا همان ملاحظه اشتراط عدالت است که جمعی از علما قایل شده اند. به جهت اینکه سؤال به کف، منافی عدالت است، چنانکه مشهور است و روایت معتبر به مضمون آن وارد شده، هر چند اظهر عدم آن، است در نزد ایشان نیز، و لیکن این نیز مطلقا تمام نیست، زیرا که در بعضی اوقات، سؤال واجب می شود. و علاوه بر آن، اینکه در اخبار مسکین به " هو الذی یسئل " واقع شده است و همچنین در روایت دیگر هم اشاره به این هست، به هر حال مجرد سؤال به کف، در نزد حقیر، مانع استحقاق نیست، هر چند احوط (در غیر حال اضطرار) به سائل به کف، ندادن است.

۳۴۱- سوال:

۳۴۱- سوال: آیا جایز است که کسی وجهی قرض کند و خرج تعمیر مسجد یا مدرسه یا غیر آن از امور خیر بکند به قصد اینکه هرگاه وجهی به هم رسد که صرف این

مصرفها توان کرد از آن ادای قرض بکند و هم چنین هرگاه از مال خود صرف کند به این قصد و بعد از آن وجهی به دست او بیاید از سهم فی سبیل الله یا مطلق وجهی که از برای صرف در میراث باشد، آیا می تواند که عوض آن را بردارد یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که می تواند این کار را بکند و از آن وجه عوض را بدهد. والذی يدل على ذلك امور: الاول: انه من مصارف سبيل الخير فيدخل على سهم في سبيل الله من الزكوه على الاظهر الاظهر، من كونه اعم من الجهاد وشموله لجميع سبيل الخير فانه يصدق عليه انه مديون اذا اقرضه وصرفه وقضاء الدين من سبيل الخير كما ذكره الشيخ في مصارف في سبيل الله على ما نقله عنه في التذكرة والظاهر انه لا يشترط فيه الفقر ايضا، من حيث انه من مصارف سبيل الله كالغازي وعمله تعمير المسجد ونحوه من الاجراء للعمل و مثل الاجير لتعليم الاطفال في غير الواجب فانه يجوز اعطائه من سهم سبيل الله وان كان غنيا بل وان كان هاشميا. بل لم يشترط الفقر بعضهم في اعانه الزوار والحجاج وعلله في التذكرة باندرج اعانه الغنى تحت سبيل الخير ويؤيده عدم اشتراط الفقر في الغارم الذي اغرم لاجل اصلاح ذات البين معللا بعموم آيه الغارمين وقوله (عليه السلام): لا تحل الصدقه لغنى الا- لخمس. وذكر: رجل يحمل حماله. كما ذكره العلامة في جمله من كتبه و، كك، العاملون والمؤلفه قلوبهم. ولا ينافى اشتراطهم العجز عن الاداء في الغارمين لاجل النفقه من حيث انه من سهم الغارمين، عدم اشتراطه فيه من حيث انه داخل في سبيل الله. سلمنا عدم دخوله تحت سبيل الخير من حيث انه مديون فقط لكن نقول بدخوله تحته بسبب ان اقتراضه ليس بقصد آن يكون لنفسه بل اقتراض الامر الخير بقصد ان يؤديه من وجوه الخير فيجوز ان يؤديه من سهم سبيل الله ووجوه البر وقد يتوهم في هذا دور وهو ان جواز هذا الفعل موقوف على كونه من افراد مصارف سهم في سبيل الله او من الزكوه او من مصارف ساير وجوه البر. وكونه من افرادهما موقوف على جواز هذا القرض وهذا الصرف بقصد انه يؤدي من سهم سبيل الله او ساير وجوه البر.

ويمكن دفعه: اما اولاً فبانه ليس ادائه من سهم سبيل الله في الزكوه او مطلق وجوه البر مأخوذاً فيما نقله ليلزم الدور كما هو ظاهر السؤال بل اعتبر فيه الاخذ مما يمكن صرفه في ذلك وادائه به وهو اعم منهما فان من جمله ذلك ما لو نذر احد ان يقضى دين من استدان لتعمير مسجد او يعطيه مساوى ما صرفه من ماله في تعميره لصحه النذر من مثل ذلك. اذا لا حسان الى الغنى امر راجح خصوصاً اداء دينه وخصوصاً ما صرفه في مثل المسجد فيصح النذر ويجوز اداء هذا الدين من مال يمكن صرفه في ذلك. فاختلف طرفا الدور. فاذا لم يوجد من ينذر كك، فيلزم ان يندرج ذلك في عموم سهم سبيل الله لاقامه هذا المعروف والا فلا يعود صاحب هذا العمل الى مثله. والحاصل انه لما كان في متن الواقع يمكن كون مثل ذلك مما يحصل به التصرف فلا بد ان يكون داخلاً في عموم سهم في سبيل الله ونحوه وداخلاً فيما جعل هذا السهم له لئلا يفوت هذا النوع من الخير وسبيل التقرب من العباد. سلمنا ان مفروض السؤال انه يقترض ويصرف في المسجد بقصد ان يأخذ عوضه عن سهم سبيل الله او مطلق وجوه البر لكن نقول حيثه قصد اخذ العوض انها تقييده لا تعليليه ومجرد هذا القيد وهذا القصد لا يوجب تخصيص المقيد، وتقييد كون فعله من اجل كونه فرد الهمما لاغير، حتى يستشكل في كون هذا الفعل خيراً اذا كان بهذا القصد ويمنع اندراجه تحت عموم مصرف سهم سبيل الله ووجوه البر. فهو نوع من الخير ولا بد ان يندرج في عموم المصارف لسبيل الله ووجوه البر. حتى لا يتوانى الناس عن ذلك. فعلى هذا يندفع الدور بل وان كان ولا بد فانه دور " معى " واني المصادره. سلمنا ان القرض بقصد الاداء منهما معلل بكونه من افرادهما لكننا نقول جواز هذا الفعل بقصد الاخذ من المالىين وان كان يتوقف على كون ذلك داخلاً في مفهومهما ولكن شمول عموم مصرف المالىين لا يتوقف على جواز هذا الفعل بهذا القصد. اذ يمكن ان يق: لا يجوز هذا الفعل بهذا القصد لعدم صحه ذلك للقصد ولكن لا يخرج الفعل بسبب كون هذا القصد غلطا من اندراجه تحت مصارف الخير لان الجبهه التقيديه خارجه عن مهيه الفعل فيشملة، ح، عموم قوله تعالى " تعاونوا على البر والتقوى " ايضا.

فان قلت: ان هذا انما يسلم في جواز ادائه من وجه في سبيل الله لمن فعل ذلك جاهلا او غافلا. ولا يتم اذا اريد الاستدلال بجواز هذا القرض وهذا الصرف. قلت: اولاً: يمكن تميمه فيه بوجه اخر و هو ان يجعل الكلام في قوله " اقترض و اصرفه في تعمير المسجد لان اؤديه من وجه في سبيل الله " من باب " فالتقطه ال فرعون ليكون لهم عدوا ". يعنى افعل هذا الفعل لان عاقبته انه يجوز ادائه من هذا الوجه لكونه اقامه للمعروف. لانه فرد من افراد السبيل و يجوز ادائه من وجهه. الثانى: ان هذا الاقراض لصرف تعمير المسجد من باب القرض للسهمان قبل حلول وقت الزكوه و هو جازي للمالك والامام والساعى وثقاه المؤمنين كالفطره اول الشهر، بناء على عدم جواز التقديم اذ يجوز ان يقرض المالك كل السهمان قبل حضور وقت الزكوه ثم يحسبها بزكوه عليهم. كما يظهر من كلام الفقهاء ولا اختصاص لذلك بالفقراء والمصرف في سبيل الله، ايضا من جملتهم سواء كان غازيا او زائرا او مسجدا او نحو ذلك ولم نقف على احد منهم فرق بين المصارف. فلاحظ كلماتهم. والمالك وكيل من جانب المصرف ايضا لجواز صرفه بنفسه فيه. وكذا الكلام في الامام والحاكم والساعى وثقات المؤمنين. وممن صحح بثبوت دلاله اخذ الخمس والزكوه من المعانعين لهما لثقات المؤمنين الشهيد (ره) في القواعد وقال العلامة في التذكرة في كتاب الوقف: ان للامام ان يقرض المتولى للمسجد من بيت المال او ياذن له فى الاستقراض والانفاق على العماره من مال نفسه بشرط الرجوع وليس له الاستقراض بدون اذن الامام. الثالث: عمل بناء المسلمين فى كل الاعصار على انهم يستاجرون العمله لاجل المساجد والقناطر ونحوهما فى اول اليوم او فى اول الشهر للعمل. وبنائهم على ان يعطوهم الاجره فى آخر النهار او فى آخر الشهر مع ان المال الذى اعد لهذا الامر من سهم فى سبيل الله ومن ساير وجوه البر. ولا ريب ان الاستيجار انما هو على ذمه المستأجر لا على عين المال المعد لذلك وان كان قصد المستأجر الاداء من ذلك المال لا من عين ماله فانه لا ينفع فى برائه ذمه المستأجر سيما مع جهل العمله بذلك فقد جعل ذمته فى مقابل العمل وقد لا يمكنه الاعطاء من المال المعد لذلك لتلفه فى اثناء النهار او الشهر.

والعمله لا يسامحونهم فى ذلك وياخذون الوجه من عين مالهم فقد جعل المستأجرون قدرا من المال فى ذمتهم للعمله برجاء ان يتمكنوا من تدارك ما فى ذمتهم من المال المعد لذلك ولم ينكر احد من العلماء عليهم ذلك فكما انهم يصرفون فيما نحن فيه قدرا من عين مالهم فى هذا المصرف رجاء ان يتمكنوا من مال يمكن صرفه فى هذه المصارف و يأخذوا عنه، فكك فى المثال الذى ذكرنا يجعلون قدرا مما يقرونه فى ذمتهم بآداء العمل رجاء ان ياخذوه مما اعدله. وبعبارة اخرى: يجعل العمل الذى انتقل اليه الاستيجار مصروفا فى المسجد لياخذ عوضه مما اعد للصرف فيه. وكما يجوز هنا الاخذ مما اعدله عوضا عما استحق الفقراء فى ذمتهم، فكك فيما نحن فيه. ولم نجد بينهما فرقا وتشخص الكلى فى ضمن هذا الفرد المعد للصرف مع امكان عدم التمكن منه حين يريد الاداء، لا يوجب مغايره حكم ما يحتمل التمكن من فردير جوان يتشخص الكلى فى ضمنه ويتمكن منه من حيث الدليل والمأخذ. الرابع: ان الاستفادة من الاخبار وكلام الاصحاب جواز نقل العمل بعد الاتمام الى الغير وان فعله لنفسه وسيما فى ابواب الحج فان الاخبار فيه مستفيضة لجواز جعل ما فعله من الحج لاييه او امه او اخيه وان لم يقصد فى العمل اياهم ولم يخطروا بباله اصلا. و كك يستفاد منها انتقال ما عمله للغير إلى نفسه فى بعض الوجوه كما لو افسد الحج ولزم عليه من قابل، سيما مع تعيين العام الاول فى الفعل. واذا كان تجويز نقل العمل بعد الاتمام الى الغير فى العبادات فيجوز فى غيرها بطريق الاولى. كما لو وقف احد ارضا لسكنى المؤمنين بان ينوا البيوت من طينها ليسكنوا فيها فاذا بنى فيه احد بيتا او عمل لبنا كثيرا فيملك العمل وان كان اصل الطين وقفا فيجوز ان ينقل اللبنة بسبب العمل فيها. وكك الجدران الى غيره بعد ان عملها لنفسه وح، فيجوز اخذ الاجره على ما فعل ايضا لانه عمل محلل يجوز اخذ الاجره عليه وكذا يجوز اخذ الاجره على الزياره وختم القران بعد الفراغ منها اذا نقلها الى الغير. ويظهر من كلامهم فى استيجار العبادات ان العبادات مما يصح فعلها للغير ويصل نفعها اليه.

واستدل جماعه منهم على صحه استيجار العباده بمقدمتين زعموا كونها اجماعيين. احدهما: ان العبادات مما يقبل النياه للاجماع والاختبار المستفيضه بل المتواتره. والثاني: جواز الاستيجار على كل عمل محلل. فبعد ثبوت جواز اصل العمل للغير وضم الاجاره اليه يصح قصد التقرب لان الاجاره مفيده للوجوب واللزوم ويصح قصد التقرب، ح، وعلى هذا فيمكن ان يق، بعد اتمام العمل الذى يصح ان يجعل للغير بعد الفعل، ان هذا مما يمكن ان يجعل للغير وينقل اليه وكما يجوز نقله الى الغير يجوز اخذ العوض عليه فكما يصح اخذ الاجره عليه فى اول الفعل يجوز المعاوضه عليه بعد الفعل فيمكن نقل الفعل بعد الاتمام إلى الغير فى ازاء عوض بصيغه الصلح والهبه المعوضه ونحوهما. وقد صرحوا بجواز الصلح على كل ما يصح اخذ العوض فى الهبه المعوضه بهبه اخرى بل اطلقوا فى العوض حتى ان بعضهم استدلل على لزوم الصدقه بانه هبه معوضه وان الله تعالى قد عوضه بالثواب (وان كان لنا فيه كلام) فمن احبى مسجدا خرا بالله تعالى صرف فيه وجهها يجوز لغيره ان يعاوضه بمثل ما صرفه فيه ويجعل عمله لنفسه فى اداء ما يعطيه فيكون كانه هو العامر للمسجد وكك، يجوز ان يصرف ما نذره من وجوه البر فى ذلك و كك، سهم سبيل الله من الزكوه سيما اذا فعله العامر ولا يقصد ان يكون خالصا بل معلقا على انه ان وجد من يعطيه ما صرفه فيه، يكون له و الا فيكون لنفسه. هذا ولكن لنا فى الاستدلال المتقدم (فى تصحيح الاجاره من التمسك بالمقدمتين) كلام وهو لزوم الدور وغيره من المفاسد وقد بينا ها فى مواضع من تأليفاتنا لا يسع المقام لذكرها، وحاصلها ان تصحيح الاجاره متوقف على كون المنفعه محلله وكونها محلله فى العبادات لا- يكون الا- بثبوت رجحانها اذا لعباده لا- تنفك عن الرجحان فلو ثبت رجحان المنفعه فى مقابل الاجره قبل الاجاره فلا يحتاج الى التمسك بعقد الاجاره، والكلام انما هو فيه لان ما ثبت رجحانها من الاخبار هو العمل نيابه عن الغير على وجه التبرع لا غير فاثبات الرجحان بالاجاره مستلزم للدور لان صحه الاجاره موقوفه على رجحانها قبل الاجاره ليصح الاجاره فلو اثبتنا رجحان العباده المستأجره لسبب الاجاره لزم الدور. و

لما كان معتمدنا في تصحيح استیجار العبادات هو الاجماع المنقول في كلام جماعه، يمكن ان يكون محض التعبّد ولا يتجاوز الى جواز اخذ الاجره بعد تمام العمل ولا بسبب امر الغير اياه، فعمدنا تتميم الاستدلال بما ذكره القوم في تصحيحها وهو ليس من باب التعليل بل معلل بصحة اخذ الاجره على كل ما يجوز فعله نيابه عن الغير ولكنه غير تمام كما عرفت. فحاصل الاستدلال الرابع (لتتميم جواز اخذ العوض عما صرفه في عماره المسجد والمدرسه على ما هو المعتمد في نظري) هو انه يجوز لاحد ان ينقل عملا عمله غيره إلى نفسه بعوض خصوصا في مثل التوصليات كعماره المسجد والمدرسه، بان يعطيه ما يساوي ما اقتضاه وصرفه في المسجد او صرفه من ماله بقصد ان يأخذ ما يمكن اخذه ويأخذ في عوضه ما يترتب على عماره المسجد من الثواب اذ لم يقيد واعوض الهبه بشيء خاص كما عرفت او بتعلم او بنقله الى نفسه على طريق المصالحه، ولازمه ان يجوز لعامر المسجد اخذ هذا الوجه ومعاوضته بما يترتب عليه من الثواب فجواز اخذ هذا لوجه للعامر ناش من جواز اعطاء هذا الواهب او المصالح. فهذا الاستدلال وان لم ينطبق على جميع افراد السؤال ولكن يثبت بعض افراده فان في جواز اعطاء سهم سبيل الله ونحوه في اداء ذلك اشكال. هذا كله مع ان الظاهر من سهم في سبيل الله ووجوه البر ان المراد منها تحصيل ما يوجب النفع للغير كالتصدق وبناء الحمام والمساجد والقناطر والزوار والحجاج و اداء الديون ودفع الفتن ونحو ذلك، ثم يصل نفع ذلك الايصال اليه والمفروض فيما نحن فيه انه ليس هذا تحصيل ما يوجب النفع للغير بل نقل ما حصل من موجبات نفع الغير الى نفسه لاجل وصول النفع الى نفسه. والحاصل، ان التمسك بهذا الوجه في غايه الصعوبه، والاولى التمسك بغيره من الوجوه. هذا ما اقتضاه النظر العليل والفكر الكليل في هذه المسئله ولعمري انها من غوامض المسائل والله الهادي الى سبيل الرشاد والمفيض للنوائل.

۳۴۲ - سوال:

۳۴۲ - سوال: آیا طالب علمی که در طلب علم نیت خالص نداشته باشد و از برای ریا و سمعه یا ریاست، طلب علم کند یا این امور ضمیمه قصد تقرب او باشد می تواند

جواب:

جواب: هرگاه آن طالب علم فقیر است و قادر بر کسب مؤنه نیست، بنابر قول به عدم اشتراط عدالت، چنانکه اظهر است هم جایز است دادن زکوه به او و هم گرفتن او و بنابر قول به اشتراط عدالت از برای دهنده جایز نیست دادن از سهم فقرا با علم به حال. و با جهل به حال و اعتقاد عدالت، ضرر ندارد و مجزی است از او علی الاظهر. هر چند خلاف آن ظاهر شود. و برای گیرنده هم ضرر ندارد به جهت آنکه ظاهر این است که اشتراط عدالت بنا بر قول به آن از برای جواز دادن است نه گرفتن. و اما اگر قادر بر کسب مؤنه هست و لکن کسب منافی تحصیل است، پس در این صورت بنا بر قول به عدم اشتراط عدالت نیز اشکال وارد می‌آید که تحصیل علمی که توان به سبب آن دست از کسب برداشت و اخذ زکات کرد آن تحصیل، یا واجب عینی است یا واجب کفایی و اینها هیچیک بدون نیت تقرب، نمی شود و چون در اطاعت الهی نیت تقرب شرط است و فعل ناشایسته مطلوب الهی نخواهد بود پس هرگاه تحصیل به قصد ریا، حرام باشد جایز نیست ارتکاب آن، پس واجب نخواهد بود که به سبب آن ترک کسب کند و زکات بگیرد، پس صادق است بر او که قادر بر کسب است و غنی است. و ممکن است دفع این اشکال، اما اولاً- به اینکه تحصیل که از اسباب اجتهاد و طریق معرفت احکام مبدأ و معاد است، ظاهر این است که از واجبات توصلیه (۱) است و نیت تقرب مدخلیتی در تحقق تهیه آنها ندارد، پس تحصیل آنها واجب است و قصد " کسب تقرب کردن " واجبی است علیحده و به ترک آن، این ساقط نمی شود، خصوصاً اگر به جهت تعلیم دیگران باشد وسیله ای است که برپا داشتن این امر مطلوب است، پس ت

ص: ۱۷۳

۱- واجب بر دو نوع است: الف: واجب توصلی: واجبی که تنها تحقق آن در خارج مورد نظر است و با به عمل آمدن آن غرض حاصل می شود مانند طهارت لباس که خواه به نیت عمل به حکم خدا یا به هر نیت دیگر به جای آورده شود کفایت می کند. ب: واجب تعبدی: واجبی که باید با نیت عمل به حکم خدا انجام یا به مانند نماز، روزه و سایر عبادات

به سبب ترک قصد تقرب سقوط اصل واجب لازم نمی‌آید تا اینکه بگوییم قادر بر کسب است و زکات بر او حرام است. و مؤید این است آنچه از عالیجناب مرحمت و مغفرت مآب استاد خود، آقا محمد (۱) باقر طاب ثراه شنیدم که میفرمودند روایتی است که فرموده اند به این مضمون که "اطلبوا العلم ولو لغير الله فانه یجر الی الله (۲)" و لکن خود به آن روایت در کتب اصحاب بر نخورده‌ام. وبالجمله نهی از تحصیل ریایی مستلزم رخصت در ترک مطلق تحصیل نیست. و ترک امر مقدور به اختیار مستلزم عدم امکان، نیست و او مکلف است به تحصیل به قصد قربت در حال عدم قصد قربت نه به ترک آن، تا محال لازم آید و به فرضی که مستلزم محال باشد دلیلی بر قبح آن نیست، چون خود باعث آن شده پس صادق است که مأمور است به تحصیل که منافعی کسب است، پس صادق است بر او که فقیر است. و اما ثانیاً: پس میتوانیم گفت که از سهم فی سبیل الله توان داد و در آن، این دقتها نیست، مثلاً- از وجه زکات، عمله و بنای فساق و فجار بلکه کفار میتوان گرفت که پل و رباط بسازند، و شکی نیست به پا داشتن تحصیل علم از وجوه فی سبیل الله است، چون لا اقل منشأ این می شود که دیگران از اینها اخذ علوم میکنند، هر چند علوم ادبیه باشد که آن از مقدمات علم فقه می‌باشد. و این از باب اعانت بر آثم هم نیست که از آن جهت ممنوع باشد، زیرا که مقصود اعانت بر قصد ریا نیست، بلکه اعانت است در اقامه معروف.

۳۴۳- سوال:

۳۴۳- سوال: مستحق، فقیر غیر عادل را میتوان وکیل کند در اخذ زکات و جعاله او قرار دهد از وجه زکات یا نه؟

جواب:

جواب: هر چند اظهر عدم اشتراط عدالت است در مستحق زکات، لکن هر گاه .

ص: ۱۷۴

۱- دانشمند معروف آقا محمد باقر بهبهانی.

۲- بدیهی است وی هنگام تشویق شاگردانش از لفظ "حتی" استفاده میکرده "علم چنین است و چنان است... حتی گفته اند که در روایت نیز چنین آمده است" و گرنه، نه خود او چنین روایتی را میپذیرد و نه دیگران به این سخن ارزشی قائلند.

خواهد احتیاط بکند بعد از آنکه وکیل اخذ زکات کرد از برای او، خود از این زکاتی که به او رسیده آنچه از برای او قرار داده، ببخشد یا آنکه ده جریب گندم را وجه جعاله بدهد، یعنی هر گاه کسی به او وعده کرده باشد که من صد جریب گندم به تو زکات میدهم و او کسی را وکیل کند که آن صد جریب را بگیرد و ده جریب از آن حق الجعاله او باشد خوب است، و اما هر گاه بعنوان اطلاق وکیل کند که تو وکیل منی که هر گاه کسی زکات بدهد از برای من بگیری و ده جریب از آن را برداری، این عقد جعاله ظاهراً صحیح نیست به جهت جهالت عمل، بلکه جعاله نیز، چون معلوم نیست که چیزی به هم رسد یا اگر هم رسد به آن وفا نکند (بلکه در اصل توکیل در اخذ زکات به عنوان اطلاق) هم اشکال است. هر چند اظهر جواز آن است و دور نیست که هر گاه بخواهیم که تصحیح جعاله در آن صورت بکنیم بنای آن به حق مشاعی بگذاریم، یعنی بگویند که تو وکیل منی در اخذ زکات و آنچه بگیری عشر آن مثلاً از تو باشد به حق جعاله.

۳۴۴- سوال:

۳۴۴- سوال: در مستحق زکات، عدالت شرط است یا نه و بر فرض اشتراط، به فقیر غیر عادل از سهم فی سبیل الله میتوان داد که مشغول تعلیم قرآن مجید و غیر آن از واجبات و مستحبات باشد یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر عدم اشتراط عدالت است در مستحق زکات و بر فرض اشتراط عدالت، ظاهر این است که هر گاه از سهم فی سبیل الله اجرت عمل خیر بدهی مثل اینکه اجرت بدهی از وجه زکات که پل بسازند یا مسجد بسازند در آنکه اخذ اجرت می کند از وجه زکات، عدالت شرط نیست و لکن باید دانست که اعمال خیری که اجرت میتوان گرفت در آن، چه چیز است. بدانکه جایز نیست اخذ اجرت بر ادای واجبات توقیفیه (۱) و توصیله الا آنچه استثنا د.

ص: ۱۷۵

۱- معنای "توصیله" در ذیل مسئله ۳۴۲ توضیح داده شد، مثلاً کسی که لباس خویش را برای نماز میپوشد یا به دیگری قرآن و احکام یاد میدهد نمی تواند برای این عمل ها اجرت بگیرد زیرا وظیفه واجب خود را انجام داده است. و اما واجب توقیفیه: این نیز همان "واجب تعبدی" است که در ذیل مسئله مذکور بیان گردید با این تفاوت: وقتی که لفظ یا عنوان "تعبدی" به کاری رود توجه به "نیت" است و هنگامی که عنوان "توقیفیه" به کار میرود توجه به چگونگی و ساختار عمل است از نظر کیفی و کمی مثلاً- نماز یک عمل توقیفی است یعنی نمیتوان یک نماز ۸ رکعتی خواند، زیرا بدعت است و تاسیس باب جدید در عبادات ممنوع است اما در معاملات ممکن است مثل بیمه و سرقفلی. بنابر این اصطلاح "توقیفیه" دو کاربرد دارد: توقیفیه در مقابل توصیله همان معنای تعبديه را دارد که ناظر به لزوم نیت قصد قربت و عدم آن است. در این صورت عبادات را به دو قسم تقسیم کرده ایم توقیفیه و توصیله همان طور که بیان گردید. و توقیفیه در مقابل غیر توقیفیه (یا در مقابل، امضائیه) در این صورت همه احکام را به دو قسمت تقسیم میکنیم قسم اول احکامی است که شارع آن را بدو و رأساً تاسیس کرده و دخل و تصرف در آنها یا تاسیس کردن باب جدید و عبادت جدید ممنوع است مانند عبادات. قسم دوم احکامی است که شارع آنها را ایجاد نکرده بلکه قبل از شرع نیز وجود داشته اند مانند خرید و فروش. شارع آمده آنها را امضا کرده است دخل و تصرف

در این ها و نیز گشودن باب جدید مانند بیمه و سرقتی، جایز است مگر اینکه از محرمات مسلم سر در بیاورد مثلاً با ربا و غصب و... آمیزه پیدا کند البته علمای متقدم (اکثرشان) در معاملات نیز توقیفی بوده اند که "مغارسه" - غرس مشترک درخت: زمین از یکی و نهال از دیگری - را باطل و غیر قانونی میدانستند. نه بدین معنی که مرتکب آن را مجرم میدانستند بل چنین کار و فعالیت را فاقد ارزش های حقوقی میدانستند و دادگاه اسلامی را موظف به رسیدگی به اختلافات طرفین، نمیدانستند البته هنوز هم کسانی هستند که چنین نظریه ای را دارند.

شده از توقیفیات مثل حج و نماز و روزه به جهت اموات و از توصلیات مثل صناعاتی که نظام عالم بر آن شده مثل بنایی و خیاطی و نجاری و امثال اینها به خلاف مثل جهاد کردن و دفن کردن اموات از توصلیات، که در آنها جایز نیست اخذ اجرت و همچنین اقوی عدم جواز اخذ اجرت است بر مستحبات توقیفیه مثل وضو دادن میت و تثلیث غسلات، الا آنچه استثنا شده مثل زیارت و حج سنت و غیر آن. و ظاهر این است که اذان از این جمله است و اجرت گرفتن بر آن جایز نیست و جایز است اخذ اجرت بر مستحبات توصلیه مثل گود کردن قبر زاید بر قدر واجب و کندن لحد و امثال آن. و اما تعلیم قرآن در قدری که واجب است مثل حمد و سوره نماز، جایز نیست اخذ اجرت در آن، و در زاید بر آن اظهر جواز است ولیکن بهتر این است که در ازای آن هم نگیرد بلکه در ازای تأدیب اطفال و تعلیم خط و امثال آن قرار بدهد، هرگاه این را دانستی پس بدان که دادن زکات از وجه فی سبیل الله به کسی که تعلم واجبات بکند از

قرآن یا غیر آن یا مستحبات توقیفیه جایز نیست، خواه عادل باشد گیرنده یا غیر عادل باشد و هرگاه در ازای غیر آنها باشد از امور خیر، جایز است و عدالت شرط نیست و از آنچه گفته شد معلوم می شود که از وجه فی سبیل الله میتوان به معلم سید غنی و غیر سید غنی هم داد، همچنانکه در اجرت عمل در مسجد و پل و غیره به سید غنی میتوان داد، بلکه به کافر هم میتوان داد و همچنین در اعانت کسانیکه به جنگ جهاد میروند جایز است هر چند سید و غنی باشند بلکه کافر هم باشند خواه مؤلفه قلوبهم یا غیر آن. و اینکه شرط کرده اند در مستحق زکات این که هاشمی نباشند در جایی که " اشخاص " مستحق باشند یعنی آدمی چند که میتوانند زکات بگیرند و در مصرف فی سبیل الله اعتبار نشده که " آدمی " باشند هر چند در بعضی اوقات به مصرف آدمی میرسد مثل زوار و حاج. پس در صنف فی سبیل الله نه عدالت شرط است و نه ایمان و نه هاشمی بودن و نه واجب النفقه نبودن. و اگر بگوییم: پس میتوان از وجه فی سبیل الله به فقرای سادات و ابناء السبیل ایشان، نیز داد، به اعتبار آنکه چنانکه در صنف فی سبیل الله اشخاص و آدمی بودن، مدخلیت ندارد عدم آن هم مدخلیت ندارد. گوییم: که از آیه خمس و احادیث وارده در تفسیر آن، بیان شده است که خمس از برای فقرای سادات و یتامی و ابناء السبیل ایشان، است در عوض زکات که از برای غیر ایشان قرار یافته، پس جایز نیست صرف زکات در ایشان بلکه شاید توان از آن اخبار فهمید که به عاملین و غارمین (وسایر اصنافی که " شخص آدمی بودن " در آن معتبر است) از سادات نمیتوان داد، (هر چند گوییم که نسبت ما بین آن اخبار و آیه فی سبیل الله عموم من وجه باشد و خواهیم به سادات از راه فی سبیل الله بدسیم) بنابر اینکه دلالت اخبار را بر منع دادن زکات به سادات اقوی دانیم از عموم فی سبیل الله. و از این جهت است که تصریح کرده اند که هاشمی نمی تواند از صنف عاملین محسوب شود مگر از برای قبیله خود سادات. و هم گفته اند که هرگاه وجه

خمس میسر نشود سید می تواند عامل باشد و از وجه عاملین بگیرد. و بعد از این همه کلام باز منع غارمین و فی الرقاب سادات، از وجه فی سبیل الله خالی از اشکال نیست، بلکه عاملین نیز. و آنچه فقها منع کرده اند در عاملین، ظاهرا مراد ایشان در وقتی است که از حیثیت مصرف عاملین بگیرد و اما از مصرف فی سبیل الله پس منع ایشان معلوم نیست، به هر حال در صورتی که خمس میسر نشود از برای سادات و زکات امثال خود، هم نباشد ظاهر این است که امر آسان باشد چنانکه تصریح کرده اند در فقرای سادات هم خصوصا بنابر قول اکثر که مؤنه متعارفه را تجویز کرده اند به جهت ایشان و اقتصار به سد رمق یا قوت یک شبانه روز نکرده اند و به هر حال در آخوند معلم و سید غنی ظاهرا اشکال نباشد.

۳۴۵- سوال:

۳۴۵- سوال: بعضی میگویند خراجی که حاکم جائز عصر میگیرد حلال است و رعیت باید بدهند و بعضی میگویند که مال حکام و سلاطین این عصر را نباید به رعیت رد کرد و ایشان مشغول الذمه نیستند، بلکه نمیتوانند دزدی و سرقت از آن مال نمایند و ولایت عجم هم مفتوح العنوه است و خراجیه، حکم شرعی آن را بیان فرمایند.

جواب:

جواب: در کتاب مناہج الاحکام این مسئله را مبسوط نوشته ام و اظهر در نظر حقیر این است که آنچه سلاطین جور شیعه میگیرند از خراج اراضی خراجیه، حلال نیست مگر آنکه به اذن مجتهد عادل باشد و گیرنده هم از مصالح عامه باشد، مثل طلبه علوم و ائمه جماعت و امثال آنها.

۳۴۶- سوال:

۳۴۶- سوال: هرگاه کسی اجیری داشته باشد که خدمت او را مینماید و اجرت او را که قرار داده بدهد اضافه که از زکات به او بدهد چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: بلی هرگاه اجیر و هر کاسبی که کسب و عمل او وفا به معیشت او نمی کند تتمه را از وجه زکات به او میتوان داد.

۳۴۷- سوال:

۳۴۷- سوال: هرگاه چنانچه زکات دهنده در دو وجه از وجوه بر، به قدر زکات خرج کرده باشد، به این معنا که احدهما زکات باشد و دیگری صدقه مستحبه مثلا، و در احد وجهین خصوص زکات را قصد نکرده باشد آیا مجزی خواهد بود یا نه؟

جواب: شکی در آن نیست که مقارنت نیت با عمل شرط است و لکن ظاهر این است که اجمال کافی باشد، به این معنا که هرگاه در نظر دارد که ده من گندم به قصد تصدق مستحبه بدهد و ده من گندم از وجه زکات واجبه که در ذمه او است و بیست من گندم وزن میکند و به فقیر می‌دهد قر به الی الله به قصد ادای زکات و تصدق هر دو، در اینجا ظاهر این است که همین قصد اجمالی در اول دادن کافی است و ضرور نیست که در ده من اول قصد احدهما معینا بکند و در ده من دوم قصد آن دیگری. همچنانکه در صورت اشتغال ذمه به دو واجب مثل اینکه یک گوسفند دادنی است از بابتی و یک گوسفند هم از بابت زکات باید بدهد و دو گوسفند می‌دهد به قصد ما فی الذمه مجزی است. و تعیین، ضرور نیست و همچنین هرگاه مدیون فقیر باشد به ده من گندم و ده من گندم هم زکات دادنی باشد چون در ادای دین هم نیت شرط است. و اما هرگاه ده من زکات دادنی است و ده من می‌خواهد تصدق بدهد و قصد هیچکدام را نکرده نه اجمالا و نه تفضیلا و به فقیر مستحق بدهد و بعد خواهد که ده من از زکات محسوب شود و ده من صدقه، در اینجا محتاج است به تفصیل که اگر عین تلف شده است هیچکدام محسوب نیست و هرگاه باقی باشد الحال باید نیت کند اجمالا یا تفضیلا.

۳۴۸- سوال:

۳۴۸- سوال: هرگاه صاحب زراعت، خود عمل می کند اجرت عمل او از جمله مؤنه محسوب می شود که وضع شود از زکات، یا نه و همچنین اجرت اکره، (۱) محسوب می شود از مؤنه یا نه؟ .

ص: ۱۷۹

۱- اکره: که در اصطلاح "عمله و اکره" امروز هم رایج است: اکره یعنی عمله کشاورزی، البته نه عمله مزدور بل عمله ای که اجرتش به عنوان سهم یا سهامی از محصول، تعیین می شود. ریشه این لفظ (بر خلاف تصور) از واژه عربی "کرایه" نیست بل از واژه اکر "کسی که حرفه اش کاشتن است - ترکی است که خان های ترک زبان و درباریان، رایج کرده اند در ترکی دو صیغه اکر وجود دارد: اکر: می‌کارد. و اکر: کارنده، صاحب حرفه کاشتن.

جواب:

جواب: ظاهر این است که عمل مالک و همچنین اگره که آن را "برزگر (۱)" میگویند محسوب نمی شود از مؤنه و این را در عرف از مؤنه نمی گویند و همچنین هرگاه فرزند او یا غلام او عمل کنند مگر اینکه فرزند را اجیر کند یا امر کند به عملی که مستحق اجرت المثل گردد اجرت او وضع می شود پس هرگاه برزگر حصه او به نصاب برسد زکات بر او لازم است و اجرت عمل او محسوب نمی شود و وضع نمی شود ولکن اگر بیمار شود یا سفر کند و اجیری بگیرد اجرت او وضع می شود، بلکه ظاهر این است که غلام هم مثل عوامل باشد در وضع اجرت.

۳۴۹-سوال:

۳۴۹-سوال: هرگاه بنا بر وضع مؤن باشد در زکات، چنانکه مشهور است، آیا ملاحظه مؤنه برداشتن، در حین تعلق وجوب می شود یا حین وجوب ادا یا حین ادا؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که در حین تعلق، اعتبار می شود، مثلاً هرگاه ده من آهن خرج زراعت کرده که قیمت آن ده قروش بوده، چون آهن قیمتی است و قیمت آن را.

ص: ۱۸۰

۱- برزگر: در فارسی دو کلمه هم خانواده "برز" و "برز" هست: برز - با ضمه اول - پشته، کوه، بلندی، ارتفاع، تنه درخت، ساقه. دریغ آن رخ خسرو آرای اوی - دریغ آن قد برز بالای اوی برز - با فتحه اول - بلند شونده، ارتفاع یابنده، قد کشنده، آنچه می رود تا ساقه یا بوته یا تنه درخت شود. آیا میان این واژه با واژه "برز - بارز" عربی ارتباط ریشه ای هست یا نه؟ - معلوم نیست و همین طور است رابطه برز و برج. عرب ها نام البرج را به قله دماوند گذاشتند و فارس ها آن را به البرز یعنی لغت خودشان تبدیل کردند. برزگر: ساقه پرور، بوته پرور، کسی که از بذر ساقه و بوته به وجود می آورد. در بعضی لغتنامه ها، برز، و "ورز" را با هم مترادف و به معنای کار، عمل، گرفته اند که درست نیست بل برز، و "ورز" با هم مرتبط هستند و بهمین جهت به گاو "ورزو" نیز گفته شد. و نیز برز را به معنای کشت و زراعت گرفته اند که باز درست نیست و زراعت مصداقی از مصادیق برز، است. برزگر در اصطلاح متن این کتاب یعنی کسی که تنها بر زایندن و پروریدن به عهده اوست و از عوامل چهارگانه (زمین، بذر، نیروی حیوانی، نیروی انسانی) کشاورزی، تنها نیروی انسانی به عهده اوست که در مناطقی از آذربایجان به آن "سه پانچی" یعنی کسی که سه پان، سه عامل را از ارباب میگیرد، گفته میشود. البته گاهی برزگر تنها یک عامل، یعنی زمین و گاهی دو عامل زمین و نصف بذر را از ارباب میگیرد و بقیه را خودش تامین میکرد ولی آنچه در متن بالا مورد نظر است همان مورد اول است.

باید از غله برداشت، در وقت تعلق وجوب قیمت میکنیم و به همان نسبت مالک مستحق می شود که بردارد، پس گاه هست که آن وقت مساوی ده فروش صد من گندم است و در حین ادای زکات پنجاه من می شود یا به عکس. و ممکن است که بگوییم ملاحظه حال وجوب ادا، بشود که زمان صاف شدن غله است، چون قبل از آن، واجب نیست ادا، تا واجب باشد قیمت کردن و اعتبار کردن و لکن میتوان گفت که این احتمال بی وجه است، چون حق مالک متعلق به آن غله هست، در همان وقت که حق فقیر متعلق می شود به غله حق مالک هم متعلق می شود در استیفای مؤنه و همان وقت مساوی مؤنه خود را مستحق است، پس اگر آنچه خرج کرده مثل آن را مستحق است مثل بذری که زکات آن را در سال سابق داده و آنرا زرع کرده در همان قدر مثل، شریک می شود از همان غله و شریک می شود در همان قدر با فقیر و اما هر گاه بذر را خریده باشد و زرع کرده باشد ظاهر فتاوی و صریح کلام بعضی این است که مخیر است مثل را بردارد یا قیمت را و در این صورت نیز الحال که میخواهد بردارد باید مخیر باشد به علت آنکه بر هر یک از آنها مؤنه صدق می کند. و از فروع مسئله این است که کسی ده من آهن خرج زراعت کرده در حالیکه ده فروش قیمت او بوده و در وقت دانه بستن غله، ده فروش مساوی صد من غله بوده و مالک مسامحه کرده در ادای زکات تا شش ماه گذشت و الحال قیمت ده فروش دویست من گندم است پس جایز نیست که دویست من بردارد بلکه همان صد من را مستحق است و بنا بر اینکه نصاب بعد از وضع مؤنه ملا حظه می شود چنانکه شاید اظهر باشد امر واضح تر خواهد بود، چون ملا حظه نصاب در حین تعلق وجوب، می شود نه در حین ادا، هر چند بعنوان مسامحه و بیدینی تأخیر کرده باشد.

۳۵۰- سوال:

۳۵۰- سوال: زید، ضامن عمرو شود از برای بکر، و وجه ضمان را قرض کند و بدهد و عمرو وجه را به زید رد نکند و فرار کند و عمرو هم فقیر باشد و زید هم فقیر است. آیا زید می تواند از وجه زکات بگیرد و قرض خود را ادا کند و حال اینکه در حین زمان قصد تقرب نداشته یا قصد ریا داشته -؟

جواب:

جواب: هرگاه قصد ریا نداشته می تواند گرفت، هر چند قصد تقرب هم نداشته باشد و اما هرگاه به قصد ریا ضامن شده پس هر چند در نظر چنین مینماید که این دین در معصیت خدا باشد و جایز نباشد که از سهم غارمین ادا شود لکن ظاهر اخبار این است که اصل مصرف باید معصیت نباشد، نه اینکه این شخص معصیت نکند در حین استدانه، خلاصه اینکه این شخص این دین را از برای مصرف صحیح به ذمه گرفته، هر چند طریق ذمه گرفتن بر وجه غیر صحیح باشد نه اینکه از برای مصرف غیر صحیح گرفته مثل شرب خمر و اسراف و امثال اینها. والحاصل، ظاهر جواز است خصوصا با توبه از ریا و هرگاه از سهم فقرا بگیرد در وقتی که قادر بر مؤنه سال نیست و از آن سهم که گرفته ادای دین کند و بعد از آن به ازای آن مؤنه بگیرد ظاهرا اشکالی نداشته باشد.

۳۵۱- سوال:

۳۵۱- سوال: کسی که امامت نماز جماعت نمی کند و متوجه تحصیل و تدریس، هیچیک نیست و قدرت بر کسب هم دارد و به واسطه طبابت، استطاعت به هم رسانده و مدت چند سال است که نقدی و جنسی از دیوان اخذ می کند به عنوان وظیفه، آیا این وجه بر او حرام نیست و منافی عدالت او نیست و هرگاه اراده توبه داشته باشد، لکن چند سال قبل وجه را خورده است چه بایدش کرد؟

جواب:

جواب: هرگاه کسی از جمله مصالح عامه مسلمین نباشد و وظیفه گرفتن او (یعنی از باب خراج زمین های خراجیه گرفتن) صورتی ندارد، خصوصا بدون اذن مجتهد عادل و این فعل، منافی عدالت است و توبه او حاصل می شود به استغفار و ندامت بر ما سلف و عزم بر ترک و رد آنچه به مصرف رسانیده از آن وجوه، به اذن مجتهد عادل.

ص: ۱۸۲

۳۵۲- سوال:

۳۵۲- سوال: کسی که به عنوان خست و تن گرفتن بر خود و عیال چیزی از مداخل پس اندازد باید خمس بدهد یا نه؟

جواب:

جواب: معتبر در مؤنه مؤنه متعارفه است و طرفین افراط و تفریط ظاهرا از درجه اعتبار ساقط است.

۳۵۳- سوال:

۳۵۳- سوال: کسی که قرض دارد از بابت صدق و غیره و با وجود این، چیزی تحصیل مینماید باید خمس داد یا نه؟

جواب:

جواب: قرض داخل مؤنه است، باید ملاحظه آن را کرد.

۳۵۴- سوال:

۳۵۴- سوال: در ارتفاع قیمت ساقیه املاک و نماء املاک و هدایا و عطایا و وظایف محله و منافع اموال موقوفه از برای موقوف علیهم و موارث و صدق (مجملا اموال حاصله به سببی از اسباب شرعیه) که آن را در عرف عام این ایام کسب نگویند، خواه اختیاری خواه غیر اختیاری، خمس واجب است یا نه و حصه امام را چه باید کرد؟

جواب:

جواب: نگاه داشتن ملک و باغ و دکان و گوسفند و امثال آنها به جهت انتفاع از نمای آنها نوعی است از تکسب و آنچه فاضل از مؤنه بشود خمس در آن واجب است، خواه انتفاع از آنها به طریق مزارعه باشد یا اجاره یا مصالحه و غیر آن و همچنین به مزارعه و اجاره دادن املاک موقوفه.

واما ارتفاع قیمت سوقیه پس در آن خمس نیست، ولکن اظهر این است که در ارتفاع قیمت عینیه مثل چاق شدن گوسفند وقوی شدن درخت، خمس لازم است واما عطایا وصداق، پس در اصل آنها خمس واجب نیست علی الاظهر ودر نمای آنها حکم سابق است به تقریبی که پیش گفتیم. واطهر وجوب حصه ایصال امام (علیه السلام) است بدست مجتهد عادل که او به نیابت امام (علیه السلام) از بابت تتمه مؤنه به سادات فقرا برساند و با تعذر یا تعسر اذن خاص، اذن عام (۱) حاصل کند و اگر آن هم میسر نشود خود بدهد به نیت رساندن حصه امام (علیه السلام) از بابت تتمه و در این صورت هر گاه به استصواب عالم صالح بدهد بهتر است.

۳۵۵- سوال:

۳۵۵- سوال: تقسیم در خمس واجب است یا نه و خمس را باید به دست مجتهد بدهد یا خودش می تواند بدهد و حصه امام را اگر کسی بدهد شغل ذمه هست یا نه؟

جواب:

جواب: نصف خمس در امثال این زمان، مال امام است واقوی آن است که باید بدست مجتهد عادل داد که او از باب تتمه به فقرای (۲) سادات بدهد و نصف دیگر مال یتامی و مساکین و ابناء السبیل سادات است واقوی این است که در یتیم فقر شرط است. واقوی و اشهر این است که تقسیم کردن در این سه طایفه واجب نیست، بلکه دادن به یک طایفه مجزی است ولکن احوط و افضل این است که تقسیم کند و به همه سادات بلد که محتاج باشند برساند و تفاوت گذاشتن در اشخاص ضرر ندارد و به هر حال رساندن به همه واجب نیست، خصوصا هر گاه مستلزم عسر و حرج باشد. و حصه سادات را واجب نیست که به مجتهد بدهند ولکن احوط و افضل است که .

ص: ۱۸۴

۱- به ذیل مسئله شماره ۳۶۲ مراجعه شود.

۲- مطابق نظر میرزا (قدس سره) باید همه خمس برای سادات و در نیازهای آنها هزینه شود در این صورت تفاوت سهم امام با سهم دیگر تنها در " مباشرت " است که سهم امام باید به مباشرت مجتهد پرداخت شود. لیکن نظر اکثریت بر این است که سهم امام به مباشرت مجتهد در " مصالح مسلمین " هزینه می شود از آن جمله اداره حوزه های علمیه. تاثیری که این فتوای میرزا در تاریخ حوزه علمیه قم داشت، در بیوگرافی میرزا بیان گردید.

همه را به او بدهند به مصرف برساند و لکن حصه امام واجب است که به دست او بدهند و هرگاه ممکن نشود، اذن خاص یا اذن عام از او بگیرند و بدهند به سادات و هرگاه آن هم ممکن نشود خود به سادات بدهند.

۳۵۶- سوال:

۳۵۶- سوال: آن سادات که خرج سالیانه داشته باشند جبرا یا به رضا خمس بگیرند شغل ذمه هستند یا نه؟

جواب:

جواب: بلی، شغل ذمه هستند و صاحب مال هم مشغول ذمه خمس هست که ثنیا به مستحق آن برساند.

۳۵۷- سوال:

۳۵۷- سوال: سادات از ولایتهای دور میآیند، ادعای سیادت میکنند، اما شاهد ندارند قسم میخورند که ما سیدیم و قرض داریم، آیا به مجرد گفتن و قسم خوردن خمس به آنها میتوان داد یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که هرگاه ظن به صدق قول اینها به هم رسد، هم در سیادت وهم در فقر اکتفا به قول ایشان میتوان کرد و دلیلی ندیده ام بر وجوب بینه یا استفاضه هر چند احوط آن است که به بینه یا به شیاع بشناسند سید بودن آنها را.

۳۵۸- سوال:

۳۵۸- سوال: سادات هستند که از مسلمانان خمس می خواهند و مسلمانان قسم میخورند که ما خمس نداریم قبول نمیکند جبرا چیزی میگیرند، آیا تسلط دارند که جبرا چیزی بگیرند یا نه و آن وجه که جبرا از مسلمانان گرفته اند برایشان حلال است یا حرام؟

جواب:

جواب: در صورت مزبوره بر مسلمانان دادن واجب نیست و از برای سادات گرفتن جایز نیست و آنچه میگیرند بر آنها حرام است.

۳۵۹- سوال:

۳۵۹- سوال: سیدی که خرج سالیانه داشته باشد به او خمس میتوان داد یا نه؟

جواب:

جواب: کسی که مؤنه سالیانه داشته باشد غنی است، به او خمس نمیتوان داد.

۳۶۰- سوال:

۳۶۰- سوال: شخصی سابق بر این، مالی از چاپار آورد و حال فوت شده، آیا وراثت شخص مزبور میتواند همان مال را بعینه رد مظالم نمایند یا نه؟ و از رسانیدن به صاحب او نیز متعذر میباشند.

ص: ۱۸۵

جواب:

جواب: بلی، بعد از یاس از صاحب، رد مظلومه بدهند اعنی آن مال را تصدق کنند از برای صاحبش.

۳۶۱- سوال:

۳۶۱- سوال: در اجناس ما یحتاج، خمس تعلق میگیرد یا نه؟

جواب:

جواب: اگر مراد، آن اجناس ما یحتاج، اثاث البیت ضروری از ظروف و فروش و حیوان رکوب و محلوب به جهت صرف خانه و امثال آنهاست، در اینها خمسی نیست، بلی از منافع آنها، اگر از مؤنه سال، فاضل بیاید، خمس هست.

۳۶۲- سوال:

۳۶۲- سوال: شخصی چند عیال دارد و معاش او از معامله میگذرد، تخمینا سی تومان تنخواه دارد و از جمله سی تومان، پنج تومان نقد میباشد و پنج تومان اجناس که موجود میباشد و بیست تومان دیگر نسیه در نزد مردم میباشد، و حال که میخواهد خمس بدهد کدامیک را خمس بدهد و خمس را به کی بدهد و نصفه حصه امام را می تواند به فقرا سادات بدهد، یا باید به مجتهد داد؟ و هر سال که حساب می کند معاش گذشته و مایه، باز به این نحو قدری نقد و قدری جنس میباشد و قدری نسیه در نزد مردم میباشد.

جواب:

جواب: هر گاه به جهت گذرانیدن معیشت عیال، کمتر از سی تومان مایه وفا نمی کند و منافع کمتر از سی تومان مایه، به جهت گذران او کافی نیست در اصل مایه خمس واجب نیست، خواه موجود باشد و خواه نسیه در نزد مردم و آنچه از منافع آن از خرج سالیانه او زیاد آید بر آن زیادتی خمس واجب است و در باب خمس هر گاه دسترس به مجتهد عادل دارد همه را به او بدهد بهتر است و اگر همه را ندهد می تواند نصف حصه سادات را خود به سادات فقرا بدهد و حصه امام را به مجتهد عادل برساند که به سادات برسانند از باب تتمه و هر گاه دسترس به مجتهد نداشته باشد اذن خاص از او بگیرد، یعنی او را مأذون کند هر وقت حصه امام در نزد او جمع شود به سادات فقرا بدهد و هر گاه آن هم ممکن نشود بهتر آن است که به صلاح (۱) بعضی از طلبه علوم و .

ص: ۱۸۶

۱- این یک نوع " اذن عام " است که میرزا (ره) میدهد.

عدول مؤمنین به سادات برساند و هر گاه آن هم ممکن نشود خود به سادات فقرا برساند.

۳۶۳- سوال:

۳۶۳- سوال: هر گاه شخصی دو سه جلد کتاب از شخصی گرفته باشد وبعد معلوم شود که این شخص صاحبش نبوده و این شخص بر سر طایفه رفته و آنها فرار نموده و این کتابها را از آنها آورده بود و صاحب اصلی کتابها در جایی است که دست به او نمیرسد چه باید کرد؟

جواب:

جواب: هر گاه معلوم شد که مال مغضوب بوده، دیگر به دست غاصب نمیتوان داد اگر صاحبش معلوم است باید به صاحب برساند و اگر معلوم نباشد اشتهر و اظهر آن است که از باب لقطه است که در یک سال تفحص کند و بعد یاس، آن را یا قیمت آن را تصدق کند و دور نیست که اگر در اول مرتبه از معرفت صاحب مأیوس باشد هم از قبیل مال مجهول المالک تصدق کند، و اما تصرف در آن (قبل از انجام امر و پیش از حصول یأس یا تمام شدن سال) هر گاه به اجازه حاکم شرع یعنی مجتهد جامع الشرایط، از جانب غایب، باشد جایز است. والله هو الموفق والمعین و به ثقتی..

۳۶۴- سوال:

۳۶۴- سوال: شخصی خانه ای داشته است که به قدر ضرورت نبوده است، او کسبی هم داشته، در بین سال از منافع آن زمینی خریده و اسباب گل کاری هم خریده است و در سال آینده بنای گل کاری گذاشته و خانه سابق را فروخته و قیمت آن را با منافع همان سال خرج گل کاری نموده، در صورت مفروضه، خمس بر ذمه او تعلق میگیرد یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه این خانه تازه که ساخته زیاده از قدر حاجت نیست آنچه خرج کرده در سال اول به جهت خریدن زمین و اسباب گل کاری و آنچه در سال دوم خرج کرده در آن از منافع کسب و قیمت خانه سابقه، خمس هیچیک بر او لازم نیست و ظاهر این است که به مصرف نرسیدن آن اسباب گل کاری در سال اول مضر نباشد و همچنین خریدن آن زمین در سال اول هر گاه موقوف باشد خانه ساختن به قدر حاجت به گرفتن تمام آن زمین. و اما هر گاه ممکن باشد که قدر قلیلی زمین در جنب آن خانه بگیرد که آن را ضم

ص: ۱۸۷

کند به خانه سابقه و رفع حاجت بشود، پس ترک خمس در قیمت زاید بر آن مقدار از زمین، مشکل است، ولیکن اظهر جواز است.

۳۶۵- سوال:

۳۶۵- سوال: شخص مزبور، پول خمس داده هم داشته است، آیا آن خرج گل کاری از آن محسوب می شود یا نه؟ و آن خانه سابقه قدری موروثی آن شخص بوده و قدری را ابتیاع نموده است، وجه آن خانه خمس دارد یا نه؟

جواب:

جواب: مؤنه سال (خرج خانه ساختن به قدر حاجت باشد یا سایر اخراجات) اظهر این است که از پول خمس داده، وضع می شود و هرگاه اخراجات خانه ساختن از پول خمس داده، تمام شد دیگر در قیمت آن خانه کهنه خمسی نیست، مگر اینکه آن خانه را به پول خمس نداده، خریده باشد.

۳۶۶- سوال:

۳۶۶- سوال: شخصی پول خمس داده داشته و در بین سال، کسب نموده و آنچه نفع که پیدا کرده است با قدری از سرمایه خرج خانه و مؤنه سال کرده، آیا این خرج را از پول خمس کند و خمس نفع را بدهد، یا آنکه چون خرج شده است نفع، خمس ندارد؟.

جواب:

جواب: مجرد خرج کردن نفع، باعث عدم اعتبار مؤنه از پول خمس داده نمی شود بلکه اظهر این است که مقدار سرمایه را وضع می کند و اخراجات که کرده از پول خمس داده، وضع می کند و آنچه از نفع هم صرف ضروریات مؤنه شده، هرگاه پول خمس داده، وفا نمیکرد و به این نفع تمام کرده، آن را نیز وضع می کند و آنچه فاضل آید از نفع و از مؤنه سال، خمس آن را میدهد.

۳۶۷- سوال:

۳۶۷- سوال: چون رأی عالی این است که مؤنه سال از چیزی که شأن آن خرج کردن نیست وضع نمی شود و سرمایه از شأن آن خرج کردن نیست، هرگاه سرمایه به قدری باشد که ربح آن زاید از کفایت مؤنه سال آن شخص باشد، آیا خمس به مقدار زاید سرمایه، تعلق میگیرد یا نه؟

جواب:

جواب: سرمایه به قدری که منافع آن کفایت او کند در خور زی او، از جمله مالی است که مؤنه از آن وضع نمی شود، و هرگاه زاید بر آن باشد باید مؤنه را از آن حساب کرد، یعنی از آن زاید. مثلاً صد تومان سرمایه دارد و به پنجاه تومان سرمایه،

کار او

ص: ۱۸۸

میگذرد و باید مؤنه را از پنجاه تومان محسوب دارد و از فاضل ربح، خمس بدهد، هر چند (۱) تمام ربح فاضل مؤنه باشد که از تمام باید بدهد.

۳۶۸- سوال:

۳۶۸- سوال: هر گاه زید، قلیل تنخواهی (چند وقت قبل از این) جناب اقدس الهی به او عطا کرده باشد و زید مذکور به عمرو داده باشد که به جهت او معامله و تجارت کرده باشد و بعد از چند وقت، جناب اقدس الهی نفعی به او عطا فرموده باشد و زید مذکور خمس آن را چون که تنخواه به دست او نیامده، نداده باشد و بعد از چند وقت تنخواهی دیگر علاوه اصل تنخواهی که خمس او را نداده، بر آن افزوده باشد و حالا معلوم نباشد چه مقدار بوده. و زید، به توفیقات جناب اقدس الهی که شامل حال او شده میخواهد خمس بدهد نمی داند چنین مالی را چه طریق باید خمس آن را اخراج نمود و بر فرضی که خمس آن را بدهد، آیا شش حصه باید نمود یا پنج حصه، و آیا حصه امام را چه باید کرد و خمس را خود بدهد بهتر است یا به نزد مجتهد عادل اورعی برده که او بدهد؟

جواب:

جواب: ظاهر آن است که به ظن غالب تواند عمل کرد، مثلا هر گاه ظن غالب او این است که از مجموع این مالها پنجاه تومان ربح حاصل شده باشد، در این صورت خمس پنجاه تومان را که ده تومان است باید بدهد و طریق دادن این است که نصف ده تومان که سهم امام است به اذن مجتهد عادلی به مصرف برساند و اگر ممکن نباشد خود می تواند به فقرای سادات از باب تتمه مؤنه برساند و اگر به اطلاع عالم صالحی باشد بهتر است و نصف دیگر را خود می تواند به فقرای سادات بدهد و اگر همه را به اطلاع اذن مجتهد عادل بدهد احوط است.

۳۶۹- سوال:

۳۶۹- سوال: هر گاه زارع، تخم و خراج سلطان و باقی اخراجات آن سال را از محصول وضع نماید و زکات باقی را بدهد صحیح است یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر و اشهر جواز وضع خراج و مؤنه زراعت است و خراج را از میان .

ص: ۱۸۹

۱- هر چند: این لفظ در اینجا به جای " و اگر " به کار رفته است.

میتوان برداشت و بعد از آن، ملاحظه نصاب کرد، و همچنین دور نیست که در سایر مؤن هم چنین کنند، لکن احوط این است که ملاحظه نصاب را قبل از وضع مؤن کنند.

۳۷۰- سوال:

۳۷۰- سوال: هرگاه گذران و دوران معاش شخصی مخلوط از کسب و هدیه و اخذ وجوه بر بوده و بتدریج خانه و ما یحتاج خانه را و فاضل مؤنه از ظروف و فروش و رخت و کتاب و باغ و سایر امور تحصیل نموده، حال خمس مجموع را بدهد یا فاضل مؤنه سال را به چه نحو باید معلوم نمود؟ به اعتبار اینکه اوقات تحصیل ما یحتاج خانه مختلف است، مثلاً گندم را سر خرمن و برنج را در زمستان و همچنین تاریخ تحصیل هر یک را علیحده نگه دارد یا تاریخ قدرت بر تحصیل را؟ و هرگاه شخص قادر بر تحصیل قوت سالیانه نباشد، مثلاً ماه به ماه یا شش ماهه یا یازده ماهه تحصیل نماید و به مصرف برساند، فاضل مؤنه نخواهد داشت، طریق واضح را بیان فرمایند.

جواب:

جواب: آنچه از برای خانه و ما یحتاج خانه است، مثل اصل خانه و ظرف و فرش به قدر احتیاج و امثال آن، که در خور زی او و امثال او است در آن خمس متعلق نیست و همچنین باغ و ملکی که از برای گذران معیشت خریده و همچنین کتابی که محتاج است به آن، و آنچه شنیده اند که خمس در فاضل مؤنه است معنی آن این است که هرگاه کسی زراعتی یا تجارتمی یا کسبی داشته باشد، آن ملک و سرمایه او که محتاج است به آن از برای او، وضع می شود و آنچه از مداخل و منافع آنها به عمل می آید صرف معیشت می کند، هر قدر از آن منافع که بعد از وضع مؤنه سال، زیاد آمد خمس آن را میدهد و حساب تاریخ سال را از ابتدای شروع در آن شغل و کسب باید ملاحظه کرد. مثلاً زارع، ابتدای سال او، ابتدای تخم کشتن است. پس آنچه خرج می کند در این سال از برای زراعت و قرض (۱) می کند و می خورد و صرف می کند تا ابتدای زرع سال دوم.

ص: ۱۹۰

۱- از نظر جامعه شناسی قابل توجه است که در گذشته زارعین ما یحتاجشان را بصورت نسیه از تجار می خریدند و باصطلاح می خوردند تا هنگام برداشت خرمن نسیه ها را پرداخت نمایند و تا سال ۱۳۳۸ کمتر زارعی دچار این مشکل نبود.

از مؤنه این سال حساب می کند وقرضها را از همین حاصل، ادا می کند، آنچه فاضل باشد، خمس میدهد، و تاجر، ابتدای سال او وقتی است که شروع به تجارت می کند و اول سال اهل سوق، در این زمانها از نوروز به نوروز است و هر گاه هم کسبی وهم زراعتی وهم تجارتی داشته باشد ظاهر این است که حساب را از کسب اول نگاه میدارد. وبعضی علما، ابتدای سال را از ابتدای ظهور ربیح گرفته اند ودلیل آن، وضوحی ندارد، بلی اشکال در وقتی لازم میآید که مثلا زارع از اول تخم کشتن از کیسه خود، گذران می کند وقرض هم نمی کند که در آخر سال بگوییم قرض خود را از منافع این زرع، ادا کند. و همچنین تاجر، از مال خود خرج می کند وربیحی از برای او حاصل نمی شود، مگر در ماه آخر سال که آیا عوض آنچه خرج کرده بر میدارد وملاحظه می کند که اگر فاضلی است خمس میدهد والا فلا، یا آنکه آن اخراجات از کیسه او رفته وباید تمام آنچه فاضل است خمس بدهد. واین موقوف است به بیان مسئله دیگر و آن این است که آیا کسی که کسب و زراعت یا تجارت دارد، هر گاه مالی دیگر هم داشته باشد که خمس متعلق به آن نباشد، مثلا پولی دارد که کسی به او بخشیده یا به میراث به او رسیده یا پیشتر، خمس آن را داده واین منافع و تجارت و زراعت را هم دارد، آیا مؤنه سال را از منافع کسب و زراعت بردارد وملاحظه کند وفاضل را خمس بدهد یا اخراجات سال را از آن مالی که خمس نداده باید وضع کند وخمس ارباح مکاسب همه را بدهد یا بالنسبه قیمت کند اخراجات را میانه این دو حال وبعد از آن از فاضل ارباح، خمس بدهد، احوط بلکه اظهر در نزد حقیر، قول ثانی است. پس بنابراین کسی که در سال اول از مداخل زراعت و تجارت خرج نمی کند و قرض هم نمی کند واز مال دیگر خرج می کند باید خمس مجموع مداخل تجارت و

زراعت را که در آخر سال، باقی مانده بدهد. (۱)

۳۷۱- سوال:

۳۷۱- سوال: معطی خمس، هرگاه در بلدی که مجتهد یا فقیه جامع شرایط نباشد سهم آن را که تعلق به امام صلوات الله علیه دارد چه عمل نماید؟

جواب:

جواب: سهم امام (علیه السلام) را با وجود تمکن وعدم تعذر و تعسر باید به دست مجتهد عادل بدهند یا به اذن خاص او به هر که گوید بدهند و هرگاه این دو هیچیک میسر نباشد و مجتهد عادل، مالک را شناسد که امین است او را اذن عام بدهد که به نیابت او خود، سهم امام را به نیت تتمه به فقرای سادات به نیت تتمه مؤنه ایشان به نیابت امام برساند و هرگاه اذن عام گرفتن هم ممکن نباشد یا متعصر باشد، خود مالک می تواند سهم امام را به نیت تتمه به فقرای سادات که سهم خودشان وفا نمی کند به مؤنه ایشان یا آنکه آن اصل چیزی به ایشان نرسیده و فقیرند بدهد، و هرگاه عالم عادل در آن بلد باشد در این صورت بهتر این است که به اطلاع و مصلحت او برساند، هر چند مجتهد نباشد.

۳۷۲- سوال:

۳۷۲- سوال: کسی که تجارت می کند گاه هست متاع او مکرر، بدل به جنس دیگر می شود و به فروش نمیرسد و اگر به فروش هم برسد به جنس دیگر بدل می شود، تا نقد نشود معلوم نمی شود که چه چیز عاید می شود. آیا خمس بر او واجب می شود یا نه؟ و گاه هست به دو سال و سه سال میکشد و علما گفته اند که سال که منقضی شد باید خمس داد. حکم این چگونه است؟

جواب:

جواب: سرمایه را که باز جنس میخرند، هرگاه سال منقضی شد و بعد از گذران معیشت ربحتی از آن تجارت حاصل شده، فاضل بر مؤنه سال، و معلوم شده است که ربح کرده، به این معنی که مشتری هست که جنس را بخرد به قیمتی که ربح می کند، بر این معنی که مشتری هست که جنس را بخرد به قیمتی که ربح می کند، بر این صادق است که ربح کرده، هر چند که کمتر از آن باشد که منظور اوست در فروش، باید خمس آن را.

ص: ۱۹۲

۱- در متن نسخه، پس از این مسئله دو مسئله از مسائل زکات آمده، نظر به این که در کتاب زکات ثبت شده اند، از تکرار آنها خودداری شد.

بدهد، هر چند که متاع را نگاه دارد به امید آنکه گران تر بفروشد، و اما هر گاه مشتری نیست که بخرد و گاه هست بعد از این مشتری به هم رسد که به ربح بخرد و گاه هست به هم نرسد و جنس تنزل کند، و به سرمایه برسد، یا از سرمایه نقصان کند، در این صورت صادق نیست که ربح کرده، بر او خمسی نیست تا ربح معلوم شود، هر چند دو سال و بیشتر هم بماند.

۳۷۳- سوال:

۳۷۳- سوال: آیا وضع مؤنه زراعت از خود غله می شود یا گاه هم ملاحظه می شود؟

جواب:

جواب: هر چند الحال از کلام فقها در نظر نیست که متعرض این مسئله شده باشند، ولیکن آنچه الحال به مقتضای قواعد میفهمم این است که گاه راهم باید ملاحظه کرد، به جهت آن که مقتضای ادله وضع مؤن این است که زکوه در نمای حاصل است. یعنی آنچه خرج زراعت وضع می شود و بعد از آن زکوه داده می شود، چنانکه هر گاه کسی اخراجاتی کرده باشد از برای زراعت زکوی و غیر زکوی مثل نخود و عدس و پنبه و غیر آن، تقسیم می شود مؤنه بر هر دو، و آنچه حصه میرسد به زراعت زکوی، آن را وضع میکنند و تتمه را زکوه میدهند. و زارع که گندم میکارد، گاه ودانه، هر دو مقصود او است در زرع و وجهی که خرج می کند خرج هر دو می کند، پس هر قدر که حصه تحصیل گاه می شود آن را از گندم بر میدارند. و الحاصل، چون اخراجات، از برای مجموع شده، آنرا از مجموع بر میدارند و آنچه بعد وضع مؤنه گندم است بقدر الحصة از گندم وضع میکنند و زکوه میدهند. بلی اشکالی هست که مؤنه هر گاه مثل گندم باشد که از بابت مثلی است و مستحق مثل آن است، چنانکه در وضع بذر که مستحق مثل آن است، چون در وضع آن از گاه تحقق نمیپذیرد، این موهم آن است که همه از گندم برداشته شود و این اشکال مندفع است به اینکه برداشتن مثل در مثلی در صورت امکان است و با تعدر قیمت آن را از گاه بر میدارد به همان قیمتی که در روز برداشتن دارد و شکی نیست که احتیاط هم در

این است.

۳۷۴- سوال:

۳۷۴- سوال: هر گاه کسی برزگری بگیرد که زراعت او را به عمل آورد، یعنی مزارعه کند با شخصی که مالک زمین، بذر را بدهد و آن شخص، عامل شود و زرع کند و نصف حاصل از او باشد، با وجود آنکه در متعارف مستحق ربع است، در آن عمل به شرط این که متوجه بعضی امور او به غیر (۱) زراعت هم باشد مثل عمل (۲) در باغ و گل (۳) کاری و امثال آن، یا اینکه مالک زمین زرعی در فصل فائز (پاییز کرده و در فصل بهار، شخصی را میگیرد که آن زرع را به عمل آورد بر نهج سابق، آیا زکوه ربعی که زاید بر متعارف است به برزگر است یا صاحب زرع؟

جواب:

جواب: اولاً اشکال در صحت این مزارعه است و این داخل همان مسئله می شود که شرط شود که چیزی خارج از زراعت احد طرفین به دیگری بدهند اشهر و اظهر جواز است، چنانکه در کتاب مزارعه همین مجموعه بیان کرده ام، ولیکن در اینجا اشکال در جهالت شرط است و هر گاه آن اعمال را معین کند که چه چیز است و چقدر است، اشکالی در صحت آن نیست و زکوه نصف زراعت با برزگر است و نصف با مالک زرع و هر گاه شرط مجهول باشد مزارعه فاسد می شود و منافع تابع بذر است و زکوه همه بر صاحب بذر است و عامل مستحق اجرت المثل عمل است. و ظاهر این است که صورت دوم که برزگر را بگیرد که زرع موجود را به عمل آورد، آن نیز داخل به مزارعه (۴) است و فرقی با سابقه ندارد و گندم و جو سبز شده در حکم خربزه و خیار و بادنجان و پنبه و امثال آنهاست که عمل در آنها را مساقات نمی گویند، بلکه عمل در آنها ملحق به مزارعه می شود، چنانکه علامه در قواعد اشاره به آن کرده است. .

ص: ۱۹۴

- ۱- این شرط همان چیزی است که به "بیگاری" معروف است.
- ۲- این شرط همان چیزی است که به "بیگاری" معروف است.
- ۳- این شرط همان چیزی است که به "بیگاری" معروف است.
- ۴- اگر وجود "درخت" و "تاک" را در مساقات شرط صحت ندانیم، این صورت مشمول مساقات می شود نه مزارعه. لیکن وجود "اصول" یعنی درخت، تاک و نخل را در مساقات، شرط دانسته اند پس برزگری به هر صورت داخل در مزارعه است نه مساقات.

۳۷۵- سوال: هر گاه زید، متوفی شده باشد و قدری مال از او مانده باشد و مشغول الذمه به قدر کثیری از حرام صرف از قبیل پول راهداری و یغما و جریمه مردم بوده باشد و ارباب استحقاق آن مال حرام، که زید مشغول الذمه است به آن، به هیچ وجه معلوم نباشد و احتمال دارد که این اعیان مخلفه زید یا عین حرام باشد، یا از ثمن حرام، زید خریده باشد. آیا در این صورت بر وارث یا بر مؤمنین واجب و جایز است که به قدری که یقین دارند که زید مشغول الذمه است از آن مال مخلف، به رد مظالم بدهند یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه مال معینی که بالفعل موجود باشد علم حاصل باشد به حرمت آن و صاحب آن، معلوم نیست و از معلوم شدن آن، یأس حاصل است، آن را باید به عنوان رد مظالم به فقرا داد. و هم چنین مال معینی به همین وصف هر گاه تلف شد قیمت آن را یا مثل آن را اگر مثلی باشد، هم باید رد مظالم کرد. اما هر گاه مجموع اموال خواه تلف شده، خواه باقی مانده به یکدیگر مخلوط باشد به نحوی که نه شخص مال حرام و نه قدر مال حرام معلوم باشد، مثل این که رباخواری میکرده و تجارت حلالی نیز میکرده و پول آنها را داخل هم میکرده، به هیچ وجه معلوم نباشد که هر یک چقدر بوده خواه بالفعل آن مجموع پولها موجود باشد یا تلف شده باشد یا عوض شده باشد به چیزی دیگر، پس در صورت یأس از علم به صاحب آن، باید خمس آن را به سادات داد به صیغه خمس و باقی حلال می شود و اینجا رد مظالم نمیکنند. پس در صورت سؤال، هر گاه علم حاصل باشد که آن مخلفات یا عین حرام است یا به ثمن حرام خریده شده باید همه آنها را رد مظالم کرد و هر گاه شبهه باشد، یعنی احتمال حلیت هم در آنها باشد پس آنها را باید با سایر اموال (موجود مشتبهه و تالفه مشتبهه که میدانند که جز ما حلال و حرام هر دو، در آنها هست و قدر آنها معلوم نیست) بسنجد و آنها را نیز باید خمس بدهد. و الحاصل هر مال مخلوط به حرامی که شخص حرام معلوم نباشد و قدر آن هم معلوم نباشد، خمس آن را به سادات میدهند و آنچه شخص آن، معین است یا قدر آن

معلوم است به رد مظالم می‌دهند و دانستن قدر اجمالی هم در حکم دانستن است علی‌الظاهر، یعنی هرگاه مثلاً داند که حرام بیش از پنج (۱) یک مال است، اما نمی‌داند که چقدر بیشتر است، در اینجا نیز اظهر این است که رد مظالم می‌کند. و همچنین هرگاه داند که حرام کمتر از پنج یک است، اما نداند که چقدر کمتر است، در این صورت ظاهر این است که به ظن غالب عمل می‌کند و دور نیست که اکتفا کند به قدری که یقین دارد که کمتر از آن نیست و احوط این است که بیرون کند قدری را که یقین دارد که بیشتر از آن نیست، و اما سؤال از جواز اخراج یا وجوب آن بر وارث یا بر مؤمنین، بلی هرگاه وارث، علم به شغل ذمه دارهد بالفعل، یعنی بعد از فوت مورث خود، علم دارد به شغل ذمه او، لازم است ادا. زیرا که آن از باب دین است و دین مقدم است بر میراث، بلکه هر چند بعضی وراثت صغیر باشند هم بر کبیر واجب است اخراج آن از اصل مال، به قدر حصه خود، بلکه جایز است به قدر حصه صغیر هم. ولکن باید مہیای دفع دعوی صغیر باشد. بعد از بزرگ شدن و انکار کردن، و هم چنین هرگاه همه کبیر باشند ولکن بعضی عالم باشند، بر عالم واجب است که از قدر حصه خود ادا کند، هر چند دین مستوعب حصه او باشد، بلی در صورتی که دین به اقرار او ثابت شود اظهر این است که بر او به قدر الحصة از دین لازم می‌شود نه تمام. و ظاهر این است که حاکم شرع حسب می‌تواند کرد و با فقد حاکم، ثقات مؤمنین هم میتوانند کرد.

۳۷۶- سوال:

۳۷۶- سوال: هرگاه کاسبی در بین سال، دختری را خطبه کند و از ارباح کسب خود، قدری اموال از برای مخطوبه بفرستد. بعضی خوردنی و بعضی پوشیدنی فی الحال، و بعضی از آن بابت که نگاه دارد تا به خانه زوج بیاید و در خانه زوج از آنها منتفع شود، آیا آنها ملک مخطوبه می‌شود یا نه؟ و آیا استرداد آن جایز است یا نه؟ و بر فرض جواز استرداد، هرگاه بعد از انقضای سال استرداد کند، آیا این از جمله ارباح کسب سال او محسوب می‌شود که صادق است بر آن که از مؤنه سال کسب، فاضل آمده.

ص: ۱۹۶

و خمس آن را میباید داد، یا از جمله ارباح سال بعد محسوب است که بعد از انقضای سال دوم باید خمس آن را داد؟

جواب:

جواب: آنچه از برای مخطوبه میفرستد هر کدام از بابت آن است که باید به خانه شوهر آورد، تصرف در آن، جایز نیست، مگر به قدری که مأذون باشد، مثل بریدن و دوختن جامه های گرانبها ورشتن و بافتن پنبه و پشم و امثال آن، و هر گاه بیش از آن تصرف کرد یا تلف کرد باید غرامت بکشد و هر کدام از باب خوردنی و پوشیدنی بالفعل است، پس هر چه را به مصرف رسانده از او نمیتوان استرداد کرد و آنچه باقی مانده میتواند استرداد کرد، خصوصاً بنا بر اقوی که هبه زوجین را با وجود اقباض، لازم نمیدانیم (که اگر فرض کنیم که این از اقسام هدایاست و هدیه هم از اقسام هبه است) باز لزوم ندارد و رجوع جایز است. و اما مسئله خمس، پس الحال در نظرم نیست که در فروع فقهیه این مطلب را متعرض شده باشند، ولیکن به نظر قاصر این حقیر، ظهوری دارد که هیچیک از دو شق سؤال نباشد، بلکه شق ثالثی است نه از ارباح سال اول محسوب می شود که صادق آید بر آن که سال منقضی شده و فاضل مؤنه آن سال است و نه از ارباح سال بعد از استرداد، که به انقضای این سال بعد، خمس واجب شود، بلکه دیگر خمس متعلق به این مال نمی شود به جهت آن که خمس در فاضل مؤنه سال واجب می شود و همین مال در مؤنه سال به مصرف رسیده بود زیرا که در مؤنه سال شرط نشده است که باید از اموری باشد که مستلزم اتلاف باشد، بلکه چنین مصرفی که در معرض این هست که ثانیاً همانچه داده به آن رجوع کند هم مؤنه سال است و خمس از آن ساقط بود و تعلق خمس ثانیاً به آن محتاج به دلیل است. پس گویا مال جدیدی است که حق تعالی به او عطا کرده از غیر وجه ربح مکاسب و از اینجا معلوم شد که از جمله ارباح کسب سال بعد هم محسوب نیست. و نظیر این مسأله است هر گاه کسی از ارباح کسب سال، کسوه لازمه از برای زوجه خود بگیرد و آن زن در حین انقضای سال حصول آن ربح بمیرد، بنا بر قول به اینکه

کسوه زوجه از باب امتناع است نه تملیک، (چنانکه اقوی و اظهر است) پس الحال که آن لباس مستعمل مال زوج است لازم نیست بر او خمس آن، از راه آنکه فاضل مؤنه است از ربح سال، بلکه در حکم مالی است که خدا به او تازه عطا کرده، پس خوب تأمل کن که مسأله دقیق است. والله الموفق للصواب.

۳۷۷- سوال:

۳۷۷- سوال: شخصی وجهی به فقیری داده و آن فقیر تصرف نموده در صورت جهل به مسأله قدری از آن وجه را اضطراراً به مصرف رسانیده و قدری دیگر را بعضی تصرفات نموده و بعد از تحقیق مسأله که معلوم شده که آن وجه بر او حلال نبوده، آیا در آن تصرفات عاصی میباشد یا نه؟ و علی التقدیرین آیا آن تصرفات به صحت مقرون است یا نه؟ و چنانچه به مصرف رسیده باشد برئ الذمه است یا نه؟ و آنچه باقی مانده است صرف ملبوس و مأکول خود می تواند کرد یا نه؟ و هر گاه پنبه از بابت وجوه بر به فقیری دادند و آن فقیر، پنبه را کرباس نموده و الحال به جهت جهل در مسأله تشکیک دارد که آیا اخذ این وجه از برای او مجاز بوده یا نه، در این صورت می تواند که آن کرباس را ملبوس نموده، بعد از تحقیق مسأله به هر چه تکلیف او است عمل نماید، یا آن که ممنوع از تصرف است تا تحقیق مسأله نماید؟

جواب:

جواب: از مسأله های مال گرفتن فقیر، بوی و سواس می آید، و من از بوی و سواس بسیار متنفر میباشم. به هر حال هر گاه کسی چیزی به فقیر بدهد، از برای فقیر جایز است اخذ آن به هر حال، در صورتی که علم ندارد که زکوه است و هر گاه علم دارد که زکوه است و خود میداند که مستحق زکوه نیست بر او حرام است و هر گاه نمی داند که می تواند گرفت یا نه، باز هم چون مسلمی به او زکوه داده، عمل آن مسلم، محمول بر صحت است و بر او حلال است، هر چند خود جاهل به حال او باشد، خصوصاً بعد از تحقیق معلومش شد که مستحق بوده است و تصرفات سابقه و لاحقاً همه صحیح است و برائت ذمه از دین حاصل می شود و عبادات در آن لباسها صحیح است.

۳۷۸- سوال:

۳۷۸- سوال: هر گاه شخص عادل غیر مجتهد در قریه یا شهری باشد و در نزد او از وجوه بر، مثل خمس و غیره بیاورند تقسیم می تواند نمود یا نه؟

ص: ۱۹۸

جواب:

جواب: زکوه و خمس سادات را می تواند، و لکن سهم امام را باید به مجتهد عادل برساند یا به اذن خاص او (با تعذر) اگر ممکن باشد، و الا به اذن عام او، و اگر آن هم متعذر یا متعسر باشد، مالک خود می تواند. و اگر به استصواب عالم عادل باشد، البته بهتر است.

۳۷۹- سوال:

۳۷۹- سوال: کمترین بندگان قدری خمس مال امام بر ذمه داشتیم و یک نفر سید عزیز فقیر بود وجه را به او دادم. و می دانستم که باید سهم امام را به مجتهد جامع الشرایط داد که او به اهله برساند، لکن به این نیت دادم که هرگاه بندگان عالی تجویز بفرمایند فبها، والا بر آنچه مقرر بفرمایند از آن قرار معمول دارم. استدعا آن که آنچه تکلیف کمترین بندگان می باشد مقرر فرمایند.

جواب:

جواب: نصفه حصه سادات ممضی است، و لکن نصف حصه امام، اگر در آن حال متعسر بودی از اذن مجتهد عادل و با وجود تعسر و خوف تلف داده باشی شاید مجزی باشد، والا- احوط این است بلکه اظهر که ثانیاً به اذن مجتهد عادل به مصرف برسانی، و هرگاه به نیت قرض داده باشی که اگر مجتهد امضا کند ممضی، والا- ثانیاً از او گرفته باشی یا در وجه دیگر محسوب داشته باشی، در این صورت میتوانی به اذن مجتهد، آن را از باب سهم امام ساقط کنی و لکن چون من نمیدانم که آن سید کیست و شما کیستید، چه بگوییم؟ اگر کسی هست که شما را بشناسد و من مطمئن شوم مأذون می کنم که از باب سهم امام محسوب داری.

۳۸۰- سوال:

۳۸۰- سوال: زید، مبلغ یکصد تومان به این نوع تجارت می کند که یک عشر را به شرکت عمرو، یا بدون شرکت چیزی خریده، ارسال بلدی می کند. بعضی از آن فروخته شده به موعده و نقد نشده تا مضمی یک سال و بعضی نقد شده و جنس دیگر خریده شده، قدری از آن را دزد برده و قدری نقد شده و نفعی نموده و قدری جنس موجود است، اخراجات سال و مؤنه سال آیا باید وضع شود یا نه؟ و هر یک که باید وضع شود آن هم موجب اغتشاش حساب می شود. آیا باید بعد از مضمی یک سال تخمین نمود جنس موجود را به قیمت حال (اعم از آن که زیاده از قیمتی که خریده است شده باشد یا

کمتر) قیمت نموده، بعد از وضع موضوعات، به خمس آن رسیده به ارباب آن برساند. یا اینکه تأمل نماید تا طلب وصول و جنس نقد شود و مؤنه سال معین شود، و در صورتی که مال شرکت باشد با شریک هم تفریق نماید (و بعضی مطالبات احتمال سوخت هم دارد). مطالباتی که از جنس اول دارد با مطالباتی که از جنسی که از قیمت جنس نقد شده خریده تفاوت می کند یا خیر؟ و عسری را با عمرو، شریک و اذن خریدن مال نسیه به یکدیگر داده اند و آن مال نسیه خریده شده، بعینه قبل از حلول اجل یا بعد بدون تفریط یا به تفریط به تلف رسیده، آیا جبران را همین عشر سرمایه می کند یا تمامی یکصد تومان؟ یا آنکه هرگاه مخمسی داشته باشند باید از آنجا بدهند. و عشر دیگر را چیزی خریده و قبل از حلول سنه نقد فروخته و نفعی هم نموده، آیا به محض حصول ربح، خمس را باید اخراج کند؟ یا اینکه صبر می کند تا آخر سال. و یک عشر دیگر را به مضاربه داده و مثل معاملات مرقومه فوق، نموده که بعضی موعده دارد و بعضی جنس موجود است و غیره. و عشر دیگر را دفینه کرده و تلف شده، آیا جبران آن به آنچه به آن تجارت میکرد، می کند یا نه؟ و اگر سالی نقصانی کند و سالی ربح و حقیقت محاسبه را (به سبب طول سفر تجارت و نیامدن شریک و مضارب و سببهای دیگر که در فوق قلمی شده) نیابد ربح سال آخر جبران را می کند یا نه؟ و هر یک از این اعشار را جدا جدا حساب آن را باید رسید و خمس وضع نمود، یا آنکه همه را بر روی هم حساب نموده، اگر چه طول کشیده تا معین شود -؟

جواب:

جواب: اما از عشر اول، پس باید دانست که تا سال تجارت تمام نشده است، (یعنی دوازده ماه) خمس متعین نمی شود و اخراج آن واجب نیست، و همچنین اظهر این است که تا متاع تجارت نقد نشده باز خمس واجب متعین نیست، هر چند سال تمام شده

باشد. ویدان نیز که مؤنه مال التجاره از خود منافع مال التجاره محسوب می شود به خلاف مؤنه معیشت سال که احوط بلکه اظهر در نظر حقیر آن است که هر گاه مال مخمس داشته باشد که از شأن آن خرج کردن باشد مثل پول و گندم و امثال آنها (نه مثل باغ و ملک و امثال آن) مؤنه سال را از آن وضع می کند و همچنین پول یا امال آن که خمس به آن متعلق نشده باشد مثل اینکه به میراث به او رسیده باشد، یا کسی به او بخشیده باشد، مؤنه سال را از آن وضع می کند و خمس تمام ربح تجارت را میدهد، هر گاه تمام برای او میماند، یا به قدر آنچه بماند بعد از اتمام مؤنه، هر گاه آن مال مخمس و شبه آن به آن وفا نکند. پس در صورت سؤال این شخص صبر می کند تا آخر سال، پس اگر مالی داشته که خمس به آن متعلق نبوده و از شأن آن خرج کردن بوده و به قدر مؤنه سال او بوده، در این صورت حکایت مؤنه معیشت سال از میان می رود، چون مؤنه را از آن محسوب می داریم، و به قدر آنچه داشته محسوب می داریم، هر گاه به قدر تمام نبوده. و اما اخراجات مال التجاره و محاسبه خمس از ربحی که فاضل است پس آن هم موقوف است به نقد شدن مال و لازم نیست که جنس را بر آورد، کند و خمس آن را بدهد، خواه با نفع بخرند یا بدون نفع. و از آنچه گفتیم ظاهر می شود حکم آنکه مالی ندارد که خمس به آن متعلق نباشد که مؤنه معیشت را از آن وضع کند که در آنجا نیز واجب نیست خمس دادن به عنوان تعیین، قبل از تمام شدن سال و قبل از نقد شدن متاع و وصول قیمت. و اما سؤال از فرق ما بین مطالباتی که از جنس اول دارد یا آن مطالباتی که از جنسی که از قیمت آن جنس خریداری شده، پس جواب آن این است که فرقی ندارد، زیرا که اظهر و اشهر این است که حساب ربح را از ابتدای سال تجارت میکنند تا آخر سال، یعنی در هر وقت سال ربح به عمل آمده کافی است. پس اگر ربحی ظاهر نشود تا ماه آخر سال باز صادق است که فاضل مؤنه است از ربح سال و ضرور نیست از برای هر

معامله ای که در بین سال می شود سال تازه حساب کند، پس اگر ده مرتبه، مالی را بفروشد و بخرد تا آخر سال، از برای همه یک سال حساب می شود. و اما جواب از عشری که با عمرو، شریک بوده، پس ظاهر این است که جبران نقصان از مجموع صد تومان می شود، چون این هم داخل مال التجاره شده و به سبب اذن او و توکیل شریک در نسیه کردن. این کمتر از مال مضاربه نیست که هر گاه مثلا کسی صد تومان از کسی بگیرد به عنوان مضاربه و صد تومان دیگر از شخص دیگر، ویکی از آنها نقصان کند، به این معنی که قدری از رأس المال هم تلف شود، در این صورت جبر کسر از صد تومان دیگر می شود، به این معنی که هرگاه انتفاعی که از آن صد تومان حاصل شده، آن را به جای انتفاعی که متصور میشد که از این تألف حاصل می شود و از دست رفته بگذاریم دیگر انتفاعی برای عامل باقی نماند، در آن صورت خمس بر او واجب نخواهد بود، از بابت آن انتفاعی که از آن صد تومان مسلم یا حاصل شده بود. بلکه چنین است کلام، هر گاه صد تومان از خود داشته باشد و صد تومان هم به عنوان مضاربه از دیگری گرفته باشد. و این کلام در صورت عدم تفریط ظاهر است و اما در صورت تفریط، پس اگر تفریط از صاحب صد تومان است جبر کسر را از هیچ چیز نمی تواند، نه از ده تومان و نه از صد تومان، و آنچه ظاهر دلیل جبر کسر، است که به جهت تجارت به هم رسد به سبب سوق و کساد، و هرگاه تفریط از آن شریک است بر ذمه او لازم است جبر کسر. و اما سؤال آن عشر دیگر که به آن چیزی خریده، پس جواب آن از آنچه گفتیم ظاهر می شود، یعنی می تواند صبر کند تا آخر سال تا ببیند چه می شود. و هم چنین حکایت مضاربه: احکام آن از آنچه گفتیم ظاهر می شود، به جهت آنکه این مضاربه هم جزء تجارت اوست و مفروض این است که اصل سرمایه تجارت آن صد تومان است و اما تجارت او انواع مختلفی است و فرقی نیست ما بین اتحاد نوع و اختلاف آن. و اما سؤال از آن عشری را که دفینه کرد و تلف شده، پس جواب آن، این است که

جبر کسر دفینه از مال التجاره نمی شود، چنانکه هر گاه خانه او خراب شود، یا غلام او بمیرد جبر کسر آن از مال التجاره نمی شود. و اما سؤال از اینکه اگر سالی نقصان کند و سالی ربح. پس جواب آن، این است که ربح سال آخر، جبر نقصان سالهای پیش را نمیتوان کرد و همچنان به ربح سالهای پیش، جبر نقصان سالهای آخر را نمیتوان کرد، بلکه ربح هر سالی، جبر نقصان همان سال را می کند و سر این کلام آن است که در صورتی که ربح زائد بر نقصان نباشد در آن سال میتوان گفت که در این سال، مجموع تجارت او ربحتی نکرده، گو بعض آن کرده باشد، و این معنی را در آخر سال ملاحظه می کند و نفی اثبات حصول ربح در آخر سال محقق می شود، پس سال که تمام شد و صادق نیامد که ربحتی کرده خمسی به او متوجه نیست و تکلیف ساقط است، دیگر باید ملاحظه حال تکلیف را در سال آینده از نو بنا گذاشت. و چون پیش گفتیم که مادامی که مال التجاره نقد نشده خمس واجب متعین نیست و تا نفع و نقصان متمیز نشده بر او مؤاخذه نیست، [برای] تأخیر جنس تا دو سال و سه سال، و بعد که معلوم شد، هر سال را جدا باید ملاحظه کرد که از کدام ربح حاصل شده و در کدام نقصان، و به مقتضای آن عمل کرد. اینها در وقتی است که بعد سه سال مثلاً معلوم شود که کدام سال ربح کرده و کدام نقصان، و اما در صورت اشتباه و جهالت، مثل اینکه معاملات سه سال بعد از تمام شدن سه سال معلوم شد که بعضی از معاملات نفع کرده و بعضی نقصان، و لکن مشتبه باشد که نفع در کدام سال است و نقصان در کدام سال به سبب فوت عامل یا شریک یا نسیان و فراموشی، در این صورت ظاهر این است که بعد از ملاحظه مجموع ربح و نقصان، اگر فاضلی از آنچه مقابل نقصان است باشد خمس آن را میدهد از هر سالی که خواهد باشد و آنچه مساوی نقصان است بر او چیزی نیست به جهت احتمال اینکه از ربح همان سال نقصان باشد و جبر آن را کرده باشد و علم حاصل نیست که ربح از سال بعد یا قبل بوده که خمس متعلق به آن بشود. و اصل، براءت ذمه است و احتمال قرعه هم هست و احتمال تخییر هم هست.

و در صورت قرعه باید سهام را به سهم ربح گرفت نسبت به سالها و بعد از آنکه معین شد سال ربح، سهام قرعه به اسم نقصان گرفت، هر جا که نفع و نقصان با هم جمع شد جبر آن را می کند و ثمره این در وقتی ظاهر می شود که مؤنه معیشت سالها مختلف باشد، والا قرعه چندان فایده ندارد. و معنی احتمال تخییر این است که مکلف مختار است نفع و نقصان را در هر سالی که میخواهد قرار میدهد، متفق یا مختلف و آن مکلف به او می شود. و اظهر احتمالات، اصل براءت است که اصل تکلیف ساقط باشد، اما سؤال از اینکه هر یک از این اعشار، جدا جدا حساب آن را باید رسید یا نه، پس جواب این، از آنچه پیش گفتیم معلوم شد.

۳۸۱- سوال:

۳۸۱- سوال: شخصی از غله، مال دیوان را جدا کرده که در حین حواله سلطان داده شود، حاکم قیمت جنس را حکما گرفته و آن شخص، تنخواه قرض کرده، قیمت جنس را داده و غله مشتری نداشته که بفروشد و یک سال آن غله مانده، آیا آن غله که از برای مالیات نگاه داشته، خمس آن را باید داد یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که خمس متعلق به آن غله می شود، چون آن داخل منافع زراعت او نیست، زیرا که خراج اراضی خراجیه در شرع مصرفی دارد و باید به اذن امام یا نایب خاص یا عام او به آن مصرف رسد. پس اگر سلطان جائز او را نگیرد باید به اذن مجتهد عادل به مصارف مقرر برسد و هر گاه سلطان جائز گرفت از او ساقط می شود و مفروض این است که گماشتگان سلطان، قیمت آن را گرفته اند، پس گویا این غله به معامله علی حده مال او شده و دخلی به منافع زرع که مال زارع باشد ندارد که در آن، خمس واجب باشد. و با قطع نظر از این معنی هم میتوان گفت که دادن مالیات از جمله مؤنه سال است که خمس بعد از وضع آن لازم می شود، هر گاه فاضلی از برای منافع تجارت و زراعت از خرج سال بماند و مفروض این است که قیمت آن را داده از غیر منافی که خمس در آن میباشد و این عوض همان است که قرض کرده و داده. پس گویا خود آن مالیات را به مصرف مؤنه سال رسانیده و دیگر چیزی بر او نیست، خصوصا هر گاه آن

قرض را از جای دیگر نداده باشد و در ذمه او باقی باشد، خصوصا بنابر ظاهر سؤال که مالی دیگر که اهل مصرف رساندن به جهت مؤنه باشد هم ندارد که در این صورت بنابر قول به عدم اختصاص مؤنه سال به منافع کسب و زراعت، هم ضرری لازم نیست.

۳۸۲- سوال:

۳۸۲- سوال: کمترین، باغ به قدر کفاف داشتم و باغی در این سه سال علاوه کرده ام، یعنی زمینی از مال خودم که محل زراعت بود غرس کردم به جهت توسعه، اما بدون آن باغ هم گذران می شود، آیا خمس متعلق به آن می شود؟ و خمسی که تعلق به نحو اشجار میگیرد، در حالتی که نشسته است آیا قیمت چوب و هیمة آن را باید ملاحظه نمود، یا قسم دیگر است؟

جواب:

جواب: زیاده بر مستقل و سرمایه متعارف به قدر کفاف را نمیتوان از ربح مکاسب و منافع زرع و امثال آن قرار داد، بلکه باید خمس را بدهد و معنی تعلق خمس به نحو اشجار این است که درخت امسال کوچک است و میوه کم میدهد، هزار دینار میارزد و دو سال که گذشت و بزرگتر شد دو هزار دینار میارزد به سبب بزرگ شدن نه قیمت سوقی.

۳۸۳- سوال:

۳۸۳- سوال: مسلمی باغ و خانه را که مدتها در تصرف او بوده به مبیعه شرعیه مشتمله بر شرایط مقرر از روی رضا به ذمی منتقل نموده، آیا بر ذمی مذکور، حسب الشرع لازم است که خمس از قیمت ارض مبیع مذکور را ادا نماید، یا آنکه از خانه خمس قیمت اعیان را و از باغ خمس قیمت اشجار را با خمس قیمت ارض بتمامه باید بدهد؟

جواب:

جواب: اظهر در نظر حقیر این است که خمسی که متعلق به ارض می شود که ذمی از مسلمانان بخرد در زمین ساده است، بلکه محقق و علامه در معتبر و منتهی گفته اند که ظاهر این است که مراد اصحاب، زمین زراعت است نه ساکن. و متبادر از حدیثی که مستند مسئله است هم همین است. امام (علیه السلام) فرمود " ایما ذمی اشتری من مسلم ارضا فان علیه الخمس (۱) " و اشترای خانه و باغ منصرف نمی شود از لفظ " اشتری ارضا " و متبادر از .

ص: ۲۰۵

اشترای ارض این است که مقصود بالذات اشترای ارض باشد مستقلاً. و اینکه در میراث زوجه زمین خانه را استثنا میکنیم به جهت نص است نه از راه فهمیدن از استثنای ارض، پس نتوان گفت که اشترای خانه و باغ به دلالت. صمنیه تبعیت، دلالت بر اشترای ارض که محل آن است دارد، خلاصه اینکه اصل (۱) با عدم ظهور روایت در ما نحن فیه (بلکه تبادر در خلافش) کافی است در آنچه گفتیم. و چون بنا بر این گذاشتیم، پس الحال ضرور نیست از برای ما تعرض به احوال کیفیت خمس خانه و باغ، بلی هرگاه باغ خرابه یا خانه خرابه باشد که مقصود بالذات بیع زمین آن باشد، شاید توان گفت که ظاهر دخول در حدیث است.

۳۸۳- سوال:

۳۸۳- سوال: زید، معامله بسیار می کند در عرض چند سال ربح و نقصان هر دو، می کند و قدری خمس هم داده، ولیکن نمی داند که تمام خمس را داده یا نداده و آیا از نقصانها که رسیده خمس تعلق به آنها گرفته بود و از دست رفت یا نه و میخواهد که براثت ذمه خود حاصل کند. چه کار کند که براثت شود؟ و بعضی از علما گفته اند رجوع به مجتهد نماید، چون او نایب امام است، پس مجتهد طلبکار است و زید، مدیون او است و در چنین جایی که طلبکار و غریم هر دو جاهل به مقدار طلب باشند چاره بجز مصالحه نیست. آیا چنین است یا نه؟

جواب:

جواب: اظهار در نظر حقیر، در صورت جهالت مقدار، این است که براثت ذمه به دادن آنچه ظن غالب باشد حاصل است و دور نیست که به قدری که یقین به اشتغال ذمه دارد اکتفا تواند کرد، پس هرگاه یقین ندارد که شغل ذمه [بیش از] آن که داده است باشد و همان کافی است، اگر یقین به بیشتر دارد به قدری که یقین است تمام کند و احوط از این هر دو، آن است که به قدری بدهد که یقین کند که بیش از آن در ذمه او.

ص: ۲۰۶

۱- یعنی اصل عدم تعلق خمس، همراه با عدم ظهور روایت. و ممکن است حرف "با" زاید و از اشتباهات چاپی و یا استنساخی باشد و مراد همان عدم ظهور روایت باشد و منظور از "اصل" معنای لغوی آن باشد نه اصطلاحی.

نیست. و به هر حال سهم امام را در زمان غیبت باید به مجتهد عادل برساند که او به مصرف برساند. و اما آنچه را که بعضی علما گفته اند، معنی آن را نفهمیدم، اما اولاً: پس اینکه معنی مصالحه، تراضی طرفین است. پس هرگاه طلبکار بالمره، حق خود را صلح کند و هیچ نگیرد هم جایز است و در صالحه، عوض شرط نیست و مقداری هم از برای آن معین نیست و هرگاه، ما مجتهد را در معنی طلبکار بدانیم پس جایز خواهد بود که بالمره سهم امام را صلح کند و چیزی نگیرد، بلکه در صورتی که سهم امام، معلوم و معین هم باشد جایز خواهد بود صلح کردن و بخشیدن به صاحب مال، و این خود بیوجه است. و غایت آنچه از ادله مستفاد می شود نیابت مجتهد است در اموری که وظیفه امام است، در مرافعات و احکام و ولایت در اموال صغار و غیب و تقسیم خراج اراضی خراجیه و اموال. نه ولایت او بر اموال امام به هر نحو که خواهد تصرف کند، از این جهت است که احیای موات و حیازت معادن و رؤس جبال و بطون اودیه از برای مسلمین بدون اذن مجتهد جایز است و آن به سبب ادله است (۱) که بر آنها اقامه شده، والا از برای هیچکس جایز نبود تصرف، نه برای مجتهد و نه غیر او، و بر فرضی که ولایت (۲) ثابت باشد باید.

ص: ۲۰۷

۱- بنابراین، محقق قمی مانند سایرین بر اینکه معادن و رؤس جبال و بطون اودیه از موارد انفال و مال امام هستند، معتقد است لیکن ولایت فقیه را شامل آنها نمی داند و اذن احیاء و تصرف را مستقیماً از ناحیه امام (علیه السلام) بر مردم احیاء کنندگان، اعطا شده میدانند و چون "تقسیم خراج اراضی خراجیه" را مشمول ولایت فقیه دانسته روشن می شود که وی حتی در مورد فقیه باسط الید نیز خمین نظر را دارد و این عجیب است زیرا آن ادله خاصی که او بدان ها اشاره می کند همه ناظر به عصر فترت و عدم بسط ید فقیه است - ما این مسئله را در کتاب "برداشتهای فقهی" بیشتر شکافته ایم.

۲- بدیهی است که میرزا (قدس سره) به ولایت فقیه در مورد خمس معتقد است همانطور که از اول باب خمس مکرراً بر آن تأکید می کند منظورش در اینجا "ثبوت ولایت فقیه به نحوی که بتواند خمس را مصالحه کند" است که جملات بعدی، مطلب را روشنتر می کند. یعنی بر فرض اگر ولایت و نیابت فقیه حتی شامل مصالحه هم باشد باید مصالحه بر غبطه (در جهت سود) امام (علیه السلام) باشد. که صد البته مقصود آن "بعضی علما" که در متن سؤال آمده نیز همین است و فرمایش میرزا: "معنی آن را نفهمیدم" یک کم التفاتی است. همانطور که خودش بعد از چندین سطر اشاره خواهد کرد.

ولی تصرف در مال مولی علیه بر سیل مصلحت و غبطه او کند، نه اینکه به هر نحو که خواهد از اتلاف و بخشیدن و مصالحه محاباتی به عمل آورد. و اما دادن سهم امام به سایر اصناف و تقسیم میراث من لا وارث له، در مطلق فقرا یا فقرای بلد، پس تکیه فقها در آن بر شاهد حال امام است به رضای بر این معنی، چنانکه خود در حال حضور میکرد، یعنی راضی است که سهم او به سایر اصناف برسد و میراث من لا- وارث له به فقرا برسد، لکن چون مجتهد، ابصر به مواقع آن است جمعی اذن او را شرط دانسته اند، چکه در خراج هم، چنین است و جمعی دیگر به همان شاهد حال اکتفا کرده، اذن مجتهد را شرط ندانسته اند و از این جهت است که جمعی در تقسیم مطلق خمس و زکوة هم اذن حاکم را شرط دانسته اند. (۱) به هر حال، ولایت مجتهد در رساندن به مصارف، غیر ولایت او است در مطلق مال امام به هر نحو که خواهد. (۲) و اما ثانیاً: پس تخصیص این کلام به سهم امام دون سهم سادات، مشکل است، زیرا که در سهم سادات طلبکار "جهت" سادات است نه اشخاص معینه از ایشان و نه کل ایشان، و در صورت جهالت حصه ایشان شکی نیست که صاحب مال مدیون است و جاهل است به مقدار و صاحب طلب، جهت عامه سادات است و چون ولایت در جهت عامه از برای امام است پس باید برای مجتهد که نایب او است ثابت باشد. پس در اینجا هم جایز خواهد بود که مجتهد مصالحه کند به او به هر نحو که خواهد. و ظاهر این است که مراد آن عالم، صلح به ایهمعنی نباشد که مجتهد به هر نحو که بخواهد صلح کند و مال امام را واگذارد، بلکه مراد او این است که در قدر مجهول، مصالحه کند نه در قدری که متیقن است و مراد از صلح تراضی بر احد احتمالات قدر مجهول باشد، پس چنانکه مدیون را جایز نیست حبس حق طلبکار، از برای طلبکار هم.

ص: ۲۰۸

-
- ۱- بنظر اینان فقیه دارای ولایت مطلقه است که تنها یک قید بر این ولایت وارد می شود که میرزا از این قید با "اتلاف و بخشیدن و مصالحه محاباتی" تعبیر کرد و بدیهی است که چنین قیدی از قیودات و شرایط صلاحیت فقیه است که زیر چتر "عدالت" قرار میگیرد.
  - ۲- این همان شرط عدالت، است.

جایز نیست مطالبه مالی که در نفس الامر، از مدیون طلب ندارد، پس چنانکه طلبکار میگوید که من در قیامت از تو حق را میگیرم هر گاه به من نرسانی، مدیون هم میگوید من هم حلال نمی کنم مال خود را به تو، هر گاه زیاده از طلب خود بگیری و مراد از مصالحه که در این مقام میگویند این است که در حال گرفت و گیر، با هم تراضی واقع شود بر یکی از احتمالات قدر مجهول، مثل حد وسط، مصالحه کنند تا هر دو از هم راضی شوند و هیچیک به قیامت نیندازند و مراد آن عالم آن باشد که مجتهد به هر قدر که گذشت کند جایز باشد، بلکه خود را مثل آن طلبکاری داند که گرفت و گیر کمی کند و تراضی و صلح بر یکی از احتمالات مجهول واقع می شود. و مراد فقها هم در مسئله دین هم این است و از این باب، " صلح اجباری " است که در بسیاری از مقامات گفته اند و مراد از اجبار بر صلح، این است که چون ممکن نیست رفع ناخوشی از طرفین در صورت گرفت و گیر، ایشان را الزام میکنند که در یک مرتبه ای از مراتب، تراضی واقع شود و صلح کنند به جهت رفع رفع فساد و قطع نزاع و تجاذب و این معنی غیر مصالحه طلبکار است یا مدیون، به هر چه خواهند، هر چند به دست برداشتن باشد، زیرا که در آنجا تجاذب و نزاعی نیست، به جهت این که طلبکار دانسته دست از حق خود بر میدارد، و در اینجا حق خود را تمام گرفته است و این داخل حکم است و آن محض مصالحه و تراضی و گذشت است، پس ما نحن فیه قسمی است از اقسام مثبت حق، مثل بینه و یمین و اقرار، به خلاف آن مصالحه " حق ما علم " از وی رضا. و اینها همه در وقتی است که طلبکار ادعای علم بر مدیون نکند، یا به عکس و در آن صورت امر به قسم، طی می شود، پس آن سه قول که سابق گفتیم باید در جایی باشد که مدیون خواهد میانه خود و خدا، و خود را خلاص کند و قول به الزام به مصالحه به معنایی که سابق گفتیم از برای حکم در ظاهر شرع است بعد از مرافعه و تجاذب، ولکن کلام علامه در تذکره، بنابر آنچه شهید ثانی فهمیده از آن، این است که در صورت

جهل به مقدار، مصالحه کند با مالک (۱) و هرگاه راضی به مصالحه نشود، خمس آن را بدهد به مالک، چون خمس، مطهر مال است، یا آنچه غالب باشد در ظن او. و ظاهر این کلام این است که مصالحه هم از جمله طرق استخلاص خود است، قطع نظر از حکم حاکم و این از بابت ارشاد است که اولاً امر به تراضی طی کنند که در دنیا و آخرت هر دو فارغ باشند و هرگاه ممکن نشود، پس پای آن اقوال به میان می‌آید که خمس را بدهد یا بری ذمه یقینی را، یا ظن غالب را، یا اقل متیقن را، -؟ در بعضی اینها برائت ذمه اخروی در بعضی صور، مشکل است گو در دنیا نتواند مطالبه کرد، مثل آنکه غاصب بوده و مقدر را ندانسته خرج کرده، یا میدانسته و الحال فراموش کرده. و به هر حال اظهر این است که در غیر چنین صورتی برائت ذمه به غالب ظن یا به اقل متیقن، حاصل شود هر چند تراضی حاصل نشود، هر چند احوط دادن بری ذمه یقینی است. و اما خمس پس در اکتفا به آن اشکال است و قیاس آن به مال مختلط به حرامی که قدر و صاحب آن هیچیک معلوم نباشد صورتی ندارد و چون ظاهر این است که آن اخباری که وارد شده که خمس، مطهر مال است، در خمس مصطلح، است. پس از مجموع آنچه گفته شد ظاهر شد عدم وجوب مصالحه بلکه آن محض ارشاد است و حاکم هم الزام نمی‌تواند کرد، چون دلیلی بر آن نیست و اشتغال ذمه در قدر مجهول ثابت نیست و مدعی هم ندارد و شاید مراد آن عالم هم در صورتی باشد که به سبب تقصیر و بیروایی مشتبه شده باشد و مقدار معلوم نباشد، چنانکه در مثال غاصب فرض کردیم، ولیکن اینهم در وقتی خوب است که یقین به اصل تعلق خمس، معلوم باشد و مقدار او مجهول باشد.

ص: ۲۱۰

۱- ظاهراً این کلام در مبحث " غصب " آمده است که اگر غاصب مال غصبی را با مال خودش ممزوج یا مخلوط کند به طوری که مقدار آن معلوم نباشد...، متأسفانه توفیق دست یابی به متن این سخن در آثار شهید ثانی حاصل نشد.

واما ثالثا: پس ظاهر سؤال راجع می شود به جهالت در تعلق خمس به مال، زیرا که شاید آن نقصانها از آن باب باشد که جبر آن باید به ربح شود و به سبب جهالت، تعلق خمس بر او، معلوم نیست و در این صورت که بنا بر اصل برائت، چیزی نیست، پس دلیلی بر لزوم مصالحه نخواهد بود، مگر اینکه فرض سؤال در جایی بشود که فی الجمله علم به تعلق خمس دارد، اما قدر آن مجهول است، چنانکه ظاهر کلام آن عالم هم باید به این محمول شود.

۳۸۴- سوال:

۳۸۴- سوال: جمعی از سادات، مشهور به سیادت میباشند در بلدی، از اهل بلد یا از غربا که مدتی مانده اند واشتهار به سیادت هم رسانیده اند که میشنویم از جمعی از مسلمین و مؤمنین که ایشان را به سیادت خطاب میکنند و بعضی از آنها هم نوشته از جناب ملا زمان (۱) دارند یا سایر مجتهدین و موثقین، آیا به مجرد شهرت موجه ظن، حق سادات را میتوان داد و به مجرد نوشته ملا زمان که مأمون از تزویر است اکتفا کنیم یا نه؟ چه ثبوت سیادت ایشان به بینه عادلانه یا استفاضه مفیده علم، نهایت صعوبت دارد.

جواب:

جواب: اظهر در نزد حقیر این است که ادعای سیادت مسموع باشد. خصوصا به ضمیمه قراین و ظن صدق، مانند دعوی فقر، بنا بر حمل قول مسلم بر صدق، و در کلام علما در نظر نیست که متعرض این مسئله باشند، واشکال در این که این از بابت اثبات نسب است که در آن، شهادت عدلین یا استفاضه معتبره شرط است، گمانم این است که بجا نباشد، چون ظاهر آن کلام، وجود مزاحم بالفعل یا بالقوه است که محتاج می شود به مرافعه و اثبات از برای میراث و امثال آن و چون خمس حق جهتی است از جهات عامه و شخص خاصی مزاحم نمی شود که محتاج به اثبات باشد چنانکه فقیری دیگر هم مزاحم ادعای فقیری دیگر نمی تواند شد. و به هر حال احوط ملاحظه ثبوت نسب به عدلین یا .

ص: ۲۱۱

۱- دو شخصیت بدین نام بوده اند: ملا زمان طبرسی متوفی در سال ۱۳۲۲ هاق که حدود یک قرن پس از وفات میرزا میباشند. و ملا زمان تبریزی که نام اصلی وی " محمد زمان " بوده او شاگرد مرحوم علامه مجلسی میباشند که کتاب های مهمی تدوین کرده و در عصر خود رئیس مدرسه شیخ لطف الله اصفهان بوده است.

استفاضه معتبره هست، ولیکن وجوب آن بر حقیر ظاهر نیست با خصوص امارات مفیده ظن به صدق.

۳۸۵- سوال:

۳۸۵- سوال: جاهل به مسئله بودم و خمس را به شخصی دادم که ادعای اجتهاد میکرد، اما اجتهاد و عدالت او بر من مشخص نشده بود و در اوقاتی که خمس را به او میدادم پیش خود، او را مجتهد عادل میدانستم و حال که اندک کامل شده ام میفهمم که نه اجتهاد او بر من مشخص شده بود و نه عدالت او و بعضی میگویند مجتهد نیست. آیا آن خمسی که داده ام چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: صورت سؤال، مغشوش است باید دانست که نصف خمس که مال سادات است، صاحب مال خود می تواند به فقرای سادات برساند بعد از شناختن سیادت و استحقاق. و نصف دیگر را باید به مجتهد عادل که نایب امام است برساند. پس هرگاه مالک به دل جهد کرد و شخصی را مجتهد عادل شناخت و وجه خمس را بالتمام یا حصه امام را به او داد و او هم به مصرف رساند، پس اگر بعد ظاهر شود که خطا کرده بود و آن شخص مجتهد عادل نبوده، ظاهر این است که اعاده واجب نیست، بلی هرگاه به مصرف نرسانده و باقی است می تواند پس بگیرد، بلکه باید پس بگیرد و بر وجه صحیح معمول دارد، و اما هرگاه مالک او را مجتهد عادل دانسته و داده است به او، ولیکن جاهل بوده در طریق شناختن مجتهد عادل و معلوم شود که بر طریق صحیح بذل و جهد نکرده و به محض قول بعضی مردم او را مجتهدی عادل دانسته و به او داده (چنانکه ظاهر سؤال است) پس اگر غافل بالمره بوده و چنین میدانسته که همان قدر اجتهاد در شناختن مجتهد عادل کافی است و واقعا آن شخص هم در نفس الامر مجتهد عادل بوده، ظاهر این است که بر او اعاده لازم نیست، هر چند آن وجه هم موجود باشد، و اما هرگاه در این صورت معلوم شود که مجتهد عادل نبوده و وجه موجود باشد از او پس میگیرد و هرگاه باقی نباشد پس در لزوم اعاده اشکال است و لزوم آن بر حقیر ظاهر نیست. و اگر غافل بالمره نبود و تقصیر کرده در اجتهاد در تحصیل مجتهد عادل، ظاهر

ص: ۲۱۲

این است که بر او اعاده لازم باشد، در صورتی که معلوم شود که آن شخص مجتهد عادل نبوده، و اما هرگاه در واقع مجتهد عادل بوده و دانسته است که این وجه خمس است و حصه امام هم در آن هست، پس هر چند مالک تکلیف خود را بجا نیاورده در اجتهاد، ولیکن ظاهر این است که قبول کردن آن مجتهد و به مصرف رساندن آن کافی باشد و براءت ذمه هم حاصل شود و اعتماد در اینجا به فعل مجتهد است. والله العالم.

۳۸۶- سوال:

۳۸۶- سوال: جاهل مسئله بودم و شخصی را عادل میدانستم نه مجتهد، اما آن شخص خود ادعای اجتهاد میکرد و من حصه خمس را که خود اختیار دارم که بدهم به آن شخص دادم که به اهلش برساند و حال که اندک کامل شده ام فهمیدم که آن روز عدالت آن شخص، موافق شرع بر من مشخص نبود، و اما حال، خود او را عادل میدانم. آیا خمسی که داده ام چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: شرط است در وکیل ادای حقوق الهی، عدالت و امانت. پس هرگاه به قدر طاعت خود، بذل جهد کرده باشد در شناختن وکیل عادل و در واقع هم آن شخص عادل بوده و به مصرف سادات رسانده اشکالی نیست در صحت. هر چند الحال بیابد که در طریق بذل جهد کردن در شناختن او خطا کرده بوده، ولیکن غافل بالمره بوده از لزوم مراعات شرایط اجتهاد و در عادل شناختن وکیل، و هرگاه تقصیر کرده در مسئله اجتهاد در شناختن عدالت وکیل و به او داده، پس اگر معلوم شود تقصیر کرده به مصرف سادات رساننده، ذمه مالک بری نشده و ضامن است، ولیکن رجوع به وکیل می تواند کرد و اگر به مصرف سادات رسانیده بر وجه صحیح، پس ظاهر این است که براءت ذمه مالک حاصل باشد، چون اشتراط عدالت از برای اطمینان به وصول به مستحق است، خصوصاً هرگاه اکتفا کند به نیت مالک و استمرار حکم آن تا زمان وصول، و اگر نمی داند که به مصرف رسانیده یا نه، پس باید نیز اعاده کند، بلکه در مطلق توکیل تا معلوم مالک نشود که به مستحق رسیده، براءت ذمه حاصل نمی شود و وکیل مثل امام یا نایب امام نیست که به مجرد دادن به او فارغ شود و مفروض سؤال هم آن است که او را مجتهد نمی دانسته. .

ص: ۲۱۳

۳۸۷- سوال:

۳۸۷- سوال: حقیر با برادر خود شریک بودم و به او میگفتم که فلان قدر خمس میدهم و او هم قبول میکرد نظر به اینکه مطمئن بود به حقیر، و حقیر هم خمس را به اشخاص مذکوره داده ام به طریق مذکور، آیا حکم حقیر با برادر خود چه خواهد بود؟

جواب:

جواب: این اذن برادر از برای شما به منزله توکیل است، در ادای خمس بر وجه صحیح، پس اگر شما را عادل شناخته و وکیل کرده و بر وجه صحیح رسانیده ای به مصرف، بر تو چیزی نیست و هرگاه تقصیر کرده باشی تو ضامنی که به او رد نمایی که بر وجه صحیح برساند یا خود برسانی اگر به سمت عدالت باشی در آن وقت و او هم اذن جدید بدهد. چون وکالت تو به سبب تقصیر باطل شده و ضمانتی بر آن برادر نیست، مگر اینکه او هم تقصیر کرده باشد در تأخیر که او هم ضامن است. و به هر حال باید دانست که هرگاه کسی خمس یا زکوة را از مال خود وضع کرد و به وکیل داد که به مصرف برساند، یا وکیل کرد او را که از مال مشترک وضع کند و به مصرف برساند، پس اگر بر وجه صحیح به مصرف رسانید، هر دو فارغند، و هرگاه تلف شود به تقصیر وکیل، وکیل ضامن است و مالک فارغ است، مگر در صورتی که مالک تقصیر کرده باشد در تأخیر ادای حق که هر دو ضامنند، و اما معنی تلف در صورت مسائل مذکوره، پس از آنچه پیش بیان کردیم ظاهر می شود.

۳۸۸- سوال:

۳۸۸- سوال: هرگاه شخصی دعوی سیادت کند و بینه واستفاضه از برای او نباشد، یا خبری از آن نذر ندارد و مطالبه هم نمیکند پس از چه راه توان از او مطالبه بینه کرد؟

ص: ۲۱۶

واز اینجا باطل می شود توهم اینکه گفته شود که دلیل مقتضی همین است که جایز نیست تکذیب. وعدم تکذیب مستلزم لزوم تصدیق نیست، به جهت آنکه مقتضای حمل قول مسلم بر صحت، تصدیق است و بعد از تصدیق راهی از برای عدم جواز نیست و معارضی نیست الا استصحاب شغل ذمه وعدم براءت از مکلف به، و تو دانستی که اصل، مقاومت با دلیل نمی کند و وجه آن، این است که اصل حکم دلیل سابق را میکشاند به زمان لاحق، به سبب مظنه بقا، و دلیل خود به خودی دلالت بر حکم دارد و شکی نیست که این اقوی است از آن. و از اینجا ظاهر می شود اندفاع توهم این که اصل هم از ادله شرعیه است، پس چرا آن را مقابل دلیل گفته اند، زیرا که آن مناقشه است در اصطلاح، و حقیقت مراد، همان است که گفتیم که مراد ترجیح این دلیل است بر آن دلیل، نه اینکه اصل دلیل نیست. و ثالثا نقض میکنیم این مسئله را به حکم زکوه، زیرا که همچنانکه شرط است در خمس که به سادات داده شود، شرط است در زکوه که به غیر سادات داده شود، هر گاه دهنده سید نباشد، و در اینجا مطالبه نمی کنیم اثبات انتساب آنها به غیر هاشم، و اگر بگوییم که اصل عدم انتساب به هاشم است در اینجا می گوئیم که اصل عدم انتساب به غیر هاشم است در اینجا. اگر بگوییم که اغلب مردم غیر ساداتند و ظن، الحاق به اعم اغلب می کند، گوئیم که سادات چنان نادری نیستند که کالعدم باشند، خصوصا در بلادی که سادات در آن بسیار باشند یا مساوی باشند یا بیشتر از غیر سادات باشد. و به هر حال شکی نیست، احوط این است که به محض قول اکتفا نشود، خصوصا در وقتی که ظن صدق نباشد یا مشکوک الحال باشد و به هر حال این مسئله را داخل مسئله اثبات نسب کردن و از فروع آن قرار دادن در نهایت اشکال است، به اعتبار اینکه مراد ایشان از نسب اتصال احد آدمین به اخری است به ولادت یا اتصال هر دو به ثالثی بر وجهی که در عرف عادت اسم نسب هم بر آن صادق باشد، و الا جمیع اولاد آدم همگی باید انسان باشند، چون ولادت همه به آدم و حوا میرسد، پس آنچه در کتب فقهیه ذکر

کرده اند که نسب ثابت می شود به عدلین یا به استفاضه، همین نسبی است که تعریف کردیم نه مجرد از یک قبیله بودن، مثل بنی تمیم و بنی خالد و بر فرضی که حکم در لحوق به قبیله هم موقوف باشد به شهادت عدلین یا استفاضه، جواب همان است که پیش مذکور شد که آن در وقتی است که مزاحمی در میان آید، نه مطلقاً.

۳۸۸ مکرر: سوال:

۳۸۸ مکرر: سوال: تنخواهی تخمیناً ده سال قبل از این، به ارث منتقل به شخصی شده و همان تنخواه را با حصه دو برادرش که بر ذمه خود گرفته، سرمایه تجارت خود نموده و در این سنوات با آن تنخواه معامله و استرباح میکرده و نفقه و کسوه خود را از آن تنخواه بر میداشته و همچنین نفقه و کسوه برادرها را بر میداشته است و بعضی از سنوات از اصل مایه ناقص میشده و بعضی از سنوات ربح زایدی بعد از اخراجات باقی میمانده و در این مدت هیچ خمس نداده است و حساب نفع و نقصان را هیچ نداشته است و بعد از چند سال، حصه برادرها را که در ذمه داشته است به آنها رد نموده است، او با آنها بنای شرکت گذاشته است و چند سال هم به عنوان شراکت معامله کرده اند، الحال که از لطف الهی متنبه شده و اراده دارد که ذمه خود را از خمس، بری نماید معلوم او نیست که اصل سرمایه او چند است، لکن علم دارد که زاید از سرمایه که از راه ربح برای او باقی مانده دارد. آیا طریق استخلاص او از خمس به چه نحو است؟ آیا باید اعتبار اقل ما یعلم را در سرمایه بکند و بقیه را خمس بدهد یا نه؟ و حکم اینکه گاهی از سرمایه نقصان حاصل میشده و گاهی ربح عاید میشده چه چیز است؟ استدعا آن است که طریق استخلاص آن فقیر را که ذمه او بری شود از خمس، هر چند از راه احتیاط باشد بیان فرمایند. و اینکه قضیه برادرها درج شد به جهت این است که در وقتی که بنای شرکت با آنها گذاشته مجموع آنچه داشته است در آن حال، اصلاً و ربحاً (لو کان فی هذا الوقت) با آنها بالمثالته میان گذاشته است.

جواب:

جواب: آخوند! صاحب من! خدا تو را محافظت کند. من به چندین آشنایی میکشم اینها ز تو - آشنا را حال این، پس وای بر بیگانگان!... غرض تو دلسوزی مسلمانی است که ذمه او فارغ شود. آخر، نه مرا هم، مردم مسلمان میدانند. پس چرا

دلت به حال من نسوخت که چندین روز معطل شوم که مطلب متناقضه شما را بفهمم، آخر نفهمیدم! این مرد، اگر مسلمان است و فعل او محمول بر صحت است، معنی اینکه حصه آن برادر را هم به ذمه گرفت و مجموع حصه خود و آنها را تجارت کرد، بدون آنکه بداند حصه آنها چه چیز است چگونه تحقق مییابد؟ و هرگاه دانست که حصه آنها چه چیز است و بر وجه صحیح شرعی، مثل اینکه با اذن آنها اگر کامل بوده اند و با اذن ولی آنها اگر ناقص بوده اند به ذمه گرفته است، پس اصل سرمایه معلوم است، پس معنی آن سخن شما معلوم نیست که اصل سرمایه او چند بوده، چه چیز است و اگر مراد این است که میدانست، اما فراموش کرده است، پس علاوه بر اینکه بایست تصریح کنی به این معنی و مجمل نگذاری باز میتوانست که از رجوع به برادرها استعلام آنها، یا از ولی آنها معلوم کند و اگر مراد این است که آنها فراموش کرده اند پس این را مجمل گذاشتن و تصریح نکردن، غلط دیگر. و دیگر اینکه نوشته ای که نفقه برادرها هم میداده، اگر مراد این است که انفاق آنها به این عنوان بوده که در عوض آنها طلب حساب شود و از اصل حصه آنها در حین رد کم شود، پس این نیز با جهالت سرمایه نمیسازد، زیرا که باید بداند حصه آنها را که چقدر وضع می کند از آن، و هرگاه حصه آنها را دانست پس بالضروره حصه خود را هم خواهد دانست و سرمایه هم معلوم می شود، پس دیگر چه معنی دارد و اگر نفقه برادرها در ازای قرض کردن حصه آنها می کند که در معنی شرطی باشد در قرض کردن حصه آنها، پس آن حرام است و مفروض این است که در ذمه گرفتن مال آنها بر وجه صحیح بوده و هرگاه انفاق آنها مجانا و تبرعا بوده، پس احتیاجی به ذکر آن نبود در سؤال. و به هر حال هرگاه صورت صحیح فرض شود از برای جهالت سرمایه و داند که در بعضی سالها از سرمایه نقصان کرده و بعضی سالها زیاد آمده، هر چند بعد از تمام کردن نقص سرمایه باشد از ربح سال بعد از سال نقص، اما نمی داند که ربحی که برای او فاضل از مؤنه سال آمده، هر چند بعد از اتمام نقص سابق باشد چقدر است، پس این داخل مسئله جهالت در مقدار شغل ذمه است که در آن سه قول است و دور نیست ترجیح

قول به مراعات ظن غالب، هر چند اکتفاء به اقل محتمل، قوی است از جهت اصل براءت، واحوط مراعات اکثر احتمالات است و به هر حال، انشاء الله با عمل به ظن غالب، براءت حاصل می شود. تا اینجا کلام در این بود که فعل مسلم محمول بر صحت باشد و به ذمه گرفتن حصه برادرها بر وجه صحیح باشد که از جمله آن، این است که قرض برداشتن با جهالت مقدار باشد، پس اگر قایل شویم که در این صورت، تصرف جایز نیست و مال برادرها بر ملکیت آنها باقی است، پس ربح تابع اصل مال است و خمس ربح آن دو حصه بر او واجب نیست و اشکال در وجوب بر مالک آن دو حصه است و ظاهر عدم وجوب است، چون داخل ربح کسب خود مالک نیست، بلکه ربحتی است که بر ملک آنها شده و در ربح به قدر حصه خودش در صورت جهالت، حکم همان است که پیش گذشت. و اگر قایل شویم که تصرف جایز است هر چند معامله فاسد باشد به جهت محض اباحه عام که در ضمن معامله فاسد شده، پس هر چند که معامله لزوم ندارد و مادامی که ربح باقی است مالک می تواند رجوع کند، ولکن در صورت تلف رجوع نتواند کرد و خمس آن هم متوجه مقترض می باشد، چون صادق است که منافع کسب او است، و اما انفاقی که به برادرها کرده، هرگاه تبرعا بوده، ظاهر این است که در مؤنه سال او محسوب می شود و خمس بعد از مؤنه است و هرگاه در عوض نفع آن قرض بوده، پس آن حرام است و از جمله مؤنه حساب نمی شود. و اما سؤال از اینکه بعد چند سال حصه برادرها که ذمه او بود، رد کرده اثلاثا بنای شرکت گذاشته اند، پس این نیز نمیسازد با جهالت سرمایه که مستلزم جهالت حصه برادرهاست از اصل و ربح، بلی این می تواند شد که از باب مصالحه و تراضی باشد و بعد از آن که چنین شد در معاملات بعد شراکت هم هرگاه جهالتی در مقدار خمسی باشد که به هر یک متعلق شده باشد حکم آن، همان است که پیش مذکور شد از اقوال

۱- نمیدانم صورت این مسئله با این وضوحی که دارد چرا این همه زیر قلم محقق قمی دچار کش و قوس شده زیرا تصویر و ترسیم مسئله در زمان او بیش از زمان ما آسان بوده و در هر کوچه و محله ای مصداق عملی داشت پدری وفات میکرد سه پسر از خود باقی میگذاشت دو صغیر و یک بزرگتر و دارای همسر و فرزند. برادر بزرگتر به عنوان قیم روند مالی و اقتصادی پدر را همچنان ادامه میداد بدون تقسیم و حتی بدون حساب و کتاب و درست مانند زمان پدر، صغیر و کبیر و نیز همسر و فرزند برادر بزرگ به زندگی مشترک و اقتصاد مشترک ادامه میدادند تنها اتفاقی که در این زندگی رخ میداد این بود که برادر بزرگتر سمت مدیریت پدر را نیز به عهده میگرفت. آنگاه که برادران صغیر به سن رشد میرسیدند زندگی خانوادگی و به اصطلاح "مصرف" شان از هم جدا میگشت و معمولاً روند فعالیت اقتصادی‌شان باز بدون حساب و کتاب و بدون مشخص شدن کل دارائی مشترک یا سرمایه مشترک ادامه مییافت که تنها مصرف و به اصطلاح "برداشته" شان بر اساس حساب و کتاب انجام مییافت. در بعضی از مناطق ایران به این سبک روند اقتصادی "جا مال، مال" میگفتند یعنی در هر جا هر چه داشته باشند با هم شریک هستند. در مرحله سوم پس از سال‌ها برادران در مقام تقسیم ثروت مشترک اعم از ارثیه اصلی و ربح و ضرر، بر میآمدند. این روند با وجود اشکالاتش هنوز هم در بیشتر جاها عملاً حضور دارد. اینک اشکالات شرعی این روند: ۱. در مرحله اول: الف: برادر بزرگتر کار و مدیریت می‌کند بدون اینکه اجرت بگیرد، ب: برادر بزرگتر به همراه همسر و فرزند بصورت چند نفری مصرف می‌کند و برادران دیگر هر کدام مصرف یک نفری دارند. ۲. در مرحله دوم: اشکال کار و مدیریت برادر بزرگتر و نیز تفاوت مصرف او منتفی می‌شود. تنها چیزی که میماند مجهول بودن سرمایه است تا خمس درآمد آن محاسبه گردد. حل مسئله: ابتدا باید دو اشکال کار، مدیریت از نظر اجرت و تفاوت مصرف، با مصالحه و تحصیل تراضی حل شود (که از متن سؤال معلوم است حل شده است زیرا عرف مردم معمولاً این مسئله مبتلا به عمومی را همیشه حل میکرد) آنگاه میماند سرمایه اصلی مجهول و تعیین تکلیف خمس درآمد آن، و این نیز همان است که در مسئله‌های قبلی پاسخش را فرمود. صورت‌های مختلفی که محقق قمی تصویر میفرمایند همه در صورتی است که مصالحه و تراضی حاصل نشده باشد در حالی که سؤال کننده پس از فراغت از آن، در مقام سؤال آمده است. و به عبارت دیگر: حال سؤال کننده آشفته تر و پیچیده تر از حال یک غاصب نیست. آنچه مسئله را پیچیده می‌کند لفظ "ذمه" است که نویسنده سؤال به کار برده است.

۳۸۹ - سوال:

۳۸۹ - سوال: شخصی ملکی دارد که مثلاً پانصد تومان ارزش دارد و از منافع آن، گذران خود و عیال خود می‌کند، و لکن اگر او را بدل کند به سرمایه ای که سیصد تومان ارزش داشته باشد باز گذران او می‌شود، آیا زاید بر سیصد تومان، خمس دارد یا نه؟

جواب:

جواب: اگر آن ملک به میراث به او رسیده، یا کسی به او بخشیده یا خریده است به پولی که خمس متعلق به آن نبوده، پس در آن ملک، خمس واجب نیست و آن را مستقل خود می‌کند و از منافع آن، معیشت می‌کند. ضرور نیست تبدیل آن به کمتر از آن و در این صورت اگر از منافع آن، فاضل از مؤنه سال بماند، خمس به آن فاضل منافع، متعلق می‌شود و هرگاه ملک را از پولی خریده که خمس متعلق به آن بوده، پس همان خمس آن پول که نداده بود بر او واجب است. بلی هرگاه در عرض سال که در آن سال کسبی میکرده به استیجار یا مضاربه و امثال آن که خود سرمایه و مستقلاً نداشته و خواسته باشد که سرمایه یا مستقلاً از برای خود قرار بدهد جایز است در بین سال که از جمله ارباح و منافع کسب خود ملکی بخرد که مستقل و مایه معیشت او باشد. در این صورت باید ملاحظه کند که این مستقل و سرمایه که قرار میدهد زاید بر قدر احتیاج او در سرمایه معیشت نباشد. مثل اینکه صد تومان سرمایه، مدار او را میگذراند، یا ملکی که صد تومان قیمت او باشد مدار او را میگذراند، که در این صورت جایز نیست ملک پانصد تومانی بخرد و خمس آن زیادتی بر مقدار سرمایه را ندهد، بلکه خمس زاید بر قدر محتاج الیه در مستقل و سرمایه را باید بدهد.

۳۸۹ مکرر: سوال:

۳۸۹ مکرر: سوال: در ارث که مورث، خمس آن را داده باشد و نیز در صدقه و هبه آیا خمس هست یا نه؟

جواب:

جواب: در هیچیک اینها خمس واجب نیست، بلی در بعضی اقسام آنها مستحب است، خصوصاً در میراثی که گمانی به آن نداشته و از برای او به هم رسید.

۳۹۰ - سوال:

۳۹۰ - سوال: در یتیم سید، فقر، شرط است یا نه؟

جواب:

جواب: بلی اظهر، اشترط فقر است و به یتیم غنی، خمس نمیتوان داد.

۳۹۱- سوال: اگر منجم به حسابی که مبنی بر قواعد متقنه مستحکمه تجریدیه و اگریه است استنباط آخر ماهی نماید و مکرر عمل کند و سهو در حساب نکند و بر او علم قطعی حاصل شود که امشب مثلا غره رمضان یا شوال است " بحیث لا یشک و لا یرتاب فیه " و مانع رؤیت غیمی یا غیر آن به عمل آید، بر او هست که به علم خود عمل کند و روزه گیرد و افطار کند، چون مناط تکالیف شرعیه بر علم است ان امکن، و در مسئله، فرض آن شده، هر چند موجب علم دیگران نشود. آیا جایز است عمل به این علم، یا جایز نیست؟ و از جناب آقا سید (۱) علی استفتا شده، عمل به این علم را واجب دانسته بر منجم مزبور.

جواب:

جواب: شاید مراد جناب سید این باشد که بر فرض حصول علم میتوان عمل کرد و این خوب است، ولکن این فرض غیر متحقق الحصول است و شاهد بر آن حصر اهل بیت نبوت معرفت هلال را در رؤیت و شهادت و عد ثلثین از شهر سابق، و چون ایشان حکیم ترین حکما و عالم ترین اهل عالمند به مسائل نجوم و حکمت و غیره، در این حصر تنبیه است بر اینکه چنین فرضی ممکن نیست و مدعی این علم، جاهل است به جهل .

ص: ۲۲۳

۱- آقا سید علی طباطبائی معروف به " صاحب ریاض " مقیم نجف اشرف و معاصر میرزا.

مرکب نه عالم به علم الیقین، زیرا که مبنی است بر اینکه مدعی آن دعوی می کند علمی را که داعی، است به مجرای دعوات الله، نه علم عقلی که با لذات خلاف آن ممکن نباشد، و الا حکایت رد شمس (۱) بر یوشع (العیاذ بالله) بیاصل خواهد بود و آیات قرآنی را که فرموده اند "قل ارایتم ان جعل الله علیکم اللیل سرمدا الی یوم القیامه من اله غیر الله یاتیکم بضیاء افلا تسمعون - قل ارایتم ان جعل الله علیکم النهار سرمدا الی یوم القیامه من اله غیر الله یاتیکم بلیل تسکنون فیه افلا تبصرون" تعلیق محال خواهد بود و لغو (۲) و عبث. پس هر گاه ممکن باشد که فلک اعظم از حرکت بیفتد و ساکن شود چگونه از طریق مستمره حرکات افلاک و قرب و بعد شمس به قمر علم یقینی حاصل می شود به وجود هلال فوق الافق در شب ابر، پس چون علم حاصل نمی شود و این معنی بیش از ظن افاده نمی کند، اهل بیت اعتبار آن نکرده اند، هر چند ظن غالب باشد و نزدیک به علم باشد. و آن، این جهت است که در اخبار منع از آن ظن شده و لزوم اعتبار یقین و ما یقوم مقامه شرعا شده، نه اینکه با وجودی که علم الیقین حاصل شود به آن عمل نتوان کرد.

۳۹۱ مکرر - سوال:

۳۹۱ مکرر - سوال: قضای روزه ماه مبارک رمضان را افطار میتوان کرد یا نه؟ و حکم نذر چه چیز است؟ .

ص: ۲۲۴

۱- و بعبارت دیگر: اگر او مدعی است که علمی برایش حاصل شده از سنخ همان علمی که شارع میخواهد. در این صورت از کجا میدانند که در پشت مانع غیمی تغییری در جریان شب و روز حادث نشده مانند حادثه زمان یوشع و غیره. و اگر مدعی علمی است از سنخ دیگر پس چنین علمی شرعا حجیت ندارد.

۲- اولاً: ماجرای "رد شمس" بر یوشع با هیچ حدیث موثقی از طریق اهل بیت (علیه السلام) تایید نشده مگر بصورت یک جمله در ضمن دعا. به هر حال در هر مورد که سخن از رد شمس آمده تصریح شده بر اینکه این حادثه پس از چند لحظه تمام شده و شمس به حالت اصلی خود برگشته است. ثانیاً: درست است که پیام دو آیه مزبور تعلیق به محال نیست ولی آیات زیادی از قرآن و عقیده اجماعی است دال بر این که نظام حاضر جهان مطابق حکمت الهی است و خداوند بر خلاف حکمتش عمل نخواهد کرد تا روز "دکت الارض". و بقیه فرمایش محقق قمی به هیئت بطلمیوس مربوط است. و خود میرزا در "علم اصول" نه تنها علم را مطلقاً حجت میدانند بل ظن خاص، بل ظن مطلق را نیز حجت میدانند و قاعده "صم للرویه و افطر للرویه" در وقتی است که ممکن باشد و در صورت ممانعت غیم، علم مطلقاً حجت است الا قطع قطع.

جواب:

جواب: هر روزه که معین است مثل ماه مبارک رمضان و نذر معین، افطار آن حرام و موجب قضا و کفاره است و اما غیر معین مثل روزه کفاره و نذر غیر معین، جایز است افطار آن مطلقاً، یعنی هر چند بعد از زوال باشد، و اما قضای رمضان پس جایز است افطار آن قبل از زوال، مگر با ضیق وقت یا ظن موت که جایز نیست افطار و کفاره بر افطار لازم نیست و ظاهر این است که روزه استیجار نیز چنین باشد. و اما بعد از زوال، پس جایز نیست افطار بدون عذر و موجب کفاره می شود و اظهر این است که اطعام ده مسکین است و اگر عاجز باشد سه روز متوالی روزه بگیرد و دلیلی بر الحاق روزه استیجار (به جهت قضای ماه رمضان) به آن، نیست هر چند احوط، الحاق است.

۳۹۲- سوال:

۳۹۲- سوال: هر گاه کسی از خانه یا دار اقامه، سفر کند و بیرون رود و به حد ترخص نرسیده افطار کند با جهل به عدم جواز، آیا بر او کفاره واجب است یا نه؟

جواب:

جواب: بدان که تناول مفطر از روی جهالت چند احتمال دارد: یکی آن است که تناول می کند مفطر را، در حالی که معتقد این است که صائم است، ولیکن جاهل است به اینکه آن شئی مفطر است یا نه و هر چند در رد پای نظر، بر این، هم دو احتمال است، یکی آنکه با اعتقاد صائم بودن در نفس الامر هم صائم است و دوم اینکه در نفس الامر صائم نیست. ولیکن به نظر دقیق بطلان احتمال اول ظاهر می شود، چون ماهیت صوم عبارت است از قصد به امساک و کف نفس از امور معینه و در صورت جهل به مفطر بودن آن مفطر. پس قصد کف نفس از آن نکرده، پس صوم نفس الامری متحقق نشده، بلکه همان در اعتقاد خود صائم است. دوم اینکه تناول می کند مفطر را در حالی که معتقد این است که غیر صائم است و جاهل است به اینکه صائم است، مثال اول اینکه روزه دار جماع می کند با جهل به اینکه جماع مفطر است، و مثال دوم اینکه سهواً آب می خورد و میداند که آب مفطر است و نمی داند که تناول آن سهواً مبطل نیست و به اعتقاد این که غیر صائم است باز آب می خورد یا نان یا چیز دیگر و حال اینکه در نفس الامر صائم است، و اما نمی داند که صائم است. و آن دو احتمال سابق در اینجا هم جاری است و حق آن است که گفتیم.

و صورت سؤال از این باب است، زیرا که او مادامی که به حد ترخص نرسیده صائم است شرعا و او نمی داند که صائم است و هر یک از این دو صورت یا با تقصیر در اخذ مسائل است به اینکه متفطن شده که باید احکام شریعت را دانست و اینکه هر یک از عبادات مشتمل است بر مسائل بسیار و کوتاهی در اخذ آن کرده، یا بدون تقصیر است، چون غافل بالمره بوده و متفطن نشده که شاید حکم الهی غیر این باشد که معتقد آن است. و در صورت اول که معتقد صوم است او جاهل است به مفطر بودن آن شیئی. اکثر علما گفته اند در حکم عامد است در اینکه روزه او باطل می شود، و لیکن بعضی میگویند قضا و کفاره هر دو بر او لازم است و بعضی میگویند قضا لازم است اما کفاره لازم نیست و ابن ادریس و بعضی دیگر قایلند که بر او هیچ چیز نیست و ایشان هیچکدام تفصیل در مقصر و غیر مقصر نداده اند و اظهر این است که در غیر مقصر کفاره و قضا هیچکدام نباشد، و لکن ظاهر این است که روزه فاسد باشد، چون ملازمه نیست ما بین فساد و وجوب قضا، چون قضا به فرض جدید (۱) است علی الاقوی، و اما جاهل مقصر پس گناه و فساد و قضا بر او ثابت است و دور نیست که کفاره هم واجب می شود و تحقیق این مطالب در کتاب غنایم مذکور است. .

ص: ۲۲۶

۱- به نظر میرزا اینگونه " فاسد شدن " از سنخ عبادت های فاسدی است که یک مجنون به عمل آورد و از مصادیق " فوات " نیست تا مشمول امر جدید مانند " اقص مافات " گردد زیرا این شخص جاهل قاصر بوده. لیکن مخالفین این فتوی معتقدند که چون شخص مزبور مکلف به اداء وده " به خلاف مجنون " در صورت فساد، مشمول امر جدید و فرض جدید میگردد و باید قضا کند. البته اجماعا گفته اند اگر روزه نذری فاسد شود قضای آن لازم نیست بل همان نذر را مجددا بصورت اداء به جای می آورد اگر معلق به روز خاصی نباشد. تکیه گاه میرزا در عدم وجوب قضا و کفاره حدیث موثق زراره و ابو بصیر است: قال: سئلنا ابا جعفر علیه السلام عن رجل اتى اهله في شهر رمضان او اتى اهله وهو محرم وهو لا يرى الا ان ذلك حلال له -؟ قال: ليس عليه شيء (وسائل: باب ۹، ابواب ما يمسك عنه الصائم). و دلیل او بر اینکه این روزه فاسد است، همان است که قبلا در مورد روزه نفس الامری گفت که چون جاهل به مفطر بودن، بوده پس قصد امساک از آن نکرده پس روزه او در نفس الامر فاسد است بدین ترتیب میرزا چنین روزه ای را از یک جهت مشمول " فوات " نمی داند و از جهت دیگر مشمول آن، میدانند. و این قول نادر و شاید قول منفرد است.

وفقها متعرض دو مسئله شده اند، در این مقام، یکی همان احتمال اول است که خود را صائم میدانند و تناول مفطری می کند با جهالت به اینکه مفطر است و اقوال ایشان در آن همان است که گفتیم. و دوم همین مسئله تناول مفطر است بعد از آنکه نسیانا افطار کرده به اعتقاد اینکه روزه نیست، پس شیخ در خلاف و مبسوط و محقق و علامه قایل شده اند به وجوب قضا و کفاره هر دو، و در مبسوط از بعض اصحاب نقل کرده وجوب قضا را، دون کفاره و این مختار شهید اول است در دروس و صاحب مدارک و ظاهر مسالک. و جماعتی از اصحاب، این مسئله را تفریح کرده اند بر حکم جاهل (۱)، چون جاهل است به حرمت تناول در این صورت. و این مشکل است، زیرا که در مسئله جاهل، جاهل افطار کرده به اعتقاد اینکه در حال خوردن، روزه بوده و بعد خوردن معتقد این است که صائم است. در اینجا تناول کرد ثانيا، به اعتقاد اینکه صائم نیست. (۲).

ص: ۲۲۷

۱- جاهلی که نمیدانست آنچه میخورد مفطر است.

۲- و اساسا نیت روزه را ندارد. - اما باید گفت: این بیان میرزا سخت مضطرب است زیرا: الف: محقق "قدس سره" در "شرایع" میگوید: من اکل ناسیا فظن فساد صومه فافطر عامدا فسد صومه وعلیه القضاء. و مرحوم نجفی در "جواهر الکلام" به دنبال جمله مزبور، میگوید: "بلا خلاف و لا اشکال (ج ۱۶ ص ۲۶۶) سپس هر دو به تردید در وجوب کفاره و اختلاف در آن، اشاره میکنند و جمله "بلا خلاف و لا اشکال" یک نوع ادعای اجماع است بر اینکه همگان بر وجوب قضاء اجماع دارند هر چند که در وجوب کفاره اختلاف دارند درست همان چیزی که خود میرزا در سه سطر بالا از شهید و فقهای دیگر نقل کرد پس آن "جماعتی از اصحاب" که راه دیگر رفته و مسئله را بر حکم جاهل تفریح کرده اند چه کسانی هستند؟ بالاخره نظریه آن جماعت یا مطابق نظریه شهید است که تنها قضا را واجب میدانند و یا مطابق نظریه علامه، محقق و شیخ است که هم قضا و هم کفاره را واجب میدانند پس در هر دو صورت آنان نظریه دیگری ابراز نکرده اند. و یا راه سوم را رفته اند نه قضا و نه کفاره هیچکدام را واجب میدانند. در این صورت باید گفته شود که جمله "بلا خلاف و لا اشکال" مرحوم نجفی یک اشتباه است در صورتی که نجفی در حدود سال ۱۲۵۴ - ۱۲۵۲ به تدوین جواهر شروع کرده یعنی حدود ۲۰ سال پس از وفات میرزا پس نمیتوان گفت آن جماعت که میرزا نام میبرد از شخصیت هایی پس از نجفی بوده اند آری اگر جمله مزبور نجفی را یک اشتباه (!؟) بدانیم میتوان گفت که آن جماعت راه سوم را رفته اند و حرف شان نادرست است بدلیل اینکه اساسا برای چنین شخص نیت روزه باقی نمانده تا او را از همه چیز معاف بدانیم و قضا و روزه بر او واجب نباشد.

۳۹۳- سوال: واعظ من الوعاظ يستشهد لمقاصده بين الوعظ باشعار المثنوى العارف الرومى واشعار السعدى وعبد الرحمن الجامى وهو صائم فى شهر رمضان فهل هو آثم ام لا وعلى الاول فهل يبطل صومه ام لا وما معنى قوله تعالى " والشعراء يتبعهم الغاوى " وما شأن نزوله وكيف الحال فى الاشعار فى مدح الائمة؟

جواب:

جواب: الشعر ليس بمبطل للصوم جزما ولكنه مكروه، واما خصوص شعار الجماعه المسئوله فليس كل ما قالوه باطلا بل كثير منها للترغيب فى الاخلاق الحسنه والردع عن الخصال الذميمة. واما السؤال عن حال نفس الشعر والمراد من الايه. فلا ريب ان نفس الشعر من حيث انه شعر وكلام موزون لا قبح فيه، بل هو حسن فى الجملة وناهيك فى ذلك قوله (صلى الله عليه و آله) ان من البيان لسحرا وان من الشعر لحكمه واشعار مولينا امير المؤمنين (عليه السلام) وسيد الساجدين اوضح دليل على رجحانه لكونها من اقوالهم وافعالهم واستشهاد امير المؤمنين (عليه السلام) فى خطبه با شعار شعراء العرب مما لا يقابل بالانكار اذ هو فى الاشتهار كالشمس فى رابعه النهار فراجع نهج البلاغه وغيره ولاحظ. والاخبار الوارده فى الترغيب على مدحهم ومراثيهم بالاشعار كثيره فعن الصادق (عليه السلام): من قال فىنا بيت شعر بنى الله له بيتا فى (۱) اللجنه. وايضا قال: ما قال فىنا قائل شعرا حتى يؤيد (۲) بروح القدس. بل وفى الاخبار امر الشعراء بهجو الكفار قبالا لهجائهم ففى مجمع البيان عن كعب بن مالك انه قال: يا رسول الله ماذا تقول فى الشعر؟ فقال ان المؤمن مجاهد بسيفه ولسانه والذى نفسى بيده لكأنما يرضحون بالنبل. قال وقال النبى (صلى الله عليه و آله) لحسان بن ثابت: اهجهم او هاجهم و روح القدس معك. وعن جوامع الجامع انه (صلى الله عليه و آله).

ص: ۲۲۸

- ۱- بحار الانوار: ج ۲۶ ص ۲۳۱. - تاريخ نیز گواه این است شعر شعراى شیعه به حدی از تاییدات روح القدس بهره مند بودند که در عصر بنی عباس به هر کس که شعر نیکو میسرود میگفتند " ترفض فى شعره " مانند شیعیان شعر میگوید.
- ۲- بحار الانوار: ج ۲۶ ص ۲۳۱. - تاريخ نیز گواه این است شعر شعراى شیعه به حدی از تاییدات روح القدس بهره مند بودند که در عصر بنی عباس به هر کس که شعر نیکو میسرود میگفتند " ترفض فى شعره " مانند شیعیان شعر میگوید.

قال لكعب بن مالك: اهجهم فولذی نفسی بیده لهو اشد علیهم من النبل. وعن كتاب الكشى عن الصادق (عليه السلام) يا معشر الشيعة علموا اولادكم شعر العبدی فانه (۱) على دين الله. واما قوله تعالى " والشعراء يتبعهم الغاوان الم تر انهم فى كل واد يهيمون وانهم يقولون ما لا يفعلون الا الذين آمنوا وعملوا الصالحات وذكروا الله كثيرا وانتصروا من بعد ما ظلموا وسيعلم الذين ظلموا اى منقلب ينقلبون " فعن ابن عباس ان جماعه من شعراء المشركين كانوا يقولون انا نقول مثل ما قال محمد و كانوا يقولون الشعر وتجتمع عليهم نحوات من قومهم يستمعون اشعارهم ويروون عنهم حتى يهجون النبى (صلى الله عليه و آله) واصحابه فذلك قوله تعالى " يتبعهم الغاوان " وعلى ذلك فالمراد من الاستثناء بقوله تعالى " الا الذين آمنوا "، الايه، مثل حسان بن ثابت وعبد الله بن واحه و كعب بن مالك وامثالهم حيث ينتصرون للنبى (صلى الله عليه و آله) والمسلمين ويردون هجائهم بمقابله هجائهم اياهم وان هؤلاء المسلمين ليسوا مثل هؤلاء المشركين والغاوان بحيث يهيمون فى كل واد كذبا كان او صدقا ولا يقولون ما لا يفعلون مثل هؤلاء. ثم فى اخبارنا ما يدل على ان المراد بالشعراء المغيرون لدين الله والمخالفون لامر الله والغاوان يتبعهم فى ذلك. وفى بعضها " هل رايت شاعرا قط يتبعه احد وانما عنى بذلك الذين وضعوا دينهم بارائهم فيتبعهم الناس (۲) على ذلك " وهذا يفيد ان المراد من لفظ الشعراء ليس معناه الحقيقى بل هو استعاره فان الشعراء لما كان اغلب كلماتهم مبتن اما على التشبث بالحرام كمدح العشق المجازى والتشبيث بما يوجب الميل الى الاغلام او على الكذب وذكر المدح لغير المستحق بما ليس فيه، لاجل جلب الحطام او مذمه الغير المستحق وهجوه لمحض التشفى والانتقام او جلب نفع فيه ايضا واغلب خيالاتهم شعريه لا اصل لها فكك، هؤلاء .

ص: ۲۲۹

۱- حديث ضعيفى است كه كشى در رجالش در مورد عبدى نقل کرده است. و حديث كعب و حسان در بالا از احاديث بخارى و مسلم هستند.

۲- مضمون حديثى است كه على بن ابراهيم در تفسيرش ذيل همين آيه گفته است واصل حديث چنين است: هل رأيت شاعرا يتبعه احد؟ انما هم قوم تفقهوا لغير الدين فضلوا واطلوا " معانى الاخبار باب نوادر حديث ۱۹ " .

المغبرون لدين الله المتمسكون بحجج واهيه وخيالات باطله شعريه كاذبه لا اصل لها فلعله المراد بتلك الاخبار. والله وقايلها. اعلم ان مراده تعالى من مذمه الشعراء فى الايه ليس مذمه الشاعر من حيث انه شاعر لان الشعر من حيث انه شعر لا يوجب الاتباع بل الاتباع انما يتصور فى وضع الطريقه وتعيين الرياسه وطلب المرؤسيه فهؤلاء وان كانوا اتوا بالاشعار والشعر من حيث هو لا يوجب ذلك فانما ذلك لاشتماله على اراده اضلال النبى (صلى الله عليه و آله) وايداء المسلمين واضمار امرهم فالمراد مذمه هؤلاء الشعراء من هذا الحيثيه لا- من حيثيه الشعر بقريته قوله يتبعهم الغاؤون المفيده لاراده ذمهم م من حيث الاضلال لادن المشركين لما كانوا يقولون بانه (صلى الله عليه و آله) شاعر وكانوا يأتون بالاشعار على سبيل المقابله مشتمله على الهجو والايذاء فناسب ذكر الشعراء وان كان المراد ليس مذمتهم من حيث الشعر فقط. والحاصل ان المشركين نسبوا اليه (صلى الله عليه و آله) امرين احدهما ما جاء به من القران من باب ما يلقي الشيطان الى الكهنة ولذلك نسبوه الى الكهانه والثانى انه من باب الشعر الذى غالبه مبنى على الباطل من الكذب والهجو او المدح لغير المستحق لهما لغرض فاسد دنيوى او للتشبيث بالحرام وتهوين اعراض الناس. ورد الله عليهم فى مواضع من كتابه بانه ليس بكاهن ولا شاعر وفى هذا المقام ايضا ذكر قبل ذلك قوله تعالى " وما تنزلت به الشياطين وما ينبغي لهم وما يستطيعون انهم عن السمع لمعزولون " يعنى ان الشياطين لا يستطيعون ذلك وهم معزولون عن استماع كلام الملائكه ومطرودون بالشهب بل هو " تنزيل من رب العالمين نزل به الروح الامين " كما ذكر قبل ذلك. فبذلك دفع كونه من باب الكهانه ثم اردفه بقوله تعالى " هل انبئكم على من تنزل الشياطين تنزل على كل افاك اثم يلقون السمع واكثرهم كاذبون " يعنى ان الافاكين يلقون السمع الى الشياطين ويتلقون منهم اكاذبيهم. ثم ذكر منع كونه شاعرا بقوله تعالى " والشعراء يتبعهم الغاؤون " ولعل المراد ان الشعراء لا يتبعهم الا الغاؤون وتبعته (صلى الله عليه و آله) ليسوا بغاوين فهو ليس من الشعراء ثم اثتشهد بان تبعه الشعراء غاؤون بان الشعراء هم الذين يهيمون فى كل واد و هو كناية عن عدم استقامتهم وعدم سلوكهم طريق السداد غالبا ويقولون ما لا يفعلون. الا شعراء

المؤمنين الذين يتبعون الحث فانهم وان اتوا بالهجو ومثله فانما هو للانتصار والدفع عن انفسهم وعن نبيهم. ومن جمله ما ذكر ما وقع فى سورة الحاقه حيث قال تعالى " فلا اقسام بما تبصرون وما لا تبصرون. انه لقول رسول كريم. وما هو بقول شاعر قليلا ما يؤمنون. ولا بقول كاهن قليلا ما تذكرون، تنزيل من رب العالمين. ولو تقول علينا بعض الاقاويل لاخذنا منه باليمين. ثم لقطعنا منه الوتين. فما منكم من احد عنه حاجزين ". اقول: وفى هذا الكلام المعجز النظام نكات غريبه ودقايق عجيبه يعجز عنه الافهام وفيه اشاره الى ما ذكرنا من المرام حيث قال تعالى شانه " وما هو بقول شاعر " ولم يقل وليس شعرا. لوضوح انه ليس بشعر ومن البعيد غايه البعدان يكون مراد المشركين ايضا ذلك بل مرادهم ان مقاصد كلماته شعريات لا حقيقه لها فهذا القول من باب اقوال الشعراء الذين مبنى كلامهم غالبا على الشعريات والتمويهات. وكك مرادهم من ان اقواله اقوال الكهنه الذين يخبرهم الشياطين وكلماتهم ممزوجه بالكذب. ثم من عجائب لطف الله تعالى فى ارشاد عباده انه يخاطبهم بانفسهم استماله لقلوبهم وتزيها لاوهامهم عن التوهم، استظهاره لنبيه وتبعيد المشركين عن ساحه عزه وارائهم ان نبيه (صلى الله عليه و آله) ايضا مثلهم فى انه لو تخطا عن سبيل الرشده فهو ايضا يؤاخذ اشد المؤاخذه حيث قال " ولو تقول علينا بعض الاقاويل لاخذنا منه باليمين " الى ان قال " فما منكم من احد عنه حاجزين " حيث جعله فى طرف اليمين الى حد يرحم عليه اعدائه فى الشفاعه ولا يقبل منهم حتى لا- يتهموه ولا يتوحشوا من جنبه تعالى. وزادهم بذلك اماله وتخويفا فانهم ما كانوا ينكرونه تعالى راسا. بل هم كما ذكر ممن ورد فى شانهم " ولئن سئلتهم من خلق السموات والارض ليقولن الله " ولما كان تفرد (صلى الله عليه و آله) بدعوى النبوه والرياسه ودعويهم الى اتباعه كان ثقيلًا- على طبائعهم فدعى نفوسهم الشريره اياهم الى المباينه والمعانده وان يكونوا معاندين له تعالى فخاطبهم بنفسه وبانفسهم وجعل رسوله ايضا من جملتهم فى التخويف والترهيب فقال ان القران " هو قول رسول كريم " على صيغه النكره الموصوفه قبالا- لقولهم انه قول شاعر او كاهن سواء قلنا ان مراده تعالى فى نفس الامر هو النبى (صلى الله عليه و آله) او جبرئيل وليس بقول شاعر ولا بقول كاهن ولعل النكته فى

ذكر عدم الايمان مع نفى كونه قول شاعر وعدم التذكر فى نفى كونه قول كاهن ان اسناده اليه بانه قول شاعر، يشعر بانه تخيل محض، دعويه باطل، فيناسب ردعهم بان هذا كلام من لا يؤمن الا قليلا مثل وجود الصانع وخلق السموات والارض وفى غير ذلك القليل معاندون ليس من شأنهم التصديق والايمان بمالم يؤمنوا قبل الدعوه. وان اسناده اليه بانه قول كاهن، يشعر بانهم يعترفون فى الجملة وينكرون فى الجملة لكون كلامه ممزوجا عندهم بالصدق والكذب كقول الكاهن فقال تعالى " انه ليس بقول كاهن قليلا ما تذكرون " يعنى انهم قد علموا احوال الكهنة قبل البعثة واحوالهم بعدها فبسبب عدم تذكرهم لاحوالهم يسندون اليه ان قوله قول الكاهن. اذا عرفت هذا، ظهر لك ان ما قيل هنا فى وجه المناسبه ان عدم مشابهه القران للشعرا امر بين لا- ينكره الا- معاند. بخلاف مباينه الكهانه فانه يحتاج الى تذكر احوال الكهنة وتتبع اقوال الرسول ومعانى كلامه حتى تعرف الفرق فان القول بان المشركين العارفين بنظم الشعر واسلوبه كانوا ينكرون ما هو بديهى حتى يق: انهم يقولون ان كلامه من باب الكلام المنظوم، فى غايه البعد. فظهر من ذلك عدم منافات الاخبار الوارده فى ان المراد من الشعراء هم المغيرون لدين الله مؤكدا بان الشاعر لا يتبعه احد قط، فان الظاهر ان مرادهم عليهم السلام ان المراد من ذم الشعراء هنا ليس لاجل انه شاعر يجيى بالكلام الموزون بل المراد ان الشعراء من حيث [انه] يتبعهم الغاؤون وغرضهم من الاشعار هجو النبى (صلى الله عليه وآله) وايداء المسلمين وترويج طريقتهم الباطله فهو تنبيه على ان مطلق الشعر لا يوجب الاغواء والغوايه. بل قد يكون من باب المدح والثناء على الله واوليائه ومن باب هجاء الكفار من باب الدفاع والانتصار وبذلك يحصل الجمع بين ظاهر الايه والاخبار المفسره لها. ويمكن ان يق: ان المراد هنا من الشعراء من ياتى بالكلام الشعرى الذى لا- اصل له منظوما كان ام لا فان المتابعه وعدم المتابعه انما هو مناسب للمعنى والمقصود لا اللفظ و يشهد بذلك ما نسبه المشركون اليه من كونه شاعرا مع ان القران ليس بموزون ولا مقفى. فكيف يقولون انه شعر مع انهم عارفون بالشعر وعالمون بانه ليس من الشعر المصطلح وان

وجد فيه بعض الفقرات الموزونه، فلم يقصد فيه ذلك والقصد معتبر في تعريف الشعر فقد حد بان يركب تركيبا متعاضدا وكان مقفى موزونا مقتصدا، او دأبه ذلك. قال في المصباح فيما خلا من هذه القيود او بعضها فلا يسمى شعرا (١) ولا صاحبه شاعرا ولهذا ما ورد في الكتاب موزونا، فليس بشعر لعدم القصد او التقفيه وكك الكلام في قوله تعالى " و ما علمناه الشعر وما ينبغي له ان هو الا- ذكر وقرآن مبین " یعنی ليس ما انزلناه عليه من صناعه الشعر وما يتوحاه الشعراء من التخيلات المرغبه والمنفره ونحوهما مما لا اصل له و هي محض تمويه موزونا كان او غيره. وعن تفسير على بن ابراهيم ان قريشا كانت تقول ان هذه الذى يقوله محمد شعر فرد الله عز وجل عليهم. قال ولم يقل رسول الله (صلى الله عليه و آله) شعرا قط. قال في الصافي: كان المراد انه لم يقل كلاما شعريا لا انه لم يقل كلاما موزونا لان الشعر يطلق على المعنيين جميعا ولهذا عدوا لقرآن شعرا مع انه ليس، بمقفى ولا- موزون وقد ورد في الحديث ان من الشعر لحكمه یعنی من الكلام الموزون وقد نقل عنه (صلى الله عليه و آله) كلمات موزونه كقوله " انا النبی (صلى الله عليه و آله) لا أكذب انا بن عبد المطلب " وقوله " هل انت الا راجع وميت وفي سبيل الله ما لقيت " وغير ذلك (٢). اقول قد عرفت ان القصد له مدخله في ماهيه الشعر كما عرفت ولعله وقع ذلك من كلامه (صلى الله عليه و آله) على سبيل الاتفاق مثل قوله تعالى " ثم أقررتم وأنتم تشهدون ثم انتم هؤلاء تقتلون " وغير ذلك مما يوجد في القرآن موزونا على نحو متعدده مع انه قال في مجمع البحرين وقد روى عن الحسن (٣) ان رسول الله (صلى الله عليه و آله) يتمثل بهذا البيت: كفى الاسلام والشيب في المرء ناهيا. فليل له يا رسول الله (صلى الله عليه و آله) انما قال الشاعر كفى الشيب والاسلام للمرء ناهيا، وعن عايشه قالت كان رسول الله (صلى الله عليه و آله) يتمثل ببيت اخي بنى قيس " ستبدي لك الايام ما كنت جاهلا ويأتيك بالاخبار ما لم تزود " فيقول " ويأتيك ما لم تزود في الاخبار " فليل له ليس .

ص: ٢٣٣

١- وينتقض هذا التحديد بما يسمى اليوم بالشعر الجديد الموسوم في ايران اليوم " شعر نو " ولا شك ان مراد المشركين من تسميه القران بالشعر، انه شعر خاص وانى هذه من تعريف المصباح وتحديده.

٢- تفسير صافي (فيض كاشاني) ذيل همين آيه.

٣- حسن بصرى، يکی از کسانی که بر علیه حکومت علی (علیه السلام) سخت کارشکنی میکرد.

هكذا فيقول انى لست بشاعر. ومما يؤيد ما ذكرنا أن الحكمة فى عدم كونه (صلى الله عليه و آله) شاعرا هو الحكمة فى كونه اميا وذلك لانه كونه اميا ادخل فى الاعجاز وادفع لتهمة الخصوم من المشركين انه يأخذ علومه من الكتب وكذلك، قرائته بحيث لا يميز الموزون عن غير الموزون ادخل فى اخراج نفسه من زمره الشعراء الذين مبنى كلامهم غالبا على التمويه وخلاف الحقيقه اذ الغالب ان يكون فى قالب الموزون للكلام لانه احلى فى مذاق الطبايع واجذب للميل اليه والاستماع فبذلك يظهر كمال اظهوا ان المراد بالشاعريه التى نسبوا اليه هو الاتيان بالكلام المشتمل على المطالب الشعريه والتمويهيه لا-الكلام الموزون ولا ينافى ما ذكرنا ما روى انه يستمع الشعر ويبحث عنه ولما كانت هذه الحكمة منتفيه بالنسبه الى امير المؤمنين واولاده (عليه السلام) انشدوا الاشعار الموزونه من عندهم وتمثلوا بأشعار الغير بل وقد كان (عليه السلام) يحاكم بين اشعارهم ففى نهج البلاغه انه (عليه السلام) سئل عن اشعر الشعراء فقال: ان القوم لم تجروا فى حله يعرف الغايه عند قصبتها فان كان ولا بد فالملك الضليل. قال السيد (ره) يريد امرؤ القيس. وقال ابن ميثم (ره) وأراد انهم لم يقولوا الشعر على نهج واحد حتى يفاضل بينهم بل لكل منهم خاصه يجيد فيها وينبعث فيها تجربته. فواحد بالرغبه وأخر فى الرهبه وأخر فى النشاط والطرب ولذلك قيل اشعر العرب امرؤ القيس اذا ركب والاعشى اذا رغب والنابعه اذا رهب. واستعار لفظ الحلبه وهى القطعه من الخيل يقرن للسياق للطريقه الواحده وانما حكم لامرئ القيس بذلك فى جوده شعره لا فى اكثر حالاته وسمى ضليلا لقوه ضلالته وفسقه. وقال فى القاموس " امرؤ القيس الملك الضليل الشاعر، سليمان بن حجر رافع لواء الشعر إلى النار " وقال: الضليل: السكيت الكبير الضلال. وقد ظهر مما ذكرنا ان الاحتمالات فى الآيه الثالثه: الاول: ان يكون المراد ان الشعراء اغلب اشعارهم مشتمل على الكذب والتمويه الباطل انهم مذمومون وانهم يقولون ما لا يفعلون الا شعراء المؤمنين الذين تمويهاتهم وارتكابهم الهجاء لاجل الانتصار والدفع عن نبيهم وعن انفسهم وعن المسلمين فيكون الاستثناء متصلا.

والثاني: ان يكون المراد مطلق الكلام الشعري والشعراء من يأتون به نظما كان او نثرا فهم مذمومون الا من يأتي بالكلام الشعري للدفاع والمجادله بالاحسن من المؤمنين فالاستثناء ايضا متصل. والثالث: ان يكون المراد بالشعراء الجماعه المعهوده التي قدمنا ذكرهم بأن يكون اللام للعهد فالاستثناء منقطع واما الحديث فهو ردع عن اراده الشعر بمعنى مطلق الكلام الموزون فلا منافاه له مع ظاهر الآيه. ثم قال في الصافي: يمكن التوفيق بين التفسيرين يعني تفسير الشعراء بالمبطلين والمغيرين لدين الله كما ورد في الحديث والشعراء الذين صناعتهم الشعر باراده كلا المعنيين فأن حجج المبطلين من اهل الجدل اكثرها خيالات شعريه لا حقيقيه لها وتمويهات لاطايل تحتها كأقويل الشعراء فكلا الفريقين سيان في انهم في كل واد يهيمون وانهم يقولون ما لا يفعلون الا ان ذكر اتباع الغاوين انما هو بالنظر الى من له رياسه في الاضلال من اهل المذاهب الباطله فأنكار احد المعنيين في الحديث يرجع الى انكار الحصر فيه. اقول ان هذا الكلام خروج عن طريقه فهم الالفاظ لان غايه الامر جواز استعمال اللفظ في معنى عام يشمل المعنيين ومع ذلك فيتبع متعلقات ذلك اللفظ لما اريد منه بمعنى مناسب للقدر المشترك واما جعل بعض متعلقاته راجعا إلى احد المعنيين الاوليين دون الآخر فليس من طريقه اهل اللسان ولا يناسب ما اخترعه هو ومن وافقه في طريقه الجمع ما بين ما ورد من مختلفات الاخبار في بطون الآيات ايضا كما لا يخفى فالانسب فيما رامه من التوفيق ان ينزل الشعراء على معنى عام يشمل صاحبي صناعه الشعر والمبطلين من اهل الجدل والاتباع على مجرد الاصغاء والاستماع الركون اليه كما في قوله تعالى " يستمعون القول فيبتعون احسنه " لا- خصوصا الاتباع من حيث الرياسه والمرؤسيه ثم ان قوله فأنكارا احد المعنيين يرجع الى انكار الحصر فيه، ينافي ما ذكر في الحديث عن الحصر في خلافه حيث قال وانما اعنى بذلك الذين وضعوا دينهم بأرائهم. فظهر أن الاولى والانسب بالمقام السابق، ان الآيه دفع لقول من قال انما يقول (صلى الله عليه و آله) قول الشعراء.

الا- انه قال الشعر كما بيناه في تفسير آيه سوره الحاقه فالمعنى انه ليس كذلك، لان الشعراء هم الذين في كل واد يهيمنون ويقولون ما لا- يفعلون ويركن اليهم ويصغى لهم ويتبعهم الغاؤون وهو ليس كذلك. وقد عرفت وجه صحه الاستنتاج، لان المؤمنين الهاجين لهم والواقعين في اعراضهم بظاهر منسك الفاظهم منهم ولكنهم في الحقيقه ليسوا منهم فصدق الاستثناء لسبب صدق صناعه الشاعر به فيهم فان لم يكن في قالب الشعر ايضاً، والمراد من الحديث نفي اراده الشاعر بمعنى الآ-تى بالكلام لموزون، مطلقاً فان التبعيه والركون انما هو بالنسبه الى المعنى لا الى اللفظ الموزون من حيث انه لفظ موزون كما بيناه.

۳۹۴- سوال:

۳۹۴- سوال: هر گاه کسی وصیت کند که هفتاد سال صوم وصلوه از جهت او استیجار کنند، بفرمایند که باید در صوم، ترتیب به عمل آید یا نه؟ به این معنی که اگر چند نفر در یک روز صائم باشند به نیابت یک منوب عنه صحیح است یا نه؟ بلکه مثلاً یک ماه صوم باید سی یوم روزه داشته شود که هر گاه دو نفر یک روز، روزه بگیرند به عوض دو روز محسوب نخواهد شد؟

جواب:

جواب: در صوم، ترتیب واجب نیست، بلکه سی نفر نایب در یک روز به نیابت یک ماه رمضان را می تواند گرفت، بلکه شصت نفر دو ماه را، وهكذا ودر اصل صیام اعوام فائده، هم قصد ترتیب، شرط نیست.

۳۹۵- سوال:

۳۹۵- سوال: شخصی که مدت العمر ماههای صیام را صائم بوده، بطلان صوم مدت عمر آنرا نمیفهمم. آیا صحیح باشد استیجار صیام رمضان مدت العمر؟

جواب:

جواب: خوشا به حال شما که اشکال در صحت صوم ندارید. مگر صوم، همین نان و آب نخوردن است و این همه خلافات و اشکالات را در مسائل صوم فراموش کرده اید؟ و چنانکه صلوه مرکب است از افعال و اذکار و تروک و طواری، صوم هم عبارت است از تروک بسیار مشروط به نیت، محدود به فجر و غروب. و در تروک خلافیه اشکالات عظیمه است و تا کسی نداند که ترک چه چیزها را باید بکند چگونه روزه گرفته است و محض ترک اتفاقی لا یشعر، کافی نیست، پس باید نیت بکند که من فردا از طلوع فجر

ثانی تا مغرب (زوال حمزه مشرقیه یا غروب آفتاب علی الخلاف) عمدا امساک می کنم که از اکل و شرب و جماع (در قبل اتفاقا و در دبر علی الخلاف) و از استمناء و از ارتماس و از ایصال غبار غلیظ به حلق (علی خلاف فیهما) و از کذب به خدا و رسول و ائمه (علی الخلاف) و از احتقان به مایع (علی خلاف) بل الجامد و از تعمد بر بقای بر جنابت الی غیر ذلک مما لا یحصی. باید آنها را دانسته باشد تا نیت ترک آنها را بکند و اغلب مردم اکثر آنها را نمیدانند و نمی دانند مفسد صوم و مصحح آن کدام است و بدون آن چگونه نیت آن را کرده و چگونه امتثال حاصل می شود و بر فرضی که به حسب اتفاق ترک همه را کرده باشد، امتثال چگونه حاصل می شود و بر فرض تحقق آنها گاه است در نیت عیبی حاصل شده باشد یا قصد ریا یا متابعت عادت یا غیر اینها از طواری که یک کتاب صوم سر تا پا پر است از آنها. وبالجمله: آن تروک مکلف بها، از باب اعدام از لیه بحت، نیستند، بلکه باید منظور در آنها " کف " باشد یا استمرار آن اعدام تا مورد قدرت شوند و مکلف به، توانند شد و مکلف به، تمام نمی شود الا به امتثال و امتثال متحقق نمی شود عرفا مگر به قصد امتثال و قصد امتثال نمی شود الا به تعیین مکلف به، و آن خود مفروض این است که تمام نمی شود الا به اجتهاد یا تقلید. و امور مختلف فیه را، هرگاه اصل آنها را نداند و حکم آنها را نداند چگونه قصد آنها را می کند و امتثال به عمل می آورد و بر فرضی که ترک را جمله حقیقت دانند " علی القدر المشترك بین الواجب والندب " آیا در کدام نیت واجب، می کند و در کدام نیت ندب، و اکتفا به قصد قربت موقوف است بر ترجیح عدم اعتبار نیت وجه، و این نیز مسئله ای است اجتهادیه خلافیه.

۳۹۶- سوال:

۳۹۶- سوال: شخصی که استیجار صوم کرده، چه نحو نیت کند؟ نیت قضاء صوم ماه مبارک رمضان یا؟ نیابت صوم مطلق " قصد کند مجرد از قیودات؟

جواب:

جواب: این فکر را در حین عقد اجاره باید کرد و در عقد اجاره شرط است تعیین منفعت و تعیین اجرت و تعیین مدت. پس در روز اول هرگاه معین نشده است که چه روزه است که به این قصد قضاء آن را نیابت بکند، اجاره چگونه صحیح می شود، چنانکه

ص: ۲۳۷

در صلوه هم باید معلوم باشد که صلوه یومیه است یا صلوه آیات است یا قضای نوافل مرتبه یا غیر آن، چنانکه در روزه هم بعضی نوافل هست که قول به قضای آنهاست مثل سه روز در هر ماهی و هر گاه به عدد ایام اجیر شود از ما فی الذمه مثل صد روزه ما فی الذمه، اعم از واجب و مندوب، باکی نیست که نایب هم نیت ما فی الذمه بکند به عرف عام کرده و لکن چون گاه است که استیجار از عبادات احتیاطی متوفی، باشد نه واجب لازم، در آنجا قصد اینکه عبادات لازمه است یا احتیاطیه است (بنا بر اعتبار وجه) ملاحظه همه قیود ضرور می شود نسبت به خصوص آنها. ولکن اظهر در نزد حقیر، عدم وجوب است و قصد ما فی الذمه اعم از واجب و ندب، کافی است. به هر حال در اصل عمل، نیت وجوب بر اجیر باید بشود. و آن منافات ندارد با مستحب بودن بر منوب عنه و چون نیت از باب تصدیق است و نیت در نفس عمل خود، باید با اذعان وجوب باشد بر خودش و در این بین، تصور وجوب و ندب بر منوب عنه می شود و آن منافات با نیت وجود خودش ندارد، بلکه در نیت تصدیق صفت عبادت منوب عنه را می تواند کرد، چون جهتین مختلفین است تصدیقین متنافیین مضر نیست و اجتماع نقیضین لازم نمی آید.

۳۹۷- سوال:

۳۹۷- سوال: هر گاه کسی در ماه رمضان بیمار شود و در ماه شوال فوت شود، از برای او استیجار صوم و صلوه میتوان کرد یا نه؟

جواب:

جواب: اما نماز را هر گاه بجا نیاورده یا تقصیری در آن کرده، بلی لازم است بر ولی او که خود بکند یا استیجار کند، و اما روزه، پس اگر در ماه شوال متمکن شده بود از قضا و نکرده بود، قضای آن نیز لازم است، و اما هر گاه متمکن نشده باشد از قضا، فوت شده باشد، پس قضا لازم نیست جزما، ولکن ظاهر مشهور، استحباب آن است و دلیلی از برای آن ندیدم و هر چند میتوان در مستحبات مسامحه کرد و به فتوای مشهور اکتفا کرد، ولکن از بعضی اخبار منع بر می آید و شاید ترک آن احوط باشد.

۳۹۸- سوال:

۳۹۸- سوال: در صوم نیابتی هر گاه کسی نیت دارد که فردا روزه بگیرد و در شب محتلم شد و بیدار نشد تا صبح، آن روز را روزه می تواند بگیرد یا نه، با وجود وسعت

وقتش؟

جواب:

جواب: آن روز را روزه نگیرد.

۳۹۹- سوال:

۳۹۹- سوال: هرگاه کسی عمداً به جنابت باقی ماند تا صبح در غیر رمضان، مثل کفاره رمضان و غیره، چه کند؟

جواب:

جواب: اظهر این است که هرگاه قضای ماه رمضان باشد، روزه آن روز صحیح نیست و یک روز دیگر را بگیرد، مگر اینکه وقت تنگ شده باشد و ماه رمضان نزدیک باشد. در این وقت دور نیست که بگوییم صحیح است ولیکن احوط، اعاده آن است بعد رمضان، و اما در روزه سنتی پس اظهر صحت آن است، و اما سایر روزه های واجبی مثل نذر و کفاره رمضان و غیر آنها پس در آن اشکال هست و دور نیست ترجیح صحت روزه و تنایع شهر کفاره به هم نمیخورد، هرگاه روزه را بگیرد، ولیکن احتیاط این است که در آنجا هم عمداً بر جنابت نماند تا صبح.

۴۰۰- سوال:

۴۰۰- سوال: در جایی که جاهل مسئله، مفطری را به عمل نیاورده باشد قضای آن روزه واجب است یا نه؟ و تقصیر در اخذ مسائل روزه باعث قضاست یا نه؟

جواب:

جواب: بلی تقصیر در اخذ مسائل روزه مثل تقصیر در اخذ مسائل نماز است، و روزه عبارت است از اینکه نیت کند که امساک می کنم از طلوع فجر تا مغرب از آن چند چیز که خدا واجب کرده است امساک از آنها را، واجب، قربه الی الله، پس تا نداند که آن چند چیز کدامهاست چگونه نیت امساک از آنها را می کند و عوام را چون گمان این است که روزه همین ترک اکل و شرب و جماع است به همان قصد اکتفا میکنند و شکی نیست که همین اینها تنها روزه نیست، بلکه باید قصد ترک اکل و شرب و جماع با زن، مرد، بلکه حیوانات و ترک رساندن غبار غلیظ به حلق عمداً و ترک دروغ بستن به خدا و رسول و ائمه (علیه السلام) و ترک استمناء و ارتماس و حقنه مایع عمداً و به جنابت ماندن عمداً تا صبح و (همچنین سایر اشیائی است که خلافی است) و باید مقلد مجتهدی باشد و نیت کند ترک هر چیزی را که مجتهد او واجب میدانند ترک آن را، بلی هرگاه همه اشیاء اجماعی و خلافی را داند و بخصوص رأی مجتهد خود را نداند هرگاه قصد ترک همه

ص: ۲۳۹

آنها را بکند قربه الی الله کافی است. و بالجمله هرگاه کسی را گمان این است که روزه، همین نان و آب نخوردن است و آن امور دیگر را نمی داند و تقصیر کرده در اخذ مسائل آنها، روزه او باطل است. هر چند در واقع ترک همه را کرده باشد. بلی هرگاه تقصیر نکرده به این معنی که غافل بالمره بوده و هیچ به این فکر نیفتاده که بلکه چیز دیگر هم ضرور باشد که باید پرسید و لکن در واقع هم امساک از همه آن امور کرده باشد که واجب است امساک از آنها، در این صورت نمی گوییم که قضا بر او واجب است (۱).

۴۰۰ مکرر - سوال:

۴۰۰ مکرر - سوال: پسر میخواهد که عمل سنت بکند، مثل روزه و زیارت و قرآن، پدر راضی نباشد به این مرتبه که اگر امروز پسر من روزه سنت بگیرد، از او راضی نیستم و مادر بگوید که پسر من امروز را اگر روزه نمیگیرد از او راضی نمیشوم. آیا در این صورت پسر به قول پدر عمل کند یا به قول مادر؟

جواب:

جواب: وجوب اطاعت پدر و مادر در غیر امر به معاصی و نهی از واجبات فی الجمله اجماعیات که لازم است و غمگین کردن ایشان حرام است و در مثل واجب و ترک حرام رضای ایشان ضرور نیست، هر چند به سبب آن غمگین و مکدر شوند و همچنین در افعال مستحبیه هم اذن ایشان ضرور نیست. مگر در روزه سنتی که جمعی قایل به حرمت آن شده اند، و لکن مشهور کراهت است بدون اذن والدین، و اما سفر سنت، آن نیز موقوف است به رضای والدین، بلکه واجبات کفائیه هم، چنین است مثل جهاد و تحصیل علم (هرگاه واجب کفایی باشد) هرگاه کسی باشد که کفایت از او حاصل شود و همچنین سفر مباح. و بعضی سفر تجارت را جایز دانسته اند (هرگاه تجارت در بلد خود میسر نشود) و اظهر آن است که هر یک از افعال مباحه را که والدین راضی نباشند نباید کرد، مگر اینکه ضرر دینی یا دنیایی به فرزند برسد بر ترک آن. مثلاً هرگاه پدر و مادر بگویند زن مگیر، یا زن خود را طلاق بگو و این سبب ضرر بر فرزند م.

ص: ۲۴۰

۱- و لیکن روزه اش فاسد است. همان فتوائی که در مسئله شماره ۳۹۲ گذشت - نظر به عدم تصریح به فساد در اینجا، ممکن است میرزا نسبت به این موضوع بعدها دچار تردید شده است البته ما فاصله زمانی دو مسئله و دو سؤال را نمیدانیم.

لازم آید، معلوم نیست وجوب عمل به رضای ایشان. و دلالت دارد بر این (علاوه بر نفی ضرر و عسر و حرج که به عقل و نقل ثابت است) عموم آیه شریفه: ولا تعضلوهن ان ینکحن ازواجهن. زیرا که در ترک شوهر کردن زنان، ضرر عظیم است به ایشان و تصریح کرده است شهید (ره) و غیره که در صورت لزوم ضرر دینی یا دنیائی اطاعت ایشان واجب نیست و حاصل اینکه لزوم رضا جویی والدین از اهم واجبات و عقوق ایشان از جمله کبایر است. بعضی گفته اند حتی اینکه هرگاه امر کنند به خوردن لقمه شبیه، باید اطاعت کرد به جهت آن که ترک شبیه مستحب است و اطاعت ایشان واجب، و هرگاه منع کنند آن را از حضور جماعت، اقرب آن است که لازم نباشد قبول، مگر هرگاه بر والدین شاق باشد، مثل آنکه در تاریکی شب در وقت عشا یا صبح برود، چنانکه شهید (ره) تصریح کرده است و این دور نیست، و بعضی علما گفته اند که هرگاه در نماز نافله باشد، او را صدا زنند نماز را قطع کند و این دور نیست، چنانکه از احادیث مستفاد می شود. و در وجوب احسان به والدین، اسلام شرط نیست، بلکه والدین کافر باشند هم، باید به ایشان احسان کرد و هم در حال عبادت دعا کند ایشان را به طلب هدایت و بعد از ممات به طلب تخفیف عذاب، و هرگاه مردد شود میان رضاجویی پدر و مادر و جمع ممکن نباشد دور نیست که رضای والده را مقدم دارد بر رضای پدر.

۴۰۱- سوال:

۴۰۱- سوال: شخصی در ماه رمضان با حلال خود جماع کند و یقین داند که صبح، آب میسر نمی شود، آیا در این صورت جماع مرد با زن جایز است یا نه؟ و روزه آنها چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: بلی جایز است جماع کردن، و هرگاه بعد از جماع کردن، آب میسر نشد تیمم کند بدل از غسل، پیش از صبح و تیمم را نگاه دارد تا صبح شود. و همچنین جایز است جماع کردن، هر چند بداند که آب از غسل به هم نمیرسد از برای نماز، هر چند به مقدار وضو آب داشته باشد، بر این دعوی اجماع علما شده و بعضی اخبار هم بر این دلالت دارد.

۴۰۲ - سوال:

۴۰۲ - سوال: هرگاه کس در بدو سن و اول بلوغش که عالم به بعضی احکام شرعی نبوده و نمی دانسته که بقای ب احتلام تا صبح یا استمناء کردن موجب فساد صوم می شود و استمناء حرام است. و عالم نبوده که به سبب اینها غسل کردن مترتب می شود، بلکه گمانش اینکه غسل کردن مخصوص است به کسانی که متأهل شده اند و گمان میکرده که بدون غسل، نماز و روزه اش صحیح است و این شخص یک سال روزه اش را به این عنوان فاسد کرده، بر او قضای تنها، واجب است یا قضا و کفاره هر دو و بر تقدیر وجوب کفاره، اگر عاجز باشد چه کند؟

جواب:

جواب: هرگاه غافل بالمره بوده، به این معنی که به این فکر نیفتاده که بلکه حکم خدا غیر این باشد و باید سؤال کرد و تفحص کرد و چنان میدانسته که تکلیف او همین است و به همین نهج، روزه گرفته، لزوم کفاره بر او معلوم نیست، به قضای تنها اکتفا کند. (۱)

۴۰۳ - سوال:

۴۰۳ - سوال: هرگاه شخصی قضای روزه واجبی را نگیرد تا چند ماه رمضان بگذرد، آیا یک کفاره کافی است یا باید متعدد بدهد؟

جواب:

جواب: لزوم تعدد کفاره معلوم نیست، اظهر کفایت یکی است.

۴۰۴ - سوال:

۴۰۴ - سوال: هرگاه در ذمه میت نماز و روزه واجب باشد، قضای آن بر وارث واجب است یا نه؟ و بر فرض وجوب بر کدام یک از وارث واجب است؟ و فرقی هست ما بین اینکه به سبب آزار و مرض ترک شده باشد یا به سبب سفر و غیر آن؟ و آیا فرقی هست ما بین اینکه میت، مرد باشد یا زن؟ و آیا بر فرض وجوب، هرگاه میت وصیت کرده باشد که از مال او استیجار کنند، از ولی ساقط می شود یا نه؟ و آیا ولی می تواند استیجار این صوم و صلوه را از برای میت بکند یا واجب است خود بجا آورد؟

جواب:

جواب: اما وجوب قضا بر وارث فی الجمله، پس آن مشهور است در میان علمای ما، .

۱- لابد مراد میرزا "قضای استجابی" است و گرنه در مسئله شماره ۳۹۲ فتوی داد که کفاره و قضا لازم نیست با اینکه روزه اش فاسد است. در اینجا نیز احساس می شود که خود میرزا در مورد آن فتوی دچار تردید شده و بتدریج آن قول منفرد را رها می کند و قضا را واجب میدانند.

بلکه مخالفتی در نظر نیست، الا آنچه از مختلف از ابن عقیل، نقل کرده در صوم، لکن از سید مرتضی (ره) دعوی اجماع بر لزوم قضای صوم فی الجمله نیز ظاهر می شود. و همچنین از ابن زهره. و بهر حال، اشکال در ثبوت آن فی الجمله نیست و تمسک عامه به آیه شریفه " لیس للانسان الا ما سعی " ضعیف است، اما اولاً: پس به جهت تخصیص آن به ادله، چنانکه جزماً مخصص است به حج و غیر آن، و اما ثانیاً: پس این نیز نتیجه ایمان و سعی او است در تحصیل عقاید حقه. و همچنین تمسک به حدیث نبوی (صلی الله علیه و آله): اذ مات ابن آدم انقطع عمله الا من ثلث صدقه جاریه او علم ینتفع به او ولد صالح یدعو له. و جواب از آن اولاً- نیز تخصیص است چنانکه گذشت و ثانیاً اینکه این نیز داخل عموم انتفاع از علم اوست یا از ولد، و بعضی ملتزم شده اند که ثواب از برای ولی است، ولکن مسقط قضاست از میت و آن بعید است. پس باید بیان تفصیل مسئله را کرد و آن، محتاج است به بیان چند مطلب: مطلب اول: اینکه آنچه را باید قضا کرد، کدام نماز و روزه است و هر چند فقها این مسئله را در کتاب صلوه جدا معترض شده اند و در کتاب صوم جدا، و بعضی در کتاب صلوه متعرض نشده اند، مثل محقق در شرایع و علامه در قواعد و سید مرتضی در انتصار و به هر حال در تعیین نماز و روزه ای که قضا باید کرد چند قول است. اول، قول مشهور است علی الظاهر و آن تعمیم حکم است، یعنی لازم است قضای جمیع آنچه فوت شده، خواه با عذر باشد یا بی عذر، چنانکه شهید ثانی در مسئله حیوه فرموده اند که ظاهر نص و اطلاق فتوی اقتضا می کند عدم فرق ما بین صوم و صلوتی که عمدتاً فوت شده باشد یا با عذر، بعد از آنکه نقل کرده از بعضی اختصاص حکم را به وقتی که فوت شده باشد با عذر، و بعد از این گفته است که باکی نیست به این قول و نصوص هم منافاتی با این ندارد و از شهید اول در ذکری نیز همین ظاهر می شود. ظاهر این است که این " بعض " که نقل قول از او شده است محقق (ره) است در جواب مسائل جمال الدین بن حاتم مشغری که گفته که بر ولد است قضای آنچه فوت شده است از میتی از نماز و روزه، به جهت عذری مثل سفر و مرض و حیض، نه آنچه عمدتاً ترک کرده با قدرت، و شهید از

استاد خود نقل کرده تقویت این قول را و خود هم گفته که باکی نیست به این قول و گفته است که روایات محمول بر غالب است که عمدا کسی ترک نماز نمی کند. و نمازهایی که بر غیر وجه صحیح کرده به سبب مسامحه در تحصیل مسئله، آنها را هم حمل بر عمد کرده، و بنابراین، این را از افراد نادره شمردن غریب است. خصوصا به ملاحظه حال اغلب عوام الناس، بلی میتوان گفت که متبادر از لفظ صلوه و صیام متروکه که در احادیث وارد شده، این است که نمازهای دیگر او بر وجه صحیح واقع شده و آن فوتی که حاصل شده از راه نکردن نماز و روزه است نه از راه بطلان نماز و روزه. و ابن ادريس و یحیی بن سعید قایل شده اند (چنانکه در ذکری نقل کرده) به اینکه قضا میکنند از میتی روزه را که در آن تفریط کرده باشد و نمازی را که در حال مرض فوت شده باشد، نه غیر آن، و از ابن جنید نقل کرده که مریض هرگاه واجب شود بر او نمازی، پس تأخیر کند از وقت خود تا بمیرد، قضا کند او را، ولی او، چنانکه قضا می کند حجه الاسلام را و روزه را به بدن خود، یعنی خود ولی بکند و اگر در عوض این مدی تصدق کند عوض هر دو رکعتی، مجزی است از او، پس اگر نتواند در عوض چهار رکعت مدی بدهد و اگر نتواند مدی در عوض نماز هر روز بدهد، و مدی در عوض نماز شب و در ذکری گفته بعد از نقل این قول، که همچنین گفته است سید مرتضی (ره). و بعد از آن از ابن زهره نقل کرده اینکه هرگاه کسی بمیرد و بر او نمازی باشد واجب است بر ولی او قضا. و بعد از آن حکایت اجزای تصدق را ذکر کرده، چنانکه از ایشان نقل کرده. و بعد از آن، ابن زهره گفته "وذلك بدلیل الاجماع و طریقه الاحتیاط" این اقوالی است که شهید در ذکری در مبحث قضای نماز ذکر کرده. و حاصل این اقوال را در دروس به این عبارت نقل کرده: و يجب ان يقضى الولی جميع مافات من الميت وخیر ابن الجنید بینة وبين الصدقة المذكورة انفا و به قال المرتضى وابن زهره وقال ابن ادريس وسبطله لا يقضى الا مافاتہ فی مرض موته و قال المحقق يقضى مافاتہ لعذر كمرض او سفر او حیض بالنسبة الى الصوم لا ما تركه عمدا. و ظاهر آرای او در دروس متغیر شده و این، اقوالی است که در کتاب صلوه در مسئله

نماز ذکر کرده اند. و دلیل مشهور، عموم اخبار است، مثل صحیحہ حفص بن البختری در کافی عن ابی عبد الله (علیه السلام)، فی الرجل یموت وعلیه صلوه او صیام، فقال: یقضیه عنه اولی الناس بمیراثه (۱). قلت: فان کان اولی الناس به امراه. فقال لا الا الرجال. ومرسله ابن ابی عمیر عن الصادق (علیه السلام) فی الرجل یموت وعلیه صلوه او صیام قال یقضیه (۲) اولی الناس به. این حدیث را در ذکری از ابن طاوس نقل کرده و همچنین روایت عبد الله بن سنان عن الصادق (علیه السلام) قال الصلوه التي حصل وقتها قبل ان یموت (۳) المیت یقضی عنه اولی الناس به. و بعضی دیگر از اخبار هم خواهد آمد. و اما دلیل قول محقق و تابعین او، پس این اصل است و عدم انصراف عمومات این اخبار به سوی آنچه عمدا ترک کرده شده باشد. و این دعوی دور نیست خصوصا بملاحظه حمل افعال مسلمین بر صحت که بی جهت ترک نماز نکرده باشند و خصوصا که در زمان ائمه و اصحاب ائمه معهود از حال ایشان بود که کمال اهتمام در قضای عبادات داشتند، خصوصا بنا بر قول به تضییق قضا، پس چگونه عمدا ترک نماز میکرده اند و قضا را نمیکرده اند؟! و از این جهت شهید (ره) در ذکری گفته است در باب عذر عدم ورود احادیث در نماز استیجار از برای میت، اینکه اصحاب ائمه اهتمام بسیار داشتند در قضای عبادت که دیگر احتیاجی به ذکر حکم استیجار نبوده و اگر احیانا بر ذمه ایشان چیزی باقی میمانده، تدارک آن را به قضای ولی میکرده اند و از این جهت در قضا کردن ولی، اخبار وارد شده، پس این هم مؤید این است که آنچه بر ولی لازم می شود امثال چنین نمازی است که به عذر ساقط شده باشد. بلکه مسامحه در قضای آن هم به جهت عذری بوده که وجهی مناسبی داشته باشد، مثل اینکه میسر می شود که قضای نماز را نشسته و ۸

ص: ۲۴۵

۱- وسائل: ج ۷ ص ۲۴۱، ابواب احکام شهر رمضان باب ۲۳ ح ۵

۲- وسائل: ج ۳ ص ۳۶۶، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۶

۳- همان مرجع ص ۳۶۸ ح ۱۸

مثل آن بکنند، تأخیر کرده بود تا بر وجه کامل بکنند و هکذا. پس از اینجا ظاهر می شود که هرگاه قضای میت از این باب باشد که مسامحه در تحصیل مسائل کرده و تمام عمر نماز را بر وجه باطل کرده، کمال وضوح دارد که داخل این اخبار نباشد و خصوصاً به ملاحظه تنکیر لفظ صلوه و صیام در حدیث، و هرگاه خروج غیر این قسم از سایر افراد ترک عصیان، غیر ظاهر باشد خروج این قسم کافی است، به جهت عدم قول به فصل. و به هر حال اصل براءت دلیلی است قوی. و تمام کردن مطلب به اطلاق این اخبار کمال صعوبت دارد، خصوصاً بنا بر اشهر واقوی در حیوه که ثبوت آن مجانا است و در عوض صوم و صلوه نیست. و اما دلیل ابن جنید و ابن زهره را در کفاره عوض نماز، پس به آن بر نخورده ام. و اعتماد بر ظاهر اجماعی که نقل کرده، با وجود آن اخبار، مشکل است. و اما مسئله روزه، پس ظاهر و مشهور نیز همین است که واجب است قضای آن بر ولی، خواه روزه به سبب عذری فوت شده باشد یا عمداً، و شهید (ره) در دروس گفته است: لو تمكن من القضاء و مات قبله فالمشهور وجوب القضاء علی الولی سواء كان صوم رمضان او لا و سواء كان له مال او لا ومع عدم الولی يتصدق عن اصل ماله عن كل يوم بمد وقال المرتضى يتصدق عنه، فان لم یکن له مال صام ولیه. وقال الحسن يتصدق عنه، لا غیر وقال الحلی مع عدم الولی یصام عنه من ماله کالحج والاول اصح. و پیش دانستی قول محقق را که شهید در ذکری نقل کرده و از شیخ خود عمید الدین نقل کرده بود تقویت آن را و خود هم میل به آن کرده و صاحب مدارک هم این را تحسین کرده و در نظر حقیر هم قوت دارد. و از آنچه گفتیم، دلیل مشهور، دلیل محقق و تابعین او ظاهر می شود. و اما چون در مسائل روزه تفصیلات دیگر هم هست پس باید متعرض آنها شد. پس می گوئیم که روزه یا به سبب مرض فوت شده و یا به سبب سفر و حیض، پس اگر به سبب مرض فوت شده، پس یا این است که متمکن نشده از قضای آن تا فوت شد و یا متمکن

شده و قضا نکرد تا فوت شد. پس در اینجا چند مسئله هست: اول اینکه متمکن نشد از قضای آن تا فوت شد، پس حکم این، سقوط قضا است از ولی و ظاهرا خلافی در مسئله نیست و از علامه (ره) در منتهی نقل اجماع جمیع علما بر آن شده و از ظاهر اصحاب ما نیز دعوی اتفاق شده. بلی از جماعتی از علمای ما، تصریح به استحباب آن نقل شده. و بعضی از متأخرین ما گفته است که بر دلیل آن بر نخورده ام، بلکه روایت ابی بصیر (۱) و روایت سماعه (۲) و روایت منصور (۳) بن حازم دلالت بر عدم استحباب دارد. و ما در اینجا صحیح ابی بصیر را نقل میکنیم و آن این است که از حضرت صادق (علیه السلام) روایت کرده است: قال: سئلته عن امرئه مرضت فی رمضان وماتت فی شوال فاوصتني ان اقبضی عنها قال: هل برئت من مرضها؟ قلت: لا ماتت فیه. قال: لا- تفض عنها فان الله لم يجعل علیها الحدیث. و لکن علامه در منتهی گفته است که: قال اصحابنا یستحب القضاء عنه. و نظر به مسامحه در ادله سنن، همین قدر کافی است در استحباب، خصوصا با قدح در روایات. یا شاید احوط ترک آن باشد. مسئله دوم: اینکه متمکن شده از قضا و نکرد تا فوت شد، پس مشهور و جوب است بر ولی. و فاضل هندی در شرح روضه از شیخ در خلاف، نقل اتفاق کرده و همچنین از سرائر، و گفته است که کلام منتهی و تذکره هم مشعر به آن است و از مبسوط نقل کرده که هر روزه که واجب شده باشد بر او به یکی از اسباب که موجب صوم باشد و بمیرد و متمکن از قضای او شده باشد و بجا نیاورده باشد اینکه باید تصدق شود از او یا روزه بگیرد ولی، از او. و همچنین از انتصار و جمل نقل کرده که باید تصدق شود از او، از عوض هر روز بمدی، پس اگر مدی نباشد او را، ولی روزه بگیرد عوض او. و فرقی ما بین اسباب فوت روزه نگذاشته و سید در انتصار دعوی اجماع هم کرده و از ابن

ص: ۲۴۷

- ۱- وسایل: ج ۷ ص ۲۴۲، ابواب احکام شهر رمضان، باب ۳۲ ح ۱۲
- ۲- وسایل: ج ۷ ص ۲۴۲، ابواب احکام شهر رمضان، باب ۳۲ ح ۱۰ و ۹
- ۳- وسایل: ج ۷ ص ۲۴۲، ابواب احکام شهر رمضان، باب ۳۲ ح ۱۰ و ۹

ادريس نقل کرده (۱) که صدقه واجب نیست بر میت، بلکه روزه واجب است و بدلی ندارد، ولی مکلف است به قضا و اجماع هم بر این منعقد است و گفته (۲) است که آنچه سید گفته است کسی به غیر او نگفته و از ابن عقیل نیز نقل کرده آنچه را که پیش نقل کرده یم از او. و این اقوال علماست درمسئله و اقوی قول مشهور است به سبب عموم اخبار سابقه و مرسله ابن بکیر عن بعض اصحابنا عن ابی عبد الله (علیه السلام): فی الرجل یموت فی شهر رمضان. قال: لیس لولیه ان یقضی عنه ما بقی من الشهر، ان مرض فلم یصم رمضان فلم یزل مریضا حتی مضی رمضان و هو مریض ثم مات فی مرضه ذلک، فلیس علی ولیه ان یقضی عنه الصیام، فان مرض فلم یصم شهر رمضان ثم صح بعد ذلک فلم یقضه ثم مرض فمات، فعلی ولیه ان یقضی عنه لانه قد صلح فلم یقض و وجب (۳) علیه. ومرسله حماد بن عثمان فی الکافی عن ذکره عنه (علیه السلام) قال: سئلته عن الرجل یموت و علیه دین من شهر رمضان. من یقضی عنه؟ قال: اولی الناس به. قلت: فان کان اولی الناس امرء. قال: لا الا الرجل. (۴) وصحیحه محمد بن الحسن الصفار فی الفقیه قال کتبت الی ابی محمد الحسن بن علی (علیه السلام) فی رجل مات وعلیه قضاء من شهر رمضان عشره ایام وله ولیان هل یجوز لهما یقضیا عنه جمیعا، خمسہ ایام احد الولیین وخمسہ ایام الاخر؟ فوقع (علیه السلام): یقضی عنه اکبر ولیه. (۵) قال ابن بابویه (ره) وهذا التوقیع عندی من تویعاته الی محمد بن الحسن الصفار بخطه (علیه السلام). وفی الصحیح عن محمد بن مسلم عن احدهما قال: سئلته عن رجل ادركه شهر رمضان وهو مریض فتوفی قبل ان یرء. قال: لیس علیه شی ولیکن یقضی عن الذی یرء

ص: ۲۴۸

۱- یعنی فاضل هندی از ابن ادريس نقل کرده...

۲- یعنی ابن ادريس گفته است...

۳- وسایل: ج ۷ ص ۲۴۳ ح ۱۳

۴- وسایل: ج ۷ ص ۲۴۲، ابواب احکام شهر رمضان، باب ۳۲ ح ۶ و ۳

۵- وسایل: ج ۷ ص ۲۴۲، ابواب احکام شهر رمضان، باب ۳۲ ح ۶ و ۳

ثم يموت قبل ان يقضى (۱). و دليل سيد مرتضى اجماعى است كه خود دعوى کرده و دلالت مى كند بر آن نيز روايتى كه ابن بابويه به سند صحيح از ابان بن (۲) عثمان، روايت کرده از ابى مریم انصارى عن ابى عبد الله (عليه السلام)، قال: اذا صام الرجل شيئا من شهر رمضان ثم لم يزل مريضا حتى مات فليس عليه قضاء وان صح ثم مات وكان له مال تصدق عنه مكان كل يوم بمد فان لم يكن له مال صام عنه وليه. و كلينى نيز همين را روايت کرده، لکن سند آن صحيح نيست. و اما دليل ابن عقيل بر اينكه تصدق مى شود و از او لا غير، پس آن روايت ابى مریم است كه شيخ در تهذيب نقل کرده از حضرت صادق (عليه السلام): قال اذا صام الرجل شيئا من شهر رمضان فلم يزل مريضا حتى يموت فليس عليه شى، فان صح ثم مرض حتى يموت و كان له مال تصدق عنه، فان لم يكن له مال تصدق عنه (۳) وليه، و علامه (ره) حديث را در مختلف چنين نقل کرده و لکن عبارتى كه از ابن عقيل نقل کرده، اين است كه: وقد روى انه من مات وعليه صوم من رمضان تصدق عنه عن كل يوم بمد من طعام وبهذا تواترت الاخبار عنهم (عليه السلام). و صاحب مدارك همين حديث ابى مریم را از تهذيب نقل کرده با وصف به صحت، لکن عبارت او اين است: وان صح ثم مرض حتى يموت و كان له مال تصدق عنه وليه. و اما دليل قول شيخ در مبسوط پس گويا جمع بين الاخبار باشد به حمل بر تخيير. و دليل ابن ادریس همان دعوى اجماع است. و مراد سيد (ره) از دعوى اجماع نيز .

ص: ۲۴۹

۱- همان مرجع ح ۲

۲- اگر سند اين حديث تا " ابان " اشكال نداشته باشد لا اقل در خود او اشكال هست. فخر المحققين حديث او را نميپذيرد و از پدرش (علامه) نقل مى كند كه نبايد احاديث ابان را پذيرفت زيرا او " ناووسى " مذهب است، ابان در تفسير قرآن احاديث مضطربى نقل کرده كه همه آنها قابل تامل است. و حديث بالا در: وسايل: همان باب قبلى، ح ۷

۳- صاحب وسائل اين حديث و حديث بالا را با هم در شماره " ۷ " جاى داده است.

دعوی اجماع بر وجوب صیام است بر ولی، چون رد بر مخالفین کرده که ایشان به غیر تصدق، چیزی را ضرور نمیدانند، نه اینکه دعوی اجماع بر تقدیم صدقه کرده باشند، چنانکه کلام او کالصریح است در این، پس بنابر این قول ابن ابی عقیل در نهایت ضعف است. چون خلاف مشهور علما واحادیث معتبره مستفیضه و دو اجماع منقول است. و دور نیست که تقدیم صدقه یا انفراد صدقه که از روایت ابی مریم بر میآید محمول بر تقیه باشد و چون روایت ابی مریم مضطرب است، این هم مورث ضعف اعتماد می شود و از اینجا ظاهر می شود ضعف قول به تخییر نیز، چنانکه از مبسوط نقل شده بود. و اما استدلالی که علامه از برای ابن عقیل کرده به آیه شریفه " لیس للانسان الا ما سعی " و مقتضای آن، این است که روزه ولی به او نفعی نخواهد داشت. جواب از آنچه پیش گفتیم ظاهر شد. مسئله سوم: هرگاه فوت شود روزه از مسافر، پس در آن دو قول است و آنچه ظاهر می شود این است که قول اکثر، تفصیل باشد مثل مریض، که مشروط است وجوب قضا بر ولی به تمکن مسافر از ادا یا قضا، اگر چه به آن باشد که در بین سفر، قصد اقامه بکند پس بر او قضا هست. و این قول منقول است از شیخ در نهایه و خلاف و محقق در نافع و علامه در بسیاری از کتابهای او، و ظاهر ابن ادریس و مختار شهیدین در لمعه و شرح آن. و مستند ایشان، اصل است و اجماع منقول از شیخ در خلاف. و اینکه هرگاه مکلف خود متمکن نشود از او ساقط است، پس از ولی به طریق اولی ساقط خواهد بود و علت منصوصه در مرسله ابن بکیر متقدم. و همچنین در روایت ابی بصیر متقدم. و قول دیگر که لزوم قضاست، و آن مختار محقق است در شرایع و صاحب مدارک. و منقول است از شیخ در تهذیب و یحیی بن سعید، و از ظاهر صدوق و تذکره. و دلیل آن صحیحه ابی حمزه است، عن ابن جعفر (علیه السلام) قال: سئلته عن امرئه مرضت فی شهر رمضان او طمئت او سافت فماتت قبل خروج شهر رمضان هل یقضی عنها؟ قال: اما الطمئت والمرض فلا واما السفر (۱) فنعیم. و به این مضمون است موثقه محمد بن مسلم (۲) و

ص: ۲۵۰

۱- همان مرجع، ح ۴ و ۲

۲- همان مرجع، ح ۴ و ۲

روایت منصور بن حازم و روایت بی بصیر و اولی حمل این اخبار است بر استحباب به جهت قوت ادله آن طرف، از حیثیت اصل و اعتبار و علت مستفاده از اخبار و اکثریت عاملین. و علامه در مختلف حمل کرده است این اخبار را بر اینکه سفر معصیت بوده و بعضی توجیه کلام او را به این کرده اند که مراد این باشد که سفر در رمضان بدون ضرورت، معصیت است و این هم تمام نیست. و بعضی استدلال کرده اند بر قول دوم به فرق ما بین مریض و مسافر، چون این متمکن است که اقامه کند یا سفر نکند و مریض معذور است، و بر این وارد است اولاً- که بعد از رخصت شارع در سفر فرقی نمیماند ما بین مسافر و مریض، با وجودی که این تمام نمی شود در سفر ضروری واجب، مثل حج، پس اقوی هم در اینجا تفصیل است به ملاحظه ضرور بودن سفر و عدم آن، چنانکه شهید ثانی (ره) تصریح کرده، و از آنچه گفتیم حکم حیض هم معلوم می شود که مختار در آن نیز اعتبار تمکن و عدم تمکن است در قضای ولی، پس در صورت عدم تمکن آن زن از قضا، بر ولی واجب نیست، چنانکه اصل و اخبار معتبره دلالت بر آن دارد. مطلب دوم اینکه قضای روزه و نماز، بر کی واجب است؟ آنچه از اکثر علما نقل شده، این است که بر پسر بزرگتر واجب است لا غیر، و خلاف کرده اند در اینکه هرگاه دو ولی باشد که یکی در سن بزرگتر باشد و یکی بالغ شده باشد به احتلام یا انبات، هر چند سن او کمتر باشد، کدامیک ولیاند؟ و اظهر اعتبار بلوغ است به جهت آنکه او اولی است به میت در اکثر احکام، مثل مباشرت تجهیز میت و سایر امور منوط به مکلفین. و وجه قول دیگر، لفظ "اکبر" است که در صحیح محمد بن الحسن الصفار و غیرهاست و آن محمول بر غالب است. و از صدوقین و مفید و ابن جنید نقل شده که بر مطلق ولی واجب است حتی زوجین و معتق و ضامن (۱) جریره، به ترتیب طبقات و در هر طبقه اکبر ذکور، مقدم است و اگر ذکور نباشد اثاث بجا می آورد و هر چند در فهم ترتیب مذکور از کلام مفید، بعضی .

ص: ۲۵۱

اشکال کرده اند و لکن ظاهر این است که مراد او همین باشد، همچنانکه همین را علامه در مختلف فهمیده و همچنین در دروس و عبارت دروس این است: ثم الولی عند الشیخ، اکبر اولاده الذکور لا غیر و عند المفید لو فقد اکبر ولد فاکبر اهله من الذکور لا- غیر فان فقدوا فالنساء وهو ظاهر القدماء والاخبار والمختار. آنچه از ظاهر این براج نقل شده، این است که واجب است بر پسر بزرگ و اگر نباشد بر دختر بزرگ و از این ظاهر می شود که از اولاد تعدی به غیر نکرده و اظهر اکثر است به جهت آنکه اصل عدم تحمل احدی است فعل غیر را، چنانکه "عموم ولا تزر وازره" تنبیه بر آن دارد و تحمل ولد اکبر ذکر، به اجماع خارج است و شکی نیست که اولی به میراث هم هست از نساء بلکه از سایر ذکور، به جهت اختصاص به جبهه و به جهت خصوص صحیحه حفص بن البختری و مرسله حماد که پیش گذشت و صحیحه محمد بن الحسن الصفار هم دلالت دارد بر اعتبار اکبر بودن، و لکن منتهای دلالت این اخبار این است که واجب است بر مرد بزرگتر، و اما اختصاص به ولد، پس از اینجا مستفاد نمی شود و میتوان گفت که قدمایی که قایلند به تعمیم ولی بر اولاد و غیر اولاد و رجال و نساء، تکیه ایشان به عموم و اطلاق اخبار است به جهت آنکه ولی و اولی در هر طبقه موجود هست و صحیحه حفص بن البختری و مرسله حماد، نفی حکم و جوب بر نساء را می کند و با عدم قول به فصل، متعین می شود قول اکثر به جهت آنکه به قولی بر نخورده ام که واجب باشد در هر طبقه بر اکبر رجال، دون نساء و هرگاه عمل به اطلاق از اخبار بکنیم باید طرح از دو خبر را بکنیم و این بی وجه است، خصوصا که اینها خاص مطلقند و آنها عام مطلق و خاص بر عام مقدم است، خصوصا هرگاه موافق اصل و اعتبار و نفی عسر و حرج و اضرار باشد و موافق عمل اکثر باشد و بعضی حمل کرده اند این دو روایت را بر نفی و جوب بر نساء در حال وجود رجال. و آن غریب است، و به هر حال شکی نیست که عمل به عموم روایات احوط است. و بدان که جمعی از علما مثل علامه در تذکره و منتهی و شهید ثانی گفته اند که مراد از پسر بزرگتر کسی است که از او پسری بزرگتر نباشد، هر چند پسر منحصر باشد

در همان یکی، چنانکه در جبهه هم، چنین است و دلالت می کند بر این عموم لفظ ولی و اولی، که در اخبار مذکور است و مثل صحیحه محمد بن الحسن الصفار که دلالت دارد بر اعتبار اکبر بودن و محمول است بر حال تعدد و حصول اصغر و اکبر. بلی اشکال در این است که آیا بلوغ شرط است در حین موت که وجوب متعلق به او تواند شد یا نه؟ در مسئله دو قول است و وجه وجوب، عموم روایات و استحقاق جبهه است و وجه عدم، این است که تکلیف متعلق به غیر بالغ عاقل نمی شود و عدم وجود، مستحب است و دور نیست که بگوییم که ارجح وجوب است به جهت آنکه در اخبار چیزی نیست که دلالت کند بر اینکه به مجرد فوت مورث، واجب می شود قضا بر ولی، تا مستلزم بلوغ و کمال باشد. و هرگاه اولیاء متعدد باشند و مساوی باشند در سن، مثل آنکه دو طفل یا بیشتر از یک شکم زائیده شده باشد، پس مشهور این است که تقسیط میکنند عبادت را میان آنها بالسویه و این براج گفته است که هرگاه نداشته باشد از اولاد مگر دو توأم مخیرند هر یک که خواهند قضا بکنند و اگر اختلاف میان آنها واقع شود قرعه بزنند، و ابن ادریس گفته است که در این صورت قضا ساقط است و اول، اقوی است به جهت صدق ولی و اولی بر هر دو. و به اجماع واجب نیست قضای تمام بر هر یک علی حده که دو قضا کرده شود و قضا هم ساقط نمی شود به اعتبار عموم نص و ترجیح احدهما بلا مرجح، قبیح است بلکه ممتنع، پس چاره نیست الا توزیع. و اما قول ابن براج، پس شاید او این باشد که چون بر هر یک علی حده به عنوان وجوب عینی لازم نیست قضای تمام عبادات، و صادق است بر هر یک اینکه ولی است یا اولی است و حکم او این است که واجب است بر او قضای عبادت میت، پس این باید به عنوان واجب کفایی باشد که هر یک که کردند از دیگری ساقط باشد و تا به عمل نیامده است هر دو شغل الذمه باشند و اگر تشاحی کنند راهی نیست الا قرعه. و جواب او، این است که بر فرض تسلیم وجوب کفایی، چه مانع دارد که بر هر یک واجب باشد و به فعل احدهما از دیگری ساقط شود، مثل نماز میت و تعدد فعل فاعل،

مستلزم آن نیست که خدای تعالی فعل را متعدد خواسته باشد، پس چرا تشاح میکنند؟ همچنانکه هر گاه ولی از برای میت نباشد در نماز میت وامامی هم نباشد که جماعت بکنند، دو نفر هر گاه خواهند نماز بر میتی بکنند به عنوان واجب کفایی از هر دو صحیح است. گو مطلوب واقعی همان یک نماز قضا باشد و همچنین نماز مأموم یا امام متصف به وجوب است تا نماز امام تمام شود. و از فروع مسئله این است که هر گاه هر دو قضای روزه رمضان بکنند و هر دو بعد از ظهر افطار کنند آیا کفاره بر هر یک لازم است یا بر هر دو یک کفاره لازم است علی السویه. یا کفاره واجب کفایی است بینهما، و الحال دلیل بر لزوم کفاره در نظر حقیر ظاهر نیست. و همچنین از فروع مسئله است جواز افطار احدهما با بقای دیگری بر صوم با ظن به بقا، و شهید در درس ترجیح داده عدم معصیت را در صورت ظن به بقای دیگری به خلاف عدم ظن. و اصل ثبوت معصیت، خالی از اشکال نیست. و اما قرعه پس آن بعد تسلیم جریان آن در عبادات مطلقا، در وقتی است که امر مشکل باشد و در اینجا عموم و اطلاق اخبار کافی است برای رفع اشکال، با وجود اینکه می گوئیم که متبادر از وجوب امر به شی وجوب عینی است نه کفایی، پس هر گاه اصل براءت ذمه از وجوب، بر هر یک بالتمام باشد (هر چند به عنوان وجوب کفایی باشد و اطلاق روایت هم شامل باشد از جهت آنکه بر هر دو صادق است ولی و اولی، بلکه اگر هر گاه تفسیر کنیم آن را به اینکه هر گاه از او بزرگتری نباشد و ضم کنیم به آنها تبادر وجوب عینی را) باقی نمیماند الا تقسیط علی السواء، چنانکه گفتیم و بعد از آنکه بنا را بر تقسیط گذاشتیم هر گاه کسری حاصل شود، مثل اینکه ولی دو نفر باشد و سه نماز یا سه روزه بر میت واجب باشد، پس ظاهر این است که واجب کفایی است ما بین آن دو نفر و بر هر دو واجب است و به فعل احدهما از دیگری ساقط می شود، چنانکه شهید ثانی و غیره، تصریح به آن کرده اند و احتمال قرعه هم هست، لکن تصریح به آن ندیده ایم در کلام ایشان در اینجا. و اما قول ابن ادریس، پس دلیل او این است که اجماع بر وجوب بر ولد اکبر ثابت

شده نه بر غیر آن. و بر این صادق نیست ولد اکبر. و اصل برائت ذمه است. و علت استحقاق حبه هم در اینجا نیست. و جواب او این است که اصل برائت مرتفع می شود به اطلاق اخبار، چنانکه گفتیم. و عدم اجماع در مسئله، منشأ بطلان نمی شود و عدم جریان حبه در اینجا هم ممنوع است، چنانکه در محل خود مذکور است. باقی میماند اشکال، در اینکه هرگاه بنا به قول مشهور شد که تقسیط واجب است، پس اگر احدی از آن دو ولی، قضا را بجا بیاورد بالتمام، آیا از دیگری ساقط می شود؟ یا نه؟ در مسئله دو قول است، منقول از ابن ادریس (و علامه در منتهی) منع از اجزاء است و کلام محقق در شرایع، ظاهر در سقوط است. چون گفته است که هرگاه بعضی تبرعا بکند ساقط می شود و ظاهر آن است که مراد او بعض اولیا است و شهید ثانی (ره) وجه آن را گفته است که هرگاه متبرعا بجا آورد ساقط می شود از ذمه میت، پس دیگر وجهی از برای وجوب بر دیگری نیست و صاحب کفایه، این را رد کرده که تکلیف متعلق به ولی است و دلیلی بر این نیست که فعل، مسقط آن باشد. و فاضل هندی در شرح روضه گفته است: وان قام بالکل بعضهم سقط عن الباقین كما نصوا علیه، و بعد از آن، این مسئله را متفرع کرده به جواز تبرع غیر ولی. پس اگر آن جایز باشد این به طریق اولی جایز خواهد بود و هرگاه آن را جایز ندانیم، پس در آن اشکال کرده. و اقوی در نزد حقیر سقوط است به جهت آنکه اقوی در متبرع غیر ولی، هم سقوط است به جهت عموم اخبار مستفیضه که دلالت دارند (بعمومها) بر اینکه هر کس عملی از برای میت بکند، آن عمل از برای میت خواهد بود که ظاهر در این است که آن عمل به جای عمل او خواهد بود، نه اینکه محض ثواب آن از برای او خواهد بود و آن ده حدیث بیشتر است که شهید (ره) در ذکری از کتاب عتاب سلطان الوری بسکان الثری که ابن طاوس تألیف کرده، نقل کرده و در این مسئله، صوم و صلوه و حج و غیر آن هم فرقی ندارد. و از اینجا میتوان تحقیق مسئله استیجار ولی صوم و صلوه را، هم کرد و فقها در آن خلاف کرده اند و شهید (ره) در کتاب صوم دروس قایل به جواز آن شده و در کتاب ذکری اقرب منع استیجار صلوه را دانسته و عبارت ذکری این

است: الاقرب انه ليس له الاستیجار لمخاطبته بها والصلوه لا تقبل التحمل عن الحی. و يمكن الجواز لما یأتی انشاء الله فی الصوم ولا بد الغرض فعلها عن المیت فان قلنا بجوازه و تبرع منها متبرع اجزئت، ایضا. و به هر حال، دلیل منع این است که تکلیف به ولی شده و فعل غیر، مسقط آن نمی تواند شد. و دلیل جواز منع تکلیف است به بدن ولی، بلکه مراد همین است که او عبادت را از گردن میت بیندازد، به هر نحو که باشد مثل دین، و اقوی در نزد حقیر جواز است به جهت همین منع و به جهت عموم اخبار. و هر دلیلی که دلالت می کند بر مطلق استیجار صوم و صلوه و حج از برای میت، دلیل بر این است. و در خصوص حج اجماع دارند و از اخبار بسیار بر میآید تسویه سایر اعمال بر، با حج. و هر چند عمده تکیه ما، در اصل جواز استیجار عبادات، بر اجماع منقول، است، و لکن مدعین اجماع مطلقا دعوی کرده اند و تخصیص نداده اند کلام را به غیر ولی، بلکه غالب این است که ولی محتاج می شود به استیجار و هر گاه جایز نباشد غالبا مستلزم عسر و حرج عظیم نیز خواهد بود. و مؤید مطلب است اینکه اخبار بسیاری هست که (۱) طلاق شده در آنها لفظ دین بر نماز، و اینکه نماز دین است و احدی در ادای دین مباشرت شخص خاص را اعتبار نکرده. پس باکی نیست که ما بعضی از آن اخبار را که به عموم دلالت دارند بر جواز نماز کردن از برای میت، و همچنین سایر عبادات، را نقل کنیم مثل روایت عبد الله بن ابی (۲) یعفرور عن الصادق (علیه السلام): قال تقضى عن المیت الحج والصوم والعتق وفعاله الحسنه. و روایت صفوان بن یحیی بن همین مضمون. و همچنین روایت محمد بن (۳) مسلم و روایت علاء- ابن رزین (۴) و روایت ابن ابی نصر البزنطی (۵) و همچنین تا ده حدیث است که ابن طاوس (ره) نقل کرده و از جمله آنها روایتی است که از صاحب (۶) فاخر نقل کرده که گفته

ص: ۲۵۶

- ۱- و سائل ج ۵ ص ۳۶۹، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۱۹
- ۲- و سائل ج ۵ ص ۳۶۹، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۱۹
- ۳- و سائل ج ۵ ص ۳۶۹، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۲۳
- ۴- و سائل ج ۵ ص ۳۶۹، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۲۰ و ۲۱ و ۲۲
- ۵- و سائل ج ۵ ص ۳۶۹، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۲۰ و ۲۱ و ۲۲
- ۶- و سائل ج ۵ ص ۳۶۹، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۲۰ و ۲۱ و ۲۲

است: مما اجمع عليه وصح من قول الائمة عليهم السلام قال " تقضى عن الميت اعماله الحسنه كلها " و شهيد (ره) در ذكري هم به صحت اين اخبار حكم کرده. وبه هر حال، هر گاه ما اصل استیجار عبادات واجب را از برای میت جایز دانیم باید در اینجا هم جایز دانیم و دلیل در اصل جواز مطلق استیجار، دو چیز است: یکی قاعده ای که شهید (ره) و غیر او ذکر کرده اند و آن این است که جواز آن مبنی است بر دو مسئله اجماعیه: یکی این است که جایز است عبادت کردن از برای میت به اجماع و اخبار صحیحه. و دوم اینکه هر گاه جایز باشد عبادت از جانب میت کردن، جایز خواهد بود استیجار به جهت عموم ادله جواز استیجار بر اعمال مباحه که مستأجر از برای خود تواند کرد و این هم اجماع امامیه است. و دلیل دوم، خصوص دعوی اجماع در اصل مسئله استیجار عبادات است و هر چند حقیر در استدلال اول، تأمل دارم. چون ظاهراً مستلزم دور است. چنانکه در کتاب مکاسب مناهج الاحکام بیان کرده ام، و لکن اجماعات منقوله در خصوص مسئله، از جمعی از علما، مثل شهید در ذکری و شیخ علی در کتاب اجاره شرح (۱) قواعد و آخوند ملا احمد اردبیلی رحمهم الله جمیعاً بعمومها شامل ما نحن فیه است، از برای اینکه حمل کلام مدعی اجماع بر غیر ولی (با وجود اینکه غالب این است که ولی مباشر امر است. یا حمل آن بر عبادتی که بر ولی واجب نباشد، مثل آنکه از باب احتیاط باشد یا از باب وصیت باشد) بیوجه است. خصوصاً در وقتی که ولی خود نمی تواند نماز صحیح کرد و در پی تحصیل عبادات خود هم نیست، یا آنکه ولی ضعیف و عاجز باشد یا بر او شاق باشد، خصوصاً بنا بر مشهور که آنچه بر ولی واجب است مجموع عباداتی است که فوت شده، نه خصوص آنچه به سبب عذری فوت شده. پس اگر کسی بگوید که این اشکال شهید (ره) در ذکری در جواز استیجار در اینجا شاهد این است که آن اجماعی که در جواز استیجار عبادات دعوی کرده، در غیر صورتی است که بر وی واجب شده باشد. می گوئیم که ظاهر این است که در اینجا غافل شده است و ی

ص: ۲۵۷

داعی بر غفلت او گویا این است که در اینجا مسئله دو جانب دارد: یکی اینکه عبادتی است که از برای میت میباید کرد. و با قاعده جواز استیجار در عملی که مستأجر آن را خود می تواند کرد از برای غیر (که دعوی اجماع بر آن شده بود که جایز است که اجرت بگیرد و آن را از برای غیر بکند) به ضمیمه مقدمه دیگر که هر کس عملی از برای میتی بکند به او عاید می شود. پس از این جهت مستأجر می تواند اجرت بگیرد و لازم این، این است که بعد از وجوب به ولی، هم می تواند بگیرد و این بالتبع دلالت دارد بر جواز استیجار ولی. و جانب دیگر مسئله این است که هر گاه ولی مخاطب باشد به عبادتی پس فعل غیر چگونه مسقط طاعت غیر می شود؟ غایت آنچه ثابت شود آن است که از برای میت تواند کرد و اینجا عبادت به نیابت زنده، می کند و آن جایز نیست و شهید در این مقام غافل شده از مقتضای دلیل اول و نسبت میان این دو قاعده عموم من وجه است، زیرا که مقتضای اول صحت استیجار است، خواه بر ولی واجب شده باشد یا نه، و مقتضای دوم (یعنی عدم سقوط تکلیف احدی از احیاء به فعل دیگر خواه ولی باشد و خواه غیر آن و خواه به استیجار باشد یا غیر آن) عدم صحت است. خرج ما خرج بالدلیل، مثل زیارت و نماز زیارات و مثل آن و بقی الباقی، پس عمده بیان ترجیح ما بین این دو قاعده است که مسئله ما مورد هر دو شده است و اظهر ترجیح جواز استیجار است. اما اولاً: پس به جهت منع دخول ما نحن فیه تحت عبادات متعلقه به نفس مکلف، جهت آنکه مسلم از اخبار همین قدر است که بر ولی واجب است که ذمه میت را فارغ کند از آن تکلیف، و او اعم است از اینکه بنفسه وبدنه بکند یا مال خود را بدهد و کسی را اجیر کند و هم مؤیدات دیگر که ذکر کردیم. و مؤید این مطلب است جواز وصیت میت به عبادات واجبه خود، چنانکه خواهد آمد. خواه وصیت کند به استیجار از مال خود، یا تعیین کند احد اولیاء را یا متبرعی را، که قبول آن وصیت بکند. پس باقی ماند همین قدر که بر ولی لازم است ابراء ذمه مکلف مطلقاً، به هر نحو که باشد مگر آنکه میت وصیت مزبوره را کرده باشد که در آنجا اعانت از مال خود ولی، هم ساقط می شود. پس اندراج مسئله ما در تحت عموم دلیل استیجار در عبادات مطلقاً، کمال وضوح به هم میرساند، خلاصه اینکه

وجوب

مباشرت ولی بیدنه و تعیین آن بر آن (خصوصا هرگاه ولایت را از برای نساء هم قایل بشویم، خصوصا در وقتی که عبادات میت از غیر عذر فوت شده باشد و خصوصا هرگاه شصت سال، عمر کرده باشد و یک نماز صحیح نکرده باشد و ولی ضعیف و بیطاقت باشد، خصوصا هرگاه پدر و مادر هر دو فوت شده باشند و قایل شویم که از برای مادر هم واجب باشد) شکی نیست که عسر و حرج عظیم است و کسی هم ندیده ایم که در اینجا قایل به فرق شده باشد. پس جواز استیجار ولی از برای میت اقوی است. و اشکال در متبرع بیشتر از مسئله استیجار است و از این جهت ابن ادریس و علامه در منتهی منع از جواز تبرع غیر از ولی کرده اند، هر چند به اذن ولی باشد، به سبب اینکه اصل عدم سقوط فرض است از مکلف به فعل دیگری. و صاحب مدارک بعد از اینکه این قول را از ایشان نقل کرده، گفته است که قوت این قول ظاهر است و در تحریر گفته است که هرگاه اجنبی از برای میت، روزه بگیرد بدون اذن ولی، اقرب عدم اجزاء است، و اگر ولی او را امر کند یا استیجار کند، پس در آن نظر است. و در نزد حقیق اظهار این است که در اینجا هم به فعل متبرع ساقط شود، به جهت آنکه از اخبار بسیار بر میآید که هر کس عملی بکند از برای میت، آن عمل از برای میت خواهد بود، نه محض ثواب او، و دلالت دارد بر اینکه به عنوان قضا خواهد بود از برای او و اینکه این منشأ رفع عذاب او می شود به سبب ترک عمل، که همه اینها ظاهرند در سقوط اعمال واجبه از میت، دیگر بقای وجوب بر ولی معنی ظاهری نخواهد داشت، و از جمله آن اخبار، روایت عبد الله بن ابی یعفور وده حدیث دیگر یا بیشتر به یک مضمون، همگی دلالت دارند بر جواز قضا از میت بالعموم که پیش به آنها اشاره کردیم و از جمله آنها اخبار بسیار است که دلالت دارند بر اینکه غیر ولی هم که بکند از برای میت خواهد بود و آن اخبار، را علی بن طاوس حسنی در رساله خود ذکر کرده و شهید (ره) در ذکری نقل کرده، مثل روایت علی بن جعفر عن اخیه موسی (علیه السلام): قال: حدثنی اخی موسی بن جعفر (علیه السلام) قال: سئلت ابی جعفر بن محمد عن الرجل هل یصلح له ان یصلی عن بعض موتاه فقال:

نعم (۱) فیصلی ما احب ویجعل تلک للمیت فهو للمیت اذا جعل ذلک له. و روایت عمار بن موسی عن الصادق (علیه السلام) قال: لا یقضیه الا مسلم (۲) عارف. و روایت عمر بن یزید که از من لا یحضر الفقیه نقل کرده عن الصادق (علیه السلام) سألہ عمر بن یزید: ایصلی عن المیت؟ فقال: نعم حتی انه لیکون فی ضیق فیوسع علیه ذلک الضیق ثم یؤتی فیک له خفف عنک هذا الضیق بصلاه فلان اخیک (۳) عنک. و روایت حماد بن عثمان فیکتابه قال: قال ابو عبد الله (علیه السلام): ان الصلوه والصلوم والصدقه والحج والعمره وکل عمل صالح ینفع المیت حتی ان المیت لیکون فی ضیق فتوسع (۴) علیه ویق، هذا بعمل ابنک فلان وبعمل اخیک فلان، اخوک فی الدین. و روایت عمر بن محمد بن یزید (۵)، به همین مضمون و با ملاحظه اینکه در حدیث جمع شده ما بین ابنک و اخیک فی الدین که آن شامل عمل ولی است و این شامل عمل همه مؤمنین ظاهر می شود که مراد از حدیث اعم از واجب و سنت است و نفع نماز پسر و برادر دینی از یک عالم است و چنانکه در پسر مسقط است، از برای برادر دینی هم مسقط است و اخبار بسیار دیگر هست که دلالت بر مدعا دارند حاجتی به ذکر اینها نیست. هرگاه این را دانستی. پس کلام در اصل مسئله ما " که احدی از اولیا تبرعا بکند مسقط از باقین هست ". به طریق اولی ثابت می شود، خصوصا با اذن از دیگری. تنبیهات: اول: اینکه هرگاه ولی بمیرد قبل از آنکه عبادات را بجا آورد، آیا این فرض، متعلق به ذمه ولی او می شود یا نه؟ علامه در مختلف اشکال کرده و شهیدان، اقرب عدم لزوم را شمرده اند به جهت اصل و به جهت اقتضار در مخالف اصل به قدر متقین که خود ولی است و اظهر در نزد حقیر، همین است. دوم: شهید در ذکری گفته است که هرگاه وصیت کند میت به قضای نماز خود به اجرتی از مال خود، یا اینکه از اولیای او بشخصه بکند یا متبرعی بکند و وصیت را قبول کند، پس اقرب سقوط آن است از ولی به سبب عموم و جوب عمل به وصیت و این کلام او منافات با قول او که پیش گذشت (در عدم جواز استیجار ولی، از جهت آنکه ۴

ص: ۲۶۰

- ۱- وسائل ج ۵ ص ۳۶۹، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۲
- ۲- وسائل ج ۵ ص ۳۶۹، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۵
- ۳- وسائل ج ۵ ص ۳۶۹، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۲۵
- ۴- وسائل ج ۵ ص ۳۶۹، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۱۵
- ۵- وسائل ج ۵ ص ۳۶۹، ابواب قضاء الصلوات باب ۱۲ ح ۴

تکلیف به بدن او است) ندارد. و وجه عدم منافات این است که نهایت امر این است که نماز که بر ذمه میت باقی میماند تا بمیرد، لازم می شود بر بدن ولی که بجا آورد. و در این صورت معلوم نیست. اگر بگویی که نسبت ما بین دلیل لزوم بر ولی و لزوم به عمل به وصیت، عموم من وجه است و عمل به وصیت، محتاج است به ترجیح. می گوئیم که چون دلیل وصیت مقدم است به حسب مقتضای بر دلیل لزوم بر ولی، پس مقتضای آن را باید عمل کرد به جهت آنکه غایت امر آن است که مسلم داریم که آنچه بر ذمه میت باشد و وصیتی نکرده باشد بر گردن ولی است نه مطلقا و مفروض این است که در اینجا وصیت شده است و همچنین شهید ثانی (ره) گفته است که هرگاه وصیت کند بر وجهی که نافذ باشد، ساقط می شود از ولی، و اظهر در نزد حقیر هم سقوط است به جهت تقدیم مقتضای وصیت، ولکن اشکال در این است که اگر وصی بجا نیاورد، آیا بر ولی واجب است که بکند یا نه؟ ظاهر شهیدان که حکم به سقوط از ولی کرده اند این است که دیگر تکلیف به او عود نکند. و مقتضای دلیل هم این است و احتیاط در این است که ولی بجا آورد. و بدان که ظاهر این است که در مسئله فرقی ما بین روزه و نماز نیست و دلیل هر دو، یکی است. سوم: بنا بر آن قول که واجب نباشد بر ولی قضای عباداتی که بدون عذر ترک کرده، چنانکه ترجیح دادیم آن را، یا اینکه میت، ولی نداشته باشد پس هرگاه وصیت کند که از برای او بکنند، وصیت او را به عمل میآورند. و هرگاه وصیت نکند، پس شهید (ره) در ذکری فرموده است که ظاهر متأخرین از اصحاب، عدم وجوب اخراج است از مال او به جهت اینکه این فرض متعلق به غیر بدن او نشده و در صورت وصیت به سبب اجماع قایل شدیم به اخراج، و غیر صورت وصیت باقی میماند در تحت منع. و بعد از آن گفته است: و بعضی الاصحاب اوجب اخراجها کالحج و صب الاخبار التي لا " ولی " فيها، عليه واحتج. ایضا بخبر زراره قال: قلت لابی عبد اله (علیه السلام): ان اباك قال لی: من قریها فعليه ۵

ان یؤدیها. قال: صدق ابی ان علیہ ان یؤدی ما وجب علیہ وما لم یجب علیہ فلا شیء علیہ. ثم قال: ارایت ان رجلا اغمی یوما ثم مات فذهبت صلوته اکان علیہ وقد مات، ان یؤدیها؟ فقلت: لا. قال: الا ان یكون افاق من یومه. فظاہره انه یؤدیها بعد موته وهو انما یكون بولیہ او مالہ فحیث لا ولی یحمل علی المال وهو شامل لحاله الا یصاء وعدمه.. این آخر کلام ذکر است. وشاید که مراد از آن اخباری که بعض اصحاب استدلال به آن کرده اند روایت عبد الله بن ابی یعفر، و آنچه به مضمون آن است (که ما پیش، از آن ذکر کردیم) باشد. و در دلالت آنها خفایی هست، زیرا که ظاهر آنها بیان رخصت و جواز است نه وجوب قضاء، مطلقا، و اما روایت زرارہ، پس آن نیز دلالت واضیح ندارد، بلکه بعض الفاظ آن، متشابه است. قطع نظر از حال سند آن و لفظ "قربها" را نفهمیدم که مراد، چه چیز است و مرجع ضمیر، چه چیز است. اگر ضمیر، راجع به میت باشد به تأویل جنازه و آن قریب مراد ولی باشد و بنا بر این دلالتی بر ما نحن فیہ ندارد و در بعضی نسخ، به جای قربها، ترکها بوده و حک اصلاح کرده اند و "قربها (۱)" کرده اند، بنا بر اینکه "ترکها" باشد فی الجملة، مناسبتی به مطلوب دارد. به هر حال، اعتماد به مثل این ادله در حکم مخالف اصل، وجهی ندارد. خصوصا با وجود فتوای اکثر بر خلاف آن، بلکه الحال در نظر نیست قولی به غیر همین که شهید (ره) نقل کرده، بلی از کلام علما در کتاب وصیت، اشاره به این هست در بعض عبادات مثل اینکه محقق در نافع گفته است: ولو اوصی بواجب وغیره اخرج الواجب من الاصل والباقی من الثلث. و همچنین عبارت شرایع و مقتضای آن، این است که واجب .

ص: ۲۶۲

۱- نه "قربها" درست است و نه "ترکها"، گویا مرحوم میرزا تنها به مطالعه متن ذکری قناعت کرده و به منبع حدیث مراجعه نکرده است و چون متن ذکری مغلوط بوده موجب چنین اظهار نظری از ناحیه وی شده است صورت صحیح کلمه مذکور "قربها" است یعنی "بوسیله تبدیل طلاها به زیور آلات از پرداختن زکات فرار کند" که لفظ "من الزکاه" نیز در اول حدیث در اینجا حذف شده است. و سند حدیث نیز خیلی جالب و متقن است.

را از اصل مال بیرون کنند، مطلقاً، خواه مالی باشد مثل زکوه یا مشوب به مالی، مثل حج یا بدنی محض مثل نماز و روزه، و این اطلاق مشعر به این است که اگر وصیت نکرده بود هم از اصل مال بیرون میرفت، مثل زکوه و حج، و از این جهت است که شهید (ره) در ذکری در همین مقام گفته است: لو اوصی بفعلها من ماله فان قلنا بوجوبه للایضاء کان من الاصل کسایر الواجبات و ان قلنا بعدمه فهو تبرع یخرج من الثلث الا- ان یخرج الوارث. و به هر حال مشهور این است که وصایای واجب بدنی از ثلث بیرون می‌رود، و اقوی هم این است، و از کلام بعضی بر می‌آید که در آن خلاف نیست و آن غفلت است، چنانکه دانستی، بلی قول مشهور اقوی است، پس باید از ثلث مال وضع کرد، مگر با اجازه وارث، بلی واجبات را بر متبرع بها، مقدم میدارند، هر چند در ذکر مؤخر باشد و وجه آن را در بعضی مسائل بیان کردیم. چهارم: هرگاه خود ولی، مشغول ذمه به نماز قضای خود باشد یا نماز استیجار یا غیر آن، منشأ سقوط این نماز نمی‌شود. پس باید هر دو را بجا بیاورد، چنانکه مقتضای ظاهر اخبار و فحاوی آنهاست و شهید (ره) در ذکری فرموده است که: اقرب این است که به ترتیب بجا آورد، آنچه پیشتر به ذمه او قرار گرفته، آن را بجا بیاورد، و بعد از آن گفته است، بلی اگر بعد از تحمل این نماز، نمازی از ولی فوت شود، در آن وقت ممکن است قول به وجوب تقدیم قضای آن، چنانکه ادای آن هم مقدم است. و ممکن است تقدیم آن نمازی که متحمل شده به سبب آنکه سبب آن مقدم است و آنچه شهید (ره) فرموده احوط است و لکن حقیر، الحال، حکم به وجوب ترتیب در صورت اولی نمی‌کنم و وجوب ترتیب در امثال این مواضع بر حقیر ظاهر نیست، بلی آنچه از اخبار و ادله بر می‌آید آن است که ترتیب ما بین نمازهایی که به حسب اصل شرع ترتیب در آنها قرار داده است لازم است، یعنی ما بین ظهر و عصر یک روز، و مغرب و عشاء یک شب، نه مطلق ظهر و عصر و مغرب و عشاء چه. جای مطلق روز و ماه و سال. مطلب سوم: اینکه قضا از برای کی واجب است؟ آیا مخصوص مرد است، یا از

برای زن هم لازم است (۱)؟ در این نیز خلاف است ظاهر اطلاق اکثر اصحاب، چنانکه بعض اصحاب گفته اند عموم است، هر چند از ذکری ظاهر می شود که ظاهر اصحاب، اختصاص به مرد است. چنانکه از مسئله حبوه (۲) ظاهر می شود و تصریح شیخ در نهاییه و مبسوط و ابن براج و محقق در شرایع و علامه در مختلف و شهید در دروس و لمعه لزوم قضاست از آن. و در ذکری هم میل به آن کرده و علامه این را در مختلف اسناد به جماعت داده و در قواعد اشکال کرده و از تحریر، توقف ظاهر می شود. و اما قول به عدم وجوب قضا. پس آن قول ابن ادریس است و اظهر قول اول است به جهت آنکه غالب اشتراک مرد و زن است در احکام، و خصوص اخبار متقدمه، مثل صحیحه ابی حمزه و موثقه محمد بن مسلم. و ظاهر این است که در اخباری که لفظ "رجل" مذکور است از باب مثال است نه از باب تخصیص. چنانکه در ذکری اشاره به آن کرده. اگر بگوییم که این اخبار دلالت بر وجوب ندارد، بلکه ظاهر آنها بیان مشروعیت است. گوییم که قراین مقام و معهود بودن قضا در آنچه واجب است به انضمام فهم اصحاب و استدلال ایشان مرجح اراده وجوب است، و اگر بگوییم که این منافی است با آنچه پیش اختیار کردی در مسئله سفر که هر گاه متمکن از قضا نشده باشد و بمیرد قضای روزه واجب نیست. و همین اخبار را حمل بر استحباب کردی، گوییم حمل آنها بر استحباب در صورت عدم تمکن، منافات با دلالت آنها بر وجوب قضا در صورت تمکن از باب تنبیه ندارد. والحاصل: از آن اخبار مستفاد می شود (به انضمام قراین سابقه) وجوب قضای ولی.

ص: ۲۶۴

- ۱- یعنی آیا تنها عبادت به جای مانده از مرد متوفی باید قضا شود یا عبادت به جای مانده زن متوفی هم باید قضا شود؟ -
- ۲- اگر وجوب قضای عبادت پدر بر فرزند اکبر در مقابل حبوه واجب است پس قضای عبادت مادر واجب نیست زیرا در ارث مادر حبوه نیست.

در صوت فوت با تمکن در همه وخصوص در مسافر و استحباب قضای نماز مسافر با عدم تمکن. و مورد دلالتین مختلف است. پس منافاتی نیست. سلمنا، لکن عمومات اخبار در مسئله بر آن است و به آنها کفایت حاصل می شود. و بعض متأخرین گفته است که من بر نخورده ام به اطلاق وعمومی که شامل مرد و زن باشد، بلکه پاره ای از آنها، صریح در حکم زن است. مثل صحیحہ ابی حمزہ لکن دلالت آن واضح نیست. و بعضی بخصوص مرد است. و جواب از این سخنها را دانستی وعموماتی که ما گفتیم موجود است، بسیاری از آنها پیش گذشت و از جمله آنها روایت عبد الله بن سنان بود که در ذکری از ابن طاوس نقل کرده و حکم به صحت آن کرده: عن الصادق (علیه السلام) قال الصلوه التي حصل وقتها قبل ان يموت الميت يقضى عنه اولی (۱) الناس به. و همچنین روایت عبد الله بن ابی یغفور، و آنچه به معنی آن بود که از ده حدیث متجاوز بود، هر چند در اینها از وجهی اشکال میتوان کرد که مراد از آنها بیان وجوب نباشد، بلکه بیان مطلق مشروعیت است، و به هر حال، چون در طرف منع دلیلی به غیر اصل نیست و اصل مقاومت با همین اطلاق روایت عبد الله بن سنان، بتنهایی نمی کند، چه جای آن که به او ضم شود سایر اخبار، و علامه در مختلف به صحیحہ ابی بصیر نیز استدلال کرده به چندین وجه، لکن در نظر حقیر، استدلال او تمام نبود، ذکر نکردیم. مطلب چهارم: خلاف کرده اند در اینکه هر گاه بمیرد عبد، آیا واجب است قضا از او یا نه؟ علامه در قواعد اشکال کرده است و همچنین شهید در بیان تردد کرده و در دروس لزوم قضا را نزدیک شمرده و در ذکری اقرب دانسته و در لمعه تصریح به لزوم آن کرده و همچنین شهید ثانی (ره) در شرح لمعه اقوی دانسته و همچنین فاضل در شرح آن، و اطلاق کلام آنهايي که ذکر میت کرده اند شامل عبد هم هست و فخر المحققین قایل به عدم وجوب شده است و در ایضاح گفته است: و منشأ الاشکال .

ص: ۲۶۵

۱- همان مرجع سابق، ح ۱۸ - تعدادی از احادیث در این مسئله طولانی بطور مرتب تکرار میشوند که از تکرار آدرس آنها خودداری می شود.

عموم قولهم (علیه السلام) " فعلى وليه ان يقضى عنه " و اعترض عليه بقولهم (عليه السلام) في تمام الخبر " فان لم يكن ولي تصدق عنه من تركته " دل بالمفهوم على الحرية فهذه المسئلة ترجع الى ان الضمير اذا رجع الى البعض هل يقتضى التخصيص ام لا وقد حقق ذلك في الاصول والحق عندى عدم القضاء. وفاضل هندى در شرح شرح لمعه گفته است (بعد نقل عبارت ايضاح ونحن لم نظفر فيه ذلك وانما الخبر الذى تعرض للتصدق خبر ابى مريم وليس فيه ذكر الصوم الا بعد التصديق فى احد طريقه كما عرفت ولفظه كما سمعت " وان صح ثم مرض حتى يموت و كان له مال تصدق عنه " ولا يفهم من هذه العبارة ما ذكرناه. تمام شد عبارت فاضل. وگمان حقير اين است که نظر فخر المحققين (ره) به روايت ابى مريم باشد، بنا بر آنچه از صدوق نقل کردیم و تقدم و تأخر ذکر صوم مضر به مقصد فخر المحققين نیست، و مراد او اين است که لفظ رجل در اول روايت، عام است و ضمير " و كان له مال " که راجع می شود به رجل افاده می کند که مراد از رجل آزاد باشد نه بنده، به جهت آنکه بنده، مالی نمیداد و ضمير مبهم که بعد از اين در " صام عنه و ليه " فرموده باز راجع به همان رجل می شود که به سبب ضمير تخصيص یافته بود. پس مراد فخر المحققين از تمام خبر، جمله خبر است نه آخر خبر، و تفریع او صحيح است و حاصل مراد فخر المحققين اين است که عمومات اخبار مطلقا شامل عیدهم هست، لکن اين روايت، مخصص آنها می شود، بنا بر اين که در اصل مسئلة اصوليه قایل شويم که ضمير مخصص عام است (وشايد که چون مختار او در اصول تخصيص باشد) پس اين خبر را مخصوص آزاد کرده است و بعد از آن، تخصيص داده است به آن، ساير اخبار را و اختيار عدم وجود قضا کرده. و آنچه اظهر است در نزد حقير، و جوب قضاست به جهت اطلاقات اخبار بسيار، مثل روايت عبدالله بن سنان و مرسله ابن ابى عمير که از ذکرى نقل کردیم و مرسله ابن ابى بکير و غير آن و مناقشه در اينکه مراد از ولى، اولی به ميراث است ضعيف است. بيش از اين نیست که اولويت به ميراث احد علامات اولی بودن است

و از اینجا لازم نمیآید که هر جایی که میراثی نباشد اولویت به میراث احد علامات اولی بودن است و از اینجا لازم نمیآید که هر جایی که میراثی نباشد اولیت متحقق نشود و از اینجا ظاهر می شود که تمسک به اینکه در بنده، حیوه نمی باشد هم ضعیف است، به جهت آنکه دلیلی نیست بر اینکه قضا در عوض حیوه است. و اما آنچه فخر المحققین ذکر کرده است پس جواب او این است که ضمیر مخصص مرجع نیست، چنانکه در اصول تحقیق کرده ایم و بر فرض هم که باشد تنافی ما بین عام و خاص نیست که تخصیص لازم باشد، تخصیص موقوف به مقاومت است. و آن ممنوع است. و بدان که در کنیز، تصریحی ندیدیم در کلام علما، ولکن ظاهر این است که کلام در این نیز مثل کلام در زن آزاد باشد و وجه آن از آنچه در عبد گفتیم ظاهر می شود و کلام در تعیین ولی در غلام و کنیز همان است که در آزاد مذکور شد، در تقدیم پسر بزرگ و غیر آن. مطلب پنجم: مشهور میان علما، چنانکه در مختلف گفته است و ظاهر شهید ثانی در شرح لمعه است این است که بر ولی، قضای روزه واجب است. پس هرگاه ولی نداشته باشد تصدق می شود از او از اصل صلب مال او، و در مختلف در برابر این، قول سید مرتضی (ره) را نقل کرده و گفته است که تصدق می کند از صلب مال او، و هرگاه مال نباشد روزه میگیرد ولی او. و فاضل هندی در شرح روضه قول اول را از شیخ و ابن حمزه و علامه و جماعتی نقل کرده و گفته است که شیخ و ابن حمزه تصریح به صلب مال نکرده اند، و در مختلف از شیخ نقل از اصل مال کرده و به هر حال، رجوع به دلیل باید کرد. و ظاهر این است که استدلال مشهور، به روایت ابی مریم باشد و تو دانستی که آن روایت بنا بر آنچه در من لا یحضر الفقیه و کافی روایت کرده مناسب مذهب سید مرتضی است و به کار نمیآید، بلی شیخ آن را به نحوی روایت کرده که پیش نقل کردیم که حکایت روزه دار، در آن نیست، و اگر چه توان تصدق را که وارد در آن شده تفسیر کرد به اینکه در وقتی باشد که ولی نداشته باشد، لکن منافی خود روایت است که

فرموده است "تصدق عنه ولیه" مگر اینکه بگوییم که مراد از ولی در اینجا کسی است که بر او قضا لازم نباشد. بلی آنچه از ابن عقیل نقل شده که گفته است که "قد روی انه من مات وعليه صوم من رمضان تصدق عنه عن کل یوم بمد من طعام وبهذا توآترات الاخبار عنهم (علیه السلام)" خوب است به جهت آنکه در آن دیگر ولی نیست، ولکن مخالف است در تقدیم قضا بر تصدق، و ابن ادریس منع از صدقه کرده است و گفته است که محققى از اصحاب، به آن قایل نشده به غیر سید، و محقق طعن بر او زده و انکار سخن او کرده که با وجود نص صریح و اشتهاار بین فضلا و دعوی سید مرتضی اجماع را، این گفتار، جرأت است و بیروایی. هر چند ظاهر کلام سید مرتضی در انتصار این است که دعوی اجماع او بر قضا کردن روزه است در مقام رد بر مخالفین و معلوم نیست که دعوی اجماع او بر خصوص تصدق باشد، خصوصا آنکه فتوای او تقدیم تصدق است بر قضا، پس اعتماد برای اجماع منقول مشکل است به جهت آنکه در برابر دعوی تواتر ابن عقیل و خصوص روایت ابی مریم است و ملاحظه کلام سید مرتضی و محقق در اثبات مطلق تصدق چیزی نیست، الا انکار ابن ادریس. پس ظاهر این است که وجوب تصدق اگر اجمالا محل اشکال نباشد، لکن نظر به وفور اخبار و عمل مشهور بر تقدیم قضای ولی بر تصدق، این اجمال در عرصه بیان میآید و طریقه جمع همین است که تصدق را بعد قضا قرار بدهیم و از اینجا ظاهر می شود قول به تخییر ما بین تقدیم و تأخیر، ولکن قایل صریحی به این ندیدیم و آنچه از شیخ در مبسوط نقل کردیم، تخییر ما بین صوم و صدقه است و به هر حال، اقوی قول مشهور است در وجوب تقدیم قضا بر صدقه. در اینجا اشکال دیگر است که آیا اولاً باید از مال او استیجار کرد و اگر میسر نشود تصدق باید کرد؟ یا اولاً تصدق کنند؟ ظاهر آنچه در مختلف از مشهور نقل کرده و همچنین دیگران عدم وجوب استیجار است. و در مختلف از ابو الصلاح نقل قولی به لزوم استیجار را کرده. و دلیل مشهور اصل است و روایت ابی مریم. و آنچه در معنی آن است از اطلاقات، مثل روایت ابن عقیل و غیرها و آنچه در مختلف در دلیل ابو الصلاح

ذکر کرده از قیاس به حج، ضعیف است. خصوصاً با وجود فرق ما بین حج و صوم که این بر ولی واجب است و آن واجب نیست. و اما حکایت این که از صلب مال است یا نه؟ پس ظاهر این است که اشکالی در آن نباشد که از اصل مال است. چنانکه ظاهر روایت ابی مریم است. و اما حکایت تصدق به یک مد، پس آن نیز مشهور است، چنانکه از شرح لمعه ظاهر می شود و موافق روایت ابن ابی عقیل و کلام سید مرتضی در انتصار و روایت ابی مریم است. و در مختلف از شیخ نقل کرده است که از هر روزی دو مد، باید داد. پس اگر عاجز شود یک مد، و این قول از ابن حمزه نیز منقول است و دلیل آن وضوحی ندارد. و بدان که این کلام در وقتی است که میت، وصیتی نکرده باشد به قضای صوم از مال او، در جایی که وصیت او نافذ باشد، و هر گاه وصیت کرده باشد ساقط می شود تصدق، چنانکه در شرح لمعه تصریح به آن کرده. هر گاه در گردن میت دو ماه روزه پی در پی بوده باشد ولی او یک ماه را قضا می کند و در عوض ماه دیگر صدقه میدهد، بنا بر مشهور، چنانکه شهید ثانی فرموده است، بلکه شهید در دروس فرموده که مذهب این است و مخالف در مسئله ابن ادریس است که گفته است واجب است قضا، مگر آنکه دو ماه از باب کفاره مخیره باشد که در این صورت مخیر است میانه روزه و صدقه. و علامه در مختلف و شهید ثانی نیز در شرح لمعه تقویت این قول کرده و بعضی از ظاهر کلام مفید نیز نقل کرده اند و صاحب مدارک این را از جماعتی نقل کرده و خود نیز پسندیده است. و مستند مشهور، روایت و شاء است از حضرت رضا (علیه السلام) قال: سمعت یقول: اذا مات رجل وعلیه صیام شهرین متتابعین من عله فعلیه ان یتصدق من الشهر الاول و یقضی الثانی (۱). و مستند قول دوم، عمومات ادله وجوب قضای ولی است از میت و علتی که استفاد می شود از اخبار، مثل صحیحه ابی بصیر و مرسله ابن بکیر، و غیر آنها که در ۱

ص: ۲۶۹

اوایل مبحث مذکور شد که از آنها مستفاد می شود علت وجوب قضا این است که آن بر میت واجب شده بوده است و در روایت، و شاء قدح کرده اند به ضعف سند، به سبب سهل بن زیاد، و امر این قدح، سهل (۱) است، خصوصا با وجود عمل مشهور به آن، لکن در دلالت آن اشکال است، زیرا که محتمل است که مراد، دو رمضان پی در پی باشد که در ما بین آن مرض رفع نشده باشد، چنانکه کلمه "من عله" اشعار به آن دارد و همچنین گردانیدن صدقه از برای ماه اول هم اشعار دارد، ولی در آنجا مذکور نیست. پس شاید که ضمیر "علیه" راجع باشد به میت، و معنی این باشد که بر میت واجب است که تصدق کند و قضا کند، و چون این ممکن نیست، پس به عنوان مجاز، مراد این باشد که از مال او تصدق میکنند برای او یک ماه را، و استیجار میکنند ماه دیگر را. و اشکال دیگر اینکه: قائلین به قول مشهور، دو فرقه اند. بعضی قایلند که این از باب رخصت است، یعنی جایز است از برای ولی که این کار را بکند، هر چند جایز است که هر دو ماه را قضا کند، چنانکه علامه در منتهی گفته است، و همچنین ظاهر کلام شهید است در لمعه. و در مسالک احتمال داده است که واجب است به عنوان عزیمت چنانکه ظاهر حدیث است. و اشکال دیگر آنکه: آنچه در نظر است از کلام فقهایی که قایلند به عمل به آن روایت، فتوی را مطلق داده اند و تعیین نکرده اند که شهر دوم را قضا کند به غیر شهید در دروس که بر طبق روایت عمل کرده، مگر اینکه بگوییم که مسئله در فتوی و مراد، همان مضمون روایت باشد و آن بعید است. و اشکال دیگر آنکه در روایت مذکور نیست که تصدق از عوض یک ماه از مال میت باید باشد یا از مال ولی. و فتوای علما مختلف است و محقق و علامه و شهید در دروس و شهید ثانی در شرح لمعه تصریح کرده اند به اینکه تصدق از مال میت است. و مسئله.

ص: ۲۷۰

۱- لان الامر فی السهل سهل. - محققین اخیر سهل بن زیاد را کاملا تایید میکنند و نیز اکثر کسانی را که محدثین قم (قمیین) - رضوان الله علیهم - متهم به غلو کرده اند، محق دانسته و تاییدشان میکنند.

خالی از اشکال نیست ولکن ظاهر روایت ابی مریم که پیش گذشت اشعاری دارد به اینکه از مال میت باشد و مقتضای اصل براءت ذمه ولی، هم این است و مؤید اول است که این، دینی است بر ذمه میت و این عوض روزه است که بر او واجب شده بود. و مؤید ثانی است اینکه قضا بر ولی واجب است. و هرگاه ضمیر " علیه " را در حدیث راجع کنیم به ولی، متبادر از آن این است که در مال ولی باشد. و شاید قول اول، اقوی باشد و به هر حال قول این ادریس خالی از قوت نیست و دور نیست که آن را ترجیح بدهیم و بدان که بنا بر قول مشهور اصحاب فرقی نیست ما بین اینکه آن دو ماه عینی باشد، مثل اینکه به نذر واجب شده باشد، یا تخیری باشد، مثل کفاره رمضان بنا بر اقوی. به جهت اطلاق نص و فتوی، پس گمان نکند که هرگاه بر او، دو ماه کفاره رمضان باشد نتواند از عوض یک ماه صدقه بدهد بلکه مخیر است ما بین آن دو ماه و صدقه از عوض دو ماه از صلب مال، یا عتق رقبه از صلب مال، چنانکه در تحریر تصریح به آن کرده. و بدان که مقدار صدقه همان است که در روزه خود مکلف است که یک مد است یا دو مد، چنانکه در تحریر علامه به آن تصریح کرده و لب جواب در این مسائل، این است که هرگاه فوت نماز و روزه از میت به سبب عذری مثل مرض یا سفر یا فراموشی و امثال آن باشد واجب است قضای آن بر پسر بزرگ، و اظهر این است که بلوغ آن در حال موت پدر شرط نیست. و اما هرگاه عمدا یا عسینا ترک کرده، یا به سبب آنکه نماز او باطل بوده، و خوب قضا معلوم نیست، اگر چه احوط قضای همه است، چون مشهور و خوب است. و اظهر و اظهر این است که بر سایر وراثت در طبقات دیگر و بر زنان مطلقا واجب نباشد. و اظهر این است که بنده و آزاد در میت فرقی ندارد و همچنین اظهر این است که در میت مرد و زن هم فرق ندارد. پس برای مادر هم لازم است که نماز بکند و روزه بگیرد و هرگاه عبادت به سبب مرض، فوت شده و آن شخص را ممکن نشده که قضا کند تا فوت شده در آنجا قضا بر ولی واجب نیست. و دور نیست که مستحب باشد و احوط ترک است و هرگاه متمکن شد از قضا و نکرد، پس اظهر و خوب قضای نماز و

روزه هر دو است و قول به اکتفا به تصدق ضعیف است و اظهر و اشهر این است که مسافر هم که روزه را ترک کرده در وجوب قضا بر ولی شرط است که میت متمکک شده بوده است از روزه، هر چند به عنوان ادا باشد، یعنی میتوانست قصد اقامه بکند و روزه ادا را بکند و نکرد، یا بعد از ترک میتوانست قضا را بگیرد و نگرفت، در این صورت بر ولی واجب است و اگر متمکن نشد به هیچوجه بر ولی هم، قضا لازم نیست و همچنین است حکم روزه که به سبب حیض ترک شده باشد که در وجوب قضای آن نیز تمکن آن زن از قضا شرط است. پس هرگاه در همان ماه مبارک بمیرد قضا بر او نیست و مراد از پسر بزرگ، کسی است که پسری از او بزرگتر نداشته باشد، خواه پسر دیگر داشته باشد یا نداشته باشد و هرگاه دو پسر توأم داشته باشد اشهر و اظهر این است که تقسیم می شود قضا میان هر دو، و هرگاه دو پسر داشته باشد که یکی به سال بزرگتر و دیگری به سبب احتلام یا انبات بالغ شده است اظهر اعتبار بلوغ است، هر چند به سن کوچکتر باشد. و اظهر این است که ولی می تواند این نماز و روزه را که بر او واجب است استیجار کند از مال خود، و هرگاه میت وصیت کرده باشد که از برای او، آن عبادات را بکند، اظهر این است که از ولی ساقط می شود، خواه وصیت کند که از مال او استیجار کند یا تعیین کند که فلان ولی بکند یا فلان اجنبی بکند و اینها هم قبول کنند و اگر وصیت کند به استیجار از مال او، اظهر و اشهر این است که در ثلث معتبر است و هرگاه وصیت نکرده باشد و ولی هم نداشته باشد قولی هست که از اصل مال او استیجار کنند، مثل حج، و اشهر و اظهر عدم آن است و در صورت وصیت به صوم و صلوه و افعال متبرعه، باید صوم و صلوه را مقدم داشت، هر چند در ذکر مؤخر باشد، چنانکه حج و زکوة و خمس و امثال آن از حقوق مالیه مقدم است بر این هر دو و از اصل مال، وضع می شود. و هرگاه ولی که بر او قضا واجب است بمیرد، قبل از قضا کردن بر ولی او واجب نمی شود و هرگاه در ذمه ولی نماز قضائی از خود یا از غیر به سبب استیجار بوده باشد منشأ سقوط این قضا نمی شود، بلکه باید هر دو را بکند و احوط ملاحظه ترتیب است که

هر کدام پیشتر در ذمه او قرار گرفته آن را بکنند، لکن وجوب آن، نزد حقیر ظاهر نیست، بلی ترتیب ما بین مثل قضای ظهر و عصر یک روز یا مغرب و عشاء یک شب را باید منظور داشته باشد. و بدان که مشهور بین علما این است که در روزه هر گاه ولی نباشد که قضا کند واجب است که از اصل مال او در عوض هر روزی یک مد، از طعام که پنجاه درم شاه است تصدق کنند و مراد از طعام، جو و گندم است و احوط دو مد است و این در وقتی است که وصیت نکرده باشد به روزه، بر وجهی که ممضی و نافذ باشد، اما اگر وصیت کرده باشد، پس باید وصیت او را به عمل آورد و تصدق ساقط می شود، والله العالم.

۴۰۵- سوال:

۴۰۵- سوال: زید، در ماه مبارک رمضان در حال روزه با زوجه خود جماع نموده و قضای صوم و ادای کفاره را بدون عذر شرعی چند سال به تأخیر انداخته، آیا در این صورت به جهت تأخیر انداختن کفاره، کفاره دیگر بر او لازم می شود یا به جهت تأخیر انداختن قضای صوم، کفاره لازم می شود و یا به تأخیر کفاره، کفاره دیگر لازم نمی شود و بر فرض لزوم، بیان فرمایند که شرعا کفاره هر یک، چقدر می باشد؟

جواب:

جواب: به جهت تأخیر کفاره، کفاره دیگر در کار نیست، ولیکن هر گاه قضای روزه را بدون عذر تأخیر کند تا رمضان آینده، کفاره بر او لازم است از هر روزی اطعام مسکین. و اشهر آن است که مدی کافی است. یعنی یک مد، چهار یک سنگ تبریزی هشت عباسی تقریبا و بهتر آن است که دو مد بدهد و با نان و گوشت هم باشد، یا نان خورشی دیگر، اگر گوشت بتواند بهتر است و اگر گندم یا غیر آن بدهد خرج پختن او را بدهد بهتر است، و هر گاه چند ماه رمضان بگذرد و قضای روزه نگرفته باشد، اظهر آن است که کفاره متعدد نمی شود، و الحال دلیلی بر تعدد در نظر نیست.

۴۰۶- سوال:

۴۰۶- سوال: آیا به محض شهادت عدلین، میتوان روزه را خورد، یا باید حاکم شرع حکم کند به ثبوت؟ و اما هر گاه حاکم شرع حکم کند به این که امروز عید است یا اول رمضان است میتوان به او اکتفا کرد یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که به محض شهادت عدلین میتوان اکتفا کرد و احتیاج به

حکم حاکم نیست و صحیحه (۱) منصور و اخبار دیگر هم دلالت بر آن دارد، و اما مجرد حکم حاکم شرع، یعنی مجتهد عادل، پس اظهر در آن نیز کفایت است. هر چند معلوم نباشد که به شهادت عدلین بر او ثابت شده.

۴۰۷- سوال:

۴۰۷- سوال: هر گاه کسی به کفاره ماه مبارک رمضان خواهد اطعام شصت مسکین نماید به تفرقه، اطعام چند نفر، می تواند کرد (جهت شصت مسکین به هم نرسیدن) یا نه؟

جواب:

جواب: تا مقدور شود کفاره را به شصت مسکین برساند و اگر نشود به آن عددی که میسر شود مکرر بدهد تا عدد تمام بشود.

۴۰۸- سوال:

۴۰۸- سوال: زید، در روز ماه مبارک رمضان با زوجه خود مکرها جماع نموده، آیا در این صورت کفاره و قضای صوم مشار الیه بر زید مذکور لازم است یا نه و به تعدد سبب، کفاره و قضا متعدد می شود یا نه؟ و هر گاه زید مذکور از عتق رقبه و صیام شهرین عاجز باشد و باید اطعام شصت مسکین نماید قدر اطعام هر مسکینی چقدر است شرعا و مسکین چه اشخاص میباشند؟ عدالت در ایشان شرط میباشد یا نه؟ و با تعذر شصت مسکین یا عدم معرفت به حال بعض، شرعا کفاره را به بعض ایشان میتوان داد و هر چند که یک نفر یا دو نفر باشند یا نه؟

جواب:

جواب: در صورت مزبوره دو کفاره بر زوج واجب می شود، یکی از برای خود و دیگری برای زوجه و روزه زوجه باطل نمی شود و قضا بر زوج واجب است از برای خودش و بر او قضا از برای زوجه نیست و اظهر آن است که به تعدد سبب، کفاره مکرر نمی شود. و بعضی گفته اند به تکرار جماع، کفاره مکرر می شود و این احوط است، بلکه احوط در مطلق تکرار سبب، این است که کفاره را هم مکرر کنند. خصوصا هر گاه سبب دو جنس باشد، مثل جماع و اکل، یا اکل و شرب. و خصوصا هر گاه کفاره را به جهت سبب اول داده باشد و بعد از آن سبب دیگر را به عمل آورده باشد، اما وجوب معلوم.

ص: ۲۷۴

نیست. واما قضا، پس در او تکراری نیست بالاتفاق. ومشهور در مقدار اطعام یک مد است ومد، تخمینا یک چهار یک تبریزی به سنگ هشت عباسی (۱) چیزی کم می شود و بهتر آن است که بیشتر بدهد که مساوی اخراجات پختن آن هم باشد وبهتر آن است که نان خورشی هم داشته باشد وبهتر آن است که نان گندم یا گوشت باشد واقوی آن است که در کفاره رمضان مخیر است میان این سه امر و اختیار اطعام موقوف به عجز از آن دو امر نیست و تا مقدور شود باید به شصت مسکین بدهد و با تعذر به کمتر میتوان داد، مثل آنکه ده نفر را شش مرتبه اطعام کند یا یک نفر را شصت مرتبه. و واجب النفقه شخص غنی، هم نباشد.

۴۰۹- سوال:

۴۰۹- سوال: زنی در سن شصت سال است و دایم در ضعف است و روزه به او آزار میرساند واغلب اوقات، کاهگل (۲) در دماغ باید نگاه داشت، حکم روزه او از چه چیز است؟

جواب:

جواب: هرگاه ضعف از پیری نیست و از علت و مرض است و عاجز باشد از روزه یا مستلزم عسر ومشقت عظیم، باشد افطار کند و بر او قضا واجب است، هرگاه تواند و کفاره لازم نیست وهرگاه عجز ومشقت از راه پیری باشد پس جایز است افطار و در عوض هر روز تصدق می کند به مدی از طعام که مساوی یک چهار یک تبریزی است، و اما هرگاه ممکن نباشد از برای او روزه داشتن هر چند با مشقت وعسر باشد، پس مشهور این است که کفاره واجب نیست و کفاره در صورت امکان است با مشقت واحوط در اینجا نیز دادن کفاره است. و اما قضای روزه، پس هرگاه باز علت پیری همراه است سقوط قضا معلوم است و اگر از باب اتفاق وخرق عادت قادر شود بر قضا، یا آنکه در تابستان نمیتوانست، در زمستان می تواند مثلا. پس دور نیست که قضا واجب باشد ولکن در این صورت حکم به وجوب کفاره مشکل است واحوط این است که بدهد، .

ص: ۲۷۵

۱- در ذیل مسأله ۳۳۳ توضیحی داده شد.

۲- هرگاه کسی بی حال یا دچار بی هوشی واعماء میگردد فوراً مقداری کاهگل جلو بینی او میگرفتند تا به حال بیاید.

خصوصاً در وقتی که مظنه بر قادر شدن بر قضا از برای او نبود و به هر حال هرگاه از کفاره دادن عاجز باشد بر او چیزی نیست والله العالم.

۴۱۰- سوال:

۴۱۰- سوال: در ماه مبارک هرگاه شخصی قصد مکانی داشته باشد که چهار فرسخ باشد و اراده رجوع قبل از ده روز دارد، روزه او را صحیح میدانند یا نه؟ یا احتیاط را بگیرد و عوض را هم بگیرد؟

جواب:

جواب: اظهر، بطلان روزه است واحوط آن است که بگیرد روزه را وقضا را هم بگیرد البته بگیرد. والله العالم.

۴۱۱- سوال:

۴۱۱- سوال: کسی که در ماه مبارک، احکامی که از او میپرسند از مسئله و غیره، از راه بیمبالاتی جواب میگوید و احتمال که دروغ هم میگوید و به حرام افطار مینماید و فحش میگوید، روزه اش صحیح است یا نه؟ و بر فرض بطلان، قضا و کفاره لازم است یا قضای تنها؟

جواب:

جواب: مشهور میان علما، بلکه اظهر آن است که دروغ گفتن به خدا و رسول و ائمه (ع) مجمل- مبطل روزه است و موجب قضاست واحوط آن است که کفاره نیز بدهد و سید مرتضی دعوی اجماع بر وجوب کفاره کرده و کسی که قابلیت فتوا ندارد در هیچ وقت فتوا ندهد. و اما ظاهر این است که تا علم به ناحق بودن فتوا ندارد روزه باطل نشود. والله العالم.

۴۱۲- سوال:

۴۱۲- سوال: شخصی را بی تقصیر محبوس نمایند که به اردوی شاه ببرند، روزه و نمازش را قصر کند؟ یا تمام و روزه را بگیرد؟ و هرگاه ملازم باشد و گریخته باشد که او را گرفته میبرند، چه کند در باب نماز و روزه؟

جواب:

جواب: محبوس هرگاه علم دارد که نمی تواند خلاص شود یا مظنه به این معنی دارد، پس باید قصر کند در نماز و روزه، هرگاه داند که او را به حد مسافت شرعی معتبر در سفر میبرند و هرگاه مظنه خلاص شدن و گریختن قبل از طی مسافت معتبره، دارد یا احتمال مساوی میدهد قصر نکند و در این باب ملازم دیوان و غیر ملازم فرقی ندارد، مگر آنکه آن شخص به اختیار خود ملازمت را کرده بوده است و هنوز توبه نکرده

باشد که در اینجا اشکالی هست در این صورت احتیاط را ترک نکند و هر دو را بکند. والله العالم.

۴۱۳- سوال:

۴۱۳- سوال: هرگاه کسی را اعتماد به او داشته باشند و آن شخص امر نموده که امروز عید فطر است روزه را بخورید و از اطراف و جوانب چند نفر آمدند که در دهات اطراف افطار نموده اند و چند نفر دیگر اظهار نموده اند خود، ماه را دیده ایم و بعد معلوم شد که همه به گفته آن یک نفر اعتماد به سخن او داشتیم افطار نموده اند و آن روز عید نبوده و الحال آن کسانی که روزه را خورده اند قضا و کفاره بر آنها لازم است یا نه؟ و کفاره آن به چه نحو میباشد؟

جواب:

جواب: هرگاه آن چند نفر که دیده اند عدول نیستند و از قول آنها علم به هم نرسد، قضای روزه را بگیرند و لزوم کفاره و وجوب آن هر چند الحال بر حقیر ظاهر نیست، لیکن اگر احتیاط بکنند خوب است. خصوصاً هرگاه در تحصیل مسائل و اخذ از مجتهد کوتاهی کرده باشند و جاهل و غافل بالمره نباشد و آن شخص معتمد هم مجتهد آنان نباشد و در کفاره مختار است ما بین عتق رقبه و صیام شهرین متتابعین و اطعام شصت مسکین، هر کدام را خواهد بکند. والله العالم.

سوال: شخصی ناخوشی خفقان داشته باشد و نهایت ضعف در قلب آن باشد و روزه به زعم خودش و به زعم طبیب ضرر داشته باشد، می تواند روزه را خورد یا نه؟

جواب:

جواب: بلی می تواند خورد. والله العالم.

ص: ۲۷۷

۴۱۴- سوال: کسی که نماز طواف او باطل باشد، حج او باطل می شود یا نه؟

جواب:

جواب: بخصوص این مسئله تصریحی در کلام علما در نظر نیست. بلی مسئله ترک نماز را متوجه شده اند و مشهور و اظهر در صورت نسیان نماز طواف، این است که هرگاه عود کل طواف و بجا آوردن نماز مستلزم مشقتی نیست برگردد و بجا آورد و هرگاه بر او شاق باشد، هر جا که به خاطرش آید، همانجا نماز را بکند. و این مقتضای جمع بین الاخبار است. و ظاهر این است که جاهل به وجوب نماز هم حکم او چنین است. چنانچه حدیث صحیح دلالت بر آن دارد. و اما هرگاه کسی کرده عمدا ترک کرده باشد، پس شهید ثانی در مسالك فرموده است که اصحاب ما حکم آن را ذکر نکرده اند و اصل، اقتضای آن می کند که با امکان برگردد و بجا آورد. و با تعذر، هر جا که ممکن شود بجا آورد. و ظاهر این سخن، آن است که حج هیچ وقت فاسد نمی شود و صاحب مدارک در آن اشکال کرده است و گفته است شکی در وجوب اتیان با امکان نیست. اما در صورت تعذر محتمل است که نماز در ذمه او باقی ماند تا او را ممکن شود برگشتن. و فرموده است که در صحت افعال بعد از طواف هم اشکال است از راه اینکه صادق است که افعال را بجا آورده، پس باید مجزی باشد. و از راه اینکه چونکه بر وجهی که شارع فرموده نکرده است، پس باید مجزی نباشد و صاحب کفایه هم تابع او شده در اشکال و

دور نیست تقویت صاحب مسالك به اینکه از ادله بیش از وجوب نماز طواف نمیرسد و وجوب آن مستلزم کیفیت آن است از برای حج نه شرطیت آن از برای صحت تتمه افعال حج. بلی معاقب است بر ترک واجب و احتمال آن دو معنی، نفی اصل برائت نمی کند و مؤید این است اخبار واقوال علما در صورت نسیان، و بنابر این حکم جوب آن در صورت تعذر در محل تذکر نیز مشکل است. به سبب آنکه واجب معین بوده که در موضع خاصی شود و جواز آن در خارج دلیل میخواهد و در صورت نسیان، اخبار دلیل است و در ما نحن فیه نیست و همچنین لزوم اتیان و بعد از تمکن از آن منفردا خالی از اشکال نیست. هرگاه این را دانستی، بدان که در صورت سؤال، امر آسان تر است، خصوصا هر گاه غیر مقصر باشد در تحصیل مسائل نماز و به آن سبب غلطی در نماز واقع شده و اگر مقصر باشد محتمل است که در حکم عامد ترک، باشد و حکم آن همان است که مذکور شد و راه احتیاط واضح است.

۴۱۵- سوال:

۴۱۵- سوال: آیا استطاعت حج، بعد از امنیت راه وعدم مانع به همین حاصل می شود که زاد و راحله و خرخ خود در رفتن و آمدن و خرچ عیال واجب النفقه خود را داشته باشد. یا باید سرمایه یا عقاری که بعد از برگشتن به آن توان مدار کرد داشته باشد؟ و آیا خانه و باغ و ملک داخل استطاعت است یا نه؟ و آیا نسیه که در نزد مردم دارد و قادر بر جمع و گرفتن آن نیست آن هم داخل استطاعت است یا نه؟

جواب:

جواب: مشهور میان متأخرین علما این است که باقی ماندن چیزی از برای برگشتن، ضرور نیست. به جهت اطلاق آیه واحادیث مستفیضه که دلالت دارند بر اینکه هر کس قادر به زاد و راحله است مستطیع است و از اکثر قدماء، نقل شده است که شرط است در استطاعت که رجوع به کفایت از مالی یا صنعتی یا مستغلی (مستغلی) که به آن معیشت بکند، ضرور است. و چند حدیث دلالت بر آن دارد که در کتاب مقنعه و تهذیب و خصال و مجمع البیان مذکورند و شیخ در خلاف و ابن زهره در غنیه دعوی اجماع بر آن کرده اند و این قول خالی از قوت نیست، بلکه ظاهر آیه منافاتی با این قول ندارد، به جهت آنکه استطاعت در لغت به معنی مقدور بودن به آسانی است نه

مطلق امکان. چنانکه سید مرتضی در مسائل ناصریه تصریح به آن کرده. و بر فرض اطلاق، این اطلاق و اطلاق اخبار مقید است به آن احادیث معتضده به اصل ونفی حرج و عمل قدما و دو اجماع منقول، با وجود اینکه اخباری که دلیل متأخرین است در آنها اعتبار نفقه خود و عیال در رفتن و آمدن هم نشده است وبالضروه باید تخصیص داد آنها را. بلی هرگاه آن شخص از آن جمله باشد که در مراجعت به زکوه گرفتن، مدار او بگذرد و خارج از زی او هم نباشد، دیگر اعتبار چیز دیگر برای او نمی شود و خانه و جامه و خادم و چاروای سواری که محتاج به آنها در مسکن و لباس سواری و خدمت باشد استثنا شده است، به شرطی که فراخور زی او و متعارف امثال او باشد. و خلاف در آن نقل نشده و علامه در تذکره تصریح به عدم خلاف کرده، و اما باغ و ملک، پس اگر از آن باب است که اگر آنها را بفروشد باید در مراجعت، گدایی کند و وجه معیشت دیگر ندارد، پس کلام در آن همان است که مذکور شد و نسیه ای که در نزد مردم دارد، داخل استطاعت نیست.

۴۱۶- سوال:

۴۱۶- سوال: هرگاه شخصی به قدر استطاعت حج، ملک و باغ موروثی داشته باشد و غافل از این معنی باشد که هرگاه این را بفروشد می تواند حج کند، اکثر از آن ملک را به بعض ارحام، به عقد لازمی منتقل ساخته و بعد متفطن شده که مستطیع بوده است و بقیه مال، به قدر استطاعت نیست، آیا آن عقد مزبور صحیح است یا فاسد؟ و بر فرض صحت، آن شخص مشغول ذمه به حج هست یا نه؟

جواب:

جواب: هرگاه در همان سال که مال به او منتقل شده بود، قبل از خروج قافله که اهل آن حدود، همراه آن قافله باید بروند، این مال را به عقد لازمی منتقل به بعض ارحام کرده در صحت آن اشکالی نیست و همچنین در اینکه آن شخص مشغول ذمه به حج نیست. و اگر بعد از گذشتن سال و درک کردن ایام حج آن، وقت انتقال مال به او که ممکن شده است او را حج کردن، آن عقد لازم واقع شده است. پس در این صورت،

چون غافل بوده است از استطاعت ووجوب حج، باز ظاهر این است که آن عقد، صحیح است و مشغول ذمه به حج نیست. به جهت آنکه غافل مکلف نیست و خطاب حج به او متعلق نشده و در وقتی که متنبه شد، مال از دست او به در رفته است.

۴۱۷-سوال:

۴۱۷-سوال: هند، زوجه زید، هرگاه تخمیناً یکصد و پنجاه تومان فزی از بابت قیمت ملک و مسیه آلات و فروش و گوسفند و غیرها، نقد تواند کرد و خود را به انفرادها، به همین تنخواه، مستطیع داند، لکن چون رفتن هند مزبوره به مکه بدون محرم ممکن نیست و محرم هند مزبوره هم منحصر به زید شوهر او است، آیا لازم است بر هند، که از تنخواه خود، قدری به زید، هبه نماید که زید به اتفاق هند، رفته باشد یا نه؟ و در صورت لزوم آیا بر زید، لازم است قبول هبه هند یا نه؟ و در صورت عدم لزوم قبول هبه، آیا می تواند هند، مجموعه تنخواه خود را هبه زید نماید و زید مذکور را مستطیع نماید یا نه؟ و در صورت صحت، آیا از هند، اسقاط حج می شود؟ آنچه موافق شرع انور بوده باشد بیان فرماید.

جواب:

جواب: وجود محرم، شرط استطاعت زن نیست، مگر اینکه زنی باشد که بی محرم، از برای او میسر نباشد که برود. و هرگاه چنین باشد و تواند که متکفل محرمی بشود که او را ببرد، واجب است بر او که متکفل شود. و هرگاه بذل حج کند از برای محرم، یعنی بگوید بیا همراه من، و من متکفل تو میشوم و زاد و راحله و نفقه رفتن و آمدن تو را و عیال تو را میدهم که همراه من بیایی و حج بکنی برای خود، واجب است بر آن محرم، قبول آن. و همچنین هرگاه آن محرم، مالک بعضی این امور باشد و او تتمه را به او بدهد که حج کند واجب است قبول. و آنچه مشهور است که واجب نیست که کسی مال به کسی هبه کند که او اگر قبول آن مال کند مستطیع می شود. بذل حج از آن باب نیست. و در صورتی که از برای زن میسر نشود رفتن و کسی محرمی همراه او نباشد و بدون آن، حج نتواند، از او ساقط است و با وجود امیدواری اینکه بعد از این، محرمی به هم رسد و تواند رفت. استیجار حج در حال حیات هم بر او واجب نیست و همچنین

بعد ممات. و اما هرگاه مأیوس باشد از رفتن، شهر و ظاهر، استیجار حج است در حال حیات.

۴۱۸- سوال:

۴۱۸- سوال: هرگاه کسی آنقدر مال داشته باشد که مستطیع حج بشود، ولکن دین هم دارد که اگر خواهد آن را بدهد مستطیع نیست. آیا حج بر او واجب است یا نه؟ و هرگاه کسی بذل زاد و راحله و ما یحتاج حج از برای مدیون بکند، واجب است حج بر او یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که مذهب علمای ما، عدم وجوب باشد و بعضی مطلق گفته اند و بعضی تصریح به تعمیم کرده اند. یعنی خواه دینی باشد که حال باید بدهد یا مؤجل باشد. و در عبارت دروس علاوه بر عدم وجوب، گفته است که: مدیون ممنوع است از حج، خواه دین او، حال باشد یا مؤجل. ولکن آخوند ملا احمد اردبیلی (ره) میل به وجوب کرده است در صورتی که صاحب طلب، اذن بدهد، یا اینکه دین مؤجل باشد - خصوصاً وقتی که مدت آن طولانی باشد - و صاحب کفایه هم گفته است: قالوا المدیون لا یجب علیه الحج الا ان یفضل عن دینه قدر الاستطاعه والحکم به مطلقاً لا یخل، عن الاشکال. و از آخر کلام آخوند بر میآید که در این صورت، واجب تخییری باشد، به این معنی که هرگاه مانعی از جانب صاحب طلب نباشد مستطیع است و واجب است حج، و لکن هرگاه، دین را ادا کند و خود را از استطاعت حج بیرون کند جایز است از برای او. واحادیثی که دلالت می کند بر عدم وجوب حج بر مدیون، بر آن حمل کرده. در نظر حقیر، در کلام آخوند (ره) محل نظر است. به جهت آنکه متبادر از آیه و اخباری که دلالت دارد بر اینکه حج بر مستطیع واجب است. واجب عینی است و هرگاه ما مسلم داریم که از شرع مقدس رسیده است در صورت مذکوره، یعنی اذن صاحب طلب یا مؤجل بودن دین، اینکه مالی که دارد " صرف دین خود بکند، پس مسلم داشته خواهیم بود جواز اخراج خود را از استطاعت، و بر فرض جواز اخراج از استطاعت، وجوب حج عینی نخواهد بود و انتفاء عینیه وجوب، مستلزم انتفاء اصل وجوب استنظر به آنچه تحقیق کرده ایم که انتفاء فصل، مستلزم انتفاء جنس است، دیگر بقای وجوب

تخیری معنی ندارد و بر فرض بقای جنس، قول به استحباب خود است، به اعتبار آن که جنس قریب و جوب، طلب است نه مطلق جواز، و هرگاه مستحب شده مسقط حجه الاسلام نخواهد بود و مقتضای تحقیق این است که جواز هم باقی نماند، چه جای استحباب. بلی استحباب را از راه دیگر باید اثبات کرد. مثل اخباری که وارد شده در آن که حمل میکنیم بر استحباب، و در این مقام کسی نمی تواند گفت که جایز نیست اخراج خود از استطاعت، از جهت آن که به سبب آن، حج بر او لازم شده و تفویض مقدمات واجب مطلق، حرام است بعد از تحقق وجوب مطلق. از برای اینکه ما می گوییم که نسبت ما بین آیه و آنچه در معنی او است از ادله (که دلالت می کند بر وجوب حج بر مستطیع، عیناً، چنانکه مدلول لفظ است. و ادله که دلالت دارد بر جواز ادای دین و ابراء ذمه، هر چند صاحب طلب، مطالبه نکند، چنانکه آخوند (ره) خود فرموده است که شکی نیست در جواز آن) عموم و خصوص من وجه است و طریقه در عموم من وجه، هرگاه قرینه از خارج نباشد رجوع به مرجحات است و ترجیح در اینجا از برای ادله جواز تفویض استطاعت است که منافی وجوب عینی بودن حج است به جهت موافقت با اصل و عمل اصحاب و اعتبار. پس هرگاه ترجیح این را دادیم وجوب عینی بودن حج که مدلول آن ادله است بر کنار می رود و به رفتن او مطلق وجوب هم می رود، بلکه رجحان بلکه جواز هم. پس حمل میکنیم اخباری که دلالت دارد بر وجوب حج بر مدیون، بر صورتی که چیزی داشته باشد که دین خود را باز ادا بکند بعد از حج یا بر تأکید استحباب. نه بر صورت اذن طلبکار یا مؤجل بودن، چنانکه آخوند ذکر کرده است و ادله وجوب را بر وجوب باقی گذاشته است. و اما مسئله بذل حج از برای مدیون، پس ظاهر این است که دین، مانع وجوب حج نمی شود، بلکه واجب است قبول و حج کردن، چنانکه مدلول اطلاقات استطاعت و اطلاقات اخبار، وجوب حج بذل است و ظاهر این است که هرگاه کسی به او مال ببخشد

از برای حج کردن هم، چنین باشد.

۴۱۹- سوال:

۴۱۹- سوال: چند عام قبل از این، حقیر سراپا تقصیر، یک زوج ملک کزاز (۱) را به دو دفعه و به دو عام فاصله ابتیاع نمودم به مبلغ چهل تومان رایج و هبه نمودم به دو نفر اولاد ذکور خود و ولایه من جانبهما (چون صغیر بودند) تصرف کردم. و همچنین بعد از یک عام یا دو عام دیگر، یک فرد ایضا به مبلغ بیست تومان ابتیاع نمودم و به دو نفر اولاد ذکور خود، هبه کردم و ولایه تصرف نمودم. و حال، موازی دو زوج ملک کزاز که حقیر ابتیاع نمودم به عنوان هبه، مال دو نفر اولاد مذکور است که یکی از آنها کبیر است و متاهل است و دیگری در سن سیزده سالگی و معقوده دارد و نمای (۲) ملک آنها همین وفای به مؤنت ایشان مینماید، بلکه کسر است که زیاده نیست، چونکه متوجه تحصیل میباشند و آنچه اثاث البیت از فروش و مسینه آلات و گوسفند داشته ام نیز به آنها هبه کرده ام و در آن اوقات نظر به تقریر اشخاصی که به کعبه مشرف شده اند مستطیع نبودم و لحال مبلغ بیست تومان سفید متجاوز، مطالبات از مردم میخواهم که قدری از آن را به و اولاد اناث خود، هبه نموده ام و قدری را وصیت کرده ام که نعش حقیر را به کربلای معلی ببرند و آنقدر که جهت حمل و نقل نعش گذارده ام و به دست امینی سپرده ام ده تومان کسر است و زیاده از این نیست و مبلغ دوازده تومان حق الصدق زوجة کمترین است که مبلغ شش تومان آن را به حقیر، هبه نموده و شش تومان باقی مانده و حقیر قادر به پیاده روی نیستم و بیکجاوه نمیتوانم بروم، به جهت آن که نزله ام در روزهایی که به آفتاب، یک فرسخ یا دو فرسخ راه میروم به حرکت میآید و صداع، عارض می شود و نظر به کثرت صفرا، از راه دریا نمیتوانم رفت. بناء علیه در مقام تصدیع بر آمده، به نحوی که عرض کردم، آیا حقیر مستطیع میباشم یا نه؟ و چقدر وجه که مخلص داشته باشم در این سنوات، مستطیع میباشم که توان به نحو خوشی .

ص: ۲۸۵

۱- ظاهرا به معنای " جفت " و همجوار و چسبیده به هم، باشد. کز - یا کز (با کسره اول و تشدید دوم) به معنای تنگی میان دو چیز، نزدیکی گام ها آمده و به نوزادهای دو قلو " کز " - یا: اکز - هم گفته شده.

۲- در آمد و محصول.

گذران نمود و ذل سؤال را به خود راه نداده و ضرب از دست اشخاصی که توقع وجه گرفتن دارند نخورد؟ از برای خدا، آنچه بر این حقیر لازم است که به عمل بیاورم اعلام فرمایند.

جواب:

جواب: آنچه حقیر از ثقه معتمدی شنیدم که در این سنوآت، دو دفعه از راه دریا رفته، که یکی از آنها همین سالی بود که حقیر، مشرف شده بودم پرسیدم که به چقدر میتوان رفت؟ گفت: به چهار صد قروش به آسانی میتوان رفت. و اما خوف مرض، پس اگر از حال خود، تجربه کرده است که به دریا نشستن ضرری دارد که متحمل نمی تواند شد، یا طیب حاذق ثقه بگوید که مضر است، ظاهر این است که مستطیع نباشد، و اما محض احتمال ضرر یا خوف از مجرد استفراغ کردن وقتی کردن در روز اول، چنانکه غالب مردم، مبتلا بر آن میشوند، پس آن عذری نمی شود، پس هر گاه مالک این مقدار هستید بعد از وضع دین و مؤنه عیال واجب النفقه تا مراجعت، باید بروی. و اما راه خشکی: پس اگر از راه شام، خواهی بروی که مأمن و ظاهر این است که از این طرف راه منحصر است در آن از برای سرنشین، ممکن است به هزار قروش یا کمتر توان رفت، بلکه شاید به نهصد قروش هم توان رفت و به کجاوه و محمل به هزار و دویست قروش توان رفت و خوف تحریک صفرا، هر گاه دفع شود به سایبان بر سر شتر هم میتوان به آن درست کرد. به هر حال، در ایام حرام که باید سر برهنه بود (و هر چند جایز است پوشیدن سر در حالت عذر، و قربانی کشتن) و به هر حال، تدبیراتی که کرده ای که جمع نشود، هر چند از برای خودت فایده کرده باشد نهایت هر پسرت که صاحب چهل تومان یا بیشتر باشد احتمال استطاعت را از برای آنها قرار داده ای و از برای مستطیع، تمامی ملک تنها معتبر نیست، بلکه مجموع مال را حساب میکنند و همان دین و مؤنه یک سال را حساب میکنند. بلی هر گاه کسی باشد که اگر املاک را بفروشد به غیر گدایی در برگشتن چاره ندارد، در آنجا حکم به فروختن نمی کنم، و لکن شما و امثال شما و اولاد شما چنین نیستید، به جهت آنکه زکوه گرفتن از برای شما ممکن است و خارج از زی شما نیست و از جمله مستثنیات استطاعت خانه نشیمن است

که آن را هم تکلیف به فروختن نمی‌کنم.

۴۲۰- سوال:

۴۲۰- سوال: شخصی بعد از احرام به عمره تمتع، در یک منزلی مکه از جهت بیماری از رفقا باز میماند و روز دیگر که روز جمعه باشد، حمله داری او را به عرفات می‌رساند. قبل از ظهر یا بعد از ظهر، وقوف عرفات را به عمل می‌آورد و همچنین مشعر و اعمال منی را در روز شنبه به عمل می‌آورد به اتفاق حاج و به مکه می‌رود و سعی در طواف و زیارت را به عمل می‌آورد، و بعد به منی می‌کند و سایر اعمال را بجا می‌آورد و بعد مراجعت به مکه، طواف نساء را بعد چهار پنج روز دیگر به سبب ناخوشی و بیماری، بجا می‌آورد و در آن ایام گفتگویی در تعیین عید و عرفه نبوده و او هم به جهت ناخوشی در صدد تفحص و تحقیق بیرون نیامده و بعد از آنکه از مکه آمده، مذکور می‌شود که شنبه عرفه بوده و یکشنبه عید. والحال نیز حقیقت امر، معلوم نیست و گویا اختلاف در این امر هم به جهت تصرف مخالفین و جعل ایشان بوده. والحال سه سال است که بر این منوال گذشته. حج این شخص چه حال دارد و تکلیف او، الحال چه چیز است و مباشرتی که در آن ایام با زن شده، چه باید کرد و فرزندی که به هم رسیده چه حال دارد؟

جواب:

جواب: اولاً- اینکه باید مکلف در عبادت موقت، وقت را دانسته و به قصد امتثال عمره را در وقت به عمل آورد. این شخص هرگاه بدون ثبوت عرفه بودن جمعه (از راه رؤیت هلال یا بینة یا استفاضه معتبره) عمل بجا آورده از این جهت صورت صحت ندارد. هر چند در واقع، جمعه عرفه باشد و بر فرض ثبوت عرفه بودن جمعه، تکلیف این شخص این است که با ظن فوات اختیاری عرفه که از اول ظهر است الی غروب آفتاب، یعنی هر گاه گمان کند که مسمای وقوف در این وقت برای او حاصل نمی‌شود باید ترک اتمام عمره بکند و عدول از نیت حج تمتع و عمره آن، به حج افراد. و به خاطر بگذارند که عدول کردم از حج تمتع و عمره آن، به افراد. تلبیه بگویند و برود به عرفات از برای حج افراد، و بعد از آن، سایر اعمال حج را بجا بیاورد، و بعد اتمام، حج عمره مفرده بجا آورد.

ص: ۲۸۷

از صورت سؤال ظاهر می شود که گویا ملتفت این معانی نشده و بر فرض اینکه به طریق شرعی به ثبوت رسیده باشد عرفه بودن در نزد او، بعد منکشف شود که خطا بوده هم، حج او صورت ندارد، بلکه هر چند الجاء از راه تقیه با مخالفین، موافقت کرده باشد و تدارک آن ممکن نشود هم مجزی نیست و ظاهراً خلافی هم در آن نباشد. بعض اعظم معاصرین قایل به اجزاء شده اند، نظر به موافقت امر، ولکن بر این وارد است (با قطع نظر از سایر ادله و ظاهر اجماع) اینکه منتهای امر و وجوب موافقت است به حفظ نفس و امثال آن. و این مستلزم سقوط عبادت نیست. و آنچه وارد شده در وضوی نماز به جهت دلیل خاص است. به هر حال تجویز و قوف در عرفات در غیر روز عرفه، مخالف اجماع مسلمین است از شیعه و سنی. غایت امر، این است که نزاع در موضوع باشد. یعنی در عرفه بودن آن روز و با علم به اینکه عرفه نیست. چگونه و قوف به عمل آمده است، نظیر آن، مشتببه شدن ماء است، و بعد از ظاهر شدن خلاف آن، که در آنجا نیز عمل باید به موافقت نفس الامر کرد. هر چند در اول مکلف به خلاف آن نباشد. و اما متابعت عامه در جواز وضع شاهد روز. پس آن نیز، نه از بابت امر به آن حج است از بابت تقیه، بلکه مأمور است از راه تقیه به اقرار صحت نه اذعان به صحت، بلکه از این بابت موافقت سلاطین عامه است در شرب خمر و امثال آن که خوف از متأمران و سطوات ایشان است، نه از بابت مأمور بودن به عمل عبادت بر وفق عامه، چنانکه علی بن یقظین مأمور شده بود به وضو، تا اینکه مخالفان اعتقاد کنند که او از جمله ایشان است و آنچه از اخبار و اقوال علما بر میآید اعتقاد به امثال آن عبادت است، نه مثل ما نحن فیه، نمییینی که در اخبار امر شده است به حضور جماعت اهل خلاف، و با وجود این فرموده اند که قرائت را بکن، هر چند در پیش نفس خود باشد.

واما سوال:

واما سوال: از تکلیف آن شخص بعد از فوت حج، پس جواب آن این است که باید که شخصی که حج او فوت شد، این که محل سازد خود را با به جا آوردن عمره، یعنی قلب کند حج را به عمره و نیت عمره را کند به جهت محل شدن، دیگر به میقات رفتن و تجدید احرام کردن ضرور نیست. و هر گاه کسی به عنوان جهالت برود به میقات و

تجدید نیت کند، خالی از اشکال نیست. ولکن اظهر، صحت است. و هرگاه حج در ذمه او مستقر شده بوده است، در سال آینده حج را اعاده کند وجوبا. و هرگاه کسی این عمره را بجا نیاورده باشد و بیاید به بلاد خود، پس بر احرام خود باقی است. پس هرگاه ممکن شود باید برگردد و به همان احرام، عمره را بجا آورد و بعد از آن، حج را بجا آورد، حتی اینکه هرگاه فرض او حج تمتع است. چنانکه فرض اهل عراق آن است، باید از مکه بیرون رود و در یکی از مواقیع عمره احرام گیرد و اگر نتواند در ادنی الحل، احرام گیرد و عمره تمتع بجا آورد و بعد از آن، حج تمتع بکند. و هرگاه ممکن نباشد برگشتن (از خوف راه و عدم رفیق و امثال آن) و خواهد که محل شود، یعنی زن و سایر محرمات بر او حلال شود، پس حکم این حکم "مصدده از عمره" است. (یعنی ممنوع از عمره به جهت خوف دشمن و امثال آن، نه به جهت مرض و بیماری) چنانکه کلام جمعی است و مقتضای عمومات ادله و نفی عسر و حرج است. (هر چند آخوند ملا احمد (ره) در آیات احکام در این تأمل کرده) و حکم مصدود از عمره، این است که قربانی بکشد به قصد محل شدن و گوشت آن را تصدق کند و جمعی تقصیر را نیز واجب دانسته اند و بعضی تخییر کرده اند ما بین تقصیر، یعنی کم کردن چیزی از مو، یا سر تراشیدن. هر چند وجوب این، الحال بر حقیر ظاهر نیست. لکن احوط عمل به آن است به نیت محل شدن. پس زن و سایر محرمات بر او حلال می شود و بعد برود به مکه و حج او، چنانکه فرض او است بجا آورد. و جماعی که کرده است در حال جهالت به حرمت، کفاره در آن واجب نیست و اولادی که به هم رسیده است حلالزاده است.

۴۲۱- سوال:

۴۲۱- سوال: هرگاه کسی وصیت کند که بعد از فوت من، زید را اجیر کنید از برای من حج کند و مفروض این است که زید، خود مستطیع است. آیا واجب است قبول یا نه؟ و بر فرض قبول، هرگاه بگوید من میروم به مکه و حج خود را بجا میآورم و در آنجا میمانم و در سال دیگر، حج می کنم، آیا جایز است از برای اجیر این عمل و از برای وارث و وصی جایز است اکتفا به همین یا نه؟

جواب:

جواب: کسی که در ذمه او، حج واجب هست که در آن سال کند و متمکن هم

باشد از کردن در آن سال، نمی تواند اجیر دیگری بشود و بر او واجب نیست قبول اجیر شدن در سال دیگر نیز. ولیکن هر گاه قبول کند که سال دیگر کند، جایز است قبول، و در صورت قبول باید دید که قصد موصی، مطلق حج بوده است یا خصوص حج بلدی، خواه از صریح کلام او فهمیده شود یا از قراین. پس اگر مطلق حج باشد و حج بلدی نباشد، جایز است که اجیر شود که در سال دیگر بعد از حج خود از مکه بیرون آید به میقات و حج کند از برای میت. و هر گاه منظور او حج بلدی بوده واجیر، راضی بشود که بعد از عود از مکه، ثنیا برود، پس هر گاه معلوم شود که غرض میت، مطلق بوده که آن شخص معین از برای او حج کند، ظاهرا جایز است که او را اجیر کنند، به این نحو مذکور. و هر گاه معلوم نباشد به این معنی که محتمل باشد که مراد میت هم تعیین شخص باشد و هم بلد بودن، و در اینجا نیز در صورت عدم رضای او به عود، ظاهر این است که جایز باشد که او را به همین نحو، اجیر کنند. و احتمال می رود که اگر بنا را بر این نحو بگذارند که در صورت مزبوره شخص دیگر را اجیر کنند که طی مسافت بکنند تا احرامگاه و حج را آن شخص اجیر بکنند، بد نباشد، و لکن لزوم آن معلوم نیست، خصوصا که غالب این است شخصی که یک سال در مکه میماند، به قدر (۱) اجرت طی مسافت، را علاوه بر اجرت المثل اعمال حج خواهد گرفت.

۴۲۲ - سوال:

۴۲۲ - سوال: هر گاه کسی وصیت کند به دیگری در راه حج که اگر من بمیرم در راه، نایی از برای من، بگیر که حج کند و قبل از احرام و دخول حرم، فوت شود و وصی، نایی بگیرد که حجه الاسلام از برای او بجا آورد، و سانحه ای رو دهد که حاج متفرق شود، و این نایب هم فرار کند و حج نکند، آیا بر وصی لازم است که ثنیا از برای او استیجار حج بکند یا نه؟ و مال میت هم در دست وصی هست. آیا باید حجه بگیرد و از برای او، به وارث بدهد؟ و هر گاه لازم باشد در آن سال نگیرد، آیا باید در سال دیگر، نایب بگیرد یا نه؟ .

ص: ۲۹۰

۱- یعنی: معادل.

جواب: ظاهر این است که اجاره آن نایب، منفسخ می شود به سبب ترک حج، خواه وصی، شرط همان سال را کرده باشد یا مطلق باشد وقرینه اقتضا کند که مراد، همان سال است و به قدر آنچه عمل کرده از اجرت به او وا میگذارند و باقی را پس میگیرند. و هرگاه آن نایب، خواهش کند که از او پس نگیرند و ضامن شود که در سال دیگر بکند، لازم نیست اجابت او، و بر فرض اجابت هم اجاره ثانی خواهد بود. و اما هرگاه، شرط آن سال را نکرده باشد، بلکه مطلق باشد وقرینه هم نباشد، واجب است بر اجیر که حج را بجا بیاورد در آن سال، اگر دفع مانع شود، و در سال دیگر اگر رفع مانع نشود، و لکن اشکال کار در این است که آیا از برای طرفین تسلط فسخ است یا نه؟ شهید (ره) تقویت این کرده که هر یک را میرسد فسخ، و مستند او واضح نیست. و در صورت اختیار فسخ، باز اجرت آنچه کرده است به او وا می گذارند و تتمه را پس میگیرند، و بدان که ظاهر این است که در مسئله فرقی نباشد ما بین اینکه نایب، ممنوع شود از حج، قبل از احرام و دخول حرم، یا بعد از آن. و آنچه گفته اند در صورتی است که نایب بمیرد (بعد از احرام و دخول حرم که چیزی از اجرت را پس نمی گیرند و حج نایب مجزی و مسقط است از منوب عنه) به دلیل خارجی است و اگر نه، قاعده اجاره اقتضا می کند که در آنجا هم به قدری که از عمل، باقی مانده از اجرت پس میگیرند. و ظاهرا خلافتی هم در مسئله نباشد، چنانکه از مسالک ظاهر می شود. هر چند عبارات شرایع اشعاری به خلاف دارد. و به هر حال در صورتی که نیابت نایب منفسخ شد به سبب منع از حج، هر گاه ممکن شود باید آن وصی، کسی را از محل ممنوع شدن اجیر کند که تتمه افعال را بجا آورد، مگر در صورتی که ما بین مکه و میقات، ممنوع شود که در آنجا باید از میقات، اجیر گرفت، چون احرام از غیر میقات نمیتوان گرفت و باید که این اجیر هم محرم شود. و هرگاه در آن سال، ممکن نشود، ظاهر این است که باید در سال آینده نایب بگیرد آن وصی از محل منع از حج، اعمال را تمام کند. و بدان که آنچه گفتیم در صورت ممنوع شدن نایب از حج، به جهت دشمن و غیره

جاری است. در جایی که نایب بدون عذر ترک کند در اینجا نیز هرگاه نیابت به همان سال معین است اجاره منفسخ می شود و به قدر باقیمانده عمل را از او پس میگیرند و از محل ترک، نایب میگیرند. و هرگاه مطلق باشد وفسخ نکند اجاره را و در سال آینده بجا آورد مجزی است، هر چند معصیت کرده است به تأخیر و مستحق تمام اجرت هست. و شهید (ره) در دروس گفته است که مستحق هیچ نیست و لازم این سخن است که مجزی هم نباشد از منوب عنه. و شاید نظر او به این باشد که این در حکم تعیین سال است. چون در بعضی تحقیقات خود گفته است که اطلاق در جمیع اجازات، منصرف به تعجیل می شود و این سخن، علی سبیل الاطلاق تمام نیست. با وجود اینکه خود شهید (ره) باز در جای دیگر حکم کرده است به اینکه اجیر مطلق هرگاه اهمال کند بدون عذری، مستأجر مختار است میان فسخ و امضا و لازم این سخن این است که اجاره بدون فسخ منفسخ نمی شود و این مناقض کلام اول او است، و اگر فسخ کنند باید نایب بگیرند تا حج را تمام کند و استرداد می کند از او، آنچه در برابر تتمه اعمال است.

۴۲۳- سوال:

۴۲۳- سوال: هرگاه کسی اجیر شده باشد از برای حج کسی، آیا می تواند که خود را به اجاره بدهد از برای حج دیگری، پیش از آنکه حج اول را بجا بیاورد یا نه؟ و همچنین در استیجار صوم و صلوه و غیره.

جواب:

جواب: تحقیق این مطلب، موقوف است به بیان اقسام اجیر و احکام آن. و در آن چند مطلب است: مطلب اول: این است که اجیر بر دو قسم است، اجیر خاص و اجیر مطلق. و بعضی آن را مشترک میگویند. اما اجیر خاص. پس آن بر دو قسم است: اول: آنکه اجیر شود که در مدت معینی به خودی خود، متوجه امری از امور مستأجر بشود، یا اینکه هر امری که به او رجوع کند بجا آورد. مثل آنکه، کسی را بگیری که ملازم تو باشد در مدت یک سال معین که در امور مرجوعه تو قیام نماید به خودی خود. دوم: اینکه تعیین مدت نکند، بلکه اجیر شود که عمل معینی را بکند، مثل دوختن جامه معینی از روز معینی تا وقتی که آن عمل تمام شود و بدون آنکه سستی

بکند در آن کار و تعطیل کند تا وقتی که تمام شود. و در قسم اول، جایز نیست که عملی از برای غیر مستأجر بکند بدون اذن او، و مستأجر مالک جمیع منافع او می شود، مگر در اوقاتی که عادت جاری نشده به کار کردن در آن. مثل قدری از شب که برای خوابیدن و راحت کردن است، که در آن وقت، جایز است کار کردن برای غیر، بدون اذن او، مگر آنکه باعث ضعف و بازماندن از امور مرجوعه مستأجر شود، و این در اموری که منافات دارد با عمل، ظاهر است، اما مثل اجرای صیغه عقد یا تعلیم آیه قرآن و غیر آنکه منافات ندارد با کار کردن به اعضا و جوارح، مثل خیاطی کردن، پس در آن دو وجه است: اظهر، جواز است، نه از جهت محض شاهد حال مستأجر که راضی است به این، چنانکه در تکلم کردن با غلام غیر است، بلکه از جهت آنکه معلوم نیست که این منفعت خاصه منتقل شده باشد به مستأجر. و همچنین در قسم دوم، جایز نیست عملی که منافات با عمل مستأجر داشته باشد. و اما هرگاه منافات نداشته باشد، مثل عقد و تعلیم، پس ظاهر این است که اشکال در جواز آن نباشد، چون در اینجا جمیع منافع او منتقل به مستأجر نشده و در مسالک احتمال منع در اینجا نیز داده و آن ضعیف است. و اما اجیر مطلق، پس آن است که اجیر شود از برای عملی با تعیین مدت بدون شرط اینکه خود او مباشر او شود، مثل اینکه اجاره کند او را که یک روز عمل خیاطی از برای او تحصیل کند، یعنی خواه، خود او بکند یا غیر را بدارد به آن عمل، خواه آن یک روز را معین کند که کدام روز است، یا تعیین نکند، یا آنکه به خودی خود اجیر شود از برای عمل معین که خود، مباشر آن باشد، بدون تعیین مدت، مثل اینکه اجاره کند او را که قبایی را بدوزد به خودی خود، بدون تعیین مدت در آن، یا اینکه اجیر شود از برای عملی معین بدون تعیین مدت و شرط مباشرت، مثل آنکه اجاره کند او را که تحصیل کند دوختن قبایی را بدون تعیین مدت و بدون شرط اینکه خود او بدوزد. بدان که مراد از عدم تعیین مدت، آن است که نگویید در یک روز یا دو روز یا فلان روز هر چند در نظر باشد که در ظرف این سال یا این ماه باشد و اگر بالمره زمان مبهم باشد، پس آن

مستلزم جهالت و غرر است و صورتی ندارد. هرگاه، این را دانستی، پس بدان که در این صورتها جایز است عمل کردن از برای غیر و اجیر شدن از برای غیر. و از شهید (ره) قولی نقل کرده اند که گفته است اطلاق در جمیع عبارات اقتضا می کند تعجیل را، و واجب است مبادرت به آن فعل، یعنی هرگاه اجاره مطلق باشد و مجرد از تعیین مدت باشد، خواه در عبادات و خواه در معاملات، باید آن را فوراً بجا آورد. بعد از آن گفته است: پس اگر آن اجاره مطلق، اطلاق آن تنها در مدت است و لکن شرط شده که خود اجیر به عمل آورد، پس باید فوراً به خودی خود آن را بجا آورد، و هرگاه شرط نشده باشد، باید آن را فوراً بجا آورد و مختار است که به خودی خود بکند، یا دیگری را به آن بدارد. پس بنابر این، اجیر در صورت شرط مذکور (یعنی مباشرت خود عمل را) نمی تواند برای دیگری کار کند. و تفریح کرده است بر این، منع صحت اجاره دوم را در صورت اعتبار مباشرت. هم چنانکه در اجیر خاص ممنوع بود. و جمعی از متأخرین منع کرده اند این سخن را به جهت عدم دلیل بر آن، زیرا که عموماً " اوفوا بالعقود " و امثال آن دلالت به فور ندارند و بر فرض هم که داشته باشند دلالت بر فساد اجاره ثانیه ندارند، مگر از جهت اقتضای امر به شیئی نهی از ضد را، و دلالت نهی بر فساد، خصوصاً در غیر عبادات. و این، همه ممنوع است. بلی هر جا که قرینه باشد بر فوریت، مثل حج، این سخن راهی دارد والا فلا، و به هر حال، احوط آن است که از مقتضای کلام شهید بیرون نرویم. مطلب دوم: اختلاف کرده اند در اینکه شرط است اتصال مدت اجاره به صیغه، یا جایز است انفصال؟ مثل اینکه در ماه رجب بگویند: " اجر تک نفسی او دابتی فی شهر رمضان الاتی بالاجره الکذائیه ". ظاهر مشهور، عدم اشتراط، و صحت انفصال است، و شیخ قایل به بطلان شده و اظهر، قول اول است به جهت عموماً، و ممکن است

استدلال، به نحوی (۱) مثل روایت مکارم بن کروم (۲) که در صحت عقد متعه با انفصال وارد شده، ولكن ضعیف است به جهت ضعف آن قول و آن روایت، چنانکه در محل آن بیان کردیم، بلی این مؤید می تواند بود، ودلیل شیخ این است که اجاره اقتضا می کند استحقاق تسلیم منفعت را به عقد، و آن در اینجا مفقود است این سخن مصادره است به مطلوب. مطلب سوم: اختلاف کرده اند در اینکه هرگاه از برای اجاره، مدتی قرار بدهند و صیغه را به عنوان اطلاق بخوانند، مثل اینکه بگویند: اجرتک نفسی بثلثه اشهر لعمل الخیاطه او اجرتک دابتی بثلثه اشهر لعمل الفلانی او عقاری کک، وتعیین نکند اول زمان عمل را، آیا این عقد صحیح است یا باطل؟ و بر فرض صحه آیا منصرف می شود اطلاق صیغه به اتصال زمان فراغ از صیغه یا نه؟ و بر فرض انصراف به اتصال، آیا این در همه جااست یا در جایی که عرف اقتضای اتصال می کند؟ در این، چند قول است. اشهر و اظهر، صحت اطلاق است، بلکه صحت تصریح به عدم اتصال نیز. ولكن به شرطی که مستلزم غرر و جهالت نباشد. مثل بنای مسکن در مقدار، در مدت معلوم باشد که در عرض این سال است، مثلا که غرری لازم نیاید، یا اینکه قرینه قایم باشد که مراد از اطلاق، اتصال مدت است و در عرف اتصال فهمیده می شود. بلکه آخوند ملا احمد (ره) احتمال داده است که صحیح باشد و اختیار با موجد باشد در وقت عمل، مادامی که منجر نشود به تأخیری که مخل به عرف باشد و همچنین در جایی که استیجار کند از برای عمل مجرد از مدت. مثل آنکه اجاره کند او را از برای دوختنی یک جامه و هیچ تعیین مدت نکند. وحاصل مطلب آخوند (ره) این است که هر گاه کسی بگوید که من خود ره به تو اجاره دادم یک روز خیاطی کنم از برای تو، یا بگوید که خود را اجاره دادم که یک جامه از برای تو بدوزم و اطلاق کند و هیچ تعیین نکند که اول شروع در آن، کی .

ص: ۲۹۵

۱- نحو: گروه - یعنی میتوان به گروهی از ادله مثل روایت مکارم...

۲- وسائل: ج ۱۴، ابواب المتعه باب ۲۵ ح ۱ - توضیح: در متن تصحیح شده وسائل نام راوی "بکار بن کردم" است و منابع رجالی شخصی بنام "مکارم بن کروم" را به ما معرفی نمیکنند البته خود "بکار ابن کروم" نیز توثیق نشده است.

باشد، اینهم صحیح است. هر چند اطلاق منصرف نمی شود به وقت فراغ از عقد واکتفا می شود در این به عرف، که در عرف مسامحه میکنند و تفتیش نمیکنند. پس موجر اختیار دارد که هر وقت خواهد بکند و بر او موسع است مادامی که به حدی نرسد که آن تخییر مخل باشد به مقتضای عرف، مثلاً- عرف اقتضا می کند که قبار الا- اقل در این سال میخواهد و عرف اقتضای رخصت تأخیر بیش از این نمی کند و فرق میانه این و آنچه پیش گفتیم آن است که در آنجا در عرض سال بودن را از حال خودشان فهمیدیم و در اینجا حواله به عرف می شود، و این دور نیست به جهت آنکه ظاهر این است که به سبب عرف غرر مرتفع می شود و عمومات ادله شامل آن است. و در بعض تحقیقات او نقل شده که اطلاق در جمیع اجارات مقتضی تعجیل است و واجب است مبادرت به فعل، و قول مشهور قوی می شود. لکن آن، کلام مسلم نیست. و شیخ قایل شده است به بطلان عقد در صورت اطلاق و در صورت تصریح به عدم اتصال، خواه تعیین کند زمان منفصلی را از زمان عقد یا نه. و شاید دلیل شیخ، لزوم غرر باشد در صورت اطلاق و تصریح به عدم اتصال با عدم تعیین زمان منفصل. و لزوم عمل به مقتضای عقد اجاره که استحقاق تسلیم منفعت است به مجرد عقد در صورت تعیین زمان منفصل. چنانکه پیش گفتیم و تو دانستی که لزوم غرر در همه صورتهای اطلاق، ممنوع است و جواب از عمل به مقتضای عقد اجاره را هم پیش گفتیم. و از آنچه گفتیم ظاهر می شود ضعف قول شهید ثانی در مسالک که گفته است " که هر گاه در عرف اتصال فهمیده شود صحیح است والا فلا، به جهت لزوم غرر و جهالت " به جهت آنکه دانستی که هر گاه منظور، کردن آن عمل باشد در مدت معین در عرض این سال یا این ماه، از جهالت و غرر خارج می شود و صحیح است که چنین عقدی مورد معاملات عقلا بشود، بدون سفاهتی و غرری، پس عقد را به مقتضای اطلاق خود میگذاریم و مقتضای آن به اختیار هر یک از اجزای آن مدتی که مشتمل بر این مدت اجاره است به عمل میآید و محل نزاع و مخاصمه و فساد هم نخواهد بود.

واما قول به اینکه صحیح است مطلقا و اطلاق اقتضای اتصال می کند مطلقا (چنانکه ظاهر عبارت شرایع و غیر آن است) پس آن تمام نیست، بلکه باید مقید کرد آن را به فهم عرف و قرینه و شاید مراد ایشان هم این باشد، چون غالب در اطلاقات این است و عادت به این جاری شده که صیغه را به عنوان اطلاق نمیخوانند، الا در جایی که مطلوب اتصال مدت باشد به عقد. و بدان که فرق ما بین این قول و قول شهید (ره) که پیش گذشت دقتی دارد و گاه است مخفی بماند و شبهه نیست در فرق بینهما، و از این جهت است که آن قول را نیست به شهید تنها داده اند که در بعضی تحقیقات خود، آن را گفته است و حاصل فرق این است که مراد شهید در اینجا اعم است از اینکه در اجاره مدتی اعتبار شده باشد یا نه، مثل اینکه اجیر کند شخصی را که قبای معین برای او بدوزد و منظور هم این باشد که در عرض این سال یا این ماه باشد تا جهالت و غرر لازم نباشد، و لکن تعیین نکند اول زمان آن را. در اینجا قول شهید، جاری می شود، و لکن قول شرایع و غیره جاری نمی شود. چونکه این قول در میان اتصال مدت معهود اجاره است، در جایی که مدت معین باشد در آن، و لکن محل آن تعیین نشده و در مثال اول مطلقا زمانی از برای دوختن قبا در نظر نیست. پس قول شهید اعم است از قول شرایع و غیره. و لکن از کلام آخوند ملا احمد (ره) در مسئله استیجار حج ظاهر می شود، خلاف اینکه ما گفتیم. زیرا که استدلال کرده است از برای لزوم تعجیل حج در سال اول، به این عبارت "ولان مطلق الاجاره یقتضی اتصال زمان مده ما یستأجر له بزمان العقد" و شکی نیست که حج از بابت اموری نیست که محدود به زمان باشد بلکه از بابت دوختن جامه است و ظاهر این است که غافل شده باشد، یا اینکه مراد او، همان است که شهید گفته، و لکن عبارت او قاصر است. هر گاه این مقدمات را دانستی، بر میگردیم بر اصل مسئله، و می گوئیم که هرگاه کسی اجیر شود که حج کند از برای کسی، یا این است که معین کرده آن سالی را که در آن، حج کند یا نه. پس اگر معین کرده است صحیح نیست که خود را در همان سال،

اجیر دیگری کند، به جهت اینکه منفعت او در آن سال مال غیر شده و جایز نیست صرف آن در دیگری. ولیکن جایز است که اجیر شود که در سال دیگر حج کند، به شرط آنکه حج دومی واجب فوری نباشد، مثل حج مندوب یا نذر مطلق. یا فوری باشد ولی ممکن نشود که در آن سال، دیگری را اجیر کند. و اگر معین نکرده است، بلکه او را اجیر کرده است به عنوان اطلاق، پس مشهور این است که واجب است که فوراً در همان سال حج کند. چنانکه در مسالک نسبت به ایشان داده و آخوند ملا احمد (ره) فرموده است که شاید خلافتی در آن نباشد. پس جایز نخواهد بود که اجیر دیگری شود، و آخوند ملا احمد ط (ره) استدلال کرده است به اینکه حج فوری است، پس باید مبادرت کرد و به اینکه مطلق اجاره اقتضا می کند اتصال زمان مدت عمل را به زمان عقد. و فوریت حج مطلقاً، ممنوع است. زیرا که گاه است که حج مندوب باشد و در حجه الاسلام هم فوریت در اجیر ممنوع است. و همچنین اقتضای مطلق اجاره، اتصال زمان عمل را به عقد، ممنوع است، مگر در جایی که قرینه باشد و ما هم در آنجا قایلیم به لزوم فوریت، ولیکن این منافات ندارد با جواز اجیر شدن برای غیر در سال دیگر، و شاید نظر مشهور در تعمیم منع به عموم اخباری باشد که دلالت دارد بر اینکه کسی که حج بر او واجب است جایز نیست که حج کند از برای دیگری. ولیکن عموم آنها ممنوع است و شامل محل نزاع نیست. چنانکه مخفی نیست بر مطلع. یا اینکه نظر ایشان به این باشد که گاه است از برای اجیر، مانعی به هم رسد از حج، و باید سال دیگر تدارک آن را بکند، پس گویا هنوز مشغول ذمه به حق دیگری هست و براءت ذمه او در سال آینده معلوم نیست، که تواند در آن اجیر دیگری شود و چون شخصی که مشغول ذمه حج هست جایز نیست که اجیر شود از برای غیر، و تا براءت ذمه حاصل نشود نمی تواند اجیر شد، پس تجویز نکرده اند اجیر شدن را مطلقاً، و هرگاه اجاره ثانیه را معلق کند بر اتمام حج اولی، آن هم خالی از غرر و جهالت نیست. زیرا که شاید سال دیگر هم ممنوع شود و هکذا، مگر اینکه شرطی بکند و خیار فسخی قرار بدهد که رفع غرر و جهالت بشود، چنانکه خواهیم گفت.

وینابر آنچه از شهید در بعضی از تحقیقات او نقل شده است که اطلاق در جمیع اجارات مقتضی تعجیل است و واجب است مبادرت به فعل، قول مشهور، قوی می شود، لکن آن، کلام مسلم نیست و محقق احتمال داده است جواز اجیر شدن از برای غیر را، هرگاه اجیر شود که سال دیگر حج دومی را بجا آورد و صاحب مسالک آن را پسندیده است و شاید نظر ایشان به این باشد که در ظاهر حال، اجیر نسبت به سال دوم، مشغول ذمه حج نیست و احتمال اینکه بلکه در این سال ممنوع شود و تدارک را در سال دیگر باید بکند، مثل احتمال ممنوع شدن از سال دوم است، به جهت حج دوم به جهت عذرهای دیگر. پس چنانکه مستأجر دوم بنا بر مقتضای قاعده (در ممنوع شدن از حج که باید مستأجر در سال دیگر بکند) بر خود قرار داده " پس افتادن حج را به سال سوم و ما بعد آن. پس چون میدانند که گاه است که مستأجر در سال اول ممنوع شود، باید تدارک را در سال بعد بکند، به این راضی شده باشد که به سبب تدارک حج اول سال حج او پس افتد و چون حج اول، حق است به اتمام، پس این از تتمه آن خواهد بود، اما این سخن در صورت علم مستأجر دوم، خوب است و با جهل او اشکال است و شاید که در صورت جهل مسلط بر فسخ باشد. پس حکم به بطلان، دلیل واضحی ندارد. هر چند احوط، عمل به مقتضای آن است. و غایت احتیاط آن است که اجاره اول را هم مطلق نکنند، بلکه مقید کنند به سال معین، یا اطلاق را به نحوی کنند که غرری در آن نباشد، مثل آنکه شرطی قرار بدهد چنانکه گفتیم. یا اطلاق را در عرض چند سال معین قرار بدهد. و در مسالک از علامه در تذکره نقل کرده که گفته، جایز است که هر دو را به عنوان اطلاق بکند. و حمل کرده است اجاره اول را به سال اول، و دوم را به سال دوم، به دلیل اصل جواز، و رفع کرده است اقتضای تعجیل را در ثانیه، به سبب استحقاق اول تعجیل را و از آنچه پیش گفتیم ظاهر می شود که این سخن علی الاطلاق خوب نیست، به جهت آنکه دلالت امر به حج نایب و مطلق اطلاق اجاره بر لزوم تعجیل و فور، ممنوع است و اکتفا به هر نوع اطلاق که باشد مستلزم غرر و جهالت است، خصوصاً در صورت جهل

مستأجر ثانی به وقوع عقد اول، و بعد از این در مسالک گفته است که هرگاه مستأجر اول، او را اجاره کند که در سال دوم حج کند، جایز است که مستأجر او را اجاره کند به عنوان اطلاق و به عنوان تقیید به غیر سال دوم و وجه آن از آنچه پیش گفتیم ظاهر می شود و حق این است که صحیح است اجاره اول. و اجاره دوم نیز صحیح است هرگاه بر وجهی باشد که جهالتی نباشد، چنانکه پیش گفتیم. و بدان که هر جا که حج مقید و موقت باشد به سالی هرگاه تأخیر شود از آن، اجاره منفسخ می شود و وجه آن ظاهر است. و اما در جایی که مطلق باشد، پس اگر تأخیر کند آن را و فسخ معامله را هم نکند، پس باید در سال دیگر بجا آورد و مستحق اجرت می شود، هر چند عصیانا تأخیر کرده شود. و شهید (ره) در دروس جزم کرده است به عدم استحقاق او چیزی را، و شاید نظر او به همان قول خودش باشد که در همه اجارات، اطلاق مقتضی فوریت است و در حکم موقت است و کردن او در غیر وقت، صحیح نیست، ولیکن از او نقل شده است که اجیر مطلق هرگاه اهمال کند بدون عذر، مستأجر مختار است به فسخ و امضا. و از این کلام بر می آید که اجاره باطل نشده و بر حال خود باقی است و با وجود این، عدم استحقاق اجرت بی وجه است و این دو سخن با هم تدافع دارند، چنانکه صاحب مدارک هم به آن اشاره کرده است و به هر حال، اقوی این است که حج صحیح است و مستحق اجرت هست. خصوصا در وقتی که مستأجر عالم باشد به حال و فسخ نکرده باشد. و اما هرگاه استیجار کرده باشد او را در سال معینی و او حج را یک سال پیش بکند، پس در آن دو وجه است و در مسالک از علامه در تذکره نقل کرده است قرب اجزاء را مطلقا و خود او و صاحب مدارک پسندیده اند این قول را، در صورتی که معلوم باشد که غرض متعلق به آن سال نیست، نظر به اینکه احسان به مستأجر کرده و چیزی زیاد کرده. و این، خالی از اشکال نیست. بلی هرگاه شاهد حال دلالت بر رضای مستأجر کند باز خوب است و شاید نظر ایشان هم به این باشد. و بدان که آنچه گفتیم که مستأجر در صورت اطلاق هرگاه تأخیر کند در سال

دیگر می کند، در وقتی است که در آن سال دیگر، اجیر دیگری نباشد، چنانکه پیش از این، فرض آن کردیم، پس تدارک آن را بعد از سال دوم می کند هرگاه مستأجر فسخ نکرده باشد آن را به سبب تأخیر. پس حاصل جواب از سؤال، و خلاصه فتوا این است که هرگاه کسی اجیر شود که در این سال معین، حج کند برای کسی یا اجیر شود به عنوان اطلاق که منصرف شود به آن سال معین به معونت فهم عرف یا قرینه مقام، دیگر نمی تواند اجیر دیگری شود در همان سال معین و اگر اجیر شود باطل خواهد بود. و اما اجیر شدن در سال دیگر، پس آن جایز است، هرگاه فوری نباشد، یا ممکن نباشد تحصیل فور در این سال، خواه بخصوص سال بعد آن سال باشد یا مطلق باشد، به نحوی که غرری و جهالتی در آن نباشد. و در این صورت هرگاه از برای مستأجر اول در سال اول به عمل نیاورد، خواه به سبب مانع خارجی باشد، یا خود تقصیری کرده، اجاره منفسخ می شود. و از وجه اجاره به قدر آنچه از منفعت مستأجره به عمل آمده مستحق است لا غیر. و اما هرگاه اجیر شود به عنوان اطلاق، به نحوی که غرری و جهالتی لازم نیاید، مثل اینکه مقصود حصول حج باشد در ظرف مدتی زاید بر پنج سال نباشد، لکن معین نکند که تعجیل کند یا نه؟ پس ظاهر این است که اجاره صحیح است و دلیلی بر لزوم تعجیل و فوریت نیست و بر فرضی هم که باشد هرگاه تأخیر کند به سال دیگر، بدن عذر یا با عذر، اجاره منفسخ نمی شود، لکن دور نیست که در صورت تقصیر، خیار فسخ حاصل شود و بر فرض فسخ مستحق اجرت هست به قدر عملی که از منفعت مستأجره کرده است لا غیر. و اما در صورت اطلاق اجاره، می تواند اجیر دیگری شود یا نه؟ مشهور این است که نمی تواند اجیر شود، یعنی نه در آن سال اول اجاره و نه در سال بعد و نه به عنوان اطلاق، و آنچه در نظر حقیر ظاهر می شود این است که هرگاه خواهد خود را به مستأجر ثانی بدهد، در سال دوم بعینه او را اعلام کند و شرط کند که هرگاه مانعی به هم رسد و اجاره فسخ نشود، من حج تو را از سال دوم به سال سوم میاندازم و همچنین تا آن که حج

اول به عمل آید. و هرگاه اعلام نکند، و مستأجر جاهل باشد و موجر نظر به ظاهر حال که چنین میدانند که حج هر یک را در سال خودش می کند، هر دو اجاره را به عمل آورد و در اینجا احتیاج افتد به تدارک حج اول در سال دوم، مستأجر مسلط بر فسخ خواهد بود. و اما در صورت علم به اینکه این شخص، اجیر دگر است، پس گویا بر خود قرار داده است که حج او از سال دوم به سال سوم و ما بعد بیفتد، پس دیگر تسلط فسخ هم نخواهد بود. و از آنچه گفتیم ظاهر شد که هرگاه اجاره دوم هم مطلق باشد صحیح است، هرگاه بر وجهی باشد که غرری لازم نیاید و در هر یک عمل به مقتضای آن می شود، پس هرگاه مانعی به هم رسید از سال اول، باید در سال دوم تدارک آن را بکند و همچنین تا از آن فارغ شود و بعد از آن شروع کند در حج دوم، و آن را نیز هرگاه مانعی به هم رسد تدارک در سال بعد و همچنین... و در اینجا نیز در صورت علم مستأجر ثانی به اجاره اول، تسلطی بر فسخ نیست و در صورت جهل، ظاهر این است که تسلط بر فسخ داشته باشد. و اینها در وقتی است که مانع خارجی او را منع کند و هرگاه خود، بدون عذر، تأخیر کند مطلقاً خیار فسخ ثابت خواهد بود. اما مسئله استیجار نماز و روزه و زیارت و غیر آن: پس حکم آن از آنچه گفتیم ظاهر می شود و تفصیل آن، این است که هرگاه اجیر خاص، شود به این معنی که خود را اجیر شخصی کند از امروز تا انقضای یک سال تمام، مثلاً که هر عمل به او رجوع شود که از او بر آید بکند، خواه نماز و خواه روزه و خواه سایر خدمات، یا اینکه اجیر او شود که در این مدت عمل کند، یا آنکه اجیر شود که یک سال نماز کند، یعنی موافق عدد نمازهای پنجگانه که یوما فیوما در ظرف یک سال. بر مکلف لازم می شود که ابتدای شروع آن در امروز باشد، الی وقتی که این یک سال نماز تمام شود، بدون سستی و تهاون بر وفق عادت، پس در این صورت جایز نیست که در این بین اجیر غیر شود، یا عملی از برای غیر بکند که منافی آن عمل موجر له باشد، و هرگاه عبادتی از برای غیر،

در این میان بکنند باطل خواهد بود. و این نه فقط از راه این است که امر به شیء مقتضی نهی از ضد خاص است تا مورد منع شود در اقتضا و دلالت بر فساد، بلکه به جهت آنکه نهی متعلق به اصل اجیر شدن از برای غیر هست، چون منافع او در این زمان ملک مستأجر اول است و عموماً اجاره هم مخصوص است چون شرط است که منفعت، محلله باشد، و اما هرگاه اجیر مطلق، شود پس در این، چند قسم، متصور است: اول: این که اجیر شود که یک سال نماز در ظرف یک سال مثلاً تحصیل کند. خواه خود اجیر به عمل آورد یا دیگری را بر آن نماز بدارد. و اظهر این است که فوری نیست و در هر وقت از سال که یک ساله نماز به عمل آمد، خواه خود بکنند یا دیگری را بر آن بدارد مجزی است. و در همین سال می تواند اجیر شود برای غیر، به عنوان اجیر خاص و واجیر مطلق، هر دو، و اشکال در تعیین مدت (یعنی اینکه باید تعیین کند که یک سال نماز را در ظرف یک سال مثلاً می کنم، لازم است یا نه) همان است که پیش مذکور شد و تحقیق این است که باید چنان جهالتی در میان نیاید که مستلزم غرر و فریب باشد و احتمالی که آخوند ملا احمد داده بودند که هرگاه در عرف فهمیده شود که چنین اجاره و اعمال مثلاً از ظرف دو سال یا بیشتر خارج نیست و به همین عرف اکتفا شود و تعیین زمان نشود، بلکه همان اصل معین شود کافی است. و آن دور نیست. و لکن احوط این است که تعیین کنند که مجموع این یک سال نماز در بین مدت یک سال باشد مثلاً. و آیا جایز است که کسی خود را اجیر کند به این نحو که من نفس خود را اجیر کردم که در مدت زمان یک سال، نماز از برای تو تحصیل کنم یا به خودی خود یا به غیر، مثل اینکه کسی، کسی را اجیر کند که پنج روز عمل خیاطی از برای او تحصیل کند که غرض تعیین اعداد نماز نباشد، بلکه همان وقت معین باشد، هر قدر نماز به عمل آورد راضی باشد و اشکالی در صحت این در نظر نیست. الا- اینکه گاه است که در بین نماز است که مدت منقضی می شود و نصف نماز عمل صحیح نیست که مورد اجاره شود و مالک شدن منفعت اجیر به قدر تتمه نماز دلیلی ندارد و ابطال نماز هم بی صورت است و ممکن است دفع آن، به اینکه امکان استیفای منفعت در اصل عقد اجاره شرط است.

پس هر گاه به قدر نصف رکعت در آخر وقت از وقت باقی باشد لزوم شروع، در آن معلوم نیست. و هر گاه مظنه ادراک تمام نماز را دارد باید شروع کند و هر گاه شروع کرد و کاشف به عمل آمد که وفا نمی کند، دور نیست که لازم باشد تمام و اخذ اجرت به قدر زاید از وقت، چون ظاهر این است که مندرج می شود مسئله در تحت مسئله ضمان اجرت به سبب امر آمر، و همچنین هر گاه مظنه ادراک یک رکعت تمام داشته باشد هم دور نیست که واجب باشد شروع و محتمل است که لازم باشد، چون متمکن است از تحصیل مشغول بودن به نماز، در آن بقیه وقت و قدرت بر تتمیم آن از باب مقدمه یا اخذ اجرت یا جمع بین الحقیقین شده باشد واولی این است که در اول امر با مستأجر این شروط کرده شود تا منشأ اشکال نشود و منشأ جهالت نشود که باعث خلل در صحت عقد شود، و این اشکال در بعض اقسام اجیر خاص، نیز جاری است، چنانکه مخفی نیست. قسم دوم: آن است اجیر کند شخصی را که یک سال نماز را مثلاً از برای او به خودی خود بکند، بدون اینکه تعیین کند که در ظرف مدت چند ماه و در ظرف چند سال. قسم سوم: همین صورت است با عدم قصد مباشرت خود اجیر، بلکه مراد تحصیل نماز باشد به هر نحو که باشد و در این دو قسم باید که در میان موجر و مستأجر عهدی باشد که معلوم باشد که زیاده بر آن زمان راضی نیست تأخیر را، تا جهالت و غرر لازم نیاید، هر چند به سبب فهم عرف و عادت باشد (بنابر احتمال آخوند ملا احمد ره) که خالی از قوت نیست) و احوط تعیین زمان است که این یک سال نماز در ظرف آن زمان واقع شود و در این دو صورت، اظهر این است که هر گاه قرینه به فور نباشد تعجیل واجب نباشد و تواند اجیر دیگری هم بشود، به نحوی که اخلاص به اجاره اول به هم نرسد.

۴۲۴- سوال:

۴۲۴- سوال: هر گاه حجه الاسلام در ذمه زید مستقر باشد و زید را به قتل آورده اند و از او صبیبه بالغه مانده که در حین قتل زید، او را نیز به اسیری برده اند و

ص: ۳۰۴

وارثان زید مقتول، منحصر به چند نفر میباشند و بعد از قتل زید، وارثان قرار بر آن داده اند که حجی که در ذمه زید بوده استیجار نمایند و از او آب و املاک و خانه و باغات بجا مانده، لهذا قدری از املاک او را به معرض بیع در آورده که حج میقاتی برای او استیجار نمایند و املاک مزبوره را عمرو، اتباع نموده و وجه قیمت او را حج استیجار نموده اند و مدتی مدید، املاک در ید و تصرف عمرو بوده، و حال وارثان ادعای بطلان مبیع مینمایند به سبب اینکه غایب دارد و عمرو، ادعا مینماید که به سبب این که حجه الاسلام در میان است غایب را رجوعی نیست. حکم آن را بیان فرمایید.

جواب:

جواب: بعد از ثبوت حجه الاسلام در ذمه زید، باید از اصل مال خراج شود، ولیکن تعیین مال مخصوص از اموال متوفی به جهت اجرت حق، موقوف است به رضای وارث، و چون در صورت مزبوره بعضی از وراث، غایب میباشند بدون اذن حاکم شرعی یعنی مجتهد عادل، فروختن حصه غایب از املاک، صورتی ندارد، بلکه باید رجوع به حاکم شرع شود و هر چه صلاح غایب را در آن داند، چنان می کند و هرگاه دسترس به حاکم شرع نباشد عدول مؤمنین میتوانند آنچه صلاح غایب در آن دانند از اموال او وسایر ورثه، اجرت حج را تعیین کنند و استیجار کنند. پس اگر معامله مزبوره بر نهج مزبور واقع شده صحیح است و اگر نه، بیع حصه حاضرین که بیع کرده اند صحیح و بیع حصه غایب موقوف است به امضای حاکم یا قایم مقام او و اگر امضا نشود باطل خواهد بود.

۴۲۵- سوال:

۴۲۵- سوال: هر گاه کسی به سبب پیری و کوری و شکستگی عاجز باشد از رفتن مکه، آیا بر او استیجار کردن نایبی در حال حیات واجب است یا نه و حکم بعد از موت او چه چیز است؟

جواب:

جواب: هر گاه حج در ذمه مستقر شده باشد و بعد از آن عجزی به هم رسد به سبب مرض که نتواند سفر کرد یا به سبب ضعف و پیری مایوس باشد از صحت و توانایی، بر او واجب است که نایبی بگیرد که از برای او حج کند. هرگاه بعد از این اتفاق افتد که از برای او صحت و توانایی حاصل شود بر طریق خرق عادت، و استطاعت باقی باشد، ثانیاً خود باید حج کند و هرگاه اتفاق نیفتد صحت و توانایی، تا

این که بمیرد، دیگر واجب نیست از برای او استیجار کردن حج، و اما هرگاه مأیوس نباشد از صحت و توانایی، پس وجوب استیجار بر او معلوم نیست، هر چند احوط است. و اما هرگاه حج، قبل از شکستگی و عجز در ذمه او مستقر نشده بود و در حال عجز و شکستگی، استطاعت به هم رسیده، پس هرگاه در این وقت مأیوس نیست از عود صحت و توانایی، بر او استیجار واجب نیست. و اما هرگاه مأیوس باشد، در مسئله خلاف است و وجوب استیجار اشهر و احوط است و هرگاه اتفاق افتد که منبذ صحت و توانایی عود کند و استطاعت باقی باشد، ثانیاً خود حج کند و اگر عود نکند، بر او چیزی نیست و استیجار بعد موت هم برای او ضرور نیست. والله العالم.

سوال: اگر کسی طواف نساء را فراموش کند و بعد از پنج شش روز به خاطرش آید، چه کند؟ و، زن بر او حرام است یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر مشهور علما (بلکه ظاهراً خلافی نقل نشده، الا از شیخ در تهذیب و علامه در منتهی) این است که جایز است که نایب بگیرد، خواه ممکن باشد که خود بجا آورد یا نه. و قول دیگر، آن است که نایب گرفتن مشروط است به تعذر، و ظاهر قول مشهور است و احوط، قول آخر است و به هر حال در صورت تعذر یا تعسر، نایب گرفتن کافی است و هرگاه قبل از آمدن طواف بمیرد، ولی او قضا کند از برای او، یا نایبی بگیرد که قضا کند و به هر حال، زن حلال نمی شود تا طواف به عمل آید.

۴۲۶- سوال:

۴۲۶- سوال: هرگاه زید، اجیر شود از برای عمرو، که در این سال حج کند از برای مادر او، به مبلغ سی و پنج اشرفی، مشروط به اینکه در جمیع راه، خدمت او را بکند مثل خدمت سایر عکامها (۱) و در هر یک از اماکن مشرفه دو مرتبه زیارت کند از برای مادر او، و در حین اجاره تقسیم کند اجرت را بر اعمال ثلثه، به این طریق که دوازده اشرفی در ازای خدمت عکامی باشد و سه اشرفی در ازای زیارات باشد و تتمه در ازای حج باشد و سایر اخراجات راه، ذهاباً و ایاباً بر وجه معین در ذمه عمرو باشد و بعد از .

ص: ۳۰۶

۱- عکام: با فتحه اول و تشدید دوم: کسی که بار شتران ببندد: ساربان: مسئول امور مسافرتی بزرگان و پولداران.

ورود عتبات و ادای زیارات و وفای به خدمات مشروطه معلوم شود که راه مکه مسدود است، در این صورت، از اجرت مزبوره چه چیز به زید میرسد؟ و هرگاه زید، از جمله اعراب باشد که طی طریق مکه از عتبات تا به مکه بر ایشان اسهل است از طی طریق راه عجم از منزل عمرو تا به عتبات، به خلاف عکامهای عجم که طی طریق عجم از خانه عمرو تا به عتبات برایشان اسهل است از طی طریق عتبات تا مکه، آیا زید مزبور، در اخذ اجرت در تقسیم، ملاحظه حال عکامهای عرب می کند یا عجم؟ و هرگاه عمرو بگوید من تو را از برای حج استیجار کرده ام با وجودی که متعارف در اجرت نفس حج، بیش از ده یا پانزده اشرفی نیست، قول او مسموع است یا نه؟ و هرگاه به وجهی از وجوه، عمرو بطلان صیغه اجاره را ثابت کند آیا مستأجر، مستحق چه چیز است؟

جواب:

جواب: هرگاه اجیر، ممنوع شود از حج به سبب مسدود شدن راه، عقد اجاره منفسخ می شود و به مقدار عملی که کرده است از اجرت به او میدهند و تتمه را از او استرداد میکنند، هرگاه داده باشند. و هرگاه اجیر بگوید که من در سال آینده، بجا میآورم اجاره را بر هم نزنید. لازم نیست اجابت او علی الاقوی. پس آنچه را در ازای خدمات راه قرار داده اند باید ملاحظه کرد که آن قدر از مسافت و زمان را که خدمت کرده، اجرت المثل آن چه چیز است و هم چنین اجرت المثل خدمت مجموع طی مسافت چه چیز است و نسبت میان اینها را ملاحظه کنند و به همان نسبت، آنچه را به عمل آورده از اجرت مسمی میدهند و تتمه را استرداد میکنند و فرقی میان ممنوع شدن از حج قبل از احرام و بعد از احرام نیست. و آنچه در مسئله موت نایب ذکر کرده اند که هرگاه بعد از دخول حرم یا احرام باشد استرداد نمی شود آن به سبب دلیل خارج است و در اجرت المثل، ملاحظه خدمات اصل مسافت را میکنند. یعنی اهل خبره هرگاه بگویند که اگر شخصی، خدمات شخصی را از اصفهان متوجه شود تا نجف اشرف، اجرت او چقدر است و اگر متوجه خدمات شود، از اصفهان تا مکه چقدر است، همان مقدار تفاوت را از اجرت مسمی وضع

میکنند و در این معنی فرقی ما بین عرب و عجم و سهولت و عسر بر اجیرها در طی مسافت نیست. و اما ادعای عمرو، که من تو را اجاره کرده ام از برای عمل حج نه غیر آن. پس آن با ظاهر سؤال نمیسازد که شرط توزیع اجرت بر افعال مذکوره است. بلی در صورتی که اجاره مطلق باشد، مثل اینکه بگوید که من اجیر کردم خود را از برای تو، در این سال حج کنم. مقتضای کلام جمعی از فقها و مقتضای قواعد اجاره این است که سخن او مسموع است و قول، قول او است با یمین. چون اجاره بر فعل، مستلزم اجاره بر مقدمات او نیست. هر چند اتیان به مقدمات مطلوب هست بالتبع، و در صورت فوت حج، برای او چیزی نخواهد بود، لکن مقتضای فهم عرف و عادت در استیجار حج از بلاد بعیده، خصوصاً هرگاه بر وجه زاید بر اجرت المثل نفس حج باشد، این است که مقدمات هم داخل اجاره است. و از این جهت است که فرق بسیار میگذارند در وجه استیجار به سبب بعد بلاد، و از این حیثیت قول اجیر مقدم است یا یمین. و اما سؤال آخری که هرگاه معلوم شود که عقد اجاره به وجهی از وجوه شرعیه فاسد بوده، پس حکم در اینجا این است که رجوع می شود به اجرت المثل در صورت جهل اجیر به فساد عقد.

۴۲۷- سوال:

۴۲۷- سوال: هرگاه کسی وصیت کند که استیجار حجی از برای او بکنند به چهل قروش، و امینی به هم نرسد که به این مقدار حج کند و وراثت هم راضی به زیاد کردن نمیشوند، آیا واجب است معامله به آن وجه تا از نفع آن، وفا حاصل شود؟ یا به مصرف خیر میرسانند و یا به وراثت قسمت می شود؟ و آیا جایز است که به غیر امین بدهند که به آن قدر راضی می شود؟ و آیا در صورت حاجت به معامله، هرگاه امینی نباشد که معامله کند، به غیر امین میتوان داد که معامله کند یا نه؟

جواب:

جواب: هرگاه وصیت به حجه الاسلام کرده باید از اصل مال، زیاد کرد تا وفا کند به اجرت امین. و غیر امین را نمیتوان اجیر کرد. و هرگاه حج تبرعی است، اظهر این است که وصی باید با آن معامله کند تا از نفع آن، وفا حاصل شود و چون اظهر،

اشتراک عدالت وصی است حاجت به امین دیگر نیست و هرگاه وصی عاجز باشد و امین دیگر هم نباشد و امید باشد، انتظار بکشد تا کسی به هم رسد که به آن قدر راضی شود. و اگر اینها هیچیک ممکن نشود حسب الممکن به آنچه مناسب مقصد موصی است عمل کنند، مثل اکتفا به حج تنها یا عمره تنها. و هرگاه ممکن نشود، اظهر این است که به مصرف وجوه بر برسانند، بلکه بخصوص تصدق به فقرا. و از اینجا ظاهر می شود حال حجه الاسلام هر گاه مال موصی منحصر باشد در همان، و کسی چیزی علاوه نکند.

۴۲۸- سوال:

۴۲۸- سوال: هرگاه حاج عبور به راهی نمایند که دو میقات دارد، در میقات اول باید محرم شود یا نه؟

جواب:

جواب: راهی که دو میقات دارد نمیدانم کدام است. بلی میقات اهل عراق از راه نجد، وقتی که به مدینه مشرفه میروند، وادی عقیق است و افضل وادی عقیق " مسلخ " است که برکه شریف، آنجاست. و افضل این است که تأخیر نکند تا به " مفاصل "، مگر از راه تقیه یا عذر دیگر. و هرگاه احرام در میقات ممکن نشود، در محاذات آن احرام بگیرد و به میقات دیگر که میرسد در آنجا نیز احرام بگیرد و اگر به میقات دیگر نرسد، در اول حرم، تجدید احرام کند.

۴۲۹- سوال:

۴۲۹- سوال: هرگاه حاج، حمد و اذکار واجبه اش صورت نداشته باشد، بعد از حج عقد نکاحش یا زنش حلال است یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر، صحت حج است. خصوصاً هرگاه مقصر نبوده در تحصیل مسائل نماز، و عقد، حلال است و نماز را به نیت قربت بر وجه صحیح بجا آورد و هرگاه در جایی است که آسان است عود بر وجه صحیح، در محل خود بکند، و هرگاه متعسر است در هر جا باشد بکند.

۴۳۰- سوال:

۴۳۰- سوال: هرگاه کسی بمیرد و در ذمه او حج بلدی باشد، آیا استیجار حج را به این نحو میتوان نمود که شخصی را اجیر کنند و آن شخص اجیر، از مال مستأجر، اخراجات خود را بگذرانند، مثلاً تا نجف اشرف یا تا میقاتگاه، و از آنجا آن شخص، اجیر دیگری را اجیر کند از برای مستأجر و خود از برای خود، احرام بگیرد و حج کند، به

سبب اینکه در سنوات سابقه مستطیع بوده و از دست او رفته، این امر را وسیله ادراک حج خود نموده. و این در صورتی است که مستأجر او را مأذون کرده بود که چنین کند. هرگاه او را مأذون نکرده باشد، یعنی مطلقاً اجیر کرده باشد می تواند این عمل را بکند یا نه؟ و چنین حجها، مسقط از ذمه منوب عنه می شود یا نه؟

جواب:

جواب: هرگاه مستأجر راضی باشد به این نحو، به اینکه مذکور کنند در ضمن عقد اجاره، یا آنکه از اطلاق عقد، مفهوم شود که مقصود مطلق حصول طی مسافت و اصل حج است به هر نحو که باشد، در این دو صورت جایز است. و اما هرگاه اجیر شود که خود، طی مسافت کند یا عقد را علی الاطلاق بگویند و منصرف شود به اراده مباشرت خود اجیر، جایز نیست. و همچنین حکایت اصل حج. و اما صحت اجیر شدن کسی که در ذمه او، حج است. پس در آن وقتی که متمکن نباشد که در این سال، از برای خود حج کند و اجیر شدن را وسیله کند که خود از برای خود حج کند در آن سال یا سال دیگر، پس آن جایز است. پس هرگاه مستأجر راضی شود که در میقات از برای او حج بگیرد و خود از برای خود حج بکند صحیح است و هرگاه راضی نباشد، این سال را از برای مستأجر حج کند و سال دیگر را از برای خود حج کند.

۴۳۱- سوال:

۴۳۱- سوال: هرگاه در ذمه کسی، حج بلدی قرار گرفته باشد، مثل اینکه اهل این ولایات باشد میتوان نایب را از کربلای معلی یا نجف اشرف قرار داد، یا باید از اصل بلد میت قرار داد؟

جواب:

جواب: بنا بر لزوم حج بلدی به سبب وصیت یا امثال آن، باید استیجار آن، بلد فوت میت بشود و کسی که در این بلاد فوت شود نمیتوان نایب را از عتبات گرفت. مگر اینکه کسی را اجیر کند از اینجا که قطع مسافت از اینجا تا به عتبات بکند و از برای تتمه طریق و حج از آنجا استیجار کنند.

۴۳۲- سوال:

۴۳۲- سوال: هرگاه شخصی اجیر کند دیگری را از بلد معینی با اجرت معینی که حجه الاسلام به جهت والد او بجا آورد در سال معین و شرط زیارت مدینه مشرفه نیز

شده و دشمن مانع شده، از احرامگاه مراجعت کردند و زیارت هم به عمل نیامد، آیا آن اجیر، مستحق چقدر است از آن وجه معین؟

جواب:

جواب: به سبب ممنوع شدن نایب، اجاره بر هم میخورد و نایب، مستحق همان قدر عملی است که کرده است و باقی را از او استرداد میکنند و طریق آن این است که اجرت المثل مجموع عمل را ملاحظه میکنند و اجرت المثل این مقدار عملی که کرده است هم ملاحظه میکنند و به همان نسبت که ما بین اجرت المثل قدر عمل با اجرت المثل مجموع عمل است از اجرت مسمی فی العقد وضع میکنند و به او میدهند. پس هرگاه اجرت المثل عمل نصف اجرت المثل مجموع باشد، نایب مستحق نصف اجرت مسمی خواهد بود و هکذا، پس این نصف اجرت مسمی را به او میدهند و تتمه را از او پس میگیرند و تعیین این مقدار، موکول به نظر اهل خبره است و این نه وظیفه ماست و نه تکلیف ما، و اینها در صورتی است که استیجار از برای مجموع قطع مسافت و اعمال شده باشد یا عرف بلد منصرف به آن شود، چنانکه عرف بلاد ما، مقتضی آن است والا مستحق چیزی نخواهد بود.

۴۳۳-سوال:

۴۳۳-سوال: شخصی به وکالت شخص دیگر، نایب گرفته به مبلغ معینی که نایب مذکور فی هذه السنه المعینه، حج تمتع نیابه عنه به عمل بیاورد و نایب مذکور تقصیر ننموده از راه بصره با سایر مردم روانه بیت الله الحرام گردیده و از حج ممنوع شده، در وادی عقیق. آیا از اجرت چقدر مستحق است؟

جواب:

جواب: به نحوی که مذکور شد.

۴۳۴-سوال:

۴۳۴-سوال: چه میفرمایند در استطاعت کسی که پیشه او منحصر به زراعت باشد و املاک او به قدر استطاعت باشد، لکن در مراجعت، مالک شیئی نباشد و مدار گذران دیگر نداشته باشد و به جهت او، کسی هم نباشد؟

جواب:

جواب: هرگاه در مراجعت امر او منجر به گدایی و سؤال کردن می شود و چیزی به غیر از آن ملک ندارد، در اینجا او را امر نمی کنیم به فروختن ملک و مستطیع نیست. و هرگاه منجر به گدایی نمی شود، بلکه می تواند کسی بکند، یا مضاربه یا

مزدوری، حتی مکتب داری، بلکه هرگاه اهل زکوه گرفتن باشد و تواند به اینها مدار کردن به آن، لازم است که برود و در مراجعت، مدار خود به یکی از اینها بگذراند.

۴۳۵- سوال:

۴۳۵- سوال: هرگاه دو خواهر باشند و یکی از آنها بیست تومان از آن دیگری طلب داشته باشد و وصیت بکند که بعد از من از برای من، استیجار حجه الاسلام کن و بعد از فوت آن خواهر طلبکار، شوهر او تبرعا برای او استیجار حجه الاسلام کرده. آیا این حج صحیح است و مبرء ذمه آن متوفیه است یا نه؟ و بر فرض صحت و ابراء ذمه آن، همشیره، تلکیف او چه چیز است در آن مال؟

جواب:

جواب: در اینجا دو مطلب است: اول، صحت تبرع و ابراء ذمه به سبب این حج تبرع است. و ظاهرا خلافی در صحت آن نیست، بلکه از کلام ایشان، دعوی اجماع، ظاهر است و ظاهرا فرقی نیست ما بین اینکه متبرع، ولی باشد یا اجنبی. واحادیث بسیار دلالت دارد بر آن. بلی اشکال در این است که در صورت وصیت، این مطلب ثابت است یا در وقتی است که وصیت نکرده باشد. محقق در شرایع گفته است: "ولو تبرع انسان بالحج عن غیره بعد موته برئت ذمته". و همچنین در نافع و همچنین علامه در تحریر، و دیگر متعرض قید وصیت نیستند. و همچنین شهید در دروس در دو موضع اطلاق کرده که مجزی است تبرع حج حی از میت. و عبارت قواعد این است که: "لو تبرع الحی تبرء المیت". یعنی زنده هرگاه تبرعا حج کند برای میت، برئ الذمه می شود. و مراد او این است که هرگاه از برای زنده بکند، برئ الذمه نمی شود، مگر به اذن آن زنده بکند. چنانکه شیخ علی در شرح آن تصریح کرده و بعد از آن در جای دیگر گفته است: "ولا حج عن المقصوب بغیر اذنه ویجوز عن المیت من غیر وصیته". یعنی جایز نیست حج کردن به نیابت کسی که پشت او شکسته است و بر شتر نمی تواند نشست بدون اذن او. و جایز است نیابت کردن از میتی که وصیت نکرده باشد. و شهید ثانی در مسالک گفته است: "لو کان هو الوارث وقعت عن مورثه برئت ذمته عن استیجار غیره ما لم یکن المیت قد اوصی الی غیره بذلک". یعنی هرگاه متبرع، خود ولی باشد، آن حج واقع می شود از

مورث او و برئ الذمه می شود از اینکه استیجار کند دیگری را، مگر اینکه میت، وصیت کرده باشد که دیگری بجا آورد. و ظاهر این است که مطلقاً اصحاب محمول باشد بر صورت عدم وصیت. ولکن اشکال در این است که معنی این وصیت چه چیز است و گمان حقیر، این است که مراد، وصیت به شخص خاصی است. یعنی هر گاه وصیت کند که حجه الاسلام او را شخص خاصی بکند و او هم قبول کند، در این صورت تبرع کردن غیر، مبرء ذمه نیست، بلکه صحیح هم نیست. زیرا که حجه الاسلام او مستقر شد در ذمه آن وصی، پس دیگر حجه الاسلامی باقی نیست که آن را متبرع بجا آورد. و اما مطلق این که وصیت کرد از برای من حج استیجار کنید، پس ظاهر این است که مانع از تبرع متبرع نباشد و هر چند احادیث بسیار وارد شده است که موهوم عدم اشتراط وصیت است به عنوان اطلاق، لکن دلالت آنها ممنوع است و ما اکتفا میکنیم به ذکر بعضی آنها، مثل موثقه حکم بن حکیم: "قال: قلت لابی عبد الله (علیه السلام): انسان هلک (۱) و لم یحج ولم یوص بالحج فاحج عنه بعض اهله رجلا او امرأه هل یجزی ذلک و یكون قضاء عنه او یكون (۲) الحج لمن حج ویوجر من احج عنه؟ فقال: ان كان الحاج غیر ضروره اجزاء عنهما جمیعا واجر الذی احجه". یعنی عرض کردم به خدمت حضرت صادق (علیه السلام) که شخصی مرده و حج نکرده است و وصیت هم نکرده است به حج. پس بعضی کسان او نایب کرده اند از برای او مردی یا زنی را که برای او حج کرد. آیا این مجزی است از او، قضای حج میت به عمل آمده، یا آن حج از برای آن نایب است و خدا ثواب میدهد آن کسی را که او را نایب کرده؟ پس فرمود آن حضرت، که اگر نایب نو حاجی نیست.

ص: ۳۱۳

۱- وسائل: ج ۸ ص ۵۱، ابواب وجوب الحج باب ۲۸ ح ۸.

۲- در نسخه قدیمی وسائل (چاپ ۱۳۱۴ ه ق) به جای لفظ " او یكون " لفظ " ویكون " ضبط شده و در نسخه تصحیح شده رایج کنونی (۲۰ جلدی) نیز همین طور آمده. ولی ترجمه ای که مرحوم میرزا در این متن کرده نشان میدهد که به نظر او " او صحیح است لیکن با توجه به پاسخ امام (علیه السلام) مشخص می شود که " و " صحیح است.

مجزی است از میت و نایب هر دو، یعنی برای میت، حجه الاسلام است و از برای نایب هم حج محسوب می شود. یعنی ثواب حج هست برای او و خدا مزد می دهد آن کسی را که او را نایب کرده. مفهوم حدیث این است که هر گاه نو حاجی باشد به همان حج اکتفا نمی شود، بلکه آن حج محسوب است برای او تا وقتی که استطاعت به هم رساند که باید ثاباً حج کند، چنانکه از سایر اخبار ظاهر می شود. ووجه منع دلالت این است که کلمه "لم یوص" در کلام راوی است نه کلام امام (علیه السلام) وچنین تقریری از امام معلوم نیست که کافی باشد در ثبوت حکم. و شاید مراد راوی هم وصیت به شخص باشد ودر این صورت، دلالت حدیث بر خلاف آن توهم، اوضح است و مؤید این صحیحه حارث بن المغیره: "قال: قلت لایعبد الله (علیه السلام): ان ابنتی اوصت بحج (۱) ولم تحج. قال: فحج عنها فانها لک ولها قلت: ان امی ماتت ولم تحج. قال: حج عنها فانها لک ولها". و حاصل مضمون آن، این است که آن حضرت فرمود به حارث بن مغیره که دختر او و مادر او مرده بودند و حج به گردن آنها بوده و وصیت نکرده بودند به حج، اینکه حارث تبرعا حج کند از آنها که هم مسقط حج است از آنها و هم ثواب حج از برای خود او هست. هر گاه این را دانستی، پس ظاهر صورت سؤال، این است که همشیره وصیت به حج کرده، و اما وصیت به شخص خاصی که او حج کند و او هم قبول کرده باشد در میان نیست. تبرع زوج در استیجار حجه از برای او صحیح خواهد بود و مسقط حج است. و ظاهر این است که عدم کفایت تبرع مختص صورتی است که وصیت به شخص خاص شده و او هم قبول کرده باشد و در صدد کردن هم باشد. و اما اگر آن شخص خاص نکند به سبب عایقی و مانعی هر چند عصیان و بی پروایی باشد، باز جایز است تبرع و مسقط است، هر چند متبرع جاهل باشد به اینکه چنین وصیتی شده و لکن به عمل نیامده. و اما اگر جاهل باشد به وصیت و اتفاقاً هم وصی به عمل آورده باشد که هر دو حج از برای میت در یک سال به عمل آمده باشد، پس آنچه متبرع کرده، حجه الاسلام.

ص: ۳۱۴

نخواهد بود. ولکن هر دو را از آن حج، نصیب هست و اگر اتفاق افتد در نفس الامر، حج وصی باطل بوده، حج متبرع مسقط از او خواهد بود. مطلب دوم: این که آن پول را چه باید کرد؟ و تحقیق آن این است که چون حجه الاسلام از صلب مال وضع می شود، خواه وصیت کرده باشد و خواه نه، و اظهر اکتفاء، به میقاتی، است. پس هر گاه بیست تومان زاید بر اجرت حج میقاتی آن است و آن زاید بر اجرت حج میقاتی از ثلث مال بیشتر نیست یا هست و وارث اجازه کرده، پس ظاهر این است که در این صورت، تمام بیست تومان در حکم مال میت است و باید آن را به مصارف وجوه خیرات رسانند از برای متوفیه و وجه آن از آنچه در همین مجموعه در کتاب وقف و وصیت ذکر کرده ام ظاهر می شود اگر خواهی که مطلع شوی، رجوع کن به آنجا. و هر گاه بیست تومان بعد از وضع اجرت حج میقاتی هم زاید بر ثلث باشد و ورثه امضا نکنند داخل میراث می شود.

۴۳۶- سوال:

۴۳۶- سوال: شخصی تنخواهی دارد که به قدر استطاعت حج، می شود ولیکن خانه او بعضی ضروریات نداشته باشد، مثل دست خارج یا اتاق خارج و بیت الخلا و مطبخ و طویله و همچنین بعض بیوتات خانه خراب است، هر گاه اینها را بسازد، تنخواه او به قدر استطاعت نیست. آیا مستطیع است یا نه؟

جواب:

جواب: هر گاه ضرورت داعی باشد بر داشتن اینها، و در ترک ساختن اینها عسر و حرج لازم می آید، اینها را مقدم میدارد و اگر بعد از اینها استطاعت باقی ماند حج می کند والا فلا. و این در وقتی است که قبل از این، حج مستقر نشده باشد در ذمه او.

۴۳۷- سوال:

۴۳۷- سوال: هر گاه شخصی زحمت بر خود قرار بدهد و اندک نقص آبرو را هم بر خود مضایقه نکند، می تواند به حج رود از تنخواه خود، و اگر به آبرو خواهد برود تنخواه وفا نمی کند که ملازمی همراه ببرد. آیا مستطیع است یا نه؟

جواب:

جواب: در احادیث مکرر شده که حج واجب می شود، هر چند که باید سوار الاغ گوش و دم بریده شود و فرقی ما بین ضعیف و شریف نیست و اظهر این است که فرقی هم ما بین زاد و راحله و غیر اینها نیست. بلی ملاحظه بنیه و توانایی و طاقت معتبر است.

پس هرگاه شخص عزیزی به سبب بنیه و طاقت سواری الاغ و نان بینان خورش و مباشرت خدمت خود می تواند رفت. و شخص وضعی، بدون کجاوه و اطعمه نفیسه و خادمی نمی تواند رفت، به سبب ضعف و عدم بنیه، آن مستطیع است با آن و این مستطیع نیست بدون این.

۴۳۸- سوال:

۴۳۸- سوال: شخصی مستطیع بود و تنخواه تلف شد و حالا هیچ ندارد. می تواند استیجار حجی کند و در سال بعد از برای خودش حجی بکند یا نمی تواند؟

جواب:

جواب: بلی می تواند، بلکه گاه است که واجب می شود که این کار بکند تا خود را بری الذمه بکند.

۴۳۹- سوال:

۴۳۹- سوال: شخصی میخواهد تدارک سفر حج ببیند و مهر زوجه میخواهد بدهد و خرجی خانه را هم بگذارد. آیا خمس را ابتدا بدهد یا بعد از وضع اینها؟

جواب:

جواب: هرگاه اموالی که دارد از جمله اموالی است که خمس متعلق به آنها می شود، مثل فاضل مؤنه سال از ارباح کسب و زراعت و تجارت و غیر اینها، خمس لازم است والا خمس لازم نیست. و چنان نیست که میان عوام متداول است که هر کس میخواهد حج برود باید خمس بدهد از خرجی راه و برود. گاه است کسی به او هزار تومان میبخشند، یا از پدر او به او میراث میرسد، اظهر این است که خمس بر او واجب نیست و همینکه به آن مال مستطیع شد باید حج کند. و اما هرگاه از جمله اموالی است که خمس به آن متعلق می شود و خمس هم تعلق گرفته باید خمس را بدهد و دیون خود را که از جمله آن، مهر زن است بدهد. بعد از آن هرگاه به قدر استطاعت، یعنی به قدر زاد و راحله و اخراجات راه و مؤنه عیال تا برگشتن را دارد واجب است حج، والا فلا، و این وقتی است که قبل از این، حج در ذمه او مستقر نشده باشد و هرگاه مستقر شده باشد به هر حال باید حج بکند.

۴۴۰- سوال:

۴۴۰- سوال: هرگاه زینب مستطیع، "زید" را وصی کند که بعد از فوت من، حجه بلدی به جهت من استیجار نما. و زینب، وفات نماید و زید، مبلغ چهل تومان از مال زینب را به جهت حجه بردارد و تتمه ترکه را به وارث بدهد. و زید وصی، نایی از

جهت زینب گرفته و مبلغ بیست تومان وجه به او داده و بیست تومان دیگر، خود نگاه داشته که در مراجعت به نایب بدهد. در بین راه، قبل از وصول، به مقصد، نایب فوت شود و تنخواهی از او باقی نمانده باشد. عمرو، رفیق نایب در آن موضع از مال خود، به اذن طلبه غیر مجتهد به جهت موصیه استیجار حجه نماید و عمرو، بعد از مراجعت از مکه، مطالبه باقی وجه که در نزد وصی مانده بود بنماید، وصی در دادن وجه، مساهله نماید. آیا در این صورت، عمرو تسلط بر گرفتن وجهی که در نزد وصی هست دارد یا نه؟ و بر فرض عدم تسلط، وجه خود را از کی مطالبه می تواند کرد؟ و وجه باقیمانده از حجه در نزد وصی به چه مصرف باید رسید؟

جواب:

جواب: چون مفروض این است که مالی در میان نیست نه از اجیر، و نه از منوب عنه، پس این استیجاری که عمرو کرده، اگر قصد او تبرع است که ذمه منوب عنه، یعنی زینب، بری شود. پس ظاهر این است که زینب، برئ الذمه می شود، لکن این شخص، یعنی عمرو، مطالبه اجرت از وصی نمی تواند کرد و آن مال که در نزد وصی مانده، ظاهر این است که در حکم مال میت باشد. چون به مقتضای وصیت نافذ از مال وراثت، بیرون رفت و به ارث بر نمیگردد، پس آن را به مصارف بر، میتوانند رسانید و از جمله آنها این است که احتیاطاً استیجار حجه دیگر برای او بشود به قصد تقرب که اگر آن حجه، عیبی داشته باشد این در عوض حجه الاسلام او باشد. و اما هرگاه به این قصد کرده فضولا که اگر وصی یا وارث، عوض را بدهد حج از آنها باشد والا از برای خودش، دور نیست که با اجازه و امضای وارث یا وصی و دادن اجرت، برائت ذمه از برای منوب عنه حاصل شود. اما اینکه به اذن طلبه غیر مجتهد کرده، پس آن نفعی ندارد، بلکه اگر مالی از اجیر در میان بود، یا از منوب عنه و دسترسی به وصی یا حاکم شرع یعنی مجتهد عادل نبود. در این صورت به استصواب عدول مؤمنین میتوانست که این کار را کرد، بلکه اگر مالی از آنها در دست او بود، ظاهر این است که با فقد حاکم و عدول مؤمنین هم تواند استیجار کرد. و اما آن بیست تومانی که اجیر گرفته، پس به قدر آنچه از عمل کرده که در برابر اجرت بوده و اجرت

بر آن توزیع میشده از مال، آن را نمیتوان استرداد کردن. به هر حال، مروت و انصاف را از دست نگذارند و مراعات آن اجیر فقیر را منظور دارند.

۴۴۱- سوال:

۴۴۱- سوال: شخصی نیابت حج بلدی گرفته و محرم به عمره یا حج تمتع شده، در حال طواف در جامه احرامی که به نجاست معفوه در صلوه، متنجس شده، طواف و سعی و نماز طواف را کرده. و منظورش آن بوده که در طواف هم مثل صلوه، خون کمتر از درهم، معفو است. و بعد از تقصیر و قبل از لبس مخیط و سایر احرام، متفطن شده که شاید در طواف معفو نباشد. معجلاً ثوبی الا-حرام را تطهیر کرده، تجدید نیت احرام در مکه کرده و عقد آن را به تلبیه نموده، طواف و سعی را به عمل آورده با تقصیر، و این در روز هفتم شده و متفطن نشده که از ادنی الحد، احرام بندد و بعد از فراغ از مناسک حج هم عمره مفرده که من باب وجوب احتیاطی نایبین به عمل میآورند بجا آورده، آیا موافق شریعت غرا، برئ الذمه شده یا نه؟

جواب:

جواب: اظهر این است که طواف در این معنی در حکم نماز است و با نجاست معفوه، طواف صحیح است و بر فرضی که قایل شویم به عدم عفو، ضرور به اعاده احرام نیست از برای عمره، بلکه همان طواف و نماز و سعی را که اعاده می کند کافی است. بلی اگر آن جامه احرام در حال احرام نجس بوده یا جامه نجس، احرام بسته، از این جهت اشکال به هم میرسد، بنا بر اشتراط طهارت جامه در صحت احرام. ولکن ظاهر این است که در احرام هم نجاست معفوه مضر نیست، مانند نماز

۴۴۲- سوال:

۴۴۲- سوال: شخصی که مستطیع شده باشد، آیا می تواند مال خود را به اولاد خود، هبه نماید به حدی که از استطاعت بیفتد یا اینکه نمی تواند؟ و بر فرض این که نتواند، هر گاه جاهل از این معنی باشد و اموال خود را جمیعا هبه کند و بعد که متذکر شد می تواند که ادعا کند و پس بگیرد یا نه؟

جواب:

جواب: بلی، مادامی که حج مستقر در ذمه نشده باشد می تواند خود را از استطاعت بیرون کند. و اما هر گاه استطاعت باقی است تا وقت روانه شدن قافله، پس دیگر نمی تواند خود را از استطاعت بیرون کند. حج بر او واجب است و اگر در چنین

وقتی هبه کند به فرزند و ایجاب و قبول و قبض به عمل آید، دیگر رجوع هم نمی تواند کرد.

۴۴۳- سوال:

۴۴۳- سوال: زوجه کمترین، به قدر صد و پنجاه تومان باغ و ملک دارد، هر گاه به فروش برسد. آیا مستطیعه است یا نه؟ و چند طفل کوچک دارد و حمل هم دارد و املا-کش را چهار سال قبل از این به اجاره داده در مدت سی سال، و تا زمان اجاره منقضی نشود، فروش آن به قیمت تمام که به آن مستطیعه بشود ممکن نیست، ولکن قبل از این که اجاره بدهد، متمکنه از فروختن به قیمت تمام بود.

جواب:

جواب: هر گاه قبل از اجاره دادن به قدری میخریدند که مستطیع میشد و در آن وقت، مانع دیگر برای او نبود و حج در ذمه او مستقر شده، باید بفروشد و برود، هر چند به قیمت نازلی باشد و وفا به مؤنه حج نکند. و اما هر گاه قبل از آن، حج در ذمه او مستقر نشده و الحال قیمت آن به قدر استطاعت نیست، واجب نیست و طفل داشتن و حمل داشتن، مانع از وجوب حج نمی شود.

۴۴۴- سوال:

۴۴۴- سوال: شخصی مقاطعه کرد با زید، که او را به حج ببرد به مبلغ معینی و عمرو، ضامن آن شخص شد که اگر او را به حج نبرد از عهده آن وجه بیرون آید و آن شخص قبل از تمام عمل، فوت شد. آیا زید، وجه خود را از عمرو، مطالبه می تواند کرد یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که این مقاطعه از باب اجاره است و هر چند به مجرد اجاره، وجه اجاره ملک موجر می شود، لکن تسلیم واجب نیست مادامی که عمل واجب نشود، مگر در مثل حج که غالب این است که بدون آن ممکن نیست. لکن موجر ضامن اجرت است و هر قدر از عمل به عمل آید مستحق می شود. پس الحال می گوئیم که هر گاه خواهد ضامن وجه موجود شود در اول وهله که هنوز تلف نشده پس، از جمله ضمان اعیان مضمونه است، مثل مغضوب مأخوذ بسوم، یا به بیع فاسد. و اظهر در آن، عدم صحت ضمان است. و هر گاه بعد از تلف و استقرار در ذمه موجر است، پس ضمان صحیح است و هم چنین هر گاه در ضمان شرط کند که هر

قدر که در ذمه او بماند من ضامنم، پس در صورت سؤال اگر اجیر شده از برای نفس تحمل حج، دون مقدمات سفر، و آن شخص پیش از حج مرده، عمرو، ضامن تمام وجه است و هرگاه اجیر شده از برای مجموع حج و سفر، پس توزیع می شود اجرت و آنچه در برابر اعمال است که به عمل آمده، ضامن نیست و ما بقی را ضامن است. پس ضمان عمرو هم منصرف می شود به آنچه در برابر آن عمل نشده باشد، نه مطلقاً، پس تفصیل باید داد که اگر اجیر شده بر نفس حج و اجرت را تمام گرفته و عمرو هم ضامن شده که در صورت تلف وجه و عمل نیامدن حج، من ضامنم، باید همه را بدهد در صورت تلف. و اگر اجیر بر مجموع مقدمات شده و ضامن، ضامن قدر تالف در برابر باقیمانده عمل شد، همانقدر را ضامن است.

۴۴۵- سوال:

۴۴۵- سوال: هرگاه در سنه ماضیه، جمعی از حجاج، قبل از وصول به میقات فوت شدند، بعضی را سال اول استطاعت و بعضی مسبوق به استطاعت مستقره و بعضی نایب به استیجار از جانب ورثه منوب عنه که حجه الاسلام بر او واجب شده بدون وصیت (بلکه قصد ورثه مجرد ابراء ذمه منوب عنه بوده) و بعضی با وصیت، اما بدون تعیین وصی معین، و بعضی به اذن وصی معین. وبعد از فوت ایشان، شخصی به زعم آن که احسان نموده (و ورثه البته ممنون خواهند بود و راضی به فعل او هستند) قربه الی الله و به قصد آنکه آنچه خرج کند تسلط بر ورثه خواهد داشت، یا ورثه و وصی قبول خواهند نمود و امضا خواهند داشت، عمل آنها را متوجه شده و کفن و دفن ایشان نموده و از برای هر یک از متوفی یا منوب عنه متوفی، از همان موضع، استیجار حج نموده، به اطلاع جمع کثیری از معروفین و ثقات قافله. در این صورت بیان فرمایند بر فرض صدق مراتب مشروح براءت ذمه از منوب عنه یا متوفی حاصل شده یا نه؟ و بر فرض حصول ابراء ذمه، شخص معهود تسلط بر ورثه یا وصی دارد که وجه اجاره را بگیرد از ایشان به علت استقرار حج بر ذمه متوفی یا نه؟ و با عدم تسلط آیا جایز است وصی را که عمل آن شخص را امضا دارد؟ و وجه آن را که از

بقایای وجه اجاره موجر اول است بدهد یا نه؟ و اگر خود نایب وصیت نموده که از جانب منوب عنه من، نایب بگیر، اما وکیل در استیجار نباشد مفید فایده خواهد بود یا نه؟ حاصل آنکه بعد از فوت ایشان، نظر به آنکه وجهی از ایشان باقی مانده و حج بر ذمه ایشان قرار گرفته، آیا بر متدینین قافله واجب بود که استیجار حجه از برای ایشان بکنند، یا آنکه بایست وجه را رد بر ورثه بکنند؟ اگر چه دانند که ورثه بعد از این، استیجار حج نخواهند نمود.

جواب:

جواب: اما از سؤال آنکه حج در ذمه او مستقر شده بوده است قبل از این، پس این است که ظاهر این است که جایز است استیجار حج از برای او، بلکه واجب است از مال آن متوفی، هر گاه مالی از او همراه باشد. چنانکه صحیحه یزید بن معاویه عجلی دلائل دارد بر آن: "قال: سئلت ابا جعفر (علیه السلام) (۱) عن رجل خرج حاجا ومعه جمل له ونفقه وزاد فمات فی الطريق. قال: اذا كان صروره ثم مات فی الحرم فقدا جزات عنه حجه الاسلام وان كان مات وهو صروره قبل ان یحرم جعل جمله و زاده و نفقته و ما معه فی حجه الاسلام فان فضل من ذلك شی فهو للورثه ان لم یکن علیه دین. قلت: ارایت ان کانت الحجه تطوعا ثم مات فی الطريق قبل ان یحرم لمن یكون جمله و نفقته و ما معه؟ قال: یكون جمیع ما معه و ما ترک، للورثه الا ان یكون علیه دین فیقضی عنه او ان یكون اوصی بوصیه فینفذ بذلك لمن اوصی له ویجعل ذلك من ثلثه". و ظاهر این حدیث این است که رفقا میتوانند از برای او از مال او، استیجار حج کنند، و لکن باید این را مقید کرد به صورتی که وصی نداشته باشد یا دست به او نرسد و دسترس به حاکم شرع هم نباشد، و الا باید به اذن ایشان کرد. زیرا که ولایت در امثال این امور با حاکم است، هر گاه وصی نباشد، و لکن باید در صورت فقد حاکم، این امر از ثقات مؤمنین به عمل بیاید. چون ظاهر این است که ولایت در امثال این امور، .

ص: ۳۲۱

۱- وسائل: ج ۸ ص ۴۷، ابواب وجوب الحج باب ۲۶ ح ۲ - توضیح: نام " یزید بن معاویه ": سهو است و راوی حدیث " برید عجلی " است.

بعد از فقد حاکم با ثقات مؤمنین است. و هرگاه این هم ممکن نباشد ظاهر این است که سایر رفقا هم توانند کرد نظر به اطلاق حدیث و در اینکه در حدیث شرط شده است که ضرورت یعنی "نوحاجی" تنبیهی است بر اینکه وجه لزوم این معنی این است که حج فوری است و تأخیر نمیتوان کرد و ممکن است که حدیث شامل نوحاجی که سال اول استطاعت او باشد هم باشد، ولیکن حکم به وجوب در این صورت مشکل است، بلی احوط از برای ورثه این است که ترک نکنند هرگاه همراه باشند. و مؤید این مطلب، حدیث صحیح دیگر که باز، یزید بن معاویه روایت کرده (۱) از حضرت صادق (علیه السلام): "قال سألته عن رجل استودعني مالا فهلک و لیس لولده شیئ و لم یحج حجه الاسلام. قال: حج عنه و ما فضل فاعطهم". و اصحاب ما عمل به آن کرده اند، و حاصل مضمون آن، این است که هرگاه مال امانتی از کسی نزد کسی باشد و آن شخص بمیرد و حجه الاسلام در ذمه او باشد، جایز است که آن امانت را به مصرف حجه الاسلام او برساند، ولیکن اصحاب مقید کرده اند، این را به صورتی که این شخص امانتدار، علم داشته باشد که اگر به وراثت بدهد ایشان حج برای او نخواهند. و ظاهر این است که ظن غالب در اینجا قائم مقام علم می شود. چنانکه در مسالک تصریح به آن کرده و وجه تقیید این است که ادله عدم جواز تصرف در مال غیر در کمال قوت است و تخصیص آنها به این حدیث، در غیر صورت علم مذکور، یا ظن غالب در نهایت اشکال است. بلی اشکال به هم میرسد در جایی که از حال وراثت مطلع نیست که آیا استیجار میکنند یا نه؟ و دور نیست که در اینجا تخصیص بدهیم هرگاه تفحص و تجسس حال آنها مستلزم فوات فوریت حج شود و اطلاق حدیث سابق هم مؤید این است. و اصحاب ملحق کرده اند به امانت، سایر حقوق مالیه را مثل دین و غصب و سایر امانات شرعیه که از جمله آنهاست ماندن مال بعد از فوت او در نزد رفیق، بلکه اظهر این است که سایر واجبات، خواه حج باشد یا خمس یا زکوه یا رد مظالم آنها هم ملحق به حجه الاسلام میشوند و در همه.

ص: ۳۲۲

۱- همان مرجع، ابواب النیابه باب ۱۳ ح ۱، توضیح: باز نام راوی اشتباه شده است و "برید عجلی" درست است.

امور، مراعات اذن حاکم را منظور دارد، هرگاه ممکن باشد و قادر بر اثبات در نزد او باشد، و الا آن هم ضرر نخواهد بود و اصل معتمد در این مسئله این است که مال میت، منتقل نمی شود به وارث، مادامی که دین و وصیت او ادا نشود، چنانکه ظاهر آیه است و محقق هم در مسئله ودیعه، اصل را همین قرار داده و روایت یزید (۱) را مؤید مطلب آورده. و ظاهر این است که تفحص کردن از دین دیگر، لازم نباشد و اگر دین دیگر ثابت باشد، آن مال منقسم می شود بر حج و آن دین، بالنسبه و حکم آن را در محل خود بیان کردیم. و این سخنها جمله معترضه بود و در مسئله مال امانت ذکر کردیم و اینها را مؤید ما نحن فیه آوردیم. چنانکه حدیث اول هم مؤید این مسئله مال امانت هست. و به هر حال، ظاهر این است که هرگاه ثقات مومنین این کار را کرده باشند با عدم وصی و فقد حاکم، صحیح است و حج ساقط می شود از میت و وارث بر آنها تسلطی ندارند و ظاهر این است که یک نفر ثقه عدل هم کافی است و اشکال در این که آیا واجب است که از محل موت، استیجار کرد یا از میقات، همان است که در اصل حج گفته اند و اظهر این است که بدون رضای وارث زیاده از مقدار میقاتی نمیتوان، مگر با وصیت یا خروج از ثلث یا امضای وارث، هر چند ظاهر روایت از موضع موت است، ولکن منافاتی با تقیید به میقات هم ندارد. و اما سؤال از وجوب استیجار که آیا واجب است یا مجرد جواز است؟ پس اظهر وجوب است و ظاهر " امر " هم در روایت اخیر، و جمله خبریه در روایت اولی، ظاهر در آن است. اینها همه در وقتی است که حجه الاسلام در ذمه میت مستقر شده باشد. و اما هرگاه سال اول استطاعت او بوده، پس اظهر عدم وجوب، بلکه عدم جواز است و اگر چنین کرده باشد و وارث امضا نکنند ضامن است که مال را به وارث رد کند و از اینجا معلوم می شود که هرگاه حج واجبی باشد که به نذر و شبه آن واجب شده باشد جایز نیست استیجار آن از برای رفقا بدون رضای وارث، زیرا که اگر نذر معین در خصوص آن سال است آن در حکم .

ص: ۳۲۳

۱- همان طور که قبلا گفته شد " برید " صحیح است.

حجه الاسلام در سال اول استطاعت است که هنوز مستقر نشده و اگر نذر مطلقى باشد، پس آن فوری نیست که تأخیر آن مستلزم تفویض فور باشد و حدیث هم دلالت بر این ندارد. بلی اگر علم داشته که وارث به عمل نمی آورد و فساد دیگر هم بر آن مترتب نباشد داخل مسئله مال و دیعه می شود که فقها تعمیم داده اند نسبت به حقوق و مصارف مالیه لازمی، و از اینجا حکم حج مندوب هم ظاهر شد، خصوصاً با تصریح حدیث به عدم جواز در آن. اینها همه در وقتی است که خود از مال متوفی که همراه او است بکند، و اما اینکه فضولا از مال خود بکند به اعتقاد این که احسان کرده و ورثه ممضی خواهند داشت، پس در این صورت تسلطی بر وراثت ندارد که از آنها بگیرد. و اشکال در این است که آیا با امضای وراثت و وفای به آنچه داده است حج صحیح و مبری ذمه میت خواهد بود یا نه و هرگاه امضا نکنند و تنخواه را ندهند حج از برای کی خواهد بود، ظاهر این است که هرگاه قصد این شخص فضولی، ابراء ذمه میت بوده، خواه عوض به او برسد یا نه، این در حکم متبرع است و حج متبرع. مسقط است از ذمه منوب عنه، و لکن وارث کمال بیروتی کرده اند، اگر عوض را ندهند. و هرگاه به قصد این کرده که اگر اجازه کنند و تنخواه را بدهند، از برای آنها باشد، پس اگر قصد نیابت از متوفی کرده، و با خود قرار داده که اگر تنخواه را ندهند، او هم حج را بر گرداند برای خود، دور نیست که بر فرضی که امضا داشتند و تنخواه دادند، حج مبری ذمه باشد، والا حج از برای فضولی خواهد بود. چنانکه نظیر آن در صدقه مال لقطه و غیر آن ثابت است و دلیل این، صحت فضولی است در عقد اجاره. و اگر قصد کرده که برای خود بگیرم، اگر آنها تنخواه دادند منتقل می کنم به متوفی والا فلا، پس دلیلی بر صحت آن از برای میت و مبری ذمه بودن در نظر نیست و قیاس آن بر قرائت قرآنی که کرده باشد و بعد از آن، ثواب آن را نقل کند به غیر، وجهی ندارد. و همچنین هرگاه قصد را مرددا کرده باشد که این را حج میگیرم به این قصد که از برای میت باشد اگر پول بدهند، و از برای خودم باشد اگر ندهند، و بعد وراثت امضا کنند و پول را بدهند، اشکال است و شاید اظهر، صحت باشد بنا بر صحت فضولی در عقد اجاره

چنانکه اظهر است. و اما سؤال از حجهای استیجاری، پس اگر مال اجیر در دست رفیق نیست، حکم آن از مدلول آن دو حدیث، هیچکدام ظاهر نمی شود. پس باید رجوع کرد به قواعد، و اگر در دست رفیق باشد و بر سیل امانت باشد، حکم آن داخل حدیث دوم می شود از وجهی دون وجهی. چون آن دو حدیث در حجه الاسلام است نه در استیجار آن. و نظر به الحاق فقها، سایر حقوق مالیه و امانات شرعیه را به امانت، حکم آن که بر سیل امانت مالیه نباشد هم ظاهر می شود، پس کلام در آنها از دو حیث اعتبار می شود. یکی از حیث نایب و یکی از حیث منوب عنه. اما از حیث اول، پس بنا بر اظهر که اجاره به موت اجیر باطل نمی شود، مگر در وقتی که مباشرت خود اجیر شرط شده باشد، و بنا بر آنکه وفای آن هم فوری دانیم، چنانکه نسبت به منوب عنه بود، چنانکه مشهور است و لازم می شود بر وارث که وفا کند و وارث حاضر نباشد. پس ظاهر، لزوم استیجار است، و لکن به همان تفصیل مراعات اذن وصی و حاکم. و اما هرگاه قایل باشیم به بطلان به موت یا در صورت اشتراط مباشرت به نفس، یا اینکه قایل شویم که فوریت به مجرد استیجار کردن رفقا دلیل ندارد، مگر در صورتی که علم داشته باشد که وارث نخواهد کرد در صورت اخیر، یعنی عدم فوریت به سبب استیجار یا قول به عدم انفساخ که داخل مسئله مال و دیعه می شود به ملاحظه الحاق سایر واجبات به حجه الاسلام. و اما از حیث ملاحظه حال منوب عنه، پس مفروض این است که مالی از او در میان نیست و وجه حجه که پیش گرفته و هنوز حج نکرده هر چند در حکم مال منوب عنه است، و لکن مادامی که اجاره منفسخ نشده، باید ملاحظه حال نایب را کرد. بلی در صورتی که اجاره منفسخ شود و آن عین المال در دست رفقا باشد، حکم آن همان است که مذکور شد که جایز است استیجار از برای منوب عنه، با ملاحظه تفصیل متقدم. و اما اخراجات کفن و دفن وغیره. پس آنچه متعلق به مال میت است مثل کفن واجب و سدر و کافور و امثال آن، جایز است صرف آن و وارث تسلطی در استرداد آن ندارد و آنچه متعلق به مال نیست، وارث می تواند استرداد کرد.

۴۴۶- سوال: به شرف عرض مقدس عالی می‌رساند که در مرحله تکلیف خود متحیر ماندم و هیچ امری موجب شبهه مخلص نشده، الا آنچه بعضی از ثقات مذکور نموده اند که بندگان عالی فرموده اند در این سال، امنیت طریق حج نیست و راه خیال این مخلص این بوده که به شیاع ثابت شده که سال گذشته، امنیت از طریق شیراز بوده و جمعی کثیر از تجار نیز مذکور نمودند که از اینجا تا "لحسا" و "قطیف" امن است و به تصرف شاه است برا و بحرا، و جماعتی که از حج آمدند متفق بودند که از قطیف تا مکه، نهایت امنیت دارد به اعتبار نفاذ امر سعود خذله الله. و میل آن به روانه شدن حاج از این طریق و به اعتبار اینکه، این طایفه کسی را که امان بدهند محقون الدم میدانند و امان داده است در سال سابق در مکه معظمه بالاخبار المتواتره، علاوه بر اینکه قافله را، طایفه تسنن بلکه کفار هم در امان میدانند و متعرض آن نمیشوند مگر دزد، و دزد در همه جا هست، بلکه دزد این راه کمتر است و چیزی که در دل خلجان می‌کند نیست، مگر مرحله کربلای معلی که موجب زیادتی کینه آن ملعون با شیعه شده باشد که گاه است با طایفه شیعه که وارد به او بشود تلافی کند. این به نظر قاصر، واقعی ندارد، یکی به جهت این که قضیه (۱) نجف اشرف مکرر واقع شده و اصلا از برای قافله ضرری نداشته و پدرش را عجم (۲) کشت موجب امری نشد و اینکه اخباری که مذکور می‌شود که از کسان او کشته شده است قطعی، بلکه ظنی هم نیست. منتهای امر، آن است که بر سر ولایتی لشکر کشید و آنها به تشویش خود دفاع کردند و آن ملعون با وجود تقلب او در طریقه خود، چگونه طایفه ای را که امان داده باشد به آن اذیت می‌رساند به تقریب تقصیری که غیر آنها کرده اند. و دیگر از روزی که واقعه کربلا اتفاق افتاد تا روزی که امیر حاج از جانب سعود به .

ص: ۳۲۶

۱- قیام آل سعود به تحریک و مساعدت انگلیس سال ۱۱۴۷ هـ - ق شروع شده محمد بن سعود در سال ۱۱۷۹ در گذشت و پسرش عبد العزیز در سال ۱۲۱۶ کربلای معلی را غارت و قتل عام کرد و در سال ۱۲۱۸ در مسجد "درعیه" بدست یک فرد شیعه کشته شد و نوبت به پسرش سعود بن عبد العزیز رسید که حکومت او از ۱۲۱۸ تا ۱۲۲۹ بود و سؤال کننده از اوضاع همان سال ها گزارش میدهد که شهر نجف نیز چندین بار مورد حمله آنان قرار گرفته بود.

۲- قیام آل سعود به تحریک و مساعدت انگلیس سال ۱۱۴۷ هـ - ق شروع شده محمد بن سعود در سال ۱۱۷۹ در گذشت و پسرش عبد العزیز در سال ۱۲۱۶ کربلای معلی را غارت و قتل عام کرد و در سال ۱۲۱۸ در مسجد "درعیه" بدست یک فرد شیعه کشته شد و نوبت به پسرش سعود بن عبد العزیز رسید که حکومت او از ۱۲۱۸ تا ۱۲۲۹ بود و سؤال کننده از اوضاع همان سال ها گزارش میدهد که شهر نجف نیز چندین بار مورد حمله آنان قرار گرفته بود.

قطیف از پی حجاج میآید، چهار پنج ماه می شود. در این عرض مدت شبهه ای نیست که آن ملعون در کربلا نمیماند و یقیناً در زمستان متوجه خانه خود می شود و امر واضح می شود، در صورتی که احتمال راجح بدهیم که باز بطریق سال سابق در قطیف در اول ذیقعدة امیر حاج بفرستد و حاج را ببرد. آیا واجب نیست که برویم تا به آنجا و تثبت بکنیم و تأمل کنیم در اینکه امیر حاج میآید و مردم را میبرد یا نه؟ و در صورت سلامت، روانه شویم. یا آنکه محض احتمال اینکه رأیش منحرف شده در امان حاج مرحله امنیتی که در سابق بود زایل شده و مستصحب نیست و تفحص نباید کرد و به شیراز و کنگون (۱) و "لحسا" نباید رفت و در خانه خود به همین قدر از خبر باید قرار گرفت و اگر ظاهر شود که امنیت سابق بر قرار بوده و این شخص تفحص نکرده، به موضع تفحص که اقرب به محل خود ورود امیر حاج است میرفت امری بر او معلوم میشد و سال بگذرد آیا استقرار حج خواهد شد یا نه؟ به هر حال، وجه تحیر مخلص از این است که امنیت مستصحب است و خلاف آن معلوم نیست و اینکه قضیه کربلا قاطع آن باشد محل شك مخلص است و به سبب گذشتن زمان بسیار نزدیک شدن به محل امیر حاج می تواند واضح شود و عمل کردن به مقتضای استصحاب و رفتن به بنادر و بعد از ظهور سد طریق مراجعت کردن و در صورت ظهور بقای امنیت به مکه رفتن و خیمت و ناخوشی به نظر قاصر نمیرسد، آیا و الحال هذمه سفر طاعت است یا معصیت؟ واجب است یا حرام؟ و خوب واضح و ظاهر است که اگر تکلیف این بنده حقیر در خانه ماندن باشد بسیار خوشوقت خواهم بود و اگر خوف تقصیر تکلیف را نمیدانستم اخوی را به شرف عتبه بوسی نمیفرستادم. و چون خبر عالی حضرت آقا محمد حسن خبر واحد عادل بود احتمال دادم که شاید تغییر سئوالی باشد که تکلیف مخلص مغایر او شود. لهذا مصدع بندگان عالی میگردد که لطف و مرحمت فرموده، آنچه تکلیف مخلص را دانند مقرر فرمایند. ن

ص: ۳۲۷

و ظاهر آن است که به رفتن مخلص، جمعی کثیر روانه میشوند و به عدم آن، متقاعد میشوند. وقت هم مضیق بود. و چاره نبود به غیر از تصدیع و تضييع اوقات بندگان عالی و بسیار واضح است که در این مراحل از بندگان عالی خیرتر و علیم تری نیست. خود به نفس شریف به ولایت سعود تشریف برده اید و ولایت او را میدانید و در مسائل دینی مقتدا و حجه الله میباشید و هر چه بنده خود را به آن امر فرمایید امتثال و اطاعت خواهم نمود. انشاء الله، آن که تصدیع کشیده، آنچه حکم الهی باشد قلمی فرمایند که موجب اطمینان این متحیر گردد.

جواب:

جواب: اخبار و ادله که دلالت دارند بر اشتراط خلو سرب. هر چند اگر نظر کنیم به این که الفاظ اسامی امور نفس الامریه اند باید مستطیع در عالم نباشد مگر به فرض نادری، و لکن چون تحقیق این است که هر چند مسلم است که الفاظ اسامی امور نفی الامریه اند، لکن در تکالیف شرعیه محمولند بر آنچه در نظر مکلف آن باشد و فروع این مسئله بسیار است و از جمله آنها این است که زکات واجب است بر مالک نصاب و قصر، واجب است بر قاصد ثمانیه فراسخ و حج واجب است بر مستطیع و روزه واجب است به دخول ماه مبارک رمضان و امثال اینها و متفرع می شود بر این، آنکه واجب است گداختن دراهم مغشوشه تا معلوم شود مقدار خالص یا نه؟ و واجب است تفحص و تحقیق آن مسافت یا نه؟ و واجب است استهلال یا نه؟ و در اموال که در معرض بیع در آورده شود تا معلوم شود استطاعت است یا نه؟ و اظهر در نظر حقیر، عدم وجوب تفحص است. و بعد از اینکه این را دانستی پس می گوئیم که آیا تخلیه سرب در نفس الامر معتبر است یا در نظر مکلف و بعد از ملاحظه اعتبار نظر مکلف، آیا جزم مکلف ضرور است یا کافی است؟ اظهر این است که ظن، کافی باشد و این غایت تنزل است که ما از نفس الامر و جزم (که او فقند به مقتضای وضع) دست برداشتیم، پس لا- اقل ظن باید حاصل شود، پس لزوم حصول ظن به خلو سرب، دلیلی است شرعی. پس احتمال خلو سرب کافی نیست و در برابر این دلیلی شرعی چیزی نیست به غیر قاعده یقین که مدلول اخبار معتبره هست که

نهی شده از نقض یقین به شک و قاعده استصحاب و هر چند مقتضای قاعده یقین این است که احتمال خلاف، ناقض یقین سابق نیست نه به عنوان شک و نه وهم و نه ظن، ولکن اعتبار ظن خلوص سرب که از آن اخبار و ادله مستفاد شد مخصص این قاعده می شود، زیرا که هر چند مقتضای قاعده یقین این است که باید به یقین سابق عمل کرد، خواه مقتضای آن ظن به عدم معلوم، باشد یا مشکوک یا موهوم، ولکن مقتضای این اخبار، این است که باید مظنون باشد. ادله یقین در باقی، حجت است مثل شک در حدث و خبث موت زوج و مورث و غیر آنها و در اینجا حجت نیست، خصوصاً اینکه در ما نحن فیه یقین سابقی در دست نداریم و مجرد سلوک خوش سعود در یک سال، منشأ یقین نمی شود و انسحاب حکم شخص یک سال به سال دیگر، خود بیمعنی است، هرگاه حصول یقین خواهیم، زیرا که مشکل است که فعل یک سال او از قواعد یقینیه شود که بگوییم نقض آن جایز نیست. و اما قاعده استصحاب، پس (قطع نظر از اینکه این سخن آخری بر آن هم وارد است، چون آن فعل جزئی شخصی، منشأ ثبوت کلیه نمی شود که مستصحب داریم) بر آن، وارد است که فرق است ما بین قاعده استصحاب و قاعده یقین و دلیل قاعده یقین، اخباری است که در آن وارد شده، ولکن دلیل حجیت استصحاب همان ظنی است که از حصول علت موجد حاصل شده که همان علت موجد را علت مبقیه میدانیم و آن خود، بنفسه محل نظر است که علت وجود علت بقا باشد، پس حجیت آن نخواهد بود، الا- مجرد ظن بقا و ظن بقا، تابع مجرای عادت الله است و آن مختلف است در مواضع به سبب اختلاف موضوعات در استصحاب، چنانکه ملا-حظه میکنیم در ظن بقای جبال و بلاد عظیمه و قرای میبه در ساحلو در حیوان متفاوته در عمر و زندگانی و در ما نحن فیه عادت الله کجا جاری شده به بقای عهد سعود، حتی با طرو این سوانح، خلاصه مراد از حجیت ظن استصحابی باید مادام حصول الظن باشد. زیرا که دلیلی به غیر آن ندارد، و هرگاه آن ظن، باقی نباشد، بلکه مبدل شود به وهم یا شک، پس حجت نخواهد بود. و معذک ظنی که از اخبار خلوص سرب حاصل است و استصحاب و اصل، مقاومت با

دلیل نمی‌کند تا گفته شود که مجرد حصول در آن سابق کافی است، هر چند ظن به بقا نباشد. والحاصل در این مقام لازم است تحقیق اینکه آیا اصل وجوب حج است با تحقق سایر شرایط. الا- با ظن ضرر، یا اصل عدم وجوب است، الا با ظن سلامت و حق این است که اصل عدم وجوب است، الا با ظن به سلامت، زیرا که امنیت راه، شرط است چنانکه تصریح شده در کلام علما و ظاهر ایشان اجماع است در اخبار، چون معنی خلو سرب امنیت است و منحصر است کلام ایشان در خوف و امن، چون گفته اند که شرط است امنیت و با خوف جایز نیست و متعرض شق ثالث نشده اند که محتمل الطرفین باشد. نمیتوان گفت که در محتمل الطرفین اصل عدم مانع مفید ظن سلامت است، چون ظن به عدم سبب، به سبب اصل مفید. عدم مسبب است که خوب باشد، به جهت آنکه می‌گوییم که مراد از مانع، شرور و آفات است. مثل لص و سبع و امثال آن. و نمیتوانیم گفت که اصل عدم مانع است، زیرا که از بدو خلق عالم، شرور و خیرات هر دو مخلوق شده، حتی اینکه دو فرزند آدم، یکی قابیل بوده و دیگری هابیل، و شیر و گرگ و گوسفند و گاو هم از بدو خلقت عالم، خلق شد، پس اصل، این است که این شرور، در این راه نباشند، مستلزم این است که در محلی دیگر باشند. و اصل عدم، نسبت به حصول آنها در هر دو محل مساوی است، زیرا که هر یک از حصولین حادثی است محتاج به مؤثر و ثبوت آن محتاج به دلیل. پس تمسک به اینکه اصل عدم، در این راه، افاده ظن به عدم آن می‌کند تا مترتب شود بر آن ظن به عدم خوف، که مسبب آن است معنی ندارد. پس باقی ماند همین که ظن خوف و ظن سلامت از امری، خارج از اصل، محقق شود. بلی میتوان گفت که این اصل عدم، هر گاه مستند باشد به استصحاب حالت سابقه، به معنی اینکه از خارج ثابت شده بود خلو سرب و عدم مانع در وقتی و آن حالت را مستصحب داریم و بگوییم در سال سابق این شرور در محلی دیگر بود و در اینجا نبود، پس باید به همان حال باقی باشد، مطلب تمام است. و آنچه تو گفتی از عدم امکان استناد به اصل عدم در وقتی است که حالت سابقه آن راه

به هیچ نحو معلوم نشده باشد، مثل آنکه کسی می‌خواهد برود به جایی که تا به حال حالت سابقه آن راه بر کسی ظاهر نشده باشد، زیرا که در آنجا مستند نمی‌تواند شد به اصل عدم و استصحاب آن. و جواب آن همان است که گفتیم که حجیت استصحاب تمام می‌شود در صورتی که ظن به بقا حاصل باشد و مجرد حصول سبب در آن سابق کافی نیست، پس باید علم به حصول سبب یا ظن به بقای آن، هر دو به حال خود باشد و این داخل قاعده یقین نیست که تا یقین به رفع سبب نشود باید به مقتضای سابق معمول داشت. پس هر گاه آن ظن مرتفع شد به مجرد حصول سبب در آن سابق اکتفا نمی‌کنیم، چون شارع شرط کرده است در وجوب، تخلیه سرب را که اقل آن حصول ظن خلوص است. و دیگر اینکه گفتیم که واقعه شخصیه که عبارت از سلوک یک سال است موضوع استصحاب نمی‌تواند شد، زیرا که آن منعدم شد و استصحاب حالت آن شخص مانع، وقتی می‌تواند موضوع استصحاب شود که عمل او غالب الوقوع شود و طریقه مستمره به دست آید، تا آن را بتوانیم مستصحب داریم و آن به عمل یک سال متحقق نمی‌شود، بلی طریقه سابقه این جماعت غلبه وقوعی است که موضوع استصحاب می‌توانست شد و آن مبتنی بود بر اینکه در آن اوقات، طریقه ایشان تزویر، و استمالت قلوب بود که با وجودی که عجم را مشرک میدانستند مانع از دخول مسجد الحرام نمیشدند، بلکه جمال و اعوان همراه میکردند که ایشان را ببرد و بیاورد و طریقه ایشان در اوقات سابقه، وعظ و امر به معروف و نهی از منکر بود با مداهنه و مماشات، و الحال که ملک ایشان مستقر شده و تسلط به هم رسانیده اند تا بیعت نگیرند و اظهار موافقت نکنند نمیگذارند که داخل شوند و این معنی تا به حال، غلبه به هم نرسانیده که موضوع استصحاب تواند شد و خصوص اینکه آن ایام عبد العزیز، شیوه او شیوه امامت و خلافت محضه بوده و آنچه ظاهر می‌شود از حال سعود، این است که غالب منظور او سلطنت و دنیا داری است و گاه است به سبب مقتول شدن دو نفر از اولاد او یا جمعی از اقربای او یا جمع کثیری از اعوان (وچنانکه معتمدی به حقیر نوشته بود، اعنی عالیجناب حاجی میرزا آقای طهرانی) نایره غضبیه آن، چنان مشتعل شود که

از طریق ثانیه هم دست بر دارد. اما اینکه نوشته ای چرا نباید رفت تا بنادر که در آنجا حال ظن سلامت و عدم آن، محقق شود؟ جواب آن از آنچه پیش گفتیم ظاهر می شود، زیرا که هر چند الفاظ اسامی امور نفس الامریه باشد، لکن تحقیق آن است که در تکالیف معیار فهم مکلف است و او در خانه خود باید بداند که سرب مخلی است یا نه، نه این که لازم باشد برود که تفحص کند از این معنی، حتی به این نحو که متحمل این سفر دور و دراز شود از برای تفحص و تحصیل ظن، و این عین حرج و عسر شدید است و خصوصا در کسانی که حج در ذمه آنها مستقر نشده که بر فرض جواز عمل به استصحاب سلوک شود معارض است به اصل برائت و عدم حصول استطاعت در وجوب حج. اگر بگویی چه فرق است ما بین راه دریا و خوف غرق و ما بین راه صحرا و خوف اذیت سعود؟ پس چنانکه جایز است رکوب بحر، با احتمال غرق پس جایز خواهد بود. سفر بر، با احتمال خطر سعود. گوییم که در سفر دریا، غلبه سلامت موجود است. چون هزار کس به سلامت می رود و یک کس به ندرت غرق می شود و این مضر نیست، چنانکه گاه است در بیابان هم تگرگ و صاعقه، قومی را هلاک می کند و آن نادر، معنی به نیست در نظر شرع و عقل و عرف و عادت. و لکن آن غلبه در مملکت سعود تا به حال متحقق نشده که تکیه بر ظن غلبه بشود یا استصحاب آن غلبه، بلکه در سفر دریا هم می گوییم هرگاه در حین رکوب، و در روزی که مظنه تگرگ و صاعقه است جایز نیست حرکت و معیار تکلیف، شروع در مکلف به است و هرگاه در اول امر ظن غلبه در دست هست و در بین طی مسافت سانحه رو دهد، آن مضر نیست، و لکن در ما نحن فیه در حین شروع در طی مسافت آن ظن غلبه در دست نیست. و به هر حال، این مسئله از موضوعات احکام است و مکلف باید خود، این معنی را بفهمد و از مسائل شرعیه نیست که مورد استفتا و تقلید باشد و آنچه موقوف علیه حکم است، همان است که بیان کردیم. دیگر اینکه آیا این ما نحن فیه از آن باب است یا نه، خود مکلف باید بفهمد و در اکثر مواضع مکلف نیز اقتضای به فهم خود نمی تواند کرد، بلکه رجوع

به عرف وعادت وفهم اغلب مکلفین باید کرد تا موضوع مشخص شود، به هر حال اگر خودم بالفرض، حجه در ذمه ام مستقر باشد، در این سال نمیروم و کسی را هم اذن نمیده‌م که برود. شما خود بهتر میدانید، ولیکن متمسکات شما در تحقیق موضوع محل نظر است.

۴۴۷- سوال:

۴۴۷- سوال: هل يجوز لمن تلبس بالعمره في حج التمتع ان يعدل الى الافراد اذا حصل له عذر من اتمام العمره كالحيض وغيرها؟ وبعد الجواز هل يجزيه ذلك عن حجه الاسلام ام لا؟ وعلى تقدير الاجزاء، فهل يجري ذلك في النائب والاجير ويبرئ، ذمته عما استوجر له وذمه المنوب عنه ام لا؟ وهل يجوز العدول حين الاحرام اذا علم ان الوقت يضيق عن عمره التمتع بخوفه عن دخول مكة قبل الوقوفين او عن حيض مترقب او نحو ذلك ام يختص هذا الحكم بمن تلبس بالعمره ثم حصل العذر -؟ -؟

جواب:

جواب: الظاهر انه لا- خلاف بينهم في ان المعتمر بعمره التمتع الى الحج اذا ضاق وقته عن افعال العمره يعدل الى الافراد ويتم ويجزيه ذلك عن حج التمتع بمعنى سقوط تكليف الحج عنه و اخبارهم بذلك متظافره ومرادهم في العدول هنا نقل نيه العمره الى الحج الافراد من دون حاجه الى احرام جديد بل لا- يجوز تجديد الاحرام. واما النائب فاطلاق كلماتهم كاطلاق الاخبار يشمله ايضا ولم نقف على مصرح بخلافه. ونقل عن بعض افاضل المعاصرين سلمه الله الاشكال في ذلك بان الاطلاقات والعمومات نصا وفتوى مختصه بالجواز الذي هو حكم تكليفى دون الاجزاء اذ هو حكم وضعى ولا تلازم بينهما ولا تنافر كليا وانما بينهما تباین جزئى واحدا المتباينين جزئيا لا يستلزم الاخر وحيث وقع فانما هو لدليل خارجى من اجماع او غيره وهما على تقدير تسليمهما (كما هو الظاهر) فانما هو بالنسبه الى الاصل بل مفاد العمومات نصا وفتوى هو جواز العدول وهو لا شبهه فيه ولا ريب يعتريه فى الاصل وفرعه وغيرهما لتأييدها (زياده على الاجماع فتوى و روايه) بالاعتبار اذ لولا الرخصه بذلك لكان اللازم على المضطر الصبر على العام المقبل حتى يتم ما هو فرضه لعدم وقوعه الا فى اشهره والفرض فوتها فالامر بذلك عسر ومشقه قل ما يتحمله بالعمره موقوف على ورود الرخصه ولم يرد بلا شبهه فاذا لا اشكال لنا ولا حد فى جواز العدول دفعا للعسر والخرج اللازمين على تقدير عدم، لكل حاج متمتع

اصيلا كان او نائبا او غيرهما. انما الاشكال فى اجزائه عن ذمه الميت عن حج التمتع واجزائه عن النائب فى العمل المستأجر عليه اذ هو التمتع و الافراد فيره. اقول كون الامر بل و مطلق الطلب مقتضيا للاجزاء معناه انه اذا فعل فعل المطلوب على ما هو عليه فى نفس الامر باعتقاد المكلف فهو مقتضى للاجزاء بمعنى حصول الامتثال واسقاط فعله عنه ثانيا وح، فالطلب مع اتيان المطلوب على ما هو عليه لا- ينفك عن الا-جزاء ولا- يتخلف بهذا المعنى عن الطلب فكل مطلوب اوتى به على ما هو عليه مجزئ وكل مجزئ فهو مطلوب فهما متساويان. ولا- يرد عليه الصلاه فى المكان المغصوب لو قلنا بصحتها بتقريب انها مجزئ وغير مطلوبه حتى يق: ان المجزئ اعم مطلقا من الجائز والمطلوب فانها مطلوبه من حيث عموم الامر بالصلاه عند هذا القائل وان كانت غير مأمور بها من حيث اندراجها تحت عموم الغصب فلا معنى لكون النسبه بينهما عموما وخصوصا لا مطلقا ولا من وجه وولا تباينا كليا ولا جزئيا. نعم لو اردنا من الاجزاء اسقاط التكليف عن فعل بفعل آخر غير المأمور به ولا بدلا عنه فهذا الفعل الذى يؤتى به مكان الاول قد يكون مسقطا وهو رأيه كحج الافراد للمتمتعته التى حاضت وقصر وقتها، عن اتمام التمتع. وكعباده الولي عن الميت والاجير عن المستأجر فهذا مطلوب كالاكتفاء فى مقدمات الواجب بفعل الغير. ومن هذا الباب سقوط الحج عن من مات فى الحرم بعد الاحرام فان الامر بالحج امر بتمامه والامر الطبيعى بالجزء لا يجدى فى صيروره الجزء مأمورا به لاجل الاسقاط بل الاسقاط هنا حكم وضعى ليس من مقتضى الامر الاول ولا هو مأمور به بامر ثانى لاستحاله التكليف وقد يكون مأمورا به وغير مسقط كاتمام الحج الفاسد (على القول بكونه عقوبه) والحج من قابل فريضه بالنظر الى الامر الاول و ان كان مسقطا ومجزيا بالنظر الى الامر الثانى. فقد ظهر من ذلك ان النسبه بين الجواز والاجزاء بالمعنى الاول التساوى وبالمعنى الثانى العموم من وجه فلا- يصبح القول بان بينهما تباينا جزئيا. وان قلت: ان المراد بالاجزاء هو القدر المشترك بين المعنى الاول والثانى فيكون فى بعض افراده (وهو الاسقاط بفعل الغير) عموم من وجه. وفى بعضها (وهو ما لو فعل نفس

المطلوب الاول) التساوى. وهذا معنى التباين الجزئى. فنقول: ان هذا ليس معنى التباين الجزئى بل هو حرى بأن يسمى بالتصادق الجزئى. وهذه مناقشات فى الاصطلاح والمهم بيان ما رآه (سلمه الله تعالى) من جعل التمتع افرادا مما فارق الجواز الاجزاء سيما فى الباب ويكون هذا ماده الافتراق. والتحقيق ان (مع قطع النظر عن الاجماع فى الاصيل بل المطلق ايضا) ورود مطلوبه الافراد، ح، ظاهره انه مطلوب بدلا عن التمتع ونايبا منابه فى حصول الامتثال واسقاط التكليف رأسا فيتم الاجزاء بالمعنى الاول والثانى كليهما. اما بالمعنى الاول ففى الامر الثانى واما بالمعنى الثانى ففى الامر الاول. فلنذكر بعض الروايات الواردة فى الباب: فمنها صحيحه جميل بن دراج قال: سئلت ابا عبد الله (عليه السلام) عن المرأة الحائض اذا قدمت مكه يوم الترويه. قال: تمضى كما هى الى عرفات فتجعلها (١) حجه ثم تقيم حتى تطهر و تخرج الى التنعيم فتحرم فتجعلها عمره. ومنها روايه على بن يقطين قال: سئلت ابا الحسن موسى (عليه السلام) عن الرجل و المرأة يتمتعان بالعمرة الى الحج ثم يدخلان مكه يوم عرفه كيف يصنعان؟ قال: يجعلانها حجه (٢) مفرده وحد المتعه الى يوم الترويه. وليس فى سندها من يتأمل فيه الا- عبد الرحمن بن اعين و هو ممدوح والراوى عنه صفوان. و روايه اسحق بن عبد الله عن ابي الحسن (عليه السلام) قال: المتمتع اذا قدم ليله عرفه فليست له متعه يجعلها حجه (٣) مفرده انما المتعه الى يوم الترويه. الى غير ذلك من الاخبار. وظاهر هذه الاخبار ان نقل العمرة الى الافراد مجزى عن تكليف و مسقط اياه والالزم تأخير البيان عن وقت الحاجة ولو لم يجزه لكان (عليه السلام) ان يقول " ويحج من قابل " واطلاقها يشمل النايب والناذر وغيرهما لعدم كونهم من الافراد النادر وكك، ترك الاستفصال. لايق: غايه الامران المستفاد من الجمل الخبريه وجوب حج الافراد، ح، والامر به هو انما يفيد الاجزاء بالنسبه الى هذا الامر لا الامر بالتمتع الذى كان تكليفه اولاً. لانا اشرنا الى ان المتبادر من تلك الاخبار لزوم فعل ذلك بدلا عنه فلم يبق الامر الاول بحاله بل انتقل التكليف وتبدل بهذا بمعنى كونه نايبا عنه فهناك امر واحد يقتضى

ص: ٣٣٥

- ١- وسائل: ابواب اقسام الحج باب ٢١ ح ٢ - ١١ - ٩ - ٧
- ٢- وسائل: ابواب اقسام الحج باب ٢١ ح ٢ - ١١ - ٩ - ٧
- ٣- وسائل: ابواب اقسام الحج باب ٢١ ح ٢ - ١١ - ٩ - ٧

الاجزاء ويدل عليه ايضا صحيحه زواره قال: سئلت ابا جعفر (عليه السلام) عن الرجل يكون في يوم عرفه وبينه وبين مكة ثلاثه اميال وهو متمتع بالعمرة الى الحج. فقال: يقطع التلبية تلبية المتعه و يهل بالحج (١) بالتلبية اذا صلى الفجر ويمضى الى عرفات فيقف مع الناس ويقضى جميع المناسك و يقيم بمكة حتى يعتمر عمره المحرم ولا شئ عليه. و وجه الدلالة (مضافا الى ما سبق من دعوى الظهور فى الاجزاء) قوله " ولا شئ عليه ". ويدل عليه ايضا نفى العسر والحرَج والضرر سيما على النايب الفقير اذا وجب عليه الاعاده فى القابل بدون اجره. ومن العجب التمسك فى جواز العدول الى الافراد بالضرر لئلا يبقى على الاحرام الى العام المقبل و ترك التمسك به فى اجزائه عن التكليف. مع انه لو بنى على عدم جواز العدول فيحكم ببطلان حجه ويتخلص عن البقاء الى العام المقبل بعمره مفردة. كما فى ساير المواضع لا ثالث هنا فلم ينحصر دفع الضروره، فى العدول الى الافراد. فجعل العدول عن التمتع الى فعل الافراد، لدفع ضرر البقاء على الاحرام، ليس بأولى من جعل العدول لأسقاط التكليف لدفع الضرر. اذ المفروض انه لا- يتمكن عن التمتع. فدفع الضرر اما بالتحلل بعمره مفردة او بجعل الافراد مسقطا للتكليف رأسا و اما جعل العدول الى الافراد بمحض التحلل فهو لا- يدفع الضرر. واما التمسك بعدم ورود النص بالخصوص فى التحلل بالعمرة المفردة: ففيه انه لو بنى على فوات الحج فيكفى ما ورد من العموم والا فلا منازعه عن القول بالصحة. والحاصل: ان جواز العدول الى الافراد ان كان من جهة دفع الضرر فأما أن يكون المراد منه أن دفع الضرر يوجب تصحيح الحج ويدل على فوات الحج، فلا ينحصر التحلل فى ذلك، بل الاتيان بالعمرة المفردة اسهل كما قرره الشارع للتحلل مع فوات الحج. وبالجملة انا و ان سلمنا عدم دلاله ما دل على العدول من الاخبار على انه لاجل اقاط التكليف رأسا، فلانم، انه لمحظ التحلل وعدم البقاء على الاحرام فيتساق الامران ونفى الضرر مرجح لاراده المعنى الاول مضافا الى استصحاب الصحة وعدم فوات الحج. مع ان الشيخ فى التهذيب قال: روى اصحابنا وغيرهم ان المتمتع اذا فاتته عمره المتعه اعتمر بعد الحج ٧

ص: ٣٣٦

وهو الذى امر به رسول الله (صلى الله عليه و آله) عايشه. وقال ابو عبد الله (عليه السلام) قد جعل الله فى ذلك فرجا للناس. وقالوا: قال ابو عبد الله (عليه السلام): المتمتع اذا فاتته عمره المتعه اقام الى هلال المحرم واعتمر فأجزئت عنه مكان عمره المتعه. فأن العله التى ذكره (عليه السلام) انما يناسب اسقاط التكليف وان لم يفده لفظ " اجزات " لرجوعها الى العمره كما لا يخفى. مع ان اجزاء العمره عن العمره فيه تنسيه على اجزاء الحج. والحاصل: انه لا- ينبغى الاشكال فى دلالة الاخبار على الاجزاء وسقوط التكليف رأسا و الظاهر انه اجماعى كما يستفاد من كلام جماعه قال السيد (ره) فى الانتصار: مما انفردت به الاماميه القول بأن المتمتع بالعمره الى الحج هو فرض الله تعالى على كل من نأى المسجد الحرام لا يجزيه مع التمكن سواه. فأن مفهومه الاجزاء مع الاضطرار. ومثله ما حكى عن ابن زهره ونقل عن شرح الارشاد للفخر (1) المحققين انه قال: فرض من نأى عن مكه مما قرره لشارع، المتمتع، فرض عين لا يجزى غيره من انواع الحج الا لضروره و هذه المسئله اجماعيه عندنا. وقال فى التذكرة: علمائنا كافه على ان فرض من نأى عن مكه وحاضر بها المتمتع ولا يجوز لهم غيره الا مع الضروره. ثم قال: فلو كان محرما بعمره المتمتع فمنعه مانع من مرض أو حيض عن اتمامها جاز نقلها الى الافراد اجماعا كما فعلت عايشه. وقال فى المعتبر: فرض من ليس حاضرى المسجد الحرام المتمتع لا يجزيهم غيره مع الاختيار وهو مذهب علمائنا والمشهور من اهل البيت (عليه السلام). قال: اما جواز نقل المتمتع الى الافراد مع الضروره فجاز اتفاقا كما فعلته عايشه. واما نقل الافراد الى المتعه فلقوله (عليه السلام): ومن لم يسق الهدى فليحل وليجعلها عمره. فأن الظاهر ان مراده به الاجزاء ايضا كما هو معهود فى حكايه عايشه ومذكور فى ساير الاخبار و انه لم يكن لمحض التحلل. وايضا عطف قوله " واما نقل الافراد الى المتعه " الى .

ص: ٣٣٧

١- ممكن است عبارت بالا به اين صورت باشد " ونقل فى شرح الارشاد لفخر المحققين " و نیز ممكن است بصورت " ونقل فى شرح الارشاد عن فخر المحققين " باشد زیرا هم فخر المحققين شرحى بر كتاب " ارشاد " پدرش (علامه) نوشته وهم شاگرد او شرحى بر آن نوشته و اقوال فخر را در آن نقل کرده است. البته حدود ٣٨ شرح بر كتاب ارشاد، از ناحیه دانشمندان مختلف نوشته شده است.

آخره. يدل عليه اذا لسياق واحد ومراده من قوله (عليه السلام) "ومن لم يسق" الى آخره. الاشاره الى ما ورد فى الاخبار من ان المسلمين كانوا مأمورين بالافراد وكانوا محرمين لحج الافراد فأمرهم الله تعالى بأن يحلوا منه يجعلوا العمره المتمتع بها الى حج المتمتع الا من ساق الهدى كما ساقه هو (صلى الله عليه وآله) وكان ذلك اول شرع المتمتع ولا ريب ان ذلك العدول كان مقتضيا لاسقاط التكليف رأسا والعدولان فى كلامه (ره) على نسق واحد. وبالجملة لا ينبغى الاشكال فى دلاله الاخبار والاجتماعات المنقوله على الاجزاء فى الاصيل واما النايب والناذر وغيرهما فيدل عليه اطلاقات كلماتهم واجتماعاتهم ولزوم العسر والخرج ولان احكام الحج تابعه له فاذا جاز فى الشريعة الاستيجار له فلا بد أن يجرى عليه احكامه الا ترى أن من يستأجر للصلاه اذا شك فى الصلاه او سهو يجب عليه العمل بمقتضى ما ورد من الشارع فى نفس الامر اذ هى احكام الصلاه من حيث هى صلاه، ومن هذا الباب لو طرأ عليه الضعف فى حال القيام ففقد فأتى الصلاه بل لو احتاج من يجب عليه صلاه الاستيجار الى التيمم تيمم لانه يصدق عليه ان عليه صلاه واجبه و هو مأمور بفعلها ومن حكم الصلاه انه يجوز ان يتيمم لها مع الضروره بل الجواز هنا بمعنى الوجوب وهو يستلزم الاجزاء. ومن هذا الباب أن يفوت عن المستأجر للحج، اختيارى احد الموقفين مع ان ظاهر اطلاق الاجاره يقتضى اختيارىها نظرا الى ظاهر الحال فان الظاهر أن المستأجر اذا فاته اختيارى احد الموقفين اضطرارا يجرى عنه وعن المنوب عنه لانه فعل حجا صحيحا شرعيا وان اخل بعض شرايطه كما نبه عليه المحقق الشيخ على فى شرح القواعد بل قال: لو فعل محرما كلبس المخيط ونحو ذلك لا يخل بوقوعه عن المستأجر وكذلك الكلام فى مسائل الشك والسهو. ومما يؤيد ما ذكرنا تأييدا تاما اجزاء حج النايب عن المنوب عنه اذا مات فى الحرم بعد الاحرام وهناك اخبار كثيره داله على الاجزاء اذا مات فى الطريق نزله على ما اذا مات بعد الاحرام فى الحرم وبعضهم استدلل عن الاجزاء عن المنوب عنه هنا بما دل على اجزاء ذلك فى الاصيل معللا بأن فعل النايب كالمنوب عنه فكأنه من المسلمات عندهم. ومما يؤيده

ايضا ما ذكروه في الا-جبر للحج الافرادى اذا احرم العمره من الميقات لنفسه وتعذر عليه العوده الى الميقات لا-حرام الحج المستأجر انه يحرم من مكه ويجزيه (على اختلاف فى كلماتهم). بقى الكلام فى حكم جواز العدول من التمتع الى الافراد فى الميقات لمن ظن خوف فوات العمره فى اول الامر والظاهر انه لا-خلاف يه بينهم وقد مر الاجماع المحكيه عنه سيما مع ملا-حظه عقدهم لمسئله انتقال التمتع الى الافراد (بعد الاحرام مع حصول العذر) عنوانا على حده. كما فى المعتمد والتذكرة والتحرير والشرايع وغيرهما من كتب الاصحاب. فأنهم ذكروا أولا فرض النائي والحاضر انه التمتع فى الاول ولا يجوز العدول عنه الى غيره الا للمضطر وانه الافراد والقران للثانى لا يجوز العدول عنه الى التمتع، ثم ذكروا الكلام فيما لو حصل العذر للمحرم بالتمتع بعد دخول مكه وذكروا جواز نقل النيه، ومن الواضح الجلى الفرق بين المقامين فإنه يجب فيمن لم يتمكن (بسبب عله او ظنه) لا ادراك التمتع (وكان فرضه التمتع) ان يحرم للافراد فى الميقات باحرام مستقل ويأتى بأفعال حج الافراد واما من احرم بالتمتع اولا وسنح له العذر وظهر له عدم التمكن فهو ينقل نيته من التمتع الى الافراد من دون احتيا الى تحلل وعقد احرام. وهو ظاهر الاخبار الكثيره بل صريح بعضها كصحيحه محمد بن اسماعيل بن بزيع قال: سئلت ابا الحسن الرضا (عليه السلام) عن المرأة تدخل مكه متمتعه فتحيض قبل ان تحل متى تذهب متعتها؟ الى ان قال: فقلت فهى على احرامها او تجدد احرامها للحج؟ فقال: لا هى على احرامها فقلت فعليها هدى؟ قال: لا الا ان يجب ان يتطوع (١) الحديث. وعن المنتهى ان هذا الحديث كما يدل على سقوط وجوب التمتع يدل على الاجزاء بالاحرام الاول بل فى بعض الاخبار دلالة على الاكتفاء بنفس الافعال مثل صحيحه صفوان عن اسحاق بن عمار عن ابي الحسن (عليه السلام) قال: سألت عن المرأة تجئ متمتعه فتطمث قبل ان تطوف بالبيت حتى تخرج الى عرفات. قال: تصير حجه (٢) مفردة. الحديث ٣

ص: ٣٣٩

١- الوسائل: ج ٨ ص ٢١٧ - ٢١٦، ابواب اقسام الحج باب ٢١ ح ١٤

٢- الوسائل: ج ٨ ص ٢١٧ - ٢١٦، ابواب اقسام الحج باب ٢١ ح ١٣

والحاصل انه مما لا ينبغي ان يذهب اليه هو ان جواز العدول انما هو للمعتمر و انه لا يجوز العدول مع الاضطرار في اول الامر وقد صرح المحقق الاردبيلي (ره) بذلك وقال: وينبغي عدم الخلاف في جواز الابتداء بكل واحد مع العجز عن اللآخر ويدل على ذلك بالجملة الضروره مع كون كل واحد منهما حجا مع قله التفاوت. واستدل ايضا بما رواه الكليني عن عبد الملك بن عمرو وليس في سندها من يتأمل فيه الا محمد بن سنان (١) انه سأل أبا عبد الله (عليه السلام) عن التمتع بالعمرة الى الحج. قال: تمتع. قال: فقضى انه افرد الحج في ذلك العام او بعده. فقلت: اصلحك الله سئلتك فأمرتنى بالتمتع وأراك قد أفردت (٢) الحج العام؟ فقال: اما والله ان الفضل لفي الذي امرتك به ولكني ضعيف فشق على طوفان بين الصفا والمروه فلذلك أفردت الحج العام. وما رواه الشيخ في التهذيب عن علي بن السندي والظاهر انه ثقة عن ابن ابي عمير عن جميل قال ابو عبد الله (عليه السلام): ما دخلت قط الا متمتا الا في هذه السنه فأنى والله ما أفرغ (٣) من السعي حتى يتقلقل اضراسي والذي صنعتم افضل. ولكن الاستدلال بها مشكل اذ الظاهر انها في الحج المندوب مع انه فعل ولا عموم فيه وقد يستدل عليه بما ورد في الضروره الحاصله بعد الاعتماد من باب الاولويه، والحاصل: انه لا- ينبغي الاشكال في صحه العدول في اول الامر مع الضروره لظاهر الامر والاجتماع المنقول ونفى العسر والحرج والضرر وسائر المنهيات التي ذكرنا. مع ان الظاهر عدم الخلاف في المسئله. وما يتوهم من المسالك والمدارك والقواعد من المخالفه في ذلك وان الحكم مختص بحصول الضروره بعد الاعتماد، فليس بذلك اذ الظاهر انه وقع منهم مسامحه في التقرير وانهم ايضا موافقون لغيرهم وكلهم عنوانوا للباب عنوانين: احدهما في اصل جواز العدول عن التمتع الى الافراد بعد الاحرام بالتمتع. فذكروا.

ص: ٣٤٠

١- وي از جمله چند نفر است که محدثين قم (قميين) رضوان الله عليهم آنان را به " غلو " متهم کرده بودند همانطور در مورد " سهل ابن زياد " - ذيل اواسط مسئله شماره ٤٠٤ - توضيح داده شد که تحقيقات اخير، شأن والای آنان خصوصا محمد بن سنان را ثابت می کند.

٢- الوسائل: ابواب اقسام الحج باب ٤ ح ١٠.

٣- همان مرجع ح ٢٢.

اولاً: ان فرض النائي هو التمتع ولا يجوز العدول عنه الى الافراد يعنى انه لا يجوز لهم الحج افرادا موضع التمتع. ثم ذكروا بعد ذلك حكاية نقل النيه بعد ما عقدت على التمتع ويتضح ذلك كمال الوضوح بملاحظه قرينه فأنهم ذكروا فى مابل ذلك، الخلاف فى انه هل يجوز العدول من الافراد والقران الى التمتع؟ ومرادهم انه هل يجوز لمن يجب عليه الافراد و القران كأهل مكة، الاتيان بالتمتع أم لا؟ ولا ينبغى ان يراد منه نقل النيه بل الظاهر منه ترك الافراد والخروج الى الميقات لعمره التمتع والاتيان بحج التمتع. فلاحظ التذكرة والمعتبر والشرايع والنوع وغيرهما. ولا ينافى عبارته المسالك ما ذكرنا، فإنه فى شرح قول المحقق " فان عدل هؤلاء الناؤون من مكة الى القران أو الافراد فى حجه الاسلام اختيارا لم يجز ويجوز مع الاضطرار " قال: " كخوف الحيض المتقدم على طواف العمره اذا خيف ضيق وقت الوقوف الاختيارى بعرفه أو خيف التخلف عن الرفقه الى عرفه حيث يحتاج اليها وان كان الوقت متسعا ومن الاضطرار خوف المحرم بالعمره من دخول مكة قبل الوقوف لا بعده ومنه ضيق الوقت عن الاتيان بأفعال العمره قبل الوقوف ونحو ذلك " فإنه لا وجه لحمل قوله " او خيف التخلف " نعم قوله " ومن الاضطرار " ظاهر فيمن احرم بعمره التمتع ولكنه لا ينافى اراده من يريد الاحرام بالعمره لا المحرم بالفعل فغايه الامر اراده المعنى الاعم وهو يكفى ايضا وفى فصل الكلام بكلمه " من " شهاده واضحه على مغايره ما قبلها لما بعدها فذكر المثل لحكم ما بعد الاحرام استطرادى. ثم قال فى شرح كلام المحقق " ولو دخل بعمرته الى مكة وخشى ضيق الوقت جاز له نقل النيه الى الافراد وكذا الحيض والنفساء " قد تقدم الكلام فى ذلك. وهذه العبارة او همت ان ما تقدم من الكلام انما هو فيما لو دخل بعمرته الى مكة فلم يتعرض لحكم العدول من التمتع الى العمره اولاً- وهذا التوهم مدفوع بان مراده " بما تقدم " قوله " ومن الاضطرار " لا مجموع الكلام اذا لمرادانه قد تقدم الكلام فيه بعنوان العموم بناء على احتمال اراده الاعم من المحرم بالفعل، فيما سبق وبيان معنى مطلق الاضطرار كما اشرنا. ويكون النكته فى التكرار التفصيل بعد الاجمال وبيان الخلاف الواقع فى حصول الحيض بين الطواف.

واما كلام صاحب المدارك فانه فى شرح قول المحقق " فان عدل هؤلاء الى القران او الافراد فى حجه الاسلام اختيارا لم يجز ويجوز مع الاضطرار " قال: اما عدم جواز العدول لهؤلاء الى القران والافراد فى حجه الاسلام مع الاختيار فقال المصنف فى المعبر والعلامه فى جمله من كتبه انه قول علمائنا اجمع لان فرضهم التمتع على ما بيناه فيما سبق فيجب ان لا يجزئهم غيره لا خلالهم بما فرض عليهم. واما جوازه مع الاضطرار كضيق الوقت عن الاتيان بافعال العمره قبل الوقوف او حصول الحيض المانع عن ذلك فيدل عليه روايات منها ما رواه الشيخ فى الصحيح عن صفوان بن يحيى وابن ابى عمير وفضاله عن جميل بن دراج. وساق الحديث كما فصلنا سابقا فمناشء توهم انه خصص الكلام بحصول العذر بعد التلبس بالعمره استدلاله بتلك الروايات وانت خبيران قوله " كضيق الوقت عن الاتيان بافعال العمره " اعم من اراده المتلبس بالعمره وغيره بل وحصول الحيض ايضا اعم واما الاستدلال بالروايات مع انها مختصه بالمتلبس لا تقتفى تخصيص العنوان اذ قد يكون الدليل اخص من المدعى ويكتفى فى تميمه بعدم القول بالفصل مع ان ملاحظه القرينه الاولى اعنى عدم جواز العدول مع الاختيار لا اقل من دلالتها على ان المراد اعم من المتلبس فليكن ذلك ايضا كك، ومسامحه غيرهم فى ذلك كمسامحتهم فى ذكر لفظ الجواز والاجزاء فانهم يريدون بالجواز الاجزاء جزما ولذلك قال: فيجب ان لا يجزئهم غيره. وقال بعده: واما جوازه فلا تغفل من ذلك. ومما يشهد بما ذكرنا من اراده صاحبي المسالك والمدارك ايضا جواز العدول قبل التلبس اضطرارا، ما ذكروه فى مسئله احرام الكافر. قال فى المسالك بعد قوله " المحرم ولو احرم بالحج وادرك الوقوف بالمشعر لم يجره الا ان يستأنف احراما لان احرام الكافر لا يصح كباقي عباداته فلا بد من تجديده " ويغفر له ما مضى من الافعال. ثم بعد ما ذكر قول المحقق بعد ذلك " فان ضاق الوقت احرم ولو بعرفات " قال: اى احرم بالحج ثم ان كان حجه قرانا او افرادا فلا اشكال ويعتمر بعده و ان كان فرضه التمتع وقد قدم عمرته نوى حج الافراد ويكون هذا من موضع الضروره المسوغه للعدول من التمتع الى قسيمه وكان حق العبارة ان يقول احرم ولو بالمشعر لانه ابعد ما يمكن فرض الاحرام منه فيحسن دخول " لو " عليه

بخلاف عرفه وان كان الا-حرام منها جايزا ايضا بل اولى به انتهى. كلامه (ره). وجه الدلاله انه حكم ببطلان احرام الكافر فلا يبقى هناك احرام ينتقل منه الى الافراد بل هو حج افراد قام مقام التمتع لاجل الضروره وابتداء حج لا نقل نيه حج الى حج آخر ويظهر منه ايضا موافقته فى هذا المعنى. ثم ان هيهنا كلاما لا- بأس بالتنبيه عليه وان لم يكن له مزيه مدخلية فى المقام وهو ما ذكره، من قوله " وكان حق العبارة. اه " ليس على ما ينبغى بل لما ذكره المحقق (ره) وجه وجيه قال (ره): والكافر يجب عليه الحج ولا- يصح منه فلو احرم ثم اسلم اعاد الا-حرام واذا لم يتمكن من العود الى الميقات احرم من موضعه انتهى. اقول اما الوجوب عليه، فلا خلاف فيه (ونبه به على خلاف ابى حنيفة وليس هنا مقام استقصاء الادله والكلام معه) واما عدم صحته عنه فلاشترط عبادته بنيه التقرب وهو مفقود. ولا- يلزم التكليف بالمحال، لقدرته على الاسلام واما وجوب اعاده بعد الاسلام فلتوقف الواجب عليه ولا يتم الحج الا به واما الاكتفاء بالاحرام من موضعه مع عدم التمكن فلانه معذور كالجاهل والناسى بل هو اولى بالعدر وسوق كلامه (ره) الى هنا، فى بيان حكم ما قبل الدخول فى ساير الاعمال. ثم قال (ره): ولو احرم بالحج وادرك الوقوف بالمشعر لم يجزه الا ان يستأنف احراما فان ضاق الوقت احرم ولو بعرفات. هذا كلامه فى اسلامه بعد ما شرع فى الاعمال وفات بعضها بسبب الكفر يعنى لو احرم بالحج الى ان ادرك وقوف المشعر مسلما فلا يجزيه ذلك الوقوف الا مع سبقه باستئناف الاحرام ولم يغتفر منه ما تقدم على وقوف المشعر وانما ذكر وقوف المشعر لانه آخر ما يمكن ادراك الحج به. ويعلم منه حال ما ادرك عرفه بطريق اولى وهذا الاستئناف لا بد فيه من العود الى الميقات حسب الامكان فيما دونه ولو من عرفات وانما جعل العرفات هو الفرد الخفى لان المفروض انه لم يدرك عرفات مسلما واسلامه انما كان بعد وقوف عرفات واضيق محتملات اسلامه بعد وقوف عرفات انه اسلم قبيل الزوال من يوم النحر لو قلنا بكفايه اضطرارى المشعر فى ادراك الحج كما هو مختاره (ره) بعد والمفروض ان العود الى الميقات فنازلا حسب الممكن لازم كما يظهر منه (ره) بعد ذلك فى مقدمه

الثالثه فى ذكر شروط حج

التمتع حيث قال: ولو احرم بحج التمتع بغير مكة لم يجزيه ولو دخل مكة باحرامه على الاشبه ووجب استينافه منها ولو تعذر ذلك قبل يجزيه. والوجه انه يستأنف حيث امكن ولو بعرفه ان لم يتعمد ذلك فانه يدل على وجوب العود الى محل الاحرام حسب الممكن لان الميسور لا يسقط بالمعسور، ما لا يدرك كله لا يترك كله و (ح) فالعود الى عرفات والتمكن من الاحرام فيه اخفى الاحتمالات بالنظر الى طي المسافه قهقهرى وابعدها، والاحرام من المشعر اظهر الاحتمالات بالنظر الى آخر اوقات امكان ادراك المشعر (ح) واما اذا انكشف باضطرارى المشعر فاضيق محتملات اسلامه هو قبيل طلوع الشمس فصاعدا. بحيث يحتمل عوده الى عرفات و مادونه و (ح) فالعود الى عرفات اخفى الاحتمالات وابعدها بالنظر الى طول المسافه. والاحرام من المشعر اظهر بالنسبه الى محتملات ادراك الوقوف. والحاصل ان استيناف الاحرام مع طي المسافه الى جانب الميقات لازم. وهناك امران: احدهما الاحرام والثانى طي المسافه فطي المسافه لا جله لازم ولو كان الى عرفات ان وسع الوقت وتجديد الاحرام ايضا لازم وان كان لا يمكن بالاعراض عن قطع المسافه ان ضاق الوقت. فكلام المحقق ناظر الى الاول وكلام المسالك الى الثانى ولكل وجه والاقتصار الى عرفات دون ما فوqe مبنى على الغالب او على ان وجوب الاحرام انما هو لوقوع المناسك حال الاحرام لا بالذات.

۴۴۸- سوال:

۴۴۸- سوال: شخصى اجير شده به اين نحو كه به نيابت شخصى كه از رفتن حج بيت الله عاجز است برود و حج به نيابت او به عمل آورد و صيغه هم مى خواند و باز آن شخص اجير اجير مى شود كه به نيابت ميتى برود و حج را به نيابت آن ميت به عمل بياورد و صيغه هم خوانده مى شود و بناى آنها چنين مى شود كه در آن سال به نيابت زنده، حج را به عمل بياورد و در سال بعد به نيابت ميت، حج را به عمل مى آورد و در اين قرارداد، روانه مقصد مى شود و در وقت احرام در احرامگاه، آن شخص اجير در پيش خود چنين قرار ميدهد كه اول به نيابت ميت، حج را به عمل ميآورم و در سال بعد، از براى آن شخص زنده به عمل ميآورم، به اين اجتهاد كه اين زنده است و آن مرده است و مرده را زودتر برئ الذمه كنم

بهتر است. آن شخص که چنین کرده است برئ الذمه شده یا نه؟

جواب:

جواب: اما سؤال از جواز نیابت به این نحو که شخصی اجیر شود که در این سال از برای آن شخص زنده حج کند و هم اجیر شود که در سال بعد، از برای میت حج کند، پس اظهر و اشهر جواز آن است، به شرطی که آن حج دومی فوری نباشد، مثل حجه الاسلام. بلکه از باب حج سنتی باشد یا نذر مطلقى باشد که کسی دیگر به هم نرسد که در این سال بکند. و اما سؤال از اینکه آن اجیر به اجتهاد خود حج میت را پیش انداخته و با وجودی که در سال اول، اجیر بود که از برای آن شخص زنده حج کند، پس ظاهر این است که صحیح نباشد و آن اجیر، برئ الذمه نمی شود نظر به احادیثی که دلالت دارند بر اینکه جایز نیست از برای کسی که حج واجبی در ذمه او است اینکه حج کند به نیابت غیری و این منافع خاصه که عبارت از بجا آوردن اعمال حج است در این سال به سبب اجاره مال آن شخص زنده شده بود و تصرف در آن بدون اذن او حرام است و بدون وجه شرعی، به غیر منتقل نمی شود و از برای خود اجیر هم نفعی ندارد، بلکه ضرر دارد. و امر در این مسئله صعب تر است از آن مسئله که شخصی خود مشغول الذمه حجه الاسلام باشد و با وجود تمکن از آن اجیر شود برای غیر، یا حج سنت کند که در آنجا خلاف و اشکال هست، چون منفعت، مال غیر نشده، هر چند در آنجا هم اشهر و اظهر، عدم صحت است، بلکه در آنجا هم در عدم جواز حج نیابتی کردن، ظاهر این است که خلافی نباشد، والله العالم.

۴۴۹- سوال:

۴۴۹- سوال: مستثنیات در استطاعت، قدر لایق است یا قدر ضرورت؟

جواب:

جواب: در استطاعت حج، خانه ای که سکنا دارد مستثنی است و لازم نیست فروختن آن، بلی دور نیست که هرگاه آن خانه و مستثنیات که دارد قیمت بسیار داشته باشد و به کمتر قیمت آن میتوان ساخت بدون خرج، آن را بفروشد و پست تر را بخرد و هرگاه محتاج باشد به خانه و سایر مستثنیات و نداشته باشد آنها را، ظاهر این است که به قدر قیمت آنها وضع می شود و هرگاه ضرورت داعی نباشد، مثل آنکه اجاره نشینی بر او گوارا و حرجی بر او نیست قیمت، خانه وضع نمی شود.

ص: ۳۴۵

و اما هرگاه خود خانه را داشته باشد او را امر نمیکند که خانه را بفروش و خانه ای اجاره کن هر چند بر آن گران نباشد اجاره نشینی. و همچنین سایر مستثنیات حج. و اما تفصیل مستثنیات حج، پس آن خانه نشمین است و خادم و جامه های بدن و بعضی، اسب سواری و کتب علمیه و اثاث البیت را از فروش و ظروف استثنا کرده اند. و اظهر این است که در آنها ملاحظه عسر و حرج لازم میآید، امر به فروختن نمی شود، بلکه ثیاب تجمل و زیور زنان هم همین حکم دارد، یعنی تابع عسر و حرج است.

۴۵۰- سوال:

۴۵۰- سوال: ما بین استطاعت حج و استحقاق خمس و زکوه منافات هست یا اینکه امکان اجتماع در ما بین آنها هست؟

جواب:

جواب: اجتماع ممکن است، مثل اینکه دینی بسیار در ذمه او هست و از هیچ راه، ادای آن ممکن نیست و فقیر میباشد و مستحق زکوه، در این بین کسی بذل حج کند بر او به طریقی که لازم شود و مساوی زاد و راحله و مؤنه عیال او بدهد، پس این شخص هم مستطیع است و هم مستحق خمس و زکوه می تواند گردد، به جهت ادای دیون خود.

ص: ۳۴۶

۴۵۱- سوال: چه میفرمایند در خصوص کسی که مقاتله با کفار نموده و مقاتله مینماید، هر چند در اول امر قصد باطل داشته، و لکن اگر رجوع و معاودت نماید موجب جرأت کفره می شود و بدون اعانت اموال و افراد مسلمین و تألیف قلوب مخالفین و آرامه بر مقاتله قادر نیست، می تواند شرعا تدارک خود را، هرگاه مسلمین به رضای خود ندهند الجاء فراهم آورد یا نه؟ مالیات و عوارضاتی که گرفته می شود و صرف دفاع کفار می شود چه صورت دارد؟ جایز است یا نه؟ و هرگاه جایز باشد اخذ این وجوه به جهت صرف دفاع و صرف هم بشود، ولکن نیت اخذ کردن و صرف نمودن، محض اعانت اسلام نباشد، آیا نماز قصر است یا تمام؟ و مسلمین مقتولین، در جنگ کفره ارمنیه بدون کفن و غسل میتوان مدفون نمود یا نه؟

جواب:

جواب: آنچه وظیفه ماست در جواب این مسائل، این است که هرگاه کفار خواهند تسخیر مسلمین کنند و اذیت به ایشان برسانند و بلاد و اموال آنها را متصرف شوند دفاع آنها واجب است الاقرب فالاقرب و خراج اراضی خراجیه در مذهب ما موضوع است از برای مصالح عامه مسلمین و از اعظم آنها مجاهدین است و مدافعین از اسلام نوعی هستند از مجاهدین و به مصرف ایشان رسانیدن جایز است و آن موکول است به نظر

امام عادل و پس از غیبت امام عادل، حاکم شرع یعنی مجتهد عادل، نایب امام است در تعیین مقدار و رسانیدن آن به مصرف. و حقیر به قدر حصه خود راضیام که به قدر رفع حاجت مجاهدین و مدافعین به ایشان داده شود از وجوه مالیات، یعنی خراج اراضی خراجیه. و برایشان حلال است گرفتن و سفر ایشان به این قصد، مباح است و نماز و روزه را قصر میکنند. و مسلمین مقتولین در این دفاع که به قصد محافظت دین اسلام است در حکم شهیدند در ثواب و فضیلت و هرگاه در معرکه قتال کشته شوند، یعنی در میدان، جان بدهند اظهر این است که غسل و کفن کردن ساقط است و به همان جامه های خود نماز بر آنها میکنند و دفن میکنند و پوستین و چکمه را میکنند و با سایر جامه ها دفن میکنند.

۴۵۲- سوال:

۴۵۲- سوال: هرگاه باغ معینی زید، مالک باشد و در جوف باغ مذکور، عمارتی باشد و باغ را با عمارت مزبور به شخص ذمی بفروشد و یهودی مذکور خواهد عمارت مزبوره را تغییر و تبدیلی داده بسازد، یا اینکه به طریق سابق بسازد و فروشنده باغ و عمارت مسطوره به هر نوعی که ذمی خواهد بسازد عمارت بایره مزبوره را مضایقه نداشته باشد، لکن دیگران که باغات ایشان در حوالی و حواشی آن موضع میباشد ممانعت ذمی مذکور را مینمایند که بسازد عمارت داخله در باغ خود را، چنانکه قدری از آن عمارت ساخته باشد و ارتفاع آن اضافه از ارتفاع تتمه باغات و عمارات دیگران باشد تسلط دارند جماعت مسلمین که همانقدر را خراب نمایند یا تسلط ندارند؟

جواب:

جواب: اصل "عدم جواز بلندتر ساختن خانه ذمی از خانه های مسلمین که همسایه اویند" دلیلی به غیر فتوای اصحاب و دعوی اجماع در نظر نیست و حدیث مشهور "الاسلام یعلو ولا یعلی علیه" اشعار دارد و هر چند سند آن معلوم نیست صحیح باشد، لکن مضمون آن مقبول (۱) است و اشکال در دلالت آن است در ما نحن فیه و عمده دلیل، اجماع منقول در منتهی و فتوای اصحاب است که جایز نیست برای ذمی که بنای .

ص: ۳۴۸

۱- اما باید دانست که علاوه بر اجماع و حدیث مقبول فوق، از آیه "حتی یعطوا الجزیه عن ید وهم صاغرون" - توبه: ۲۹ - نیز برای این مسئله استفاده کرده اند.

خود را که تازه میسازد بلندتر کند از خانه همسایه ها و اهل محله خود، نه از تمام شهر، پس هرگاه آن در مقام منفردی باشد معلوم نیست که لازم باشد که طول بنای خود را از بنای مسلمین پست تر کند و در مساوات با بنای همسایه خلاف است و حرمت آن معلوم نیست. و اما هرگاه خانه ای از مسلمی بخرند که مرتفع باشد از همسایگان، آن را به حال خود میگذارند و هرگاه خراب شود و خواهد از نو بسازد، جایز نیست که بلندتر کند و به هر حال ظاهر فتوای علما بلکه صریح آنها در خانه و همسایه خانه است. اما عدم جواز مرتفع کردن خانه از باغ مسلمین، پس در آن، دلیلی ظاهر نیست و این یهودی که باغی خریده و عمارت بایره در آن هست، کسی را نمیرسد منع از تعمیر آن و بلند کردن از باغهای مسلمین. بلی اگر خانه های همسایه در آنجا باشد جایز نیست و میتوانند قدر مرتفع را خراب گردانند.

۴۵۳- سوال:

۴۵۳- سوال: مملکتی که داخل مفتوح العنوه بوده باشد و مسلمین در آن مملکت، قراء و بیوتات جاری نموده و به مالکیت متصرف گردیده و بیع و شری نیز نموده باشند و بعضی از قراء مزبوره خراب و لم یزرع و داخل موات و مدت متمادی در وقتی که آباد بوده است سلاطین عصر متصرف گردیده به خالصه عمل نموده اند و مشهور به وقف نیز میباشد که مشخص نمی شود که بر چه وقف است و اثری از خود محیی محل مزبوره موجود نیست، آیا اختیار محل معروضه با مجتهد عصر است یا اینکه هر یک از مسلمین آباد نمایند مختارند؟ محل مذکور را یکی از مسلمین، حال خواسته باشد آباد نماید و به حلیه آبادی بر آورده، موافق قانون شرع مقدس نبوی (صلی الله علیه و آله) میباشد، به چه نحو و به چه طریق رفتار نمایند؟

جواب:

جواب: هر زمینی که ید ملکیت بر آن ثابت شده، خواه در مملکتی باشد که مفتوح العنوه باشد و خواه غیر آن، محکوم است به ملکیت آن مالک، تا خلاف آن ثابت شود و فرقی نیست ما بین اینکه محیی به قصد تملک مالک شده یا به بیع یا غیر آن. پس هرگاه

ص: ۳۴۹

آن زمین مخروبه (۱) شود و موات (۲) شود، پس یا این است که صاحب آن معلوم (۳) است یا معلوم نیست و در صورت دوم، یا اینکه میدانیم که الحال مالک ندارد و وارث مالک منقرض (۴) شده که آن را بلا مالک میگویند و آن مال امام است یا نمیدانیم که مالک آن .

ص: ۳۵۰

۱- این فتوای اکثر و مشهور، است لیکن جای کلام و سخت قابل اشکال است: در لسان حدیث، زمین به چند قسم تقسیم می شود: (۱). زمین دایری که صاحب و مالک آن مشخص است. (۲). موات بالاصاله: زمینی که مسبوق به احیاء نباشد. (۳). زمینی که مالک یا مالکانش از آن اعراض و صرفنظر کرده اند و یا به جای دیگر کوچ کرده و رفع مالکیت از آن کرده اند و یا در اثر حوادث و بلا از بین رفته اند. (۴). ارض خربه: زمینی که مالکش به اداره و آبادی آن نپرداخته و اینک خراب گشته است نه به حدی که " موات " بر آن صدق کند. (۵). موات بالعرض: زمینی که قبلا احیاء شده و اینک رها شده و مجددا موات گشته است. تکلیف مورد اول روشن است و تردیدی نیست که مورد دوم و سوم از موارد انفال و مال امام (علیه السلام) است. بحث در مورد چهارم و پنجم است: راجع به مورد چهارم چند حدیث وارد شده که شخص دیگری می تواند بیاید و ارض خربه را دایر کند و مالک قبلی هیچگونه ادعائی نمی تواند داشته باشد و چون در یک حدیث (حدیث سلیمان ابن خالد) امام (علیه السلام) میفرماید " فلیؤد الیه حقه ". از این جمله برداشت کرده اند که مالکیت مالک قبلی باقی است و تنها همین نکته موجب شده که فتوای فوق را بدهند و در نتیجه " خراب شدن زمین " را موجب سلب مالکیت ندانند در حالی که مراد از جمله مذکور حقوق احتمالی دیگری غیر از مالکیت است که ممکن است در زمین مانده باشد مانند چوب، وسایل ورافتاده، سنگ و آجری که قابل استفاده باشد، یا درخت حی و زنده ای که در گوشه ای پابرجا باشد که مال مالک قبلی است. فتوای مذکور موجب شده که حضرات (رضوان الله علیهم) صحیحه ابو خالد کابلی را همراه چند روایت دیگر که تصریح دارند بر اینکه مالکیت مالک قبلی منتفی می شود، کنار بگذارند و آنها را با جمله " فلیؤد الیه حقه " تاویل فرمایند و روشن نیست که این چگونه راه " جمع بین الاخبار " است؟ در صورتی که موضوع این جمله خاص، چیز دیگر است و عموم و اطلاق اخبار مذکور چیز دیگر. راجع به مورد پنجم: عجیب این است که بعضیها پس از عبور از مسئله ارض خربه به سبک بالا، از همان جمله مذکور استفاده کرده اند که زمین موات بالعرض نیز " حق مالک " قبلی است. و بعضی دیگر تمسک کرده اند بر اینکه " نواقل ملک " مشخص و روشن است از قبیل: بیع، هبه، وقف، مهر قرار دادن، ارث و ارتداد. و در این نواقل ملک، چیزی بنام " خراب شدن زمین " و یا " موات شدن آن " نیست. بدیهی است چنین استدلالی سالبه بانتفاء موضوع است زیرا برای مالک قبلی در ارض خربه و موات بالعرض مالکیتی نمانده تا نیاز به ناقل باشد. و عجیبتر اینکه با وجود آنهمه احادیث بعضیها ارض خربه و موات بالعرض را به یک معنی گرفته اند و هر دو را به یک چوب رانده اند البته به نفع مالک قبلی. بعضی از فقها خصوصا علمای اخباری مانند مرحوم حر عاملی و دیگران علاوه بر اینکه مالکیتی برای شخص قبلی در موات بالعرض و در ارض خربه قایل نیستند در کتابهایشان باب دیگری باز کرده و " ارض معطله " را نیز مسلوب المالک، میدانند یعنی " عطله " را موجب سلب مالکیت میدانند و به حدیث یونس از امام کاظم (علیه السلام) که میفرماید هر کسی زمینی را سه سال معطل نگاه دارد از او گرفته می شود و به شخص دیگر داده می شود، عمل میکنند و بدان معتقدند.

۲- این فتوای اکثر و مشهور، است لیکن جای کلام و سخت قابل اشکال است: در لسان حدیث، زمین به چند قسم تقسیم می

شود: ۱). زمین دایری که صاحب و مالک آن مشخص است. ۲). موات بالاصاله: زمینی که مسبوق به احیاء نباشد. ۳). زمینی که مالک یا مالکانش از آن اعراض و صرفنظر کرده اند و یا به جای دیگر کوچ کرده و رفع مالکیت از آن کرده اند و یا در اثر حوادث و بلا از بین رفته اند. ۴). ارض خربه: زمینی که مالکش به اداره و آبادی آن نپرداخته و اینک خراب گشته است نه به حدی که "موات" بر آن صدق کند. ۵). موات بالعرض: زمینی که قبلاً احیاء شده و اینک رها شده و مجدداً موات گشته است. تکلیف مورد اول روشن است و تردیدی نیست که مورد دوم و سوم از موارد انفال و مال امام (علیه السلام) است. بحث در مورد چهارم و پنجم است: راجع به مورد چهارم چند حدیث وارد شده که شخص دیگری می تواند بیاید و ارض خربه را دایر کند و مالک قبلی هیچگونه ادعائی نمی تواند داشته باشد و چون در یک حدیث (حدیث سلیمان ابن خالد) امام (علیه السلام) میفرماید "فلیؤد الیه حقه". از این جمله برداشت کرده اند که مالکیت مالک قبلی باقی است و تنها همین نکته موجب شده که فتوای فوق را بدهند و در نتیجه "خراب شدن زمین" را موجب سلب مالکیت ندانند در حالی که مراد از جمله مذکور حقوق احتمالی دیگری غیر از مالکیت است که ممکن است در زمین مانده باشد مانند چوب، وسایل ورافتاده، سنگ و آجری که قابل استفاده باشد، یا درخت حی و زنده ای که در گوشه ای پابرجا باشد که مال مالک قبلی است. فتوای مذکور موجب شده که حضرات (رضوان الله علیهم) صحیحه ابو خالد کابلی را همراه چند روایت دیگر که تصریح دارند بر اینکه مالکیت مالک قبلی منتفی می شود، کنار بگذارند و آنها را با جمله "فلیؤد الیه حقه" تاویل فرمایند و روشن نیست که این چگونه راه "جمع بین الاخبار" است؟ در صورتی که موضوع این جمله خاص، چیز دیگر است و عموم و اطلاق اخبار مذکور چیز دیگر. راجع به مورد پنجم: عجیب این است که بعضیها پس از عبور از مسئله ارض خربه به سبک بالا از همان جمله مذکور استفاده کرده اند که زمین موات بالعرض نیز "حق مالک" قبلی است. و بعضی دیگر تمسک کرده اند بر اینکه "نواقل ملک" مشخص و روشن است از قبیل: بیع، هبه، وقف، مهر قرار دادن، ارث و ارتداد. و در این نواقل ملک، چیزی بنام "خراب شدن زمین" و یا "موات شدن آن" نیست. بدیهی است چنین استدلالی سالبه بانتفاء موضوع است زیرا برای مالک قبلی در ارض خربه و موات بالعرض مالکیتی نمانده تا نیاز به ناقل باشد. و عجیبتر اینکه با وجود آنهمه احادیث بعضیها ارض خربه و موات بالعرض را به یک معنی گرفته اند و هر دو را به یک چوب رانده اند البته به نفع مالک قبلی. بعضی از فقها خصوصاً علمای اخباری مانند مرحوم حر عاملی و دیگران علاوه بر اینکه مالکیتی برای شخص قبلی در موات بالعرض و در ارض خربه قایل نیستند در کتابهایشان باب دیگری باز کرده و "ارض معطله" را نیز مسلوب المالک، میدانند یعنی "عطله" را موجب سلبه مالکیت میدانند و به حدیث یونس از امام کاظم (علیه السلام) که میفرماید هر کسی زمینی را سه سال معطل نگاه دارد از او گرفته می شود و به شخص دیگر داده می شود، عمل میکنند و بدان معتقدند.

۳- این فتوای اکثر و مشهور، است لیکن جای کلام و سخت قابل اشکال است: در لسان حدیث، زمین به چند قسم تقسیم می شود: ۱). زمین دایری که صاحب و مالک آن مشخص است. ۲). موات بالاصاله: زمینی که مسبوق به احیاء نباشد. ۳). زمینی که مالک یا مالکانش از آن اعراض و صرفنظر کرده اند و یا به جای دیگر کوچ کرده و رفع مالکیت از آن کرده اند و یا در اثر حوادث و بلا از بین رفته اند. ۴). ارض خربه: زمینی که مالکش به اداره و آبادی آن نپرداخته و اینک خراب گشته است نه به حدی که "موات" بر آن صدق کند. ۵). موات بالعرض: زمینی که قبلاً احیاء شده و اینک رها شده و مجدداً موات گشته است. تکلیف مورد اول روشن است و تردیدی نیست که مورد دوم و سوم از موارد انفال و مال امام (علیه السلام) است. بحث در مورد چهارم و پنجم است: راجع به مورد چهارم چند حدیث وارد شده که شخص دیگری می تواند بیاید و ارض خربه را دایر کند و مالک قبلی هیچگونه ادعائی نمی تواند داشته باشد و چون در یک حدیث (حدیث سلیمان ابن خالد) امام (علیه السلام) میفرماید "فلیؤد الیه حقه". از این جمله برداشت کرده اند که مالکیت مالک قبلی باقی است و تنها همین نکته موجب شده که فتوای فوق را بدهند و در نتیجه "خراب شدن زمین" را موجب سلب مالکیت ندانند در حالی که مراد از جمله مذکور حقوق احتمالی دیگری غیر از مالکیت است که ممکن است در زمین مانده باشد مانند چوب، وسایل ورافتاده، سنگ و آجری که قابل استفاده باشد، یا درخت حی و زنده ای که در گوشه ای پابرجا باشد که مال مالک قبلی است. فتوای مذکور موجب شده که حضرات (رضوان الله علیهم) صحیحه ابو خالد کابلی را همراه چند روایت دیگر که تصریح دارند بر اینکه مالکیت مالک قبلی منتفی می شود، کنار بگذارند و آنها را با جمله "فلیؤد الیه حقه" تاویل فرمایند و روشن نیست که این چگونه راه "جمع بین الاخبار" است؟ در صورتی که موضوع این جمله خاص، چیز دیگر است و عموم و اطلاق اخبار مذکور چیز دیگر. راجع به مورد پنجم: عجیب این است که بعضیها پس از عبور از مسئله ارض خربه به سبک بالا از همان جمله مذکور استفاده کرده اند که زمین موات بالعرض نیز "حق مالک" قبلی است. و بعضی دیگر تمسک کرده اند بر اینکه "نواقل ملک" مشخص و روشن است از قبیل: بیع، هبه، وقف، مهر قرار دادن، ارث و ارتداد. و در این نواقل ملک، چیزی بنام "خراب شدن زمین" و یا "موات شدن آن" نیست. بدیهی است چنین استدلالی سالبه بانتفاء موضوع است زیرا برای مالک قبلی در ارض خربه و موات بالعرض مالکیتی نمانده تا نیاز به ناقل باشد. و عجیبتر اینکه با وجود آنهمه احادیث بعضیها ارض خربه و موات بالعرض را به یک معنی گرفته اند و هر دو را به یک چوب رانده اند البته به نفع مالک قبلی. بعضی از فقها خصوصاً علمای اخباری مانند مرحوم حر عاملی و دیگران علاوه بر اینکه مالکیتی برای شخص قبلی در موات بالعرض و در ارض خربه قایل نیستند در کتابهایشان باب دیگری باز کرده و "ارض معطله" را نیز مسلوب المالک، میدانند یعنی "عطله" را موجب سلبه مالکیت میدانند و به حدیث یونس از امام کاظم (علیه السلام) که میفرماید هر کسی زمینی را سه سال معطل نگاه دارد از او گرفته می شود و به شخص دیگر داده می شود، عمل میکنند و بدان معتقدند.

السلام) میفرماید " فلیؤد الیه حقه ". از این جمله برداشت کرده اند که مالکیت مالک قبلی باقی است و تنها همین نکته موجب شده که فتوای فوق را بدهند و در نتیجه " خراب شدن زمین " را موجب سلب مالکیت ندانند در حالی که مراد از جمله مذکور حقوق احتمالی دیگری غیر از مالکیت است که ممکن است در زمین مانده باشد مانند چوب، وسایل ورافتاده، سنگ و آجری که قابل استفاده باشد، یا درخت حی و زنده ای که در گوشه ای پابرجا باشد که مال مالک قبلی است. فتوای مذکور موجب شده که حضرات (رضوان الله علیهم) صحیحه ابو خالد کابلی را همراه چند روایت دیگر که تصریح دارند بر اینکه مالکیت مالک قبلی منتفی می شود، کنار بگذارند و آنها را با جمله " فلیؤد الیه حقه " تاویل فرمایند و روشن نیست که این چگونه راه " جمع بین الاخبار " است؟ در صورتی که موضوع این جمله خاص، چیز دیگر است و عموم و اطلاق اخبار مذکور چیز دیگر. راجع به مورد پنجم: عجیب این است که بعضیها پس از عبور از مسئله ارض خربه به سبک بالا از همان جمله مذکور استفاده کرده اند که زمین موات بالعرض نیز " حق مالک " قبلی است. و بعضی دیگر تمسک کرده اند بر اینکه " نواقل ملک " مشخص و روشن است از قبیل: بیع، هبه، وقف، مهر قرار دادن، ارث و ارتداد. و در این نواقل ملک، چیزی بنام " خراب شدن زمین " و یا " موات شدن آن " نیست. بدیهی است چنین استدلالی سالبه بانتفاء موضوع است زیرا برای مالک قبلی در ارض خربه و موات بالعرض مالکیتی نمانده تا نیاز به ناقل باشد. و عجیبتر اینکه با وجود آنهمه احادیث بعضیها ارض خربه و موات بالعرض را به یک معنی گرفته اند و هر دو را به یک چوب رانده اند البته به نفع مالک قبلی. بعضی از فقها خصوصا علمای اخباری مانند مرحوم حر عاملی و دیگران علاوه بر اینکه مالکیتی برای شخص قبلی در موات بالعرض و در ارض خربه قایل نیستند در کتابهایشان باب دیگری باز کرده و " ارض معطله " را نیز مسلوب المالک، میدانند یعنی " عطله " را موجب سلب مالکیت میدانند و به حدیث یونس از امام کاظم (علیه السلام) که میفرماید هر کسی زمینی را سه سال معطل نگاه دارد از او گرفته می شود و به شخص دیگر داده می شود، عمل میکنند و بدان معتقدند.

۴- این فتوای اکثر و مشهور، است لیکن جای کلام و سخت قابل اشکال است: در لسان حدیث، زمین به چند قسم تقسیم می شود: (۱). زمین دایری که صاحب و مالک آن مشخص است. (۲). موات بالاصاله: زمینی که مسبوق به احیاء نباشد. (۳). زمینی که مالک یا مالکانش از آن اعراض و صرفنظر کرده اند و یا به جای دیگر کوچ کرده و رفع مالکیت از آن کرده اند و یا در اثر حوادث و بلا از بین رفته اند. (۴). ارض خربه: زمینی که مالکش به اداره و آبادی آن نپرداخته و اینک خراب گشته است نه به حدی که " موات " بر آن صدق کند. (۵). موات بالعرض: زمینی که قبلا احیاء شده و اینک رها شده و مجددا موات گشته است. تکلیف مورد اول روشن است و تردیدی نیست که مورد دوم و سوم از موارد انفال و مال امام (علیه السلام) است. بحث در مورد چهارم و پنجم است: راجع به مورد چهارم چند حدیث وارد شده که شخص دیگری می تواند بیاید و ارض خربه را دایر کند و مالک قبلی هیچگونه ادعائی نمی تواند داشته باشد و چون در یک حدیث (حدیث سلیمان ابن خالد) امام (علیه السلام) میفرماید " فلیؤد الیه حقه ". از این جمله برداشت کرده اند که مالکیت مالک قبلی باقی است و تنها همین نکته موجب شده که فتوای فوق را بدهند و در نتیجه " خراب شدن زمین " را موجب سلب مالکیت ندانند در حالی که مراد از جمله مذکور حقوق احتمالی دیگری غیر از مالکیت است که ممکن است در زمین مانده باشد مانند چوب، وسایل ورافتاده، سنگ و آجری که قابل استفاده باشد، یا درخت حی و زنده ای که در گوشه ای پابرجا باشد که مال مالک قبلی است. فتوای مذکور موجب شده که حضرات (رضوان الله علیهم) صحیحه ابو خالد کابلی را همراه چند روایت دیگر که تصریح دارند بر اینکه مالکیت مالک قبلی منتفی می شود، کنار بگذارند و آنها را با جمله " فلیؤد الیه حقه " تاویل فرمایند و روشن نیست که این چگونه راه " جمع بین الاخبار " است؟ در صورتی که موضوع این جمله خاص، چیز دیگر است و عموم و اطلاق اخبار

مذکور چیز دیگر. راجع به مورد پنجم: عجیب این است که بعضیها پس از عبور از مسئله ارض خربه به سبک بالا از همان جمله مذکور استفاده کرده اند که زمین موات بالعرض نیز "حق مالک" قبلی است. و بعضی دیگر تمسک کرده اند بر اینکه "نواقل ملک" مشخص و روشن است از قبیل: بیع، هبه، وقف، مهر قرار دادن، ارث و ارتداد. و در این نواقل ملک، چیزی بنام "خراب شدن زمین" و یا "موات شدن آن" نیست. بدیهی است چنین استدلالی سالبه بانتفاء موضوع است زیرا برای مالک قبلی در ارض خربه و موات بالعرض مالکیتی نمانده تا نیاز به ناقل باشد. و عجیبتر اینکه با وجود آنهمه احادیث بعضیها ارض خربه و موات بالعرض را به یک معنی گرفته اند و هر دو را به یک چوب رانده اند البته به نفع مالک قبلی. بعضی از فقها خصوصا علمای اخباری مانند مرحوم حر عاملی و دیگران علاوه بر اینکه مالکیتی برای شخص قبلی در موات بالعرض و در ارض خربه قایل نیستند در کتابهایشان باب دیگری باز کرده و "ارض معطله" را نیز مسلوب المالک، میدانند یعنی "عطله" را موجب سلبه مالکیت میدانند و به حدیث یونس از امام کاظم (علیه السلام) که میفرماید هر کسی زمینی را سه سال معطل نگاه دارد از او گرفته می شود و به شخص دیگر داده می شود، عمل میکنند و بدان معتقدند.

کیست آن را مجهول المالک میگویند. پس آنکه صاحب آن معلوم است و علم نداریم به اینکه بالمره از آن اعراض کرده اظهر این است که تصرف در آن، بدون اذن مالک نمی توان کرد و اگر کسی آن را احیا کند مالک آن نمی شود، بلکه اولویت هم برای آن، حاصل نمی شود. و اما آنکه میدانیم بلا مالک است که مال امام است. پس ظاهر این است که هر کس آن را احیا کند به قصد تملک، مالک آن می شود و همچنین مجهول المالک، بعد از تفحص از مالک و یاس از او، هر کس آن را احیا کند مالک می شود. اینها در صورتی است که آن ملک موات شده باشد. و اما هرگاه هنوز موات نشده باشد، پس آنکه مالک آن معلوم است حکم آن، معلوم است و آنچه بلا مالک است مال امام است و نایب او که مجتهد عادل است آن را به مصرف فقرا میرساند، علی الاظهر به هر نحو که صلاح باشد و اما مجهول المالک، پس مصرف آن نیز فقر است و بهتر این است که آن هم به اذن مجتهد عادل باشد. و اما ملک وقف خرابی که موات شده باشد، پس کسی به سبب احیا کردن، مالک آن نمی شود. خواه وقف معلوم باشد یا نه. بلکه در حکم آن زمینی است که صاحب آن معلوم [\(۱\)](#) است و چون اختیار چنین ملکی هرگاه متولی شرعی ندارد با مجتهد عادل است، پس او اجازه میدهد به کسی که او را احیا کند و نمائی که از آن حاصل شود هرگاه مصرف وقف، .

ص: ۳۵۱

۱- در مورد "ارض خربه موقوفه" فتوای اجماعی همین است که در متن آمده و اختیار آن با امام (علیه السلام) و نایب او است یعنی در اینجا نظر مشهور هم مطابق نظر بقیه می شود.

معلوم است به مصرف آن میرساند والا به مصرف وجوه خیر میرساند، مثل فقرا و مسجد و پل و رباط و امثال آن، والله العالم.

۴۵۴- سوال:

۴۵۴- سوال: ما حقیقه الجهاد؟ وفي ای شئ يستعمل في الشرع؟ وفي ای اقسامه يشترط اذن الامام؟ وما الجهاد الذي لا يشترط فيه اذنه؟ وما معنى الرباط؟ وما حكمه في زمان الغيبه؟ وما معنى بيضه الاسلام والمسلمين في كلام العلماء والاخبار؟ وهل يجب المهاجره في تلك الازمنه التي نحن فيها ام لا؟

جواب:

جواب: الجهاد اما مشتق من الجهد بفتح الجيم بمعنى المشقه والتعب واما من الجهد بضم الجيم وفتحها ايضا بمعنى الطاقه. والوسع وقال في جامع المقاصد وفي الشرع كك، لكن في قتال الكفار ومن جرى مجريهم لاعلاء كلمه الاسلام. اقول: قوله " وفي الشرع كك " يعنى هو تحمل المشقه في قتال الكفار او بذل الوسع والطاقه في مقاتلتهم والظاهر ان مراده من " من جرى مجريهم " البغاه كاصحاب الصفين واصحاب الجمل. قال: ويرد عليه قتال الكفار للامر بالمعروف لانه لاعلاء كلمه الاسلام الا ان يراد باعلا كلمه الاسلام الشهاده فيخرج عنه جهاد نحو البغاه ولعل مراده (۱) من النقض بقتال الكفار للامر بالمعروف لانه اذا وجب الامر بالمعروف بالنسبه اليهم كما لو باشر الكتابي المتذمم امرا لا يجوز له والامر في الامر بالمعروف الى الجرح والقتل وقتلنا بجوازه سواء قلنا باشتراط اذن الامام او اذن نائبه كما هو ظاهر الاكثر او لم نقل باشتراطه كما هو مذهب السيده (ره) فانه يصدق على هذا انه قتال مع الكفار لاعلاء كلمه الاسلام وليس بجهاد. وعن الشهيد انه: بذل النفس والمال في اعلاء كلمه الاسلام واقامه شعائر الايمان. و اورد عليه في المسالك بانه غير مانع فان اعزاز الدين اعم من كونه بالجهاد المخصوص وعرفه هو بانه شرعا: بذل الوسع بالنفس وما يتوقف عليه من المال في محاربه المشركين او الباغين على وجه مخصوص. ثم انه (ره) ذكر في المسالك والروضه، انه على اقسام وهذه عبارته الروضه: وهو اقسام: جهاد المشركين ابتداء لدعائهم الى الاسلام و جهاد من يدهم على "

ص: ۳۵۲

۱- مرجع الضمير هو العلامه الحلى لانه في مقام شرح قول العلامه في " القواعد "

المسلمين من الكفار بحيث يخافون استيلائهم على بلادهم واخذ مالهم وما اشبهه من الحریم والذريعہ وان قل وجہاد من يريد قتل نفس محترمه او اخذ مال او سبي حريم مطلقا ومنه الاسير بين المشركين للمسلمين دافعا عن نفسه. وربما اطلق على هذا القسم الدفاع لا- الجهاد وهو اولی. و جهاد البغاه على الامام. ويقرب منه ما في المسالك ولكنه ترك الاخير كما في نسختين موجودتين عندي ولعله سهو. اقول وتعريف الجهاد بما تقدم ثم تقسيمه على هذه الاقسام لا- يخل، من شئ فان الظاهر من المقسم كونه حقيقه في الاقسام وهو ينافي التعريف الا- ان يكون التعريف للحقيقه وهو القسم الاول والاخر المذكوران في الروضه. ويكون المراد في ذكر الاقسام بيان ما يطلق عليه الجهاد و لو مجازا ولكن لا يلايم ذلك قوله " وربما اطلق على هذا القسم الدفاع وهو اولی " يعنى انه ليس بجهاد حقيقى وهذا يكشف عن كون المقسم هو المعنى الحقيقى. وقال في الدروس: وانما يجب اى الجهاد بشرط دعاء الامام العادل او نايبه ولا يجوز مع الجاير اختيارا الا ان يخاف (١) على بيضه الاسلام (وهى اصله ومجمعه) من الاضطلام او يخاف اضطلام قوم من المسلمين فيجب على من يليهم الدفاع عنهم. ولو احتيج الى مدد من غيرهم وجب لكفهم، لا- لادخالهم فى الاسلام. وكذا لو كان بين اهل الحرب ودهمهم عدو خاف منه على نفسه، جاز له ان يجاهد دفاعا لا اعانه الكفار. وقيد فى النهايه العدو لاهل الحرب بالكفر. وكذا كل من خشى على نفسه مطلقا وظاهر الاصحاب عدم تسميه ذلك كله جهادا بل دفاعا. ويظهر الفائده فى حكم الشهاده والفرار وقسمه الغنيمه وشبهها. اقول: الظاهر (٢) ان الاستثناء راجع الى قوله " وانما يجب الجهاد بشرط دعاء الامام " ع.

ص: ٣٥٣

١- فظهر ان كل قسم من اقسام الجهاد جهاد حقيقى على رايه الا الدفاع عن النفس والمال والعرض.
٢- هذا الظهور لا يساعده قواعد العريه وسياق الكلام او دأب مشايخنا الكرام فى توضيح الاحكام ولذا تمسك المصنف ب " الاستخدام " و واضح ان الاستثناء ناظر الى " الدفاع عن النفس والمال والعرض " فقط ولا يشمل الدفاع عن بيضه الاسلام والمسلمين، ويشهد عليه لفظ " الفرار " فانه يجوز فى الدفاع عن النفس الفرار والهرب بل قد يجب عند ظن الهلاك فى الدفاع وظن السلامه فى الفرار والهرب بخلاف الجهاد باذن الامام والجهاد عند الخوف عن بيضه الاسلام. وكذا لو غنم المدافع عن نفسه مالا من الكفار، لا يشمله احكام الغنائم. و وافق المصنف فى ذلك صاحب الجواهر حيث قال فى شرح قول المحقق كما ياتى: قال المحقق: وقد تجب المحاربه على وجه الدفع كأن يكون بين اهل الحرب ويغشاهم عدو يخشى منه على نفسه فيساعدهم دفاعا عن نفسه ولا يكون جهادا. قال صاحب الجواهر فى شرح هذا الكلام: بل فى المسالك " اشار المصنف بذلك الى عدم جريان حكم الفرار والغنيمه وشهاده المقتول فيه على وجه لا- يغسل ولا- يكفن " بل فى الدروس نسبتها الى ظاهر الاصحاب قال بعد ان ذكر الدفاع عن البيضه مع الجائر وعن النفس " وظاهر الاصحاب عدم تسميه ذلك كله جهادا بل دفاعا وتظهر الفائده... ". ثم اورد على الاطلاق قول المحقق والدروس وخالف بين الدفاع عن النفس والدفاع عن بيضه الاسلام. فلنظيل الكلام هنا باذن من القارئ الكريم: هكذا متن الجواهر فى اول المقال (وعبارات المحقق بين الهلالين): (وقد تجب المحاربه على وجه الدفع) من دون وجود الامام - ع - ولا منصوبه (كأن يكون) بين قوم يغشاهم عدو يخشى منه على بيضه الاسلام او يريد الاستيلاء على بلادهم او اسرهم واخذ مالهم او يكون (بين اهل الحرب) فضلا عن غيرهم (ويغناهم عدو يخشى منه على نفسه فيساعدهم دفاعا عن نفسه) قال طلحه بن زيد سئل ابا عبدالله / ع / عن رجل دخل ارض الحرب بامان فر القوم الذين دخل عليهم قوم آخرون. قال: على المسلم ان يمنع عن نفسه ويقاتل على حكم الله وحكم رسوله واما ان يقاتل على حكم الجور

ودينهم فلا- يحل له ذلك. (ولا- يكون) ذلك ونحوه (جهادا) بالمعنى الاخص التى يعتبر فيه الشرائط المزبوره. ثم نقل قول صاحب المسالك والشهيدى الدروس كما نقلنا عنه. ويرى القارئ انه خالط بين الموضوعين اى الدفاع عن النفس والدفاع عن بيضه الاسلام وساق الموضوعين بمساق واحد واجرى عليهما كلما واحدا مع انه ليس قول المحقق الا فى الدفاع عن النفس. هذا الخلط فى صريح عبارته المحقق يشهد بان مبنائه (قدس سره) جعل الموضوعين موضوعا واحدا ولذا فهم من عبارته الدروس ما يطابق مبنائه. وقول صاحب المسالك (المزبور) ينطبق قول المحقق لا ما زعمه (قدس سره) وجعله ناظرا الى كلا الموضوعين. ثم فرع (قدس سره) اقوال العلماء على مبنائه ونقل اقوالا كثيرا فى طرفى المسئلة حتى اشتبه القول المشهور بالنادر، فراجع.

ففى الكلام استخدام (1) فاريد من لفظ الجهاد المتقدم ذكره، معناه الحقيقى. ومن ضميره القتال الذى هو اعم منه يعنى ان القتال يجب بشرط دعاء الامام الامع الخوف على بيضه .

ص: ٣٥٤

١- اليس الاستخدام بهذه الصوره اغلاقا فى الكلام ومسامحه فى توضيح الاحكام؟ والاصل عدم الاستخدام هنا.

الاسلام و اصله، من الاستيصال والانقطاع او الخوف على استيصال قوم من المسلمين فيجب الدفاع على الاقرب فالاقرب ولكن هذا القتال لا يبد ان يكون بقصد دفع شرهم لا- لادخالهم في الاسلام الى آخر ما ذكره. ومراده م قوله " ذلك كله " ما، بعد الاستثناء. فيظهر منه (ره) ان ظاهر الاصحاب ان الجهاد انما هو حقيقه فيما (١) دعى اليه الامام العادل سواء كان مع الكفار او مع البغاه ومراده من قوله " وكذا كل من خشى على نفسه مطلقا " يعنى سواء كان العدو كافرا او مسلما وسواء كان باذن الامام ام لا و سواء تعين عليه (٢) بنذر ام لا ولم يتعرض لحكم الخوف على المال وما اشبهه وكذا العلامه فى القواعد كما سننقل عبارته وقد يعترض له فى الشرايع، وسيجيبى الكلام فى ذلك. ويظهر من اللمعه كون القتال، مع هجوم عدو يخشى منه على بيضه الاسلام، جهادا حقيقه. حيث قال بعد ذكر الجهاد " و وجوبه على الكفايه ويشترط الامام العادل او نائبه الخاص او هجوم عدو يخشى منه على بيضه الاسلام " الا- ان يق: ان فى كلامه ايضا استخداما واردا من المستكن (٣) فى قوله " ويشترط القتال مع الكفار " فلا- يستلزم كونه جهادا حقيقيا ثم ان فى عباره الدروس اهمالا للحكم ما قاتل بدعاء امام جابر اضطرارا، ولم يكن هناك خوف ؟

ص: ٣٥٥

١- وفيه اولاً: مراده من قوله " ذلك كله " هو وجوب الدفاع عن النفس مطلقا، لان قوله " مطلقا " يشمل صوراً شتى. وثانياً: اين يظهر من قول (ره) ان ظاهر الاصحاب ان الجهاد انما هو حقيقه فيما دعى اليه الامام العادل هذه كلماتهم وعباراتهم وكتبهم فى ايدينا من ذا الذى جعل الجهاد الدفاعى عن بيضه الاسلام قتالا غير جهاديا حقيقيا؟ ثم: ما مراد المصنف من " الامام العادل "؟ هل هو المعصوم ونائبه الخاص فقط؟ وهلا- يشمل نائبه العام فى عصر الغيبه عند الدفاع عن بيضه الاسلام؟ بل وفى عصر الحضور هلا يشمل دفاع المسلمين عن بيضه الاسلام فى الاقطار البعيده عن الامام ونائبه الخاص؟ ظاهر الاصحاب فى تعبيرهم وكتبهم بل عباراتهم صريح ان الدفاع عن بيضه الاسلام مطلقا وفى كل الاحوال جهاد حقيقى كما فى عباره الدروس وكذا فى عباره الروضه التى ينقلها المصنف بعيد هذا، ويتمسك ايضا بالاستخدام وكذا ب " الاستكان " ليستظهر منه الظهور ايضا على وفق رأيه.

٢- ومراده من قوله " كله " هذه الاقسام لا اقسام القتال غير الجهاد الابتدائى.

٣- هل التمسك ب " الاستخدام " والاستكان " وامثالهما يفيد فائده فى هذه المسئله المهمه -؟

على بيضه الاسلام ولا على قوم من المسلمين. وكان ينبغي ان يجعله من جمله المستثنيات ان لا يعد جهادا حقيقه. والثمره التي ذكرها يجرى فيها ايضا. والعمده تحقيق معنى الجهاد وانه حقيقه فى اى شئ. وكذلك ساير الالفاظ المستعمله فى المقام كلفظ " فى سبيل الله " ولفظ " الشهيد " ونحوهما، وان صيرورتها حقيقه هل المراد الحقيقه الفقهيه كالقرء والحيز ونحوهما، او الحقيقه المتشرعه، او الحقيقه الشرعيه، وتختلف الثمره بالنسبه الى الحقايق. فاعلم: ان من الواضح الجلى ان هناك عملا يقال له الجهاد حقيقه فى دين الاسلام وهو من باب القتال والدفاع. وكذلك من الواضح الجلى ان ما كان منه مع النبى او من قام مقامه من الائمة مع اعداء الدين، والايمان من ذلك وان ذلك ايضا على اقسام: منها ما يكون مع الكفار، ومنها ما يكون مع البغاه. وما يكون مع الكفار (ايضا)، اما مع اهل الكتاب، واما مع غيرهم من المشركين. وكذلك يختلف احكامهم، فللقتال مع اهل الكتاب حكم ومع المشركين حكم آخر ومع البغاه حكم آخر والكل جهاد. مثل ان المشرك يدعى الى الاسلام فاما ان يسلم او يقتل (واهل الكتاب يزيد على ذلك بقبول الجزية) ويجوز اسر ذراريهم ونسائهم، ويحل ما لهم للمسلم. بخلاف البغاه فانه لا يحل اموالهم، ولا- سبى حريمهم وذراريهم، ولا يجوز قتل مدبرهم ان لم يكن لهم فئه. وهكذا... ثم، من احكام المجاهد اذا قتل انه يكون شهيدا وليس له غسل ولا كفن. بل يصلى عليه ويدفن بثيابه ان كان عليه ثوب. الى غير ذلك من الاحكام، مثل عدم جواز الفرار فيه بالشروط المذكوره فى محلها. وتقسيم الغنيمه على التفصيل المذكور فى محله. فما هو معلوم انه من ذلك العمل وانه مسمى فى الشرع بالجهاد حقيقه فلا اشكال فيه انما الاشكال فى مثل ما لو كان لرفع نكايه الكفار عن الاسلام واهله بدون متابعه رئيس، او مع متابعه رئيس ليس باهل له. فالاجاب مصرحه بعدم جوازه مع خلفاء الجور، وانه ليس بجهاد ولا يترتب عليه احكامه ولا- يجوز متابعتهم اختيارا. انما الكلام مع متابعتهم اضطرارا، او مباشره المسلمين لذلك بانفسهم اذا خافوا على الاسلام والمسلمين، والاصل يقتضى عدم كون ذلك جهادا. لان القدر المسلم مما صار

حقيقه فيه ومرتبا احكامه عليه هو ما ذكرنا فيبقى تحت الاصل. وذلك مثل انا ندعى صيروره الصلوه حقيقه في ذات الركوع والسجود، ونشك في كون صلوه الميت صلوه، والاصل عدمه. وان ذات الركوع والسجود ايضا له عرض عريض يختلف احكام اقسامها، كالفرائض اليوميه المختلفه اعدادها وصلوه الايات والعيد والقصر والاتمام وغير ذلك. فالصلوه حقيقه في القدر المشترك بين انواعها المختلفه ولكل حكم ويبقى صلوه في محل اصاله عدم كونها حقيقه فيها فلا- يجرى فيها الاحكام المشتركه في القدر المشترك من جميع الانواع. فنقول في ما نحن فيه: قضيه الاصل انه لا يجوز القتال مع الكفار ابتداء لدعوتهم الى الاسلام، وان كان بامر الفقيه الذى هو نايب عام للامام حال الغيبه، ولا يجوز له الامر بذلك، وان فعل فهو اثم ولا يجرى عليه شئ من احكام الجهاد. وكذلك مع الجاير اختيارا. وكذلك مع الاضطرار، وان لم يكن اثما. واما لودهم على المسلمين عدو من الكفار يخاف منه على بيضه الاسلام من الاضطلام والاستيصال، بمعنى كون مرادهم دفع بناء الاسلام. او يخاف منه هلاك جمع من المسلمين. فالظاهر جوازه، بل وجوبه سواء كان بتبعيه امام جاير ام لا. ولكن هل حكمه حكم الجهاد في كون المقتول بحكم الشهيد؟ والفار (١) منه كالفار (٢) من الجهاد الحقيقى؟ وهل حكم الغنيمه فيه كحكم غنيمه الجاد في كيفيه الاستحقاق والقسمه؟ الا ظهر لا. وقد سمعت كلام الشهيد (ره) حيث قال " ظاهر الاصحاب العدم " (٣) مشعرا بعدم الخلاف وان ظهر من الروضه ان ذلك جهاد، حيث خص اولويه اطلاق الدفاع على القسم الثالث وهو من يريد قتل نفس محترمه. والذى يحضرني من الاخبار في ذلك هو ما رواه الكليني والشيخ في الصحيح عن يونس، عن ابى الحسن الرضا - ع - " قال: قلت له: جعلت فداك ان رجلا من مواليك بلغه ان ا

ص: ٣٥٧

- ١- وفي النسخه: والفائز منه كالفائز من الجهاد الحقيقى
- ٢- وفي النسخه: والفائز منه كالفائز من الجهاد الحقيقى
- ٣- وفيه ما ذكرنا قبلا

رجلا يعطى السيف والفرس فى السبيل، فاتاه واخذهما وهو جاهل بوجه السبيل، ثم لقتة اصحابه فاخبروه بان السبيل مع هؤلاء لا يجوز وامروه بردهما. فقال: فليفعل. قال: قد طلب الرجل فلم يجده وقيل له قد شخص الرجل. قال: فليرابط ولا يقاتل. قال: ففى مثل قزوين والديلم وعسقلان وما اشبه هذه الثغور (؟). فقال: نعم. فقال: يجاهد؟ قال: لا، الا ان يخاف على ذرارى المسلمين، ارايتك لو ان الروم دخلوا على المسلمين لم ينبغ لهم ان يمنعوهم. قال: يرباط ولا يقاتل وان خاف على بيضه الاسلام والمسلمين قاتل فيكون قتاله لنفسه وليس للسلطان. قال: فان جاء العدو الى الموضع الذى هو فيه مرابط كيف يصنع؟ قال: يقاتل عن بيضه الاسلام، لا عن هؤلاء. لان فى دروس الاسلام دروس دين محمد (صلى الله عليه وآله) " (١). ولا يخفى ان هذه الروايه تدل على جواز المقاتله عن بيضه الاسلام والمسلمين بل وجوبها وان لم يكن باذن الامام ونائبه الخاص. وكذلك يدل عليه بالاطلاق صحيحه العيص " قال: سئلت ابا عبد الله (عليه السلام) عن قوم مجوس خرجوا على اناس من المسلمين فى ارض الاسلام، هل يحل قتالهم؟ قال: نعم وسيبهم " (٢). ويمكن ان يستدل، عليه بقوله تعالى " يا ايها الذين آمنوا قاتلوا الذين يلونكم من الكفار وليجدوا فيكم غلظه " وقال فى مجمع البيان وفى هذا دلالة على انه يجب على اهل كل ثغر الدفاع عن انفسهم اذا خافوا على بيضه الاسلام وان لم يكن هناك امام عادل. اقول: فقد استدلوا على وجوب تقديم مقاتله الاقرب فالاقرب الا ان يكون الابعد اشد خطرا لو كان الاقرب فى هدنه وكما يجب ذلك فى المقاتلين معهم فكك يجب على الاقرب الى المهجوم عليهم فالاقرب. وقد اشير اليه فى عبارته الدروس التى نقلناها وكك فى الروضه فى شرح قول المصنف " او هجوم عدو يخشى منه على بيضه الاسلام " قالوا: ولو خيف على بعض المسلمين وجب عليه فان عجز وجب على من يليه مساعدته فان عجز الجميع، وجب ٣

ص: ٣٥٨

١- الوسائل: ج ١١ ص ٢٠، ابواب جهاد العدو الباب ٦ ح ٣. وفى متن الحديث اختلافات شتى فى النسخ.

٢- المرجع، الباب ٥٠ ج ٣

على من بعدهم ويتأكد على الاقرب فالاقرب كفايه. ويقرب منه عباره المسالك والمراد من قوله " كفايه " ان الاقرب فالاقرب ان كان كل منهما جماعه تحصل الكفايه ببعضهم كما لو كان فى محل من الجوانب الاربع جماعه متساويه من حيث الاقرب، فالواجب كفايى فى كل واحد من الجماعات. والظاهر من تأكد الوجوب على الاقرب ثم الاقرب، تقدم الاولى على الثانى فى تعلق الوجوب، لا- تساويهما. مع التاكيد فى حق الاقرب فلا يكفى نهوض الا بعد حين الاطلاع على العدو فورا مع كفايتهم فى الدفع فى جواز تعاقد الاقرب من الدفاع فلا يجوز للاقرب تفويته واذا نهض الاقرب مع كفايتهم فيسقط النهوض عن الابدع ومن ذلك يظهر ان المراد من الاقرب من كان انفع للدفاع بسبب التهيوء والاستعداد وقد يكون الابدع مستعدا بحيث لا حاله منتظره لهم فى الحرب بخلاف الاقرب فلا بد ان يراى بالاقرب القرب الى حضور القتال، وظهور اللفظ فى القرب المكانى محمول على الغالب. هذا وكون ذلك التفسير للتأكيد لا يخل، عن تجوز فان التفاوت يحصل فيه بترك بعض المكلف به، بالنسبه الى البعيد واتيان جميعه بالنسبه الى القريب. نعم لو فرض تساويهما فى الفعل بحيث لم يفت شئ من الجهاد فى البعيد ايضا فالتاكيد انما هو لكثيره الفائده واكثره المراتب فى القريب لانه يزيد على حفظ الاسلام والمسلمين وحفظ نفسه وماله ايضا والبعيد لا يحتاج الى حفظ نفسه فى ذلك. ثم ان جماعه من الاصحاب قالوا (بعد ذكر الجهاد ووجوبه كفايه): انه يتعين بامور، منهم العلامه (ره) فى القواعد حيث قال: وانما يتعين بتعيين الامام او نايه او عجز القائمين به عن الدفع بدونه او بالنذر وشبهه. ثم قال: وبالخوف على نفسه مطلقا. وتوضيح المقام ان الواجب الكفايى هو ما خوطب به كل المكلفين واذا فعله بعضهم سقط عن الباقيين يعنى ما كان من شأنه ان يسقط عن الباقيين بفعل البعض (1) والا فقد لا يتصور هناك بعض يسقط بفعله عن الباقيين كما لو لم يمكن صدوره الا عن الكل. وقد لا يسقط مباشرته عن الباقيين بسبب من الاسباب. وقد يتعين على البعض بالفعل بسبب عدم غيره وان كان من شأنه ان لو وجد .

ص: ٣٥٩

١- اى وان لم يلاحظ " الشأنيه " فقد لا يتصور هناك...

غيره لم يتعين عليه كصلوه الميت اذا لم يوجد هناك الا شخص واحد. وقد يتعين على الكل كما اذا اتفق جهاد لا يمكن القيام به الا- مع اجماع الكل وكلا- المعنيين لا- ينافى وضع الواجب الكفائي حيث اعتبرنا في تعريفه القابليه لا محض الفعلية. بخلاف الواجب العيني كصلوه الظهر الاذائيه التي ليس من شأنها سقوطها عن احد بفعل الغير بما علم ان النسبه بين الواجب الكفائي والتوصلي عموم من وجه فقد يجتمعان في مثل الجهاد وقد يفترق الاول عن الثاني كصلوه الميت وعكسه كالدين الذي اداه المتبرع. اذا عرفت هذا ظهر انه لا- منافاه بين كون الشيء واجبا كفائيا وبين تعيينه بعرض من العوارض ومن ثم ذكر الجماعه ان الجهاد واجب كفائي وقد يتعين بامور منها عدم من يقوم به الكفايه الا بفعله. ومنها تعيين الامام اياه للخروج للمصلحه وان حصل الكفايه بغيره ايضا. ومنها تعيينه اذا خاف على نفسه سواء حصل له احد الاسباب المذكوره ام لا فالتعين في الاول بمعنى عدم سقوطه بفعل الغير انما هو لعدم من يقوم به الكفايه بالفعل وان كان من شأنه ان يقوم به البعض ويسقط بفعله عن الآخرين، وفي الثاني معناه وجوب الامتثال تعبدا وان كان يسقط عنه بفعل الغير بالفعل، لو عصى الامام ولم يقدم على الامتثال وفعله آخرون فلم يخرج عن كونه واجبا كفائيا. وفي الثالث ايضا كك، اذ لو لم يفعل وفعله آخرون سقط عنه الوجوب لفوات محله وان عصى بالترك لاجل عدم الامتثال بمقتضى النذر. واما استغناء ما لو خاف على نفسه مطلقا، كما ذكرها في القواعد. يعنى سواء تعين عليه باحد من هذه الوجوه ام لا كما فسر به المحقق الثاني فلعل المراد انه اذا خاف على نفسه لو لم يقاتل، وتوقف الدفاع عن نفسه بمقاتلته بنفسه وان كان هناك من يحصل به الكفايه في دفع الكفار عنه ورفع شرهم عن الاسلام واهله، ولو لم يتوقف على ذلك كما لو كان هناك من يدافع عنه ولم يكن غلبه نفسه على الخصم في نظره ارجح من غلبه من يدافع عنه. ثم اعلم ان الجهاد كما انه واجب كفائي وكذا ما يقوم مقامه من القتال فالرياسه ايضا كك، اعنى رياسه السرايا والمقاتلين ايضا كك اذا لم يجر العاده بانتظام امر الجماعه (سيما القتال) الا برئيس فقبول الرئيس الرياسه ايضا واجب كفائي في جماعه من شأنهم ذلك لانه من مقدمات الواجب غالبا وكما قد يتعين المقاتله على جماعه باحد من الاسباب المتقدمه فقد

يتعين الرياسه، كك، وكما ان من اسبابه في زمان حضور الامام تعيينه اياه او انحصار القابليه فيه فقد ينحصر في زمان الغيبه ايضا بانحصار القابليه فيه او من جهه تعيين السلطان المتسلط الذى لا يمكن التخلف عنه الا لذلك الرئيس ولا للمكلفين فاذا كان ذلك الرئيس عدلا متشرعا ويحسب نفسه من المدافعين في سبيل الله فلا- باس بالقول بتعيينه عليه (ح) وان يعتقد انه رئيس ومكلف بالرياسه والعمل على مقتضاها مع مراعاة ما يتمكن منه من ساير التكاليف. بقى الكلام في وجوب الدفاع عن نفسه اذا قصدوه بعينه فانهم ذكروا انه يجب عليه بنفسه بحسب المكنه ذكرا كان او انثى سليما كان او مريضا حرا كان او رقا بصيرا كان او اعمى وهذا وان كان محله في كتاب الحدود ولكن نشير الى احكامه هنا في الجملة فنقول: قال في الشرايع: وكذا يجب اى الدفاع على كل من خشى على نفسه مطلقا، او ماله اذا غلب السلامه. ومراده في قوله " مطلقا " سواء غلب السلامه يعنى يترجح في نظره وحصل له الظن بسلامه ام لا- والمراد من قوله " خشى على نفسه " حصول الظن بان العدو يريد اهلاكه وانه يهلكه فيجب الدفاع لدفع الضرر المظنون سواء حصل الظن بانه يدفعه ويبقى سالما ام لا اذ احتمال السلامه بدون المدافعه لا يقاوم ظن ان العدو يهلكه ان لم يدافعه وظن الهلاك بالمدافعه لا يزاحمه ظن الهلاك بدونها لان الهلاك مع السماح والعزه اولى من الهلاك بالفشل والذله، فيجتمع بذلك مع اجر المدافعه عن النفس اجر ايلام الظالم الزاحم له. هذا اذا لم يمكن الخلاص بالهرب ولم يحصل الظن بالسلامه في غير الدفاع، فيجب الدفاع وان ظن الهلاك-ك. واما لو ظن السلامه بالدفاع او تمكن من الهرب فيتعين ما تمكن منه وان تمكن منهما فيجبان تخييرا اذ كل منهما وسيله الى حفظ النفس. واما المال: فان اضطر اليه لحفظ النفس او ما يجب حفظه له عقلا- فهو كالنفس في وجوب المدافعه عنه على نحو ما ذكرنا في النفس والا فان ظن السلامه مع الدفاع ففيه قولان احدهما الوجوب كما اختاره في الشرايع والمسالك وقال في المسالك: سواء تضرر بفواته ام لا لان في تركه تضييعا. والاخر العدم واختاره في الدروس قال: والمدافعه عن المال غير واجب الا مع اضطراره اليه وغلبه ظن الظفر. وقال العلامه في القواعد: وللانسان ان يدافع

عن المال كما يدافع عن نفسه وان قل لكن لا يجب. وهو ظاهر للمعه. ولا بد من تقييده بما لا يوجب فوت المال هلاك نفسه وما مثله. ومما يدل على عدم الوجوب صحيحه محمد بن مسلم عن احدهما قال، قال رسول الله (صلى الله عليه وآله): من قتل دون ماله فهو شهيد. قال: ولو كنت لو لتركه المال ولم اقاتل. وفي معناه حسنه الحسين بن ابي العلا وغيرها. واما الاخبار الكثيره الداله على الامر بقتل من تعرض للمال فلم يعمل الاصحاب بها على اطلاقها. وكيف كان فلا- ريب ان اظهر الجواز مع ظن السلامه مراعيًا للمتدرج الاسهل فالاسهل. اما العرض فقالوا: ان حكمه حكم النفس. ويشكل اطلاقه اذا اشتمل على هلاك النفس بالمدافعه كما صرح به في التحرير فيجوز الاستسلام لا لولويه حفظ النفس وتمام الكلام في هذه المسائل لا تقتضيه المقام. واما الاخبار الداله على عدم جواز المقاتله للدعاء الى الاسلام بدون اذن الامام او نايه الخاص فكثيره لا نطيل بذكرها. واما جريان ساير احكام الجهاد من الغنيمه وكيفيه القسمة وغير ذلك فلم يثبت فيه (1) وكك، لا يشترط فيه الحريه والذكوريه بل يجب على الحر والعبد والائتي اذا احتيج اليهما. بخلاف الجهاد الحقيقي الذي مع حضور الامام. والى ذلك اشار (2) في القواعد بقوله: واذا؟

ص: ٣٦٢

١- وفي العبارة خلط واغلاق وليس يفهم مراده فما هو مرجع الضمير؟ هو القتال الدفاعي عن النفس والمال والعرض؟ او القتال باى اقسامه الا ما كان مع حضور الامام. وعبارة القواعد منحصر (تصريحاً) في الدافع عن الاسلام، وان كان الدفاع عن النفس كذلك ايضاً. انما يريد المصنف قد سره من جعل الموضوعين موضوعاً واحداً ان يجرى كليهما بمجرد واحد في كونهما قتالاً لا جهاداً. وهذا كما ترى خلاف المشهور لانهم قسموا الجهاد الحقيقي على قسمين: الجهاد الابتدائي ومع حضور الامام او نايه الخاص، والجهاد الدفاعي عند هجوم العدو والخوف على بيضه الاسلام والمسلمين ولو من دون اذن الامام ونائبه الخاص بل تحت رئاسه السلطان الجاير له صرح فيه في الدروس. والمصنف في هذه المسئلة من اولها، في مقام يريد ان يثبت ان الجهاد الحقيقي هو الاول فقط. وقول المصنف " قدس سره " هنا " واما سائر احكام الجهاد من الغنيمه و.... فلم يثبت " ينتقض بما اوجب من تعيين الرئاسه بل اوجب تعيينها في زمن الغيبه. هل الرئيس، رئيس للمقاتله فقط؟ او ليست الغنيمه، من امور الحرب والمدافعه؟؟ او يحرم للمسلمين المدافعين اخذ الغنيمه من اموال الكفار؟ فماذا يفعلون بعد اخذ الغنيمه؟ ايقون حائرين ومتحيرين او يقتلون انفسهم، بعضهم بعضاً، لتملك الغنايم؟ -

٢- وفي العبارة خلط واغلاق وليس يفهم مراده فما هو مرجع الضمير؟ هو القتال الدفاعي عن النفس والمال والعرض؟ او القتال باى اقسامه الا ما كان مع حضور الامام. وعبارة القواعد منحصر (تصريحاً) في الدافع عن الاسلام، وان كان الدفاع عن النفس كذلك ايضاً. انما يريد المصنف قد سره من جعل الموضوعين موضوعاً واحداً ان يجرى كليهما بمجرد واحد في كونهما قتالاً لا جهاداً. وهذا كما ترى خلاف المشهور لانهم قسموا الجهاد الحقيقي على قسمين: الجهاد الابتدائي ومع حضور الامام او نايه الخاص، والجهاد الدفاعي عند هجوم العدو والخوف على بيضه الاسلام والمسلمين ولو من دون اذن الامام ونائبه الخاص بل تحت رئاسه السلطان الجاير له صرح فيه في الدروس. والمصنف في هذه المسئلة من اولها، في مقام يريد ان يثبت ان الجهاد الحقيقي هو الاول فقط. وقول المصنف " قدس سره " هنا " واما سائر احكام الجهاد من الغنيمه و.... فلم يثبت " ينتقض بما اوجب من تعيين الرئاسه بل اوجب تعيينها في زمن الغيبه. هل الرئيس، رئيس للمقاتله فقط؟ او ليست الغنيمه، من امور الحرب والمدافعه؟؟ او يحرم للمسلمين المدافعين اخذ الغنيمه من اموال الكفار؟ فماذا يفعلون بعد اخذ الغنيمه؟ ايقون حائرين

ومتحيرين او يقتلون انفسهم، بعضهم بعضا، لتملك الغنايم؟ -؟

وطئ الكفار دار الاسلام وجب على كل ذى قوه قتالهم حتى العبد والمرثه وانحل الحجر عن العبد مع الحاجه اليه. والحاصل ان القدر الثابت من الاخبار ثبوت تلك الاحكام فيما كان باذن (١) الامام وناييه وان الجهاد ان قلنا بكونه اسما للصحيح فلا ريب فى عدم صدقه على فاقد الشرائط. وان قلنا بكونه اسما للاعم من الصحيحه كما هو الاظهر فى الموضوعات المتلقات من الشارع المتداول عند اهل الشرع فلا ريب ان فاقد شرط الصحه (٢) منه لا- يترتب عليه احكامه. اما فيما كان المطلوب نفس الفعل فلان الشارع لا يامر الا بالصحيح واما ما كان فى غير مورد الطلب مثل ما لو نذر احد شيئا للجهاد والمجاهد فيحمل على الصحيح ايضا حملا لفعل المسلم على الصحيح. واما ما شك فى صحته وفساده فيتبع صدق الاسم وكيف كان فلا ريب ان اذن الامام وناييه قد ثبت اشتراطه فيه. واما ما حصل فيه الشرط فيصدق عليه الاسم حقيقه. واما مثل الدفاع عن بيضه الاسلام والمسلمين الذى هو قتال جازى شرعا وان لم يكن باذن الامام فهل هو داخل تحت مفهوم (٣) الجهاد الذى صار لفظ الجهاد حقيقه فيه عند المشرعه والشارع ام لا؟ الاظهر لا، مثل صلوه الميت بالنسبه الى (٤) لفظ الصلوه فلا- يثبت فيه الاحكام التى ثبت لسائر ما هو حقيقه فيه جزما ولا يبر نذر من نذر للجهاد او المجاهد (٥) شيئا فى ذلك وعدم ثبوت الحقيقه فيه يكفى فى عدم ترتب الاحكام والاثار ويلزم ثبوت عدم لصاله عدم النقل (٦) والوضع .

ص: ٣٦٣

- ١- فما معنى اطلاق الاخبار الداله على وجوب الدفاع عن بيضه الاسلام، على كل فرد من افراد المسلمين وهيئتهم الاجتماعيه، اطلاقا باحثا عن " الجهاد " لا من قتال غير جهادى، .-؟
- ٢- اى فقيه من الفقهاء قال بان الجهاد الدفاعى عن بيضه الاسلام عند هجوم الكفار ليس جهادا صحيحا لكونه فاقد اذن الامام ؟- هل مقابل الصحيح الا الغلط او الباطل او الحرام او المكروه ؟- ماذا مراد المصنف من اصطلاح " الصحيح " ومقابله، هنا ؟- هل يكون الواجب غير صحيح؟ الواجب الاضطرارى صحيح بالنسبه الى المضطر ويصدق عليه الاسم حقيقه وصلوه المتييم صلوه حقيقه بالنسبه الى المتييم المضطر، والفرق بين الصلوتين انما فى ما يتعلق به الاضطرار، لا فى سائر الاحكام.
- ٣- اى فقيه من الفقهاء قال بان الجهاد الدفاعى عن بيضه الاسلام عند هجوم الكفار ليس جهادا صحيحا لكونه فاقد اذن الامام ؟- هل مقابل الصحيح الا الغلط او الباطل او الحرام او المكروه ؟- ماذا مراد المصنف من اصطلاح " الصحيح " ومقابله، هنا ؟- هل يكون الواجب غير صحيح؟ الواجب الاضطرارى صحيح بالنسبه الى المضطر ويصدق عليه الاسم حقيقه وصلوه المتييم صلوه حقيقه بالنسبه الى المتييم المضطر، والفرق بين الصلوتين انما فى ما يتعلق به الاضطرار، لا فى سائر الاحكام.
- ٤- هذا قياس مع الفارق. بل مثل صلوه المتييم وصلوه المتوضى، يصدق على كليهما الصلوه.
- ٥- هذا مبنى على صحه المقدمات التى ادعاها المصنف " قدس سره " وفى كلها نظر، كما رايت.
- ٦- لا حاجه الى النقل بل هو مصداق له من دون النقل.

بالنسبه اليه. واما ما كان الفرض المذكور، مع الامام او باذنه فالظاهر انه في (١) حكم الجهاد الحقيقي وان لم يقع فيه دعاء الى الاسلام او ما يقوم مقامه مثل الدعوه السابقه بل يكون المقصود منه دفعهم عن الاسلام والمسلمين ولا ثمره مهمه لنا في البحث منه اذ هو اعرف بما هو تكليفه. هذا الكلام في الاحكام التي لم يثبت في الاخبار الا- بالنسبه الى ما كان باذن الامام كالغنيمة وكيفيه القسمة وعدم الفرار منه (وان لم يثبت عدمه (٢) في غيره) فلا دليل على التعدي الى غير موردها. واما ما دل عليه الاخبار متعلقا بلفظ الجهاد مثل ما ورد في فضله وثوابه ونحو ذلك مثل ما في صحيحه سليمان بن خالد عن ابي جعفر (عليه السلام) قال: الا اخبرك بالاسلام اصله وفرعه وذوره سنامه؟ قلت: بلى جعلك فداك. قال: اما اصله فالصلوه وفرعه الزكوه وذوره (٣) سنامه الجهاد. الحديث. وفي روايه حيدر عن ابي عبد الله (عليه السلام) قال: الجهاد افضل (٤) الاشياء بعد الفريضة. وفي روايه السكوني عنه (عليه السلام) قال: قال رسول الله: للجنة باب يبق له باب المجاهدين يمضون اليه فاذا هو مفتوح وهم متقلدون بسيوفهم والجمع في الموقف والملائكة ترحب (٥) بهم. ثم قال: من ترك الجهاد البسه الله ذلا- وبقرا في معيشته ومحقا في دينه ان الله تعالى اغنى امتي بسنابك خيلها ومراكن رماحها. وروى ايضا عنه (عليه السلام) قال: قال رسول الله (صلى الله عليه وآله): جاهدوا تغنموا (٦) الى غير ذلك من الاخبار. فهو وان كان مقتضى الاصل من حمل اللفظ على حقيقته الثابته وبما ثبت كون لفظ الجهاد حقيقه فيه الا انه هناك اخبار تدل على الفضيله لمن قتل في سبيل (٧) الله بالاطلاق

ص: ٣٦٤

١- وهذا من اعجب العجائب. يكاد المصنف " قدس سره " ان يسمى الجهاد الدفاعي مع مباشره الامام (عليه السلام) ايضا قتالا غير جهاديا او يسميه جهادا غير حقيقيا!

٢- لم يثبت هذا الاحكام ولم يثبت عدمه!. فما يبقى للمسلمين الا الحيره والتحير -؟ -.

٣- بحار: ج ٦٨ ص ٣٣٠ ح ٦ - كافي: ج ٢ ص ٢٣ - والروايه ليست بصحيحه وغايه ما يقال انها موثقه لان سليمان بن خالد، زیدی.

٤- الوسائل: ج ٦، ابواب جهاد العدو باب ١، ح ٩ - ٢ - ٥.

٥- الوسائل: ج ٦، ابواب جهاد العدو باب ١، ح ٩ - ٢ - ٥.

٦- الوسائل: ج ٦، ابواب جهاد العدو باب ١، ح ٩ - ٢ - ٥.

٧- للاخبار الوارده في الجهاد، موضوع خاص. وللاخبار الوارده في من قتل في سبيل الله مطلقا، موضوع خاص ايضا ولا محل لخلط الموضوعين حتى ينجر الى تعطيل " الاصل " وحذفه من دون دليل. وكذا جهاد الاصغر والاكبر، والاخبار الداله على كل منهما، سرب معلوم ومتمايز عن الاخرى، فاذا شك ان المراد (في حديث من الاحاديث من لفظ الجهاد هو الجهاد الاصغر او الجهاد الا-كبر، فالاصل يقتضى مطلقا) سواء كان النظر بالحقيقه اللغويه او الشرعيه او المتشرعه او العرفيه) ان المراد هو الجهاد الاصغر. وادعاء المصنف (قدس سره) مصادره على المطلوب، ودليله عين المدعى.

فيشمل باطلاقها ما نحن فيه كما انه ورد اخبار كثيره في تسميه بعض الاشياء جهادا مع انه لا مقاتله فيه كجهاد النفس وحسن التبعل في الزوجه واقامه السنه المتروكه وغير ذلك فالمراد منها المشاركه مع الجهاد الحقيقي في الفضل والثواب بل يكون بعضها اعظم منه كجهاد النفس حيث سماه النبي (صلى الله عليه و آله) بالجهاد الاكبر. واما مثل سقوط الغسل والكفن فهو وان كان ثابتا للمجاهد الحقيقي جزما ولكن الكلام في الاختصاص وهذا ليس مثل احكام الغنيمه والفرار ونحوهما اذ تلك الاحكام لم يرد في الاخبار الا في ما كان باذن (١) الامام وان لم يثبت عدمها (٢) ايضا في غيره واما سقوط الغسل والكفن ففي الاخبار ما يدل على سقوطهما عن قتل في سبيل الله بدون تقييد بكونه في الجهاد الحقيقي وعنوان الفقهاء المسئله بسقوطهما عن الشهيد. ثم المشهور اشترطوا ذلك بشيئين احدهما كونه مقتولا بين يدي النبي او الامام ونايه الخاص وثانيهما ان يموت في المعركه. وخالفهم المحقق والشهيد وبعض المتأخرين. قال في المعبر: عزى الشرط الاولي الى الشيخين والاقرب اشتراط الجهاد السايغ حسب، فقد يجب الجهاد وان لم يكن الامام موجودا. ثم قال واشترط ما ذكره الشيخان زياده لم يعلم من النص. وقال الشهيد في التذكرة " وهو متجه " وتبعهما الفاضل السبزواري في الذخيره وقال: ان التخصيص غير مستفاد من الروايات بل هي شامله لكل من قتل في سبيل الله كمن قتل في عسكر المسلمين اذا دهمهم عدو يخاف منه على بيضه الاسلام واضطروا الى قتاله. اقول وليس ذلك بعيد لاطلاق الاخبار مثل ما رواه الكليني والشيخ في الصحيح عن .

ص: ٣٦٥

١- هذا خلاف المشهور. قد بيناه فلا نكرر هنا.

٢- وهذه هي الحيره التي قدمناه.

ابان بن تغلب قال: سئلت ابا عبد الله (عليه السلام) عن الذى يقتل فى سبيل الله يغسل ويكفن ويحنط؟ قال: يدفن كما هو فى ثيابه الا ان يكون به رمق ثم مات فانه يغسل ويكفن ويحنط ويصلى عليه. ان رسول الله (صلى الله عليه و آله) صلى على حمزه وكفنه لانه كان (١) جرد. وما رواه ايضا فى الحسن لابراهيم بن هاشم عن ابان بن تغلب قال: سمعت ابا عبد الله (عليه السلام) يقول الذى يقتل فى سبيل الله يدفن فى ثيابه ولا يغسل الا ان يدركه المسلمون وبه رمق ثم يموت بعد فانه يغسل ويكفن ويحنط. ان رسول الله (صلى الله عليه و آله) كفن حمزه فى ثيابه ولم يغسله ولكنه صلى (٢) عليه. وما رواه ايضا فى الموثق عن اسماعيل بن جابر وزراره عن ابي جعفر (عليه السلام) قال: قتل: كيف رايت الشهيد يدفن بدمائه قال نعم فى ثيابه بدمائه ولا يحنط ولا يغسل ويدفن كما هو. ثم قال: دفن رسول الله (صلى الله عليه و آله) عمه حمزه فى ثيابه بدمائه التى اصيب (٣) فيها ورداه النبى (صلى الله عليه و آله) برداء. الحديث. الى غير ذلك من الرويات. والتعليل والاستشهاد بحكاية حمزه غير مضر لانها فرد من افراد فى سبيل الله ودعوى كون " فى سبيل الله " حقيقه فى الجهاد الحقيقى ممنوعه كما فى الزكوه فى سهم سبيل الله فان الاشهر الاظهر، فيها ايضا عموم وجوه البر، واما لفظ " الشهيد " المذكور فى الروايه الاخيره وان سلم كونه حقيقه فيمن قتل فى الجهاد بين يدي الامام او نايبه فهو ايضا لا يوجب تقييد القتل فى سبيل الله اذلا منافات (٤) حتى يلزم التقييد. ثم ان الكلام فى لفظ الشهيد كالكلام فى لفظ الجهاد فان ثبوت كونه حقيقه فيمن قتل باذن الامام مسلم والاشكال فى غيره مثل ما نحن فيه (٥) ومثل من قتل عند مظلمته (٦) ودفاعه عن نفسه واهله و ماله كما ورد فى الاخبار فوق الاستفاضه با نه شهيد والقدر المسلم منه كونه حقيقه فيمن قتل باذن الامام فالحكم الذى يثبت له من سقوط الغسل والكفن والحنوط لم يثبت الا فيما علم ثبوت الحقيقه فيه نظرا الى الروايه الاخيره وغيرها من الادله او فيما كان قتلا فى سبيل الله مطلقا على ما اخترناه واما فى غيره، مما اطلق عليه الشهيد مثل المدافع .

ص: ٣٦٦

١- الوسائل ج ١، ابواب غسل الميت باب ١٤، ح ٧، ٩، ٨.

٢- الوسائل ج ١، ابواب غسل الميت باب ١٤، ح ٧، ٩، ٨.

٣- الوسائل ج ١، ابواب غسل الميت باب ١٤، ح ٧، ٩، ٨.

٤- هذه من جمله التكاليف التى تلزم على مبنى المصنف قدس سره.

٥- لا اشكال فى ما نحن فيه، على المشهور وانما الاشكال فى من قتل عند مظلمته فحسب.

٦- لا اشكال فى ما نحن فيه، على المشهور وانما الاشكال فى من قتل عند مظلمته فحسب.

عن نفسه واهله وماله ومثل من مات ببطن او غرق او هدم او طاعون او نفاس او فى غربه فلا. لان الاطلاق عليها لا يدل على كونه حقيقه فيها لان الاستعمال اعم. فالمراد اشتراكها منه فى الفضل والثواب فيكون مثل اطلاق الخمر على الفقاع فى الاخبار الكثيره. وقد تحصل من مجموع هذه الكلمات ان القتال لحفظ بيضه الاسلام والمسلمين جازى وان لم يكن باذن الامام وانه ليس بجهاد حقيقى يترتب عليه حكم الغنيمه واحكامها حكم الفرار وغيره لعدم ثبوت كونه جهادا حقيقيا ولم يثبت كون المقتول فيه شهيدا حقيقيا ولو قيل ان له فضيله الشهاده ويثبت فيه سقوط الغسل والكفن لصدق انه قتل فى سبيل الله على ما اخترناه لا لانه شهيد حقيقى. فالثمره فى الفرق بين الشهيد الحقيقى وبين مطلق المقتول فى سبيل الله خفيه الا فى مثل من نذر ان يدفن شهيدا ونذر شيئا لمن دفنه. واما ساير ما اطلق عليه الشهيد كالمقتول دون مظلمه وللدفاع عن نفسه واهله وماله والذى مات بالبطن والغرق ونحوهما فلا يترتب عليه حكم الشهيد الواقعى ولا حكم من قتل فى حفظ بيضه الاسلام والمسلمين بدون اذن الامام. فان قلت: القاعده فى مثل قولهم الطواف بالبيت صلوه والفقاع خمر الحكم بالتسميه فى الاحكام الشرعيه الا ما اخرج الدليل على الاظهر فينبغى الحكم بسقوط الغسل والكفن ممن قتل دون مظلمته لاطلاق الاخبار الكثيره بانه شهيد وكك فى غيره مما اطلق عليه الشهيد. قلت: سقوط الغسل والكفن ليس من احكام الشهيد من حيث انه شهيد حتى يكون الحكم ثابت المهيه وجنسه بل انما هو لبعض اقسامه وهو الذى ادركه المسلمون ولا رمق فيه فى المعركه على المشهور المعروف فلم يثبت من ذلك الاطلاق الا ثبوت اشتراكه مع الشهيد فى الجمله ويكفى فى ذلك ثبوت فضيله الشهيد له وثوابه. وتأمل فى ذلك تفهم فانه تحقيق مغتنم. وهذا الكلام فى غير المقتول دون مظلمته مثل المبطون والغريق اوضح مع انه لم يقل احد به فيه فيما اعلم. ثم اعلم: قد ظهر بما ذكرنا حكم من كان بين اهل الحرب، من المسلمين ودهمه قوم من الكفار انه يجوز له الدفاع عن نفسه وماله والقتال معهم بقصد الدفاع عن نفسه وماله وانه

ليس بجهاد حقيقى الا- من باب مالودهم الكفار على المسلمين بحيث يخاف على بيضه الاسلام والمسلمين فلا يترتب عليه احكام الجهاد الحقيقى ولا سقوط الغسل والكفن الذى ثبت فى القتال عن الاسلام والمسلمين. ويدل على جوازه (مضافا الى العقل وعمومات ما دل عليه من النقل) خصوصا ما رواه الشيخ عن ابن المغيرة عن طلحة بن زيد عن ابي عبد الله (عليه السلام) قال: سأله عن رجل دخل ارض الحرب بامان فغزى القوم (الذين دخل عليهم) قوم آخرون. قال: على المسلم ان يمنع نفسه ويقاوم على حكم الله وحكم رسوله واما ان يقاتل الكفار على حكم الجور (1) وسنتهم فلا يحل له ذلك. وظاهر الاكثر كما فى المسالك عدم اشتراط الجواز بكون المقاتلين مع القوم، الكفار. لعموم ما يدل على جواز الدفع عن النفس. وقيل باشتراط كفرهم لعدم جواز قتل المسلم. قال فى المسالك: وهو صريح الشيخ فى النهاية. اقول: كلام الشيخ فى "النهاية" هو هذا: ومن دخل ارض العدو بامان من جهتهم فغزاهم قوم آخرون من الكفار جاز له قتالهم يكون قصده بذلك الدفاع عن نفسه ولا يقصد معاونه المشركين والكفار. وليس فيه تصريح بالاشتراط كما لا يخفى فان ظاهره انه افتى موافقا لما فى الرواية التى هى ظاهره فيما كان المهاجمون كفارا وهو لا يقتضى التخصيص. وكيف كان فهذا القول ضعيف. هذا كل الكلام فى الحقيقة الشرعية والمتشرعة. واما الحقيقة الفقهية فالذى هو موضوع كتاب الجهاد فى اكثر الكتب الفقهية هو الجهاد مع الكفار حال حضور الامام وبأذنه وكذا مع البغاه كك، وقد ذكروا حكم قتال من دهم من الكفار بحيث يخاف منه على بيضه الاسلام والمسلمين من الاضطلام والاستيصال، فيه استطرادا. واما الدفاع عن النفس والمال ونحوه من الاهل والذرية فهو مذكور فى كتاب الحدود. واما السؤال عن الرباط: فهو يستحب فى حال حضور الامام وغيبته ويتأكد فى حال ظهوره (عليه السلام) وهو الارصاد فى الثغور لحفظ المسلمين واعلامهم بوصول العدو ليتأهبوا لدفعه وهو لا يتضمن جهادا حتى يكون ممنوعا حال الغيبة وفيه فضل كثير وافضله المقام باشد الثغور خوفا لشده الحاجة هناك فعنه (صلى الله عليه و آله): رباط ليله فى سبيل الله خير من صيام شهر وقيامه

ص: ٣٦٨

فان مات جرى عليه عمله الذى كان يعمله وجرى عليه رزقه وامن (١) الفتان. واقله ثلثه ايام واكثره اربعون يوما فان زاد كان ثوابه ثواب المجاهدين، ففى حسنه محمد بن مسلم وزراره عن ابى جعفر وابى عبد الله (عليه السلام) قال الرباط ثلاثه ايام واكثره اربعون ايام فاذا (٢) جاوز ذلك فهو جهاد. ثم اذا كان فى حال حضور الامام واذنه فى القتال فلا اشكال واما فى حال الغيبه او الحضور مع عدم الاذن فلا- يجوز له الابتداء بالقتال بل يحفظهم عن الدخول الى بلاد الاسلام ويعلم المسلمون باحوالهم وان بدأوا بالقتال فيقاتلهم دفاعا لا جهادا ولو عجز عن المرباطه فيرباط فرسه او غلامه او يعينهم بما امكنه احتسابا عند الله وطلبا للاجر العظيم ويصح نذر المرباطه ويجب الوفاء به وكذا لو نذر شيئا للصرف فى الرباط والمرباطين يجب الوفاء به عند الاكثر وكك من آجر نفسه فى الرباط فلا يجب عليه رد ما اخذه وان كان فى حال الغيبه. وللشيخ فى المسألتين خلاف وتفصيل والظاهر ما عليه الاكثر لعدم مقاومه الروايه التى استند بها الشيخ لعمومات الادله. وقال فى الدروس: كل من وطن نفسه على الاعلام والمحافظه من اهل الثغور فهو مرابط ويكره نقل الاهل والذريه اليه. واما السؤال عن معنى بيضه الاسلام والمسلمين فى كلام العلماء والاختبار: فالظاهر ان "المسلمين" معطوف على "البيضه" لا على الاسلام كما يظهر من كلام بعضهم وقد عرفت تفسير الشهيد فى الدروس بانه اصله ومجمعه. وقد فسرته للشهيد الثانى ايضا فى الروضه بذلك وكذلك غيره. وقال فى القاموس: "البيضه حوزه كل شئ". وقال ايضا "بيضه البلد، واحده الذى يجتمع اليه ويقبل قوله" وقال ايضا "الحوزه، الناحيه وبيضته" وقال ايضا "انها بيضه الحديد (٣) وبيضه الطائر" وقال ايضا "الناحيه الجانِب" وقال فى مجمع البحرين: بيضه الاسلام: جماعته ومنه الدعاء "لا تسلط عليهم عدوا من غيرهم فيستبيح بيضتهم" اى مجتمعهم وموضع سلطانهم ومستقر دعوتهم اراد عدوا "

ص: ٣٦٩

١- كنز العمال: ج ٢ ص ٢٥٣. والحديث عامى مقبول.

٢- وسائل: ج ١١ ص ١٩، ابواب جهاد العدو باب ٦ ح ١

٣- وبالفارسيه "خود جنگى - كلاه آهين نظامى - كلاه ايمنى"

يستأصلهم ويهلكهم جميعهم. وقد تقدم. وقال: اراد بالبيضة الحوزه فكانه شبه مكان اجتماعهم والقيامهم ببيضة الحديد. ومراده بقوله " وقد تقدم " ما ذكره فى كلمه " بوح " قال: واستباحوهم استأصلوهم ومنه حديث الدعاء للمسلمين لا تسلط عليهم عدوا من غيرهم فيستبيح بيضتهم أى يجعلهم مباحا لا- تبعه فيهم. اقول الظاهر ان المراد من الخوف على بيضة الاسلام الخوف من استيصاله وانقطاعه بالمره ولما كان يحصل انقطاع كل شئ بانقطاع اصله وانصرامه كأساس الجدار واصل الشجر فاريد بالخوف على بيضة الاسلام الخوف على ما به قوامه وقيامه فالبيضة هنا اما مأخوذ من بيضة الطائر فان اصل الطائر هو البيضة فانه يتولد منه فاذا استؤصل البيضة يستأصل الطائر او من بيضة الحديد فانه يخاف ظاهر الرأس والرأس فى الجسد كالاصل له فالمراد ان الكفار يريدون انصرام الاسلام بانصرام السلطان الذى هو بمنزله الرأس لاستلزامه انصرام البدن وبذلك يظهر مناسبه أخذه من بيضة البلد ايضا او يريدون استيصال البيضة يعنى ما يتولد منه الاسلام حتى لا- تولد منه طائره ولذلك عبر الفقهاء عنه بالاصل والمجتمع فان اجتماع اركان الاسلام والمسلمين انما هو بسطانهم فهم يريدون كسر بيضة الحديد من رأس الاسلام ليتنفى الرأس فينتفى الاسلام او يريدون اهلاك نفس السلطان الذى هو بمنزله بيضة البلد او بيضة الطائر كاركان الاسلام لينهدم اركانه فلذلك فسروه بالاصل والمجتمع فان سلطان الاسلام اصل الاسلام ومجتمع اركانه. فان قلت: ان هذا لا يلائم الروايه التى نقلتها فانها وردت فيما لم يكن الامام العادل مبسوط اليد والروايه مصرحه با نه تجاهد لنفسه لا عن السلطان. قلت: ان هذا لا ينافى ما ذكرناه فان الكفار لا يفرقون بين السلطان العادل من المسلمين والجانر منهم بل انهم يعلمون ان للمسلمين سلطانا هو اصلهم ومجتمعهم ويريدون استيصاله ليرتب عليه استيصال الاسلام فاذا دهموا على الاسلام والمسلمين فيتفرق المسلمون وبذلك ينقطع اثر الاسلام شيئا فشيئا حتى لا يبقى منه اثر. والحاصل انهم وان كان غرضهم بالاصاله هلاك السلطان الذى هو اصل الاسلام ومجمعه ولكنه يستلزم

هلاك المسلمين وتبذرهم وهذا يكفى فى جواز الدفاع ولا ينافى ذلك ما هو الحق عندنا انه لا يخل الارض من سلطان عادل فلا يحصل غرضهم بذلك اذ الاصل والمجتمع باق وان فرض قتل امام ذلك الزمان ايضا وبادنى تصرف فى ذلك يعلم الحال فى اضافته البيضة الى المسلمين كما فى الدعاء الذى نقله فى مجمع البحرين والمسالك ان تجعل البيضة مأخوذه من الحوزه بمعنى الناحيه يعنى اذا حصل الخوف على ناحيه الاسلام والمسلمين وجانبهم بحيث يخاف انصرامه او انصرامهم فيجب الدفاع وان لم يكن باذن الامام. والحاصل ان المراد من الخوف على بيضة الاسلام الخوف عن استيصاله وانقطاع رسمه. واما عطف المسلمين على بيضة الاسلام فهو ايضا مما يوجب الدفاع وان لم يخف على انصرام اصل الاسلام اذ قد يكون هجومهم على جماعه خاصه من المسلمين بدون اراده انصرام اصل الاسلام والظاهر ان المراد بالدعاء اراده الايذاء بكل المسلمين وعبارة الفقهاء اعم (1) من الكل والبعض. واما السؤال عن المهاجره وهو الخروج من دار الكفر الى دار السلام فالظاهر ان الاصحاب لم يخالفوا فى بقائها مادام الكفر باقيا وانما الخلاف من بعض العامه وما روى عنه (صلى الله عليه و آله) ان " لا هجره بعد الفتح " فمع انه معارض بما روى عنه (صلى الله عليه و آله) ايضا " انه لا- ينقطع الهجره حتى ينقطع التوبه ولا- ينقطع التوبه حتى تطلع الشمس من مغربها " هو ما دل بانه لا هجره بعد فتح مكه عنها لزوال عله الهجره لصيرورتها بلد الاسلام. او المراد نفى الفضيله التى كانت قبله. والاصل فيه (بعد الاجماع) النصوص كقوله تعالى: ان الذين توفيههم الملائكه ظالمى انفسهم قالوا فيم كنتم قالوا كنا مستضعفين فى الارض قالوا ألم تكن ارض الله واسعه فتهاجروا فيها فاولئك مأواهم جهنم وساءت مصيرا الا المستضعفين. الآيه. وفيها من التأكيد ما ليس فى غيرها فتركها من الكبائر الموبقه وهناك آيات اخر ولا حاجه الى ذكرها وذكر غيرها. وعن العلامه فى المنتهى: ان الناس على ثلاثه اقسام: الاول: من يجب عليه وهو من اسلم .

ص: ٣٧١

١- الظاهر ان المراد من " يخشى على بيضة الاسلام " يشمل انقطاع الاسلام من اصله فى كل الارض والدنيا وانقطاعه من مملكه واحده ايضا، وان بقى فى ساير ممالك الاسلاميه. كما انقطع فى اندلس، ولا فرق فى هذا بين عطف " المسلمين " على البيضة او على الاسلام.

فى بلاد الشرك و كان مستضعفا فيهم ولا يمكنه اظهار دينه وله عشيره تحميه عنهم ويمكن اظهار دينه ويكون آمنا على نفسه بل الاظهر بقائه فى المشركين، كالعباس لان فيه تكثير عددهم. والثالث: من لا يستحب له وهو من كان له عذر بمنعه عن المهاجره من مرض او ضعف او عدم نفقه او غير ذلك. وقال المحقق الثانى فى جامع المقاصد انه ينقل عن شيخنا الشهيد (ره) ان البلاد التى يضعف المكلف فيها عن اظهار شعائر الاسلام والايمان يجب الخروج عنها. وهو حسن الا ان الظاهر ان هذا مع ظهور الامام بحيث يرتفع التقيه اصلا اما مع غيبته فهذا الحكم غير ظاهر لان جميع البلاد لا يظهر فيها شعائر الايمان ولا يكون بقائها الا بالمساره وان تفاوتت فى ذلك. وأورد عليه بعض متأخرى المتأخرين ان هذا غير ظاهر اذ معظم بلاد العجم فى زماننا وفى زمانه مشحونه باظهار شعائر الاسلام والايمان والانكار على المخالفين بحيث لا يشوبه تقيه بل ربما يق: انهم افرطوا فى ذلك بحيث لا يتخيل مرتبه ابلغ منه. اقول: مناقشه المورد، عليه مناقشه لفظيه ولعل مراد المحقق الثانى التمثيل لا خصوص ظهور الامام ولعل الزمان بعد لم يصر كزمان المورد فالعمده تحقيق اصل المطلب على وجوب الهجره عن بلاد المخالفين مع العجز عن اظهار شعائر الايمان ولا بد اولا- من بيان معنى الشعائر وهو جمع شعار ككتاب وهو جل الفرس والعلامه للحرب والسفر كما فى القاموس وهو ما يعرف به بعضهم بعضا او من الشعار وهو ما تحت الدثار من اللباس وهو يلى شعر الجسد. ويصح الاول ايضا وعلى الاول المراد بها علامات الاسلام والمسلمين والاعمال الذى يعرف بها كالصلاه وصوم شهر رمضان والاذان. وعلى الثانى هى من الصفات الملاصقه به الذى لا ينفك عنه كاللباس اللازمه بالبدن. واما شعار الايمان فهو مثل مسح الرجلين والتزام السجود على ما يصح السجود عليه وقول حى على خير العمل فى الاذان ونحو ذلك. وما نقل عن الشهيد (1) محل اشكال والاعتماد على المستنبطه، من الهجره عن بلاد الشرك ضعيف لان الفرق بين الشرك والكفر وبين مخالفه المخالفين، بين واضح اذ كتابهم واحد ونيهم واحد وقبيلتهم واحد وكذلك صلاتهم وصومهم وزكاتهم. وانما الخلاف فى بعض .

ص: ٣٧٢

١- اى وجوب الهجره لاظهار شعار الايمان ايضا.

الكيفيات. ويمكن المضى على اعتقاد الولاية ونحوها من الامور الباطنه بحيث لا يحصل فيه ضرر وكذا الاعمال الا فى مثل غسل الرجلين والتكفير فى الصلاه وترك قول حى على خير العمل والسجود على ما يصح السجود عليه. و ورد الاخبار فى جواز التقيه فى امثالها بل والمماشاه معهم والترغيب فى حضور جماعتهم والصلاه معهم والحكم بطهارتهم وحل ذبايحهم بل وقولهم (عليه السلام) ان التقيه دينهم ودين آبائهم. سيما مع ملاحظه قوله تعالى " ان أكرمكم عند الله اتقاكم " وبالجملة اصل الاسلام يمكن اظهار شعائره فى بلاد المخالفين ولا يستلزم الكون فى بلادهم ترك شعائر الايمان غالبا ولو بالمساره معهم. وقد جوز التقيه فى بعض ما يحتاج اليه. فالامر مع ذلك بلزوم الهجره وترك الوطن عسر وحر ج بل وتحمل التقيه عباده وفضيله بل افضل الاعمال. ولم يثبت كون هذه الكيفيات الجزئيه من الواجبات المطلقه مطلقا حتى يتمسك بانه اذا توقفت على الهجره فيجب من باب المقدمه، سيما بملاحظه اخبار التقيه مضافا الى ملاحظه ديدن الشيعه خلفا عن سلف من عدم مهاجرتهم من بلادهم بذلك وعدم امرائتهم اياهم به ويؤيده عدم التفات الفقهاء الى هذه المسئله مع ذكرهم مسائل الهجره ولم نقف فيه على شئ الا ما نقله المحقق الثانى (ره) عن الشهيد وهو ايضا مجمل. والظاهر انه لا يتفاوت الحال فى ذلك بين ما كان الخروج من بلاد المخالفين لاجل استدراك جميع الشعائر كما هو ممكن فى بلادنا او لاستدراك بعضها سيما والاصل برائته الذمه ولم يثبت اشتغال الذمه بازيد مما يقتضيه العمل بالتقيه. ولذلك ليس فى كلام بعض الاصحاب التعرض لاشتراط جواز الاكتفاء بما هو موافق للتقيه بصوره الاضطرار بل اطلقوا العمل به ولم يأمرؤا بالاعاده وان كان الاولى مراعاة ذلك والاكتفاء بما لا مناص عنه ويتعذر عليه غيره او يتعسر. ثم ان البيضاوى استدل بالآيه على وجوب الهجره على من يتمكن من اقامه امر دينه فى المكان الذى فيه، الى محل يمكنه. وزاد فى الكشاف: او علم انه فى غير بلده اقوم بحق الله وادوم فى العباده حقت عليه المهاجره. اقول: ان امكن فهم العله المنصوصه من الآيه فله وجه ولكنه مشكل والمستنبطه لا- حجه فيها عندنا. نعم كلما ثبت فى الشريعه وجوبه بالوجوب المطلق وتوقف عليها فتجب من باب

المقدمه وما لا فلا وهذا لا دخل له في الاستدلال بالايه والاعتماد على مثل بعض الروايات الواردة فيمن وقع في الارض لم يجد فيها الا الثلج لطهاره الصلاه فانه (عليه السلام) امره بالتيمم بالثلج ونهاه عن السفر الى مثل هذه الارض التي يوبق فيها دينه او يوبق اهله. ايضا مشكل كما لا يخفى. واما الخروج لتحصيل مسائل الدين الى مكان يمكن فيه، فلا ريب في وجوبه اذا لم يتمكن منه في موضعه، ولا دخل له بمسئله الهجره.

۴۵۵- سوال:

۴۵۵- سوال: در شريعت نبويه (صلى الله عليه و آله) جهاد به چه معنى اطلاق مى شود وچند قسم است و جهادى كه اذن امام در آن شرط است و جهادى كه اذن امام، شرط نيست کدام است؟

جواب:

جواب: اما اطلاق لفظ الجهاد واستعمال آن در مطالب شرعيه اعم از اينكه به عنوان حقيقت باشد يا مجاز. پس آن بسيار است بعضى از آن باب است كه پاى موت در ميان نيست اصلا مثل احياء سنت نبويه (صلى الله عليه و آله) كه مهجور شده باشد و مثل مجادله با نفس واجتناب از متابعت قوه شهويه و غضبيه و بيروى عقل كه آن را جهاد گفته اند، بلكه جهاد اكبر و مثل رباط بيش از چهل روز، چنانكه خواهيم گفت و هم چنين حسن تبعل و خوشرفتارى زن با شوهر كه آن را نيز جهاد گفته اند و امثال آن. و يا آن است كه پاى موت در ميان هست و آن نيز بر دو قسم است: يا اين است كه پاى جنگ و جدال و قتال در ميان نيست، مثل اينكه فرموده اند كه هر كس در غربت بميرد شهيد مرده است و همچنين كسى كه غرق شود يا خانه بر سر او خراب شود، يا به آزار شكم بميرد، يا زنى كه در نفاس بميرد، چون شهادت حقيقي منفك از جهاد نمى شود پس گويا اطلاق جهاد بر آنها شده باشد. ولكن اين مثالها خارج از اطلاق لفظ جهاد است، هر چند لازم داشته باشد آن را. و يا اين است كه پاى جنگ و جدال در ميان هست و اين هم چندين قسم است كه اطلاق جهاد در لسان اهل شرع و در اخبار هم در بعضى جا بر آنها شده، يكي جهادى است كه پيغمبر (صلى الله عليه و آله) يا امام (عليه السلام) مردم را امر كنند كه با كفار جنگ كنند و آر زمان حضور و به اذن او يا اذن نايب خاص او كه تعيين کرده باشد برای جهاد، خواه محض از برای دعوت به اسلام باشد يا از برای دفع كفار، هر گاه ايشان سبقت كنند بر جدال، خواه اين جهاد با مشركين باشد يا با اهل كتاب يعنى يهود و نصارى و مجوس هم در حكم آنهاست و دوم آنكه جنگ و جدال يا اهل بغى باشد به اذن امام يا نايب خاص او. و مراد از اهل بغى، جماعتى هستند

از مسلمین که بر امام زمان خروج کنند، مثل جنگهایی که معاویه و طلحه و زبیر و اهل نهروان با امیر المؤمنین (علیه السلام) کردند. سوم آن است که در زمان غیبت امام (علیه السلام) کفار هجوم کنند بر اهل اسلام و مقصود آنها یا تلف کردن اصل اسلام باشد که می خواهند دین اسلام از میان برخیزد، یا اینکه بر سر جمعی از مسلمانان میروند به قصد قتل و نهب و غارت، و هم چنین هر گاه در زمان حضور امام باشد، ولیکن فرصت اذن از امام عادل یا نایب خاص او نباشد، این قسم هم اطلاق جهاد بر آن شده، چهارم دفاع از جان و عرض و مال است، هر چند آن دشمن نه کافر باشد و نه باغی، مثل دزد متقلب و قطاع الطریق و غیر آنها و از این باب است اسیری که در میان کفار باشد و جمعی دیگر از کفار با این جماعت که اسیر در میان آنهاست دشمن باشد و بر سر آنها بیایند که آن اسیر هم در این صورت، جنگ می کند، اما به قصد دفاع از نفس خود نه از برای کمک با کفاری که در میان آنهاست. هر گاه این را دانستی پس بدان که آن جهادی که پای قتال در میان نیست، همه آنها معانی مجازیه است، اطلاق جهاد و شهادت بر آنها مجازی است و مراد از اطلاق جهاد بر آنها این است که شبیه جهادند در فضیلت و ثواب. و اما این اقسامی که پای جنگ و ادال در میان آنها هست، پس آن جهاد با کفار است به قصد آنکه آن را دعوت به اسلام کنند، یا با باغیان، یعنی جمعی از مسلمین که اظهار عداوت و سرکشی با امام زمان میکنند، پس آنها جهاد حقیقی هستند و اذن امام در اینها شرط است و هم چنین هر گاه کفار هجوم کنند بر مسلمین و ممکن باشد که به اذن امام جنگ کنند باز بدون اذن امام نمیکنند، هر چند برای دعوت به اسلام نباشد و محض برای دفع آنها باشد و آر غیر این اقسام، حضور و اذن امام شرط نیست و آنچه از احکام حضور و ظهور امام است دانستن آن الحال برای ما مهم نیست. آنچه مهم هست برای ما، دانستن دو چیز است: یکی مسئله اینکه کفار هجوم کنند بر سر مسلمین به قصد بر انداختن ریشه اسلام یا از برای قتل و غارت جمعی از مسلمین، هر چند منظور آنها تغییر دین و بر انداختن اسلام نباشد و دوم مسئله دفاع است، در این دو

تا، نه اذن امام شرط است و نه اذن مجتهد جامع الشرائط، ولکن مسائل واحکام این دو قسم را باید که موافق حق کرده باشد، همچنان که مسائل عبادات و معاملات همه را باید دانست و احتیاج به رجوع به مجتهد در احکام، غیر آن است که اذن مجتهد در قتال و دفاع شرط باشد.

۴۵۶- سوال:

۴۵۶- سوال: بیضه اسلام که در احادیث و لسان اهل شرع، مذکور است و مشهود است، مقصود از آن چیست و خوف بر بیضه اسلام چه معنی دارد و در چه صورت است؟

جواب:

جواب: بیضه در لغت عرب به چند معنی آمده است. اول تخم مرغ، دوم، خصیه. سوم، خود آهن (که بر سر میگذارند برای محافظت از اسلحه) چهارم حوزه و ناحیه به معنی جانب. پنجم بیضه البلد میگویند، یعنی یگانه شهر که بزرگ شهر است و مردم تابع او هستند و در دور او جمع میشوند و شکی نیست که اطلاق بیضه از رای اسلام، معنی مجازی است و مراد، آن معنی است که مناسبت با یکی از آن معانی حقیقه داشته باشد. می تواند شد که تشبیه به تخم مرغ باشد، یعنی چنانکه تخم، اصل مرغ است و مرغ از آن به هم میرسد و برطرف شدن تخم، منشأ بر طرف شدن مرغ است، چنانکه در السنه عوام مشهور است که میگویند که این گربه، تخم موش را از این خانه برانداخت، یا اینکه این مرغ، تخم مورچه را از این خانه برانداخت، یا فلان حاکم، تخم مرغ را از این شهر برانداخت. یعنی کفار می خواهند که تخم اسلام را از میان براندازند. و می تواند شد که مراد تشبیه به "خود" باشد که خود، از سر اسلام بر خیزد که اسلام را تشبیه کرده اند به شخص جنگی که خود بر سر دارد، چون سر، رئیس تن است و بدون سر، تن را بقایی نیست و محافظت سر، برای محافظت تن ضرور است و شاید مراد این باشد که کفار می خواهند که خود سر را از سر اسلام که سلطان و بزرگ آنهاست بردارند که به سبب آن، سر تلف شود و به واسطه آن، اسلام هم تلف شود و از اینجا معلوم شد مناسبت تشبیه به یگانه و بزرگ شهر که مراد از بیضه اسلام، سلطان و بزرگ آن باشد، خواه امام عادل و خواه جایز که زوال آن، منشأ تفرق مسلمین و انقراض اسلام می شود. و اگر از باب ناحیه و جانب، گیریم که معنی واضح است. به هر حال مراد علما از بیضه اسلام در اینجا و

از خوف استیصال بیضه اسلام، برکندن ریشه و محل اجتماع آن را خواسته اند و اینکه تفسیر بیضه را به اصل و مجتمع کرده اند یعنی خوف باشد بر ریشه و محل اجتماع اسلام از مستأصل شدن و برکنده شدن و در این مقام در عبارات میگویند. مثل اینکه شهید در دروس میگوید: الا- ان یخاف علی بیضه الاسلام وهی اصله و مجتمع من الاصلطام او یخاف اصلطام قوم من المسلمین. یعنی مشروط است وجوب جهاد به اذن امام عادل، مگر اینکه ترسیده شود بر بیضه اسلام، یعنی اصل و ریشه و محل اجتماع آن از مستأصل شدن یا ترسیده شود از مستأصل شدن قومی از مسلمین.

۴۵۷ - سوال:

۴۵۷ - سوال: در این اوقات که طایفه روسیه به جانب ممالک محروسه ایران و سایر بلاد مسلمانان آمده و همت بر تسخیر بلاد اسلام گماشته و مانع از اجرای احکام دین مسدد امام (علیه السلام) میباشند دفع ایشان شرعا واجب و لازم است با ظن غلبه مسلمین بر ایشان یا نه؟

جواب:

جواب: هرگاه منظور ایشان تغییر شرایع و احکام اسلام یا اذیت به نفوس و اعراض مسلمانان و نهب و غارت اموال ایشان است، بلی واجب است، لکن علی الاقرب فالاقرب و در هر طبقه ای از اقرب، هرگاه جمعیتی هست که به بعض آنها کفایت در دفاع حاصل شود بر هر یک از طوایف آنها واجب کفایی است و هرگاه جماعتی که به نزدیک آنها هستند و کفایت نمیکنند بر آنهایی که نزدیکترند به آنها واجب است امداد، به عنوان وجوب کفایی و اگر کفایت حاصل نشود الا به اجتماع جمیع، بر همه واجب می شود که امداد کنند و متعین می شود.

۴۵۸ - سوال:

۴۵۸ - سوال: در صورتی که دفع روسیه کفریه واجب شد، اگر دفع ایشان ممکن نشود مگر به اتفاق جمیع مسلمین، آیا بر همگی واجب و لازم است که کمک و اعانت و کوشش نمایند در قتال و جهاد با ایشان یا نه؟

جواب:

جواب: جواب، از مسئله سابق بر این، معلوم شد.

۴۵۹ - سوال:

۴۵۹ - سوال: در صورتی که دعوی و قتال و جهاد با ایشان که به قصد مال و عرض

و اسر و قتل مسلمین و تسخیر جمیع بلاد اسلام آمده اند شرعا واجب شد، ثواب مجاهدین و مقاتلین در این قتال با ثواب مجاهدین بین یدی الامام تفاوتی دارد یا نه؟ و کسی که با نیت قربت در این دعوی کشته شود او را " شهید " میتوان گفت یا نه؟ و آیات و احادیث که در فضایل و ثواب جهاد نازل و وارد است بر این هم شامل است یا نه؟ و آیا عموم اوامر وارده از شارع در باب جهاد بر این قسم هم تعلق گرفته است یا نه؟ و آیا این مدافعه و مجاهده بر عبد و مرئه لازم است یا نه؟

جواب:

جواب: شکی نیست در اینکه بر کسی که قتال می کند با این جماعت (در صورتی که مقصود ایشان تغییر احکام اسلام و تبدیل دین خداست یا مقصود ایشان قتل و غارت و نهب مسلمین است) صادق است بر او که قتال می کند فی سبیل الله. هر گاه نیت او خالص باشد از برای خدا و حفظ دین خدا و حفظ مسلمین از برای خدا، پس هر حدیثی که دلالت می کند بر فضیلت قتال در راه خدا، دلالت می کند بر فضیلت این قتال خاص. چنانکه روایت شده به سند معتبر از حضرت صادق (علیه السلام): " قال: قال رسول الله (صلى الله عليه و آله): ان جبرئيل اخبرني بامر قرت به عيني وفرح به قلبي. قال: يا محمد من غزا من امتك في سبيل الله فاصا به قطره من السماء او صداع كتب الله (1) له شهاده ". و در مضمون همین است، روایت معتبر دیگر و همچنین چندین خبر معتبر دیگر هست در عموم فضیلت از برای مقاتله فی سبیل الله. و در حدیث معتبر دیگر از حضرت صادق (علیه السلام) روایت شده: " قال: قال رسول الله (صلى الله عليه و آله): وفوق كل ذي بر حتى يقتل في سبيل الله فاذا قتل في سبيل الله فليس فوجه بر " (2). و در روایت دیگر، باز همین مضمون و در آخر آن این است که: " وفوق كل ذي عقوق حتى يقتل احد والديه فاذا قتل احد والديه فليس فوجه فوجه (3). عقوق ". که از این روایتها بر میآید که فعل نیکی بالاتر از کشته شدن در راه خدا نیست، پس باید فرقی ما بین حضور امام و عدم آن نباشد. و اگر بگویی چه می شود که در این جنس عمل

ص: ۳۷۸

۱- وسائل: ج ۱۱، ص ۶، ابواب جهاد العدد باب ۱ ح ۴

۲- وسائل: ج ۱۱، ص ۶، ابواب جهاد العدد باب ۱ ح ۲۱

۳- وسائل: ج ۱۱، ص ۶، ابواب جهاد العدد باب ۱ ح ۲۱

نیک، بعضی از افراد آن، بالاتر از بعضی افراد دیگر باشد که از این روایات همین رسید که این عمل بهتر از سایر اعمال است و این منافات ندارد که بعضی افراد آن، مثل جهاد در حضور امام بهتر است از قتال در غیبت او، گوییم که این سخن را در زمان غیبت هم میتوان گفت. یعنی گاه است که گفته شود که قتال در زمان غیبت افضل باشد، چون حضور امام و ظهور معجز، و تأثیر نفس شریف امام، در مبادرت به امتثال و حصول یقین به حقیقت، مدخلیت تمام دارد در امتثال و فرمانبرداری، که آن در زمان غیبت نیست. پس اجر این عمل در زمان غیبت بیشتر خواهد بود. چنانکه در اخبار وارد شده است در مدح ایمان به غیب. و معصومین فرموده اند به اصحاب، که کسانی بعد میآیند و به مجرد این که سیاهی در سفیدی میبینند (یعنی احادیث ما را میبینند در کتابها) به آن عمل میکنند، زیرا که فرق واضح است ما بین این که حکم را مشافهه از امام بشنود، یا اینکه حدیثی از او روایت شود و به آن عمل کند که یقین این شخص اقوی می شود به معاد و حساب، پس کسی که جان خود را در غیبت امام (علیه السلام) در راه خدا بدهد، افضل خواهد بود از آنکه مثل امیر المؤمنین اسد الله الغالب (علیه السلام) با ذو الفقار دو سر و زبان معجز بیان و عسکر بیحد و پایان در بالای سر او باشد، پس لا اقل می گوییم که ثواب اینها مساوی باشد، اما افضلیت از کجا. و اما سؤال از اینکه آیا مقتول در این دفاع را شهید میتوان گفت یا نه؟ اگر مراد این است که آیا ثواب شهید دارد یا نه؟ پس جواب از آنچه گفتیم ظاهر می شود، زیرا که هر گاه در قطره بارانی به او رسیدن، و صداعی حاصل شدن، ثواب شهادت داشته باشد چگونه می شود که در مقتول شدن ثواب شهادت را نداشته باشد و اگر مراد این است که آیا شهید حقیقی است که احکام شهید بر آن مترتب شود از سقوط غسل و کفن و حنوط، پس هر چند ثبوت شهید بودن حقیقی را ثابت نمیدانیم و لکن اظهر این است که در این احکام، مثل شهید است. چنانکه از اطلاق احادیث معتبره مستفاد می شود که هر کس در راه خدا کشته می شود، هر گاه مسلمانان به او نرسند در حالی که رمقی از او

باقی باشد غسل و کفن و حنوط از او ساقط می شود و اظهر (۱) هم در نزد حقیر این است (چنانکه جماعتی از اصحاب ما قایل شده اند) هر چند اظهر (۲)، عدم سقوط است از غیر کسی که به اذن امام عادل کشته شده باشد. و اما سؤال از اینکه آیا عموماً آیات و اخبار وارده در جهاد تعلق به این قسم گرفته یا نه؟ پس می گوئیم: اما آیات قرآنی پس قول حق تعالی: "یا ایها الدین امنوا قاتلوا الذین یلونکم من الکفار ولیجدوا فیکم غلظه" دلالت بر آن دارد به عموم، که خطاب به مؤمنین شده که قتال کنید با کفاری که در پهلوی شما هستند و باید که بیابند از شما غلظت و درشتی، و شیخ طبرسی در مجمع البیان تصریح به این کرده. و اما اخبار: پس دلالت دارد بر آن خصوص صحیحه یونس (۳) عن ابی الحسن الرضا (علیه السلام) که ترجمه آن، این است که یونس به خدمت آن حضرت عرض کرد که فدای تو شوم، مردی از موالی تو، به او خبر رسید که مردی هست که شمشیر میدهد و اسب میدهد در راه خدا، یعنی برای جهاد، پس آن مرد آمد اسب و شمشیر گرفت از این مرد، و جاهل بود به حقیقت امر جهاد، یعنی نمیدانست که جهاد بدون اذن امام عادل جایز نیست، پس رفقای او به او رسیدند و گفتند که جهاد با این جماعت مخالفین جایز نیست و امر کردند او را که اسب و شمشیر را به صاحبش رد کن. پس حضرت فرمود که باید چنین کند، یعنی باید رد کند. یونس گفت که آن شخص طلب کرد آن مرد را که اسب و شمشیر داده بود، او را نیافت. پس گفتند به او، که آن مرد رفته است. آن حضرت فرمود که پس آن مرد "مربطه" کند. یعنی در سر حد کفار باشد که مسلمین را باخبر کند از دشمن و جنگ و قتال نکند. یونس گفت: در کجا رابط کند، در مثل قزوین و دیلم و عسقلان و امثال اینها از سرحدات؟ آن حضرت فرمود: بلی، عرض کرد که آیا جهاد بکند؟ فرمود: نه، مگر این که بترسد بر زیان مسلمین، در آن وقت جایز است. ۲

ص: ۳۸۰

۱- اظهر، از نظر اطلاق روایات

۲- اظهر از نظر ادله اجتهادی.

۳- وسائل: ج ۱۱ ص ۲۱ - ۱۹، ابواب جهاد العدو باب ۶ ح ۲

آیا چنین میدانی که اگر روم داخل شوند بر مسلمین، سزاوار نیست که مانع آنها شود؟! پس فرمود که مرابطه کند و مقاتله نکند، پس اگر بترسد بر بیضه اسلام و مسلمین، آن وقت قتال کند. پس قتال او از برای خود او باید باشد، یعنی تکلیف خود را به عمل آورد و آن قتال نیست از برای سلطان مخالف (۱). پرسیدم از آن حضرت، اگر دشمن بیاید به آنجایی که مرابطه کرده، چه کند؟ فرمود: مقاتله کند و دفع کند از بیضه اسلام، نه از این جماعت، بلکه از برای اینکه از مندرس و مضمحل شدن اسلام حاصل می شود اندراس دین محمد (صلی الله علیه و آله). و در بعضی نسخه ها " ذکر محمد (صلی الله علیه و آله) " دارد. و بعضی دیگر از اخبار هم هست که دلالت دارد که ذکر آنها موجب تطویل است. و اما سؤال وجوب مدافعه بر عبد و مرثه، بلی واجب است، هرگاه احتیاج به آنها هم رسد. و اما سایر احکام جهاد از بابت غنیمت و قسمت آن و فرار از آن، پس بعد می آید.

۴۶۰- سوال:

۴۶۰- سوال: در صورتی که این طایفه به قصد تسخیر بلاد اسلام و اجرای احکام کفر، بین المسلمین و سایر الانام و منع اجرای احکام اسلام و قصد نهب و اسر و قتل مسلمین آمده باشند و دفع ایشان، حسب الشرع بر جمیع مؤمنین و مسلمین لازم و واجب شرعی باشد و بدون رئیس (و بزرگی که بسط ید داشته باشد و امر ونهی آن در میان مجاهدین و مقاتلین مطاع باشد) ممکن نیست. آیا شرعا جایز است که در این صورت شخصی به اذن مجتهد جامع شرایط (که نایب امام است در ایام غیبت) مباشرت ریاست و لشکرکشی و مقاتله کند -؟

جواب:

جواب: شکی در جواز آن نیست (هرگاه باعث تعطیل قتال و تأخیر آن نشود).

ص: ۳۸۱

۱- توضیح: این حدیث به عصر امام (علیه السلام) مربوط است و ارتباطی با مورد سؤال که جنگ قفقازیه است ندارد و جمله " جهاد بدون اذن امام عادل جایز نیست " نیز ناظر به جهاد ابتدائی برای گسترش اسلام است نه جهاد دفاعی، میرزا با آوردن این حدیث میخواهد بگوید: با اینکه این جهاد به مباشرت فتحعلی شاه و تحت ریاست و فرماندهی او است لیکن رزمندگان برای اسلام میجنگند نه برای شخص شاه. - نگاه کنید به بیوگرافی میرزا در مقدمه این کتاب.

چون او اعرف است به احکام و فی الحقیقه این مراجعه به مجتهد است از برای دانستن طریقه واحکام این مقاتله والا پس آن تکلیفی است بر آنهایی که نزدیک به کفارند الاقرب فالاقرب به نهجی که سابق مذکور شد واگر مراد رجوع به او است در اصل کیفیت مقاتله ومحاربه، پس اهل آن عمل، اعرفند به آن، از اغلب مجتهدین. (۱)

۴۶۱- سوال:

۴۶۱- سوال: در این ایام غیبت امام (علیه السلام) در این قسم مجاهده ومدافعه، آیا اذن خاص مجتهد جامع الشرايط، شرط است یا نه؟

جواب:

جواب: نه، شرط نیست.

۴۶۲- سوال:

۴۶۲- سوال: بعد الحکم بوجوب هذا القسم من الجهاد فی هذه الاعصار، آیا این مجاهده ومقاتله به حسب طبقات مسلمین، بر کی واجب ولازم است؟

جواب:

جواب: پیش گفتیم که آن، واجب است بر اقرب فالاقرب.

۴۶۳- سوال:

۴۶۳- سوال: بر همه عالم، این مشخص است که کفره روسیه را دولت ومملکت و عده و ریاستی، میباشد که به لشکر کشی جزئی و در مدت قلیله دفع ایشان در حیز امکان نیست وموقوف بر ترتیب اسباب واسلحه جنگ از توپ وتفنگ وعلم وطبل و سایر ادوات است. آیا آنها داخل مصالح مسلمین است ومال معد بر مصالح مسلمین را بر آنها صرف میتوان نمود یا نه؟

جواب:

جواب: بلی، اینهم از مصالح مسلمین است. اما سخن در این است که تصرف در آن اموال وبه مصرف رساندن آن، کار کی است؟ واما بدون اطلاع حاکم شرع در زمان غیبت میتوان تصرف کرد یا نه؟ وتحقیق آن، بعد از این میآید.

۴۶۴- سوال:

۴۶۴- سوال: آیا در صورتی که خوف غلبه کفره بر جمیع بلاد اسلام واجرای حکم کفر بر همه مسلمین هست، بر همه کس لازم وواجب است که بقدر القوه والاستطاعه از فاضل مؤنه خود واهل وعیال خود بر آن مجاهده ومدافعه مصروف نموده، سعی در دفع کفره نماید یا نه؟ .

۱- سؤال کننده در صدد بحث از "ولایت فقیه" است تا زمینه را برای اخذ نمایندگی ولایتی، برای شاه آماده کند لیکن میرزا سخن از "تخصص در احکام" میزند که فقیه می تواند مسایل را بیان کند.

جواب:

جواب: پیش بیان کردیم که بر کی واجب است عینا و بر کی واجب است کفایتا. پس بر هر کس که واجب شد مدافعه، وجوب آن از باب واجب مطلق است و صرف کردن مال که موقوف علیه قتال و دفاع باشد از جمله مقدمات آن است و مقدمه واجب مطلق واجب است، پس هر کس عاجز نیست از آنکه خود مباشر شود و مالی که ضرور باشد صرف آن مثل قوت و اسلحه و چاروار، هر گاه ضرور باشد و داشته باشد آن را، باید صرف کند و ضرور نیست که فاضل بر مؤنه باشد. و اگر مالی ندارد و دیگری مال دارد، و اما خود عاجز است، او باید اعانت کند کسی را که مال ندارد و آن هم موقوف نیست بر این که فاضل مؤنه باشد.

۴۶۵- سوال:

۴۶۵- سوال: آیا زکوه مالیه و مال امام (علیه السلام) را بر مصارف و رفع دشمن دین مبین که بر سر مسلمین آمده اند به اذن مجتهد جامع شرایط میتوان رسانید یا نه؟

جواب:

جواب: اما زکوه مال. پس اظهر این است که در مطلق راه خیر از باب سهم فی سبیل الله میتوان رساند و این امر از اعظم وجوه راه خیر و فی سبیل الله است، و لکن اشکال در این است که آیا فقر در اخذ آن شرط است یا نه؟ اظهر در نزد حقیر این است که شرط است، اما نه به این معنی که فقیر مطلق باشد، بلکه هر چند غنی باشد، و لکن به جهت این معنی فقیر باشد، پس کسی که قوت سالیانه و مؤنه سال دارد، اما زاید بر آن که صرف این راه کند ندارد میتوان از باب سهم فی سبیل الله از زکوه مال به او داد و این منافات ندارد با آنکه پیش گفتیم که واجب است بر مالدار عاجز از قتال، این که از عین المال خود امداد کند قادر بر قتال فقیری را که عاجز است از تحصیل ما یحتاج حرب، و در دادن این زکوه در این راه، اذن مجتهد عادل ضرور نیست و اما حصه امام (علیه السلام) از خمس، پس اظهر در نظر حقیر، این است که باید به فقرای بنی هاشم داد از باب تتمه مؤنه و به این مصرف نمیتوان رساند و آن هم به اذن مجتهد عادل با امکان.

۴۶۶- سوال:

۴۶۶- سوال: در صورتی که این مجاهده و مدافعه، لازم و واجب گردید شرعا، آیا کسانی که در این امر، تهاون و تخاذل نموده، ترک واجب مینمایند از باب امر به معروف، اجبار به امتثال این امر میتوان نمود یا نه؟ و آیا کسانی که تهاون و خودداری

جواب:

جواب: این هم از اعظم انواع معروف است و ترک آن از اعظم انواع منکر، و جایز است (بلکه واجب است مؤکدا) بر کسی که جامع شرایط امر به معروف و نهی از منکر باشد عمل به آن.

۴۶۷-سوال:

۴۶۷-سوال: آیا در این صورت مرقوم، مؤمنین اموال خود را که صرف مستحبات مینمایند، بر دفع کفره اگر صرف نمایند اولی است یا این هم با سایر مستحبات مساوی است در ثواب اخروی؟ بیان فرمایند که عموم مؤمنین بر اکثر ثوابا، مال خود را صرف نمایند.

جواب:

جواب: اگر ممکن نباشد قتال و دفاع الا به صرف مال، پس شکی در وجوب آن نیست و هیچ مستحبی مزاحم آن نمی تواند شد و اگر کفایت مهم بدون آن حاصل می شود، پس آن هم، یکی از مستحبات خواهد بود و حکم به اینکه ثواب آن بیش از سایر مستحبات باشد، مشکل است، بلکه از احادیث ائمه اطهار ظاهر می شود که بعضی از مستحبات، ثواب آن بیش از ثواب به کار بردن هزار اسب است در راه جهاد خدا. مثل قضای حاجت مؤمن و سعی در حاجت مؤمن و بنابر این، پس آن احادیثی که پیش ذکر کردم که دلالت داشت که عمل نیکی بالاتر از کشته شدن در راه خدا نیست محمول است بر جهاد واجب و آنچه در این اخبار است بر آنکه من به الکفایه باشد با وجودی که آنها در کشته شدن وارد شده و اینها در مباشرت و اعانت امور قتال.

(۱)

۴۶۸-سوال:

۴۶۸-سوال: منافع اراضی خراجیه و حصه السلطان از مزارع و املاک را به اذن مجتهد اخذ و به مصرف مجاهده و مدافعه کذایی میتوان رسانید؟ در صورت اخذ این وجه از مسلمین و به این مصرف رساندن شغل ذمگی دارد یا نه؟ .

ص: ۳۸۴

۱- توضیح: حاصل این فتوی این است: تامین نیازهای این جنگ واجب است بنابراین جائی برای صرف مستحبات نیمماند زیرا اگر باز نیازهائی باقی مانده باز تامین آنها واجب است و اگر نیازی باقی نباشد یعنی " ما به الکفایه " حاصل شده باشد، در این صورت معلوم نیست که بگوئیم به جای سایر مستحبات نیز به امور جنگ پردازید.

جواب: بدان که منافع اراضی خراجیه، یعنی زمینهایی که پیغمبر یا امام یا قایم مقام ایشان به زور وقوه گرفته باشند از کفار، و هم چنین زمینهایی که کفار به عنوان صلح وا گذاشته اند به مسلمین مال عامه مسلمین است، مثل مجاهدین وقاضیان بحق و پل ورباط وطلبه علوم وائمه جماعت ومؤذنین وامثال آنها و ولایت ومباشرت و تصرف در آن به تقدیر وتدبیر امام عادل، موکول است که بگیرد وبه مصارف آنها برساند. ومعروف از مذهب اصحاب ما این است که در حال تسلط سلطان جائز از مخالفین مذهب نیز حکم آن، حکم امام عادل است، یعنی آنچه را بگیرد به اسم مقاسمه وخراج، هر گاه بگیرند وبدهند به اهل آن حلال است و مراد از مقاسمه حصه معینه ای است از حاصل اراضی خراجیه ومراد از خراج، آن است که قرارداد می کنند از مال بر زمین واشجار وگاهی خراج بر هر دو اطلاق می شود واخباری که دلالت دارد بر این، بسیار است. بعضی از آنها دلالت دارد بر اینکه معامله می شود با ایشان (۱) معامله امام عادل. و بعضی دلالت می کند بر حلیت اخذ خراج. و بعضی دلالت دارد بر اینکه جایز است خریدن آنچه آنها میگیرند. و از بعضی آنها مستفاد می شود که جایز است اخذ، هر چند گیرنده از مصالح عامه مسلمین نباشد، وظاهر اطلاق کلام جمعی از اصحاب هم این است وهر چند بعضی در این توقف کرده اند. و احوط بلکه اظهر این است. وجمعی تصریح کرده اند به این که رضای مالک شرط نیست در جواز اخذ وتظلم مالک هم ضرر ندارد، مگر اینکه علم به هم رسد که بر او ظلم شده زیاده از معتاد گرفته اند نسبت به آن زمان. وگفته اند که شرط نیست در حلیت آن، اخذ سلطان جائز، بلکه کافی است حواله کردن او یا بیع کردن او در حالی که در دست مالک است، یا در ذمه او، در جایی که بیع در ذمه جایز باشد. وزیاد کرده اند بعضی بر این، گفته اند که جایز نیست که مالک بدزدد، یا انکار .

۱- یعنی مردم با سلاطین جائز در مورد خراج همان رفتار را میکنند که با امام عادل میکنند مثلاً هدایا و بخشش آنها را می توان گرفت وبا آنها میتوان خرید وفروش کرد.

کند، چون آن حقی است بر گردن او. و این سخن مشکل است، زیرا که نهایت آنچه مستفاد می شود از اخبار، این است که معامله می شود با او معامله امام عادل، هرگاه ممکن نشود استیفای حق، مگر به این نحو و خوف جواز ضرر باشد بر او، از مخالفت و منع وانکار. اما با وجود امکان، پس مشکل است عدم جواز منع، بلکه ظاهر این است که جایز است، زیرا که هر چند این حقی است بر گردن او، و جایز حقی ندارد، پس اولی آن است که آن را به مصرف آن برساند به حکم حاکم شرع یا عدول مؤمنین، هرگاه میسر نباشد اذن حاکم شرع. و اما جواز تصرف خود به مصرف خودش، پس هیچ کس به آن قایل نیست و هرگاه اذن حاکم و عدول مؤمنین هم میسر نشود خود به مصرفهای آن برساند. هرگاه دانا باشد به مصارف آن و هرگاه دانا نباشد نگاه دارد و وصیت کند به کسی که اعتماد دارد تا برسد به مصرف آن به اذن کسی که اهل آن باشد. و همچنین حکم زکوتی که مخالف میگیرد و در اینجا هرگاه جایز، آن زکوه را به کسی بدهد که مستحق نباشد، پس حکم به جواز اخذ مشکل است، بلکه ظاهر عدم جواز است. تا اینجا سخن در این بود که سلطان جایز از مخالفین باشد، اما سلطان جائز از شیعیان که خراج میگیرند، آیا حکم او هم حکم سلطان مخالف است؟ پس بدان که هر چند اطلاق کلام اصحاب مقتضی اتحاد حکم است و لکن احادیثی که در این مسئله وارد شده، بسیاری از آنها صریح است در حکم مخالفین (۱). و ظاهر باقی اخبار هم این است، پس حکم به مساوات مشکل است. بلی بعضی روایات مثل روایت عبدالله بن سنان که صحیح است از عبدالله تا پدرش سنان. و هم روایت ابی بکر حضرمی که آن هم قوی است اشعار دارند به این که علت حلیت آنچه جائز میگیرد، این است که حقی که شیعیان دارند در این مالها به آن برسند. پس توان گفت که آنچه سلطان جائز ما میگیرد از این وجوه حلال باشد از برای کسی که مستحق آن.

ص: ۳۸۶

باشد، هر چند از برای خود او حلال نباشد، زیرا که خود او هم معتقد است که مستحق این منصب نیست به خلاف مخالفین که خود را مستحق آن منصب میدانند و به هر حال، احوط و اولی این است که بدون اذن حاکم شرع نگیرد. هر گاه این، دانسته شد بر میگردیم به صورت سؤال و می گویم که معنی حصه سلطان را نفهمیدم چه چیز است. سلطان حصه ندارد به غیر همینکه او هم چون از مصالح عامه مسلمین است به جهت جنگ و جدال و حراست دین اسلام و دفع فساد، پس او هم حصه دارد از این مال، نه اینکه همه آن، مال او باشد و حلیت آن هم بر او باید به اذن حاکم شرع باشد و بعد از آنکه بر وجه شرعی حصه او باشد دیگری را در آن حقی نیست و اگر مراد از حصه سلطان همان مجموع خراج است که او ضبط می کند، پس اگر در اخذ آن تعدی از معتاد آن زمان و آن زمینها نکرد، پس مال خراج است که در نزد او جمع است این دفاع و قتالی که از او سؤال شده هم از مصالح عامه مسلمین است. پس هر گاه سلطان از آن مال به قشونی که قتال می کند بدهد، هر گاه حاکم جایز شیعه را مثل مخالف بگیریم، پس حلال است مطلقا والا همان اشکال سابق است و دفع آن به اذن مجتهد عادل می شود، اما این سخنها محض فرض است و در زمان ما تحقق نمیپذیرد (۱).

۴۶۹-سوال:

۴۶۹-سوال: در مال جهادی که خاتم المجتهدین شیخ علی عبد العال (ره) در رساله خراجیه نوشته است رأی ملا- زمان و مجتهدین عصر چیست (۲)؟

جواب:

جواب: این معلوم شد از سابق.

۴۷۰-سوال:

۴۷۰-سوال: غنیمت و اسرای کفره روسیه که در این زمان غیبت، به دست میآید در دعوی و قتال مما حواه العسکر و ما لم یحوه، چه حکم دارد؟ آیا همه مال امام است یا نه؟ و علی التقدير الثانی اخراج خمس آن واجب است یا نه؟ .

ص: ۳۸۷

۱- این اعلام یک نوع تردید در صداقت سؤال کنندگان است.

۲- سؤال کننده بتدریج به اصل مطلب خود نزدیک می شود زیرا مراد از شیخ علی، مرحوم کرکی معروف به محقق ثانی است که به عنوان ولی فقیه حکومت شاه طهماسب را تنفیذ کرده بود.

جواب: مال امام نیست، بلکه مال آن است که از آنها گرفته است و آنچه به گوش سائل خورده که غنیمتی که در جنگ کفار به غیر اذن امام بیارند، آن مال امام است و از قبیل انفاق است و خمسی در آن نیست (واشهر واقوی هم آن است و جمعی قایل شده اند که آنهم مثل قتالی است که به اذن امام باشد و خمس در آن هست) آن در صورتی است که قتال بر سبیل جهاد است. یعنی دعوت کفار به اسلام شود، اینجا است که خلاف کرده اند، و مشهور آن است که مال امام است. و اما جنگ و قتلی که بر سبیل دعوت به اسلام نباشد، بلکه محض از برای دفاع باشد، مثل صورت سؤال، پس آن از این قبیل نیست، بلکه از قبیل دزدیدن مال حربی است یا گرفتن به عنوان ثقلب و غارت یا خدعه، و حکم آن، این است که مال کسی است که میگیرد از آنها، و اما وجوب خمس در آن، پس در آن، دو قول است. بعضی قایل به وجوب شده اند، چون این هم از باب منافع کسب و ارباح است و بعضی واجب ندانسته اند. و دور نیست که مراد قایل به عدم وجوب هم نفی وجوب خمس بر سبیل غنیمت دار الحرب باشد، نه اینکه از باب اینکه از ارباح باشد هم خمس ندارد. و فرق ما بین این دو قسم خمس ظاهر می شود در اینجا که خمس بر سبیل ارباح را بعد از وضع مؤنه سال میدهند به خلاف خمس غنایم که باید کائنا ما کان بدهند. و به هر حال اقوی این است که خمس از حیثیت غنیمت بودن تعلق نمیگیرد، بلکه از باب ارباح مکاسب است. و اینکه گفتیم حلال است مال حربی از برای آن کس که گرفت آن را (در غیر جنگ جهاد (۱) که دعوت به اسلام باشد) فرقی نیست ما بین این که در دار الحرب اخذ.

ص: ۳۸۸

۱- با این که قرار بر این است که تنها در موارد خیلی ضروری راجع به مطالب متن توضیح داده شود لیکن به نظر میرسد توضیح یک موضوع در اینجا اگر ضروری هم نباشد دست کم لازم است: در سیستم حقوقی و اجتماعی اسلام ۱۲ نوع جنگ مشروع، وجود دارد (یا در ۱۲ ردیف میتوان آنها را قرار داد). (۱) جهاد لاعتلاء الاسلام: جهاد ابتدائی که هدف از آن گسترش اسلام است و نظر اجماعی بر این است که بدون اذن امام (علیه السلام) یا نایب خاص او، نمی شود. (۲) دفاع عن بیضه الاسلام: با حضور و اذن امام یا نایب خاص، در این مورد هم نظر اجماعی بر این است که همه احکام جهاد (از قبیل غنایم، خمس غنایم، مجازات فرار و احکام شهید مانند: عدم غسل و کفن و حنوط) جاری میباشد. (۳) در قبال بغات: در حضور و با اذن امام یا نایب خاص او، مانند جنگ جمل، صفین و نهروان. این نیز احکام بالا را دارد مگر یک سری حقوق به نفع افراد باغی که زخمیهای شان کشته نمی شود و اسرایشان آزاد میگردند و چند حق دیگر. (۴) جهاد در قبال بغات بدون حضور و اذن امام یا نایب خاص او، و در عصر غیبت در صورت حاکمیت نایب عام (ولی فقیه). این مورد با مورد سوم هیچ فرقی ندارد مگر در اینکه بعضیها در دو محور آن سخن دارند: الف: قولی بس نادر پیدا می شود که اصل تاسیس حکومت بوسیله نایب عام را به زیر سؤال میبرند. ب: در صورت صحت تاسیس چنین حکومت (که قول اکثریت قریب به اجماع نیز همین است) اختلاف نظر در جریان احکام جهاد در اینجا هست بصورتی که در ذیل مورد پنجم و ششم شرح داده می شود. توضیح این که در همین مسائل خواهیم دید که خود میرزا نیز مطابق قول مشهور و قریب به اجماع مزبور، رای میدهد. (۵) جهاد دفاعی در صورت حمله دشمن بدون اذن امام و نایب خاص او، در عصر حضور امام. مثلاً سرعت حمله دشمن فرصتی برای تماس با امام باقی نگذارد. در اینجا نیز همان اختلاف نظر در مورد جریان بعضی احکام هست. (۶) جهاد لاعتلاء اسلام و ابتدائی برای گسترش اسلام در

عصر حضور بدون اذن امام یا نایب خاص او، در این صورت غنایم مال امام است و باز در مورد جریان بعضی احکام (مزبور) اختلاف نظر هست. ۷) جهاد دفاعی در صورت حمله دشمن در عصر غیبت. و این همان است که بیشتر به "الدفاع عن بیضه الاسلام" معروف است و قرار گرفتن بیضه الاسلام در خطر انقطاع به دو صورت متصور است: الف: اصل اسلام بطور کلی به مخاطره افتد. ب: بیضه اسلام در مملکتی از ممالک اسلام با خطر انقطاع مواجه گردد. مانند ماجرای اندلس (اسپانیا). بعضیها این صورت را از مصادیق "دفاع از بیضه نمیدانند بل مشمول مورد زیر میدانند لیکن تعدادشان خیلی کم و نادر است، اختلاف در جریان بعضی از احکام در این دو صورت نیز هست. ۸) جهاد دفاعی برای دفاع از جان قوم یا گروهی از مسلمین. ۹) جهاد دفاعی برای دفاع از مال یا عرض قوم یا گروهی از مسلمین. ۱۰) جهاد یک یا چند نفر برای حفظ جان خودشان. و از این قسم است کسی که به میان مردمی از کفار رفته و کفار میزبان، مورد حمله کفار دیگر شوند بطوری که جان او نیز در خطر باشد. ۱۱) دفاع شخصی یا اشخاصی از جان یا مال یا عرض خودشان در قبال مهاجمین مسلمان. مانند دزدان راهزن و... ۱۲) هر کدام از موارد: ۸ - ۹ - ۱۰ - ۱۱، هم در عصر حضور قابل تصور است و هم در عصر غیبت. و در همه این ها باز اختلاف مذکور هست و در این موارد (از ۸ تا ۱۱) نظر اجماعی بر این است که احکام فرار بصورتی که در جهاد آمده جاری نمی شود و نیز در مورد غنایم مال کسی است که آن را اخذ کرده است، و در مورد احکام شهید نیز همگی به لزوم غسل و کفن و حنوط نظر داده اند. پس اختلاف در جریان احکام غنایم، فرار، تقسیم غنایم و نیز احکام شهید به موردهای: ۴، ۵، ۶، ۷ منحصر می شود و محور پایه ای اختلاف دو چیز است: الف: صدق جهاد و عدم صدق جهاد: اگر بر موردهای مذکور لفظ جهاد صدق کند (بر اساس: حقیقت لغوی، شرعی، متشرعه، عرفی) پس همه احکام در آن جاری خواهد بود. رای مشهور بر صدق است و معمولاً احکام این موردها را با موارد ۱ و ۲ بطور یکجا و با شمول اطلاق بیان کرده اند و قول نادر، عدم صدق است. البته همانطور که در ذیل مسئله شماره ۴۴۳ بیان گردید مرحوم میرزا و نیز صاحب جواهر (قدس سره) این موردها را با موارد: ۸ - ۹ - ۱۰ - ۱۱ - مخلوط کرده اند و کلاً بعضی دیگر را نیز بر اساس همین خلط به بستر دیگری انداخته اند لیکن صاحب جواهر و نظر مشهور را تایید می کند ولی نظر نادر را می پذیرد. ب: صدق شهید و عدم صدق شهید: در اینجا نظریه ها مطابق بالا است با این تفاوت که میرزا در اینجا نظر مشهور را میپذیرد، و این عجیب است، این ادعای شهرت که میرزا می کند مبتنی است بر همان روش وی و صاحب جواهر که عنوان "دفاع از بیضه اسلام" را با عنوان "دفاع از نفس" مخلوط میکنند بدینترتیب نظریه مشهور به غیر مشهور، تبدیل میگردد و گرنه رای مشهور بر سقوط غسل و کفن و حنوط است. البته بعضیها نیز احتیاط میکنند. - احتیاط مستحب و احیاناً واجب.

کند یا دار الاسلام، به شرطی که در امان مسلمان نباشد.

ص: ۳۸۹

۴۷۱- سوال:

۴۷۱- سوال: آیا کسانی که به قصد قربت، متوجه مدافعه و مجاهده کذایی میگردند و مقصود اصلی دفع کفره است از بلاد مسلمین. در این سفر نماز و روزه ایشان در قصر و اتمام چه حکم دارد؟

جواب:

جواب: در صورت مزبوره باید قصر کنند و افطار کنند.

۴۷۲- سوال:

۴۷۲- سوال: مقتولین (در این قتال و مجاهده) از مؤمنین و مسلمین تغسیل و تکفین واجب است یا نه؟ و در صورتی که واجب باشد اگر تأخیر دفن به جهت اتمام حرب و تغسیل و تدفین موجب تزییع اجساد و مثله شود، بی غسل و کفن، دفن میتوان نمود یا نه؟

جواب:

جواب: هر چند مشهور علما این است که شرط است در سقوط غسل و کفن و حنوط این که آن قتال به اذن امام باشد، ولیکن اظهر، این است که مطلق قتال

ص: ۳۹۰

فی سبیل الله همچین باشد، چنانکه جماعتی قایل به آن شده اند و به هر حال، سقوط غسل و کفن مشروط است به اینکه مسلمانان در معرکه، او را ادراک کنند، در حالی که رمق به او باقی نباشد و اگر زنده باشد و بعد بمیرد ساقط نمی شود. و بنا بر قول که وجوب غسل و کفن، هرگاه تأخیر، منشأ تزییع میت می شود او را تیمم بدهند بدل از غسل و دفن کنند بدون کفن، هرگاه تأخیر در کفن هم موجب تزییع می شود.

۴۷۳ - سوال:

۴۷۳ - سوال: در ایام غیبت امام (علیه السلام) حکم رابطه در ثغور باقی است یا نه؟ و حداقل رابطه و ثواب رابطه را بیان فرمایند که موجب میل و تحریص مسلمین باشد بر تحصیل رابطه و حفظ ثغور اسلام.

جواب:

جواب: بلی رابطه در زمان غیبت امام هم مستحب است، چون متضمن جهاد نیست که اذن امام در آن شرط باشد، بلکه مراد از آن، این است که در ثغور یعنی سرحدی که راه کفار است به بلاد اسلام، آنجا باشند و پاسبانی کنند و با خبر باشند که هر گاه کفار، حرکتی کنند به سمت بلاد اسلام، مسلمانان را با خبر کنند که مهیای قتال و دفاع آنها شوند، بلی اگر کفار بر آنها تنگ کنند قتال واجب می شود به قصد دفاع و در فضیلت رباط، اخبار بسیار هست، از جمله آنها حدیثی است که علامه (ره) در تحریر؟ از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده " قال رسول الله (صلی الله علیه و آله) رباط لیه فی سبیل الله خیر من صیام شهر و قیامه فان مات جرى علیه عمله الذی کان یعمله و جرى علیه رزقه و امن الفتان (۱) " یعنی فرمود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که رباط یک شب در راه خدا بهتر است از روزه و نماز یک ماه. پس اگر بمیرد آن شخص، جاری می شود بر او عملی که در دنیا میکرد، یعنی در حال موت او هم ثواب اعمالی که میکرد مستمر است و گویا زنده است و عبادت می کند و جاری می شود بر او روزی او. و شاید مراد این است که محسوب است از جمله کسانی که کشته شده اند در راه خدا و زنده اند و روزی میخورند نزد پروردگار خود، چنانکه آیه شریفه: " ولا تحسبن الذین قتلوا فی سبیل الله امواتا بل احياء عند ربهم یرزقون ". در بعض فقرات ادعیه هست: " اللهم اجعلنی من الایاء المرزوقین " و ظاهر این ۳

ص: ۳۹۱

است که آن هم اشاره است به این. وایمن می شود از فتنان، یعنی از شر ملک عذاب قبر، ایمن می شود. و در قاموس تفسیر کرده است " فتنان " را، به نکیرین، و شاید فتنان هم غیر اینها باشد. و در حدیث دیگر هست که از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) سؤال کردند که: ما بال الشهید لایفتن فی قبره؟ فقال کفی بالبارقه فوق رأسه فتنه. یعنی از آن حضرت سؤال کردند که چه می شود شهید را و چگونه است که در قبر، عذاب نمی شود؟ پس حضرت فرمود که کافی است او را فتنه برق شمشیر در بالای سر او. و فتنه در لغت به معنی عذاب آمده است. و افضل رباط، در جایی است که خوف در آن، بیشتر باشد و اهتمام در امر عدو در آنجا بیشتر باشد. و اقل رباط، سه روز است و اکثر آن چهل روز است و همین که از چهل روز گذشت پس آن به جهاد (۱) محسوب است و ثواب جهاد دارد، چنانکه در حسنه زراره و محمد بن مسلم وارد شده است. و هر کس عاجز باشد از رباط، اسب خود را در آنجا بندد و یا غلام خود را در آنجا بدارد، یا اعانت کند کسانی را که مرابطند، تا ثواب آن را در یابد.

۴۷۴- سوال:

۴۷۴- سوال: در صورتی که اهالی بلاد واقعه در ثغور از عهده صیانت مسلمین و دفع مشرکین بر نیابند اهل بلاد بعیده آن ثغور را (بقدر القوه والاستطاعه من حیث المال والبدن مع احتمال حصول الدفع والطرده) اعانت ایشان واجب است یا نه؟

جواب:

جواب: سابق معلوم شد و کیفیت وجوب دفاع بر اقرب فالاقرب، هر چند به اعانت مالی باشد، هر گاه خود نتواند بنفسه برود، یا اجیری بگیرد که بر او دفاع واجب نباشد یا به مال اعانت مدافعین بکند، هر گاه محتاج باشند.

۴۷۵- سوال:

۴۷۵- سوال: چون مجاهده با این طایفه منحوسه، موقوف بر تعلیم و تعلم انداختن توپ و تفنگ و سایر آلات و ادوات حربیه کفره است، تعلیم و تعلم جایز و مباح است یا نه؟ ومع الجواز، اجبار بر تسلیم و تعلم از باب مقدمه واجب، واجب است یا نه

جواب:

جواب: اصل معرفت اسب تاختن و تیر انداختن جایز و مشروع است و همچنین ۱

ص: ۳۹۲

گرو بستن در آنها حلال است و فایده آن، همین استعداد از برای قتال کفار و دشمن است، ولکن به تفصیلی که در کتب فقها مذکور است در مرکوب که چه چیز است و کدام تیر است، هر چند که تیر توپ و تفنگ داخل اینها نیست که گرو بستن آنها حلال باشد (۱). لکن تعلیم و تعلم آن، در صورتی که موقوف دفع دشمن باشد بر آن، جایز، بلکه واجب است در صورت وجوب، امر به آن، از باب امر به معروف با شرایط آن، واجب است و آیه شریفه: "واعدوا لهم ما استطعتم من قوه و من رباط الخیل ترهبون به عدو الله و عدوكم (۲)" اشاره به آن دارد. یعنی مهیا کنید برای کفار، هر قدر توانایی داشته باشید از قوت و از رباط خیل. و در حدیث است از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که مراد از قوت، رمی است، یعنی تیراندازی. و رباط الخیل، تفسیر شده است به اینکه اسب را ببندند و علف بدهند و چاق کنند از برای دفع دشمن. و بعضی تفسیر آن را به مرابطه کرده اند و لفظ "ترهبون به عدو الله و عدوكم" در منزله علت است، یعنی این کار را بکنید از برای اینکه بترسانید دشمن خدا و دشمن خود را. پس هر چه به آن ترساندن حاصل شود، خوب است.

۴۷۶- سوال:

۴۷۶- سوال: آیا کفار و اهل کتابی که در این دعوی و مجاهده، مدد اهل اسلام در دفع کفار از مسلمین مینمایند، حکم " مؤلفه قلوبهم " جاری است یا نه؟

جواب:

جواب: ثبوت سهم مؤلفه قلوبهم از اصناف مستحقین زکوه بعد از زمان غیبت امام (علیه السلام) بر حقیر ظاهر نیست (۳). لکن مضایقه ندارم که از سهم فی سبیل الله به کفار داده شود به جهت اعانت مسلمین و تقویت دین اسلام.

۴۷۷- سوال:

۴۷۷- سوال: آیا فرار از این مجادله و مقاتله، حکم فرار از زحف دارد؟ و کسانی که از امداد مالی بحسب القوه و الاستطاعه امتناع مینمایند چه حکم دارند؟ عاصی و معاقب میباشند یا نه؟ و آیا کسانی که در قوت ایشان، مطارده و مدافعه بوده و از برای .

ص: ۳۹۳

۱- علمای دوره های پس از میرزا حلال و جایز دانسته اند و شاید اجماع نیز بر این دارند.

۲- انفال: ۶۰

۳- زیرا این کار از شئون حکومت است، لیکن خواهیم دید که میرزا در صورت بسط ید فقیه حکومت فقیه را جایز و در نتیجه نافذ میدانند و پس اطلاق سخن بالا قابل نظر است.

ایشان هم ممکن باشد و امتناع نمایند چه صورت دارد؟ شرعا اجبار ایشان از باب امر به معروف بر این کار جایز است یا نه؟

جواب:

جواب: حکم فرار از زحف ثابت نیست (۱) و آن در جهاد حقیقی است که به اذن امام باشد و بر هر کس که واجب شد این، در ترک آن عاصی است و از باب امر به معروف، اجبار میتوان کرد آنها را.

۴۷۸- سوال:

۴۷۸- سوال: در این صورت که خوف هجوم و غلبه مشرکین بر بلاد مسلمین است، وجوب مدافعه و مجاهده با آنها فوری است یا نه؟ و در صورتی که فوری باشد مجاهده، ترک نمودن آن و به حج و زیارت عتبات عالیات رفتن چه صورت دارد؟ بیان فرمایند.

جواب:

جواب: در صورتی که موسم روانه شدن قافله حج، مدافعه با کفار واجب شود، به این معنی که رفتن حج باعث تعطیل مدافعه می شود، در اینجا حکم آن است که دو واجب مضیق بر مکلف جمع شود و محتاج به مرجحی باشد در تقدیم احدهما. و ظاهر این است که در اینجا در صورت تعیین وجوب، دفاع را باید مقدم داشت بر حج، و حکم زیارت هم از اینجا معلوم شد، هرگاه بر او واجب شده باشد یا به نذر و شبه آن، چه جای زیارت مستحب.

۴۷۹- سوال:

۴۷۹- سوال: آیا از اهل اسلام، کسانی که با کفار همداستان شده اختیار کمک ایشان را مینمایند در تسخیر ممالک اسلام، نهب و اسیر و قتل ایشان جایز است یا نه؟ و اگر غلبه بر کفار در این دعوی موقوف به کوچانیدن و تنبیه بعضی متمردين اهل اسلام باشد، آیا کوچانیدن (۲) ایشان در صورتی که ایوای عین مشرکین نموده، اسرار مسلمین .

ص: ۳۹۴

- ۱- این بر مبنای همان روش میرزا است که دو موضوع را یکی میدانند. لیکن در صورتی که اداره کننده جنگ حکومت غیر مشروع، باشد، راهی غیر از فتوای مزبور نیست، زیرا اجرای مجازات فرار به غیر از حکومت مشروع، بر دیگران جایز نیست.
- ۲- یکی از مشکلات عباس میرزا در جنگ قفقاز کوچانیدن عشایر متعدد بود البته نه فقط بخاطر خیانت آنان بل اهمیت " جمعیت " در آن زمان از اهمیت " سرزمین " کمتر نبود وی در میان دو دوره جنگ با روس سال ها هم بر سر قبیله حیدرانلو با عثمانی ها جنگید.

بر کفره می‌رسانند جایز است یا نه؟

جواب:

جواب: اسر مسلم و نهب اموال مسلم به هیچ وجه جایز نیست، و اما قتل آنها پس در آنچه موقوف علیه دفاع است از مسلمین و اسلام، جایز است، و اما اینکه آنها داخل محارب میشوند (و گاه است که حد محارب، قتل است) و آن منحصر نیست در اینکه در حال مقاتله باشد بلکه تابع اسم محارب است، پس آن در وقتی است که ما اجرای حدود را در زمان غیبت امام جایز دانیم و بر فرض جواز، همان وظیفه مجتهد عادل است و حقیر در جواز اجرای حدود در زمان غیبت، توقف و تأمل دارم. بلی حاکم شرع، این جماعت را تعزیر می‌کند به هر چه صلاح داند، و آن هم وظیفه حاکم شرع است. بلی هر گاه حاکم شرع را آن اقتدار نیست، بر دیگران تنبیه ایشان از باب امر به معروف و نهی از منکر، به هر نحو که اقتضا کند و شرایط آن متحقق شود جایز، بلکه واجب است. بالاسهل فالاسهل.

۴۸۰ - سوال:

۴۸۰ - سوال: آیا اهل کتابی که در این صورت با طایفه روسیه اتفاق نموده بر قتل و اسر و نهب اموال مسلمین همداستان شده اند از ذمه خارج و قتل نفوس و نهب اموال و اسر و خرید و فروش آنها جایز است یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر این است هر گاه مجبور نباشند و به اختیار خود با مسلمین حرب میکنند، از ذمه خارجند و قطع نظر از آن که داخل محارب و قطاع طریقند داخل کفار حربند و حرمتی از برای ایشان باقی نمیماند، قتل ایشان در حال حرب، جایز و اسر و نهب اموال ایشان هم جایز میباشد.

۴۸۱ - سوال:

۴۸۱ - سوال: آیا کسانی که از مسلمین در صف کفار به اختیار خود، مشغول به قتال مسلمین باشند چه حکم دارد؟ هر گاه دفع کفار و غلبه و اخراج کفار از بلاد مسلمین، مستلزم قتل ایشان باشد، آیا کشتن ایشان جایز است یا نه؟ و بر فرض قتل، دیه لازم است یا نه؟ و بر فرض وجوب، بر کی لازم است؟ و آیا بر قاتل، کفاره قتل واجب است یا نه؟

جواب:

جواب: حکم جواز قتل در صورتی که دفع کفار از اسلام و مسلمین موقوف بر قتل

آن مسلمین باشد دانسته شد و هم چنین هر گاه دفاع کفار مستلزم آن باشد. و اما سؤال از دیه و کفاره، پس منشأ آن غفلی است که از موضوع مسئله که فقها در کتاب جهاد ذکر کرده اند و ما نحن فیه از آن قبیل است و آن مسئله این است که هر گاه در حال جنگ، جمعی از اسرای مسلمین که در دست ایشانند همراه بیاورند و آنها را اسیر خود کنند و پیش بدارند که بلاگردان آنها شوند، بدون آنکه آن مسلمانها به اختیار خود و رضای خود جنگ کنند، بلکه اگر مجادله هم بکنند به جبر و زور کفار باشد، در این صورت هم چنانکه آن مسلمانها معذور نیستند در قتل مسلم عمدا (و کشتن از برای آنها جایز نیست، زیرا که تقیه در قتل نفس نمی باشد) همچنین مسلمانان مجاهد تا ممکن باشد ایشان را، آن اسرا را نکشند که حرام است قتل آنها و اگر بکشند داخل قتل عمد مؤمن است و احکام آن از وجوب قصاص و کفاره، همه لازم است. و اما هر گاه احتراز ممکن نباشد و موقوف باشد دفاع کفار و محافظت اسلام و مسلمین بر قتل آنها، در این صورت جایز است قتل، و نه قصاصی لازم است و نه دیتی، بدون خلافی و اشکالی. ظاهر آیه هم یعنی: " فان کان من قوم (۱) عدولکم " سقوط دیه است به قرینه مقابله ما قبل و ما بعد، و این از راه تعبد محض است نه از این راه که وارث مسلمی ندارد (و در میان کفار است و اگر وارث کافری داشته باشد کافر از مسلم میراث نمیبرد) چنانکه بعضی توهم کرده اند و در احد روایتین از ابن عباس هم (۲) نقل شده. زیرا که گاه هست وارث مسلمی داشته باشد. پس حکم به عدم دیه مطلق راهی ندارد و ایضا از کجا که حکم دیه، حکم میراث باشد مطلقاً؟ و آن ممنوع است، چنانکه تتمه آیه که حکم قوم معاهدین است شاهد آن است که حکم شده به وجوب دیه، با وجود اینکه معاهدین کفارند. بلی کفاره لازم است. چنانکه ذکر کرده اند بدون نقل خلافی، مگر قولی که محقق در نافع نقل کرده و ابن فهد در شرح آن گفته که من به قائل آن بر نخورده ام. و در شرایع گفته .

ص: ۳۹۶

۱- نساء: ۹۲

۲- یعنی هم آن توهم، مردود است و هم آنچه از ابن عباس نقل شده.

است که در اخبار هست که کفاره نیست. و ظاهر این است که نظر او به روایت حفص بن (۱) غیاث باشد، و دلیل مشهور، ظاهر آیه است و استدلال به آن هم مشکل است. چون آیه ظاهر در قتل خطاست و اطلاق قتل خطا بر ما نحن فیہ مشکل است. و آن کفاره آیا بر قاتل لازم است؟ یا بر بیت المال مسلمین است؟ صریح شهید در دروس و ظاهر بعض عبارات دیگر این است که بر قاتل است و شهید ثانی و شیخ علی در حاشیه شرایع (چنانکه از او نقل شده) گفته اند که بر بیت المال مسلمین است نه بر قاتل و نه بر عاقله قاتل به جهت آنکه دلیلی بر وجوب کفاره بر خصوص این شخص نیست، چون داخل عمد عدوانی نیست. چون مأمور به، است و همچنین بر عاقله، چون این هم قتل خطای محض نیست که بر عاقله باشد و همچنین مقتضای حکمت این است که اگر بر مسلم کفاره لازم باشد این منشأ تخاذل و سست شدن از جهاد می شود به سبب خوف از غرامت کفاره. و اشکال و خلاف کرده اند در اینکه این کفاره، آیا کفاره قتل خطاست که کفاره کبری مرتبه باشد یا کفاره قتل عمد است که کفاره الجمع باشد، از این حیثیت که در آیه شریفه وارد شده: وما كان لمؤمن ان يقتل مؤمنا الا - خطأ ومن قتل مؤمنا خطأ فتحرير رقبه مؤمنه وديه مسلمة الى اهله الا ان يصدقوا فان كان من قوم عدولكم وهو مؤمن فتحرير رقبه مؤمنه وان كان من قوم بينكم وبينهم ميثاق فديه مسلمة الى اهله وتحرير رقبه مؤمنه فمن لم يجد فصيام شهرين متتابعين توبه من الله و كان الله عليما حكيمًا. و ظاهر آیه این است که هر گاه مقتول، مؤمن باشد و داخل دشمنان باشد کفاره قتل خطاست که مرتبه است و این شخص هم قصد قتل مسلم نداشته و ناچار شده، پس داخل قتل عمد نیست، خصوصاً با رخصت قتل وارد شده و در اینجا هر چند بالذات قصد قتل مسلم را نداشته، و لکن بالعرض وبالضرورة قصد متحقق شده پس باید کفاره آن، کفاره قتل عمد باشد و چون از مسائل جهاد حقیقی است که به اذن امام باشد تفصیل کلام و تحقیق تمام الحال مهم نیست. و به هر حال در مسئله دو قول است و ترجیح مشکل است و لکن اصل مرجح الحاق به قتل خطاست. ۲

ص: ۳۹۷

و به هر حال ما نحن فیه، از این قبیل نیست، نه دیه لازم است و نه کفار، چون اینها محارب مسلمین میباشند مفروض سؤال این است که به اختیار خود، اختیار قتال مسلمین کرده اند. چهار صد و هشتاد و یک -

سوال: فضیلت و ثواب جهاد را بیان فرمایند تا جمیع مسلمین و مؤمنین دانسته، موجب زیادتى شوق مجاهدین فی سبیل الله گردیده، از این ثواب محروم نمانند.

جواب:

جواب: هر چند این قتال جهاد (۱) حقیقی نباشد، لکن انشاء الله ثواب فضیلت جهاد از برای این حاصل می شود و بسیاری از احادیث که دلالت بر فضیلت جهاد در راه خدا دارند که این قتال هم داخل آن عموم هست، هر گاه از برای حفظ دین خدا و محافظت مسلمانان باشد، پیش ذکر کردیم. و همچنین عموم بسیاری از آیات هم دلالت بر فضیلت و ثواب آن به عنوان عموم دارد. و همچنین احادیثی که دلالت دارند بر فضیلت شهادت در راه خدا، و از جمله آنها حدیثی است از آن حضرت (صلی الله علیه و آله) که فرمود: سه نفرند که دعای آنها مستجاب است. یکی کسی است که در راه خدا جنگ می کند، پس ببیند که با بازماندگان و اهل و عیال او چگونه سلوک (۲) میکنید. و حدیث دیگر از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است که: هر کس غیبت کند مؤمنی را که در جنگ مشغول است در راه خدا، یا اذیتی به او برساند یا با بازماندگان او سلوک بدی کند. روز قیامت، این عمل زشت او را از برای او نصب میکنند و فرو میگیرند این عمل زشت، همه حسنات او را، و او را واژگونه به جهنم (۳) میاندازند. و از حضرت امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت شده که: هزار ضرب شمشیر بخورم در راه خدا بهتر است از آن که در روی رختخواب (۴) بمیرم. و احادیث شهادت هم بسیار است و بعضی را پیش گفتیم. و از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت شده است که: از برای شهید، هفت خصلت است از جانب خدا. یکی این است که اول قطره ای که از خون او میریزد، خدا به سبب آن، همه گناهان او را میآمرزد. دوم این که همین که شهید شد، سر او در دامن دو زوجه او است از حور العین، و آن

ص: ۳۹۸

۱- البته مطابق مبنای میرزا، که قبلا مشروحا بحث گردید.

۲- وسائل ج ۱۱ ص ۱۴ - ۱۳، ابواب جهاد العدو باب ۳ ح ۱ و ۳

۳- وسائل ج ۱۱ ص ۱۴ - ۱۳، ابواب جهاد العدو باب ۳ ح ۱ و ۳

۴- همان مرجع باب ۱ ح ۱۲

دو حور، غبار از رور آن پاک میکنند و میگویند مرحبا. (و این کلمه ای است که عرب در تعارف میگوید، به جای آن که عجم میگوید خوش آمدی، صفا آوردی و مشرف ساختی) و سوم اینکه از جامه های بهشت به او میپوشانند. و چهارم اینکه خزانه دارهای بهشت، شتاب میکنند هر یکی با بوی خوش از بویهای خوش بهشت در پیش او میدارند. و پنجم آنکه منزل خود را در بهشت به او مینمایند. و ششم آن که به روح او میگویند روانه شو، در بهشت، در هر جا که خوشت آید. هفتم آن که نظر می کند در وجه الهی و آن راحت هر پیغمبری و شهیدی (۱) است. و مراد از نظر کردن به خدا مواجهه، با وجود اینکه خدا مثل ما نیست که رو، داشته باشد، این است که حق تعالی چنان نظر لطف و مرحمت و رضای خود را متوجه او می کند که گویا خدا را ببیند. و این تشبیه است از برای نهایت قرب و این معنی، یعنی خشنودی الهی و رضای الهی از برای دوستی الهی برابر هزار بهشت و حور و قصور است. رزقنا الله و جمیع المؤمنین بحق محمد و آله اجمعین.

۴۸۲- سوال:

۴۸۲- سوال: بلادی را که روسیه غالبند و اظهار شعار اسلام نمیتوان، بر مسلمین آنجا ترک اوطان بر فرض امکان، واجب است یا نه؟ و تارک مهاجرت را عقوبتی در شرع هست یا نه؟ و جاری کننده حد، کیست؟ و در صورت احتیاج به اذن مجتهد عصر، احدی را در این باب مأذون (۲) فرمایند.

جواب:

جواب: بلی ظاهر این است که هجرت باقی است مادامی که کفر، باقی است و حدیثی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت شده که: " لا ینقطع الجهره حتی ینقطع التوبه ولا ینقطع التوبه حتی یطلع الشمس من مغربها " و حاصل مضمون آن این است که هجرت تا قیامت باقی است و حدیث اول، مؤل است به اینکه بعد از فتح مکه، دیگر هجرت بر اهل مکه واجب نیست، چون بعد از فتح، اسلام شد. و هجرت گاهی واجب است و گاهی سنت و گاهی هیچیک نیست، اما واجب آن است که در بلاد کفر باشد و عشیره و قبیله ندارد که به قوت آنها می تواند اظهار کرد. (مثل عباس، عم پیغمبر (صلی الله علیه و آله)) از برای او، مستحب است. .

ص: ۳۹۹

۱- همان مرجع: ج ۲۰

۲- سؤال کننده مجدداً به موضوع اذن و تنفیذ نزدیک می شود لیکن میرزا توجهی به آن نمی کند.

و اما آنکه مستحب نیست برای او، کسی است که عاجز باشد از بیرون آمدن به سبب مرض یا فقر و عدم تمکن از بیرون آمدن، یا مانع ایشان میشوند و با وجود وجوب هجرت، ترک آن از گناهان کبیره است و مستحق تعزیر است از حاکم شرع.

۴۸۳-سوال:

۴۸۳-سوال: در صورتی که جمعی از مسلمین در سر ثغور بلاد مسلمین سکنی داشته و در وقت توجه کفار به قتال مسلمین، بر ایشان راه داده و خود نیز به همراهی کفار به مقاتله مسلمین اقدام مینمایند، چون مسلمین اراده دفع و مجاهده کفار نمایند، ایشان راه را بر مسلمین گرفته، مانع از عبور کردن میشوند آیا بر ایشان، حکم محارب جاری و حد محارب را مستحق میباشند یا نه؟ و بر فرض استحقاق حد محارب، احدی را در این باب مأذون فرمایند.

جواب:

جواب: جواب این مسائل، پیش ظاهر شد.

۴۸۴-سوال:

۴۸۴-سوال: در صورتی که پادشاه، حکم و مقرر فرماید به نحوی که الحال، حکم پادشاهی شرف صدور یافته است که علما و فضلا تصدیق نکشیده به امر مدافعه و مجاهده مشغول نگردند و خودشان را معاف دانند، در این صورت اگر یکی از علما خواهد که محض تحصیل ثواب و تحریر مسلمین در زمره مجاهدین منسلک و متلبس به لباس اهل سلاح شود جایز است یا نه؟ و در این صورت آیا از زی خود بیرون آمده و خلاف مروت است یا نه؟ و کسی از علما که خود بنفسه متوجه جهاد نگردیده، لکن در بلاد و امصار، مسلمین را تحریر و ترغیب بر جهاد مینماید، ثواب جهاد مییابد یا نه؟

جواب:

جواب: بلی جایز است. و آنچه گفته اند که فقیه هر گاه متلبس به لباس جندی شود، منافات با مروت دارد در غیر صورت قتال و دفاع مشروع است. کدام عالم از جناب امیر المؤمنین (علیه السلام) بالاتر است که اسلحه بر خود میآراست و اقدام به جهاد مینمود؟ والدال علی الخیر کفاعله انشاء الله.

۴۸۵-سوال:

۴۸۵-سوال: هر گاه این جهاد و دفاع محتاج به اذن مجتهد عصر باشد، هر کس را که لایق و قابل دانند مرخص و مأذون نمایند و متصدی شرعی نمایند که مباشر عرف

که متصدی جهاد است، به اجازت، قیام و اقدام کند بر واجب مذکور. مسلمین و مجاهدین، اطاعت و انقیاد نمایند و شرع و عرف مطابق و موافق گردد.

جواب:

جواب: صاحب این سئوالات و کاتب این مقالات، معلوم می شود که شخص عالمی است (۱). این لطیفه شما قرض باشد. جواب این سؤال، محتاج به " بحر طویل " است که حال، مقام هیچیک مقتضی این نیست. از ابتلاهای غیر متناهی این حقیر، همین باقی مانده که " عرف " را مطابق " شرع " کنم! مجمل آن که پیش اشاره شد که این نوع مدافعه نه موقوف به اذن امام است و نه حاکم شرع، و بر فرضی که موقوف باشد، کجاست آن بسط یدی از برای حاکم شرع که خراج را بر وفق شرع بگیرد و بر وفق آن، صرف غزات و مدافعین نماید؟ و کجاست آن تمکن که سلطنت و مملکت گیری را نازل منزله غزای (۲) فی سبیل الله کند (۳)! مصرع نام حلوا بر زبان راندن نه چون حلواستی. عجل الله فرجنا بفرج آل محمد (صلی الله علیه و آله) و جعل سلطاننا بسطانه و سلطان اولاده و جعلنا من اعوانه و انصاره و جعل خاتمه امورنا خیرا بحق محمد و آله اجمعین و صلی الله علی خیر خلقه محمد و آله الطیبین الطاهرین المعصومین..

ص: ۴۰۱

۱- همانطور که در مقدمه شرح داده شد سؤال کنندگان عبارتند از حاج ملا باقر سلماسی و صدر الدین محمد تبریزی که از طرف دربار برای این کار مأمور بودند.

۲- صورت صحیح این عبارت باید " و کجاست آن تمکن که غزای فی سبیل الله را نازل منزله سلطنت و مملکت گیری نماید " باشد که توسط نسخه برداران جا به جا شده البته ممکن است مراد، مصداق " آن کجا و این کجا " باشد یعنی بسط ید من کجا و تمکن فتحعلی شاه کجا؟ -؟.

۳- میرزا (قدس سره) در این بیان دو فتوی داده است: الف: در این جهاد نیاز به اذن فقیه نیست و بر فرض نیاز من چنین بسط و قدرت را ندارم. ج: اگر فقیه بسط ید و تمکن داشته باشد تاسیس حکومت می کند و خراج را بر وفق شرع میگیرد و بر وفق شرع مصرف می کند و غزوه و دفاع نظامی می کند و چون همین دفاع را واجب میدانند پس تاسیس حکومت بوسیله فقیه را واجب میدانند اگر بسط ید و تمکن برای فقیه حاصل گردد. سپس توضیح میدهد که: اولاً سؤال کنندگان صداقت ندارند و... نه چون حلواستی. ثانیاً ما را هوس سلطنت نیست و اگر خواستار بسط ید فقیه هستیم به عنوان یک موضوع شرعی است و جعل سلطاننا بسطانه.

۴۸۶- سوال: در ولایت، ذمی بسیار است، از جمله نصاری، و طریقه آنها این است که علانیه، شرب خمر میکنند و به اسب زیندار، سوار میشوند و خانه های خود را بلندتر از خانه های مسلمانان میسازند و ناقوس میزنند و در بازار مسلمانان میآیند، با مسلمانان منازعه میکنند و اگر مسلمانان فحش بدهند آنها هم فحش میدهند، بلکه هم میزنند و حاکم عرف، از ایشان جزیه میگیرد و از مسلمانان هم میگیرد، اما به محاکمه شرع مسلمانان میآیند، چون حاکم شرعی ندارند. آیا مال و عرض ایشان حلال است یا نه؟ و آیا باید جزیه را به مجتهد عادل بدهند یا به حاکم عرف بدهند؟ و ربا خوردن از ایشان چه صورت دارد؟

جواب:

جواب: هر چند جهاد با کفار، مشروط است به امام یا نایب خاص او، و در صورت غیبت امام، جهاد واجب بلکه جایز هم نیست و بنا بر آنچه فرموده اند در مسئله جهاد با اهل کتاب، اینکه باید ایشان را مخیر کرد میان اسلام و قبول جزیه و شرایط ذمه. و هر گاه هیچیک را قبول نکنند باید با ایشان قتال کرد و مستلزم این می شود در ظاهر که امر جزیه در حال غیبت امام، موقوف باشد، به جهت آنکه جزء جهاد است، ولکن از عموم سایر کلمات علما و از بسیاری از اخبار ظاهر می شود که مطلق جزیه بر اهل کتاب واجب است، خواه در بلاد اسلام باشند و خواه نباشند و خواه قوت قتال و جدال با مسلمانان نداشته باشند یا داشته باشند و چون صریح کلام علما و بسیاری از اخبار این است که تعیین جزیه با امام است، از اینجا نیز اشکالی وارد میآید که پس در حال غیبت امام باید جزیه نباشد، ولکن رفع اشکال به این می شود که جزیه در این حال از قبیل خراج اراضی خراجیه است. پس همچنانکه تعیین جزیه با امام است، تعیین خراج و تصرف در اراضی خراجیه هم با امام است و به مصرف مسلمانان رساندن، این اختیار با امام است، و همچنانکه در آنجا کلام جمهور علما و اخبار کثیره متوافق است در اینکه تصرف سلاطین جور در حکم تصرف امام عادل است، پس ظاهر این است که امر به جزیه هم، چنین باشد. چنانکه اخبار بسیار هم دلالت دارد بر آن. و ظاهر این است که کلام در الحاق سلاطین جور شیعه به سلاطین مخالف هم، نظیر کلام است در خراج، و بنابر مختار حقیر در امر خراج که

با وجود تسلط مجتهد عادل با امکان استیفای او، جایز است تصرف کردن در خراج از برای هر کس که از مصالح عامه مسلمین باشد. و همچنین ظاهر این است که به اذن مجتهد عادل، امر جزیه هم همچنین باشد. و اما مصرف جزیه، پس آنچه از اخبار و کلام اصحاب معلوم می شود، مجاهدین (یعنی آنانکه نصرت پیغمبر (صلی الله علیه و آله) و امام عادل بعد او را میکنند. همان مصرف غنیمت) است. و این سخن نیز باعث اشکال می شود. پس باید که در زمان غیبت امام، جزیه ساقط باشد. و ممکن است دفع آن به صریح کلام بعض فقها که مصالح عامه را ذکر کرده اند. مثل علامه در جواب سؤال مهنا بن سنان و کلام قواعد که فقرای مسلمین را بعد از فقد مجاهدین ذکر کرده، و همچنین ظاهر کلام مفید در مقنعه و غیر ایشان. و همچنین ظاهر بسیاری از اخبار، این است که جایز باشد به مصالح عامه مسلمین برسد به اذن مجتهد عادل و نیابت امام به جهت مجتهد عادل به عموماً ادله ثابت است، چون اجماع است که جهاد بدون اذن امام نمی شود در اینجا از مقتضای او، در می رویم و باقی در تحت عموماً باقی میماند و ظاهر این است که با وجود اینکه در تحت حکم پادشاه اسلام هستند به مجرد اخلال به شرایط ذمه، مال و عرض ایشان حلال نمی شود و ایشان را غلام و کنیز نمیتوان کرد و باکی نیست که ما، در اینجا اشاره به مأخذ کلمات مذکوره و اقوال علما در آن بکنیم. پس می گوئیم: بسم الله و بالله و الحمد لله و الصلوه لاهلها، مسئله:

۴۸۷- سوال:

۴۸۷- سوال: ما حال الجزیه فی زمان غیبه الامام و من يأخذها و من يستحقها و کیف حال من خرج عن الذمه و ما حقیقه الخروج عنها؟

جواب:

جواب: اعلم ان هیئنا مقامات. الاول: الظاهر وجوب الجزیه علی اهل الكتاب و ان کان فی دار الاسلام و لم یکن له استعداد الخصام و لم یدع السلم و ان کان ذلک فی حال غیبه الامام. و هو ظاهر کلام الاصحاب فانهم قالوا " الجزیه واجبه علی جمیع اهل الكتاب " و اطلقوا. و دعوی الاجماع ایضا مصرح بها فی کلامهم قال العلامة فی التحریر: الفصل السادس فی احکام اهل الذمه و فیهِ مطالب: الاول: فی وجوب الجزیه و من یؤخذ منه و فیهِ سبع عشر بحثاً: الاول: الجزیه واجبه بالنص و الاجماع (الی ان قال) السابع: لا تحل ذبايح

ص: ۴۰۳

اهل الكتاب ولا مناكحتهم ولا ريب ان ذلك لا يختص بحال ظهور الامام فكك الجزيه فان السياق واحد ولا يضر فى ذلك ذكر بعض الاحكام المختصه بالامام فى هذا السياق ايضا وكك لا- ينافيه ما ذكره ان تعيين الجزيه باختيار الامام فان المراد بالامام فى اغلب هذه المسائل من بيده الامر. اما فى حال الحضور والتسلط فهو الامام الحقيقى. واما مع عدمه فالفقيه العادل فهو النائب عنه بالادله مثل مقبوله عمر بن (١) حنظله ومثل قوله (صلى الله عليه و آله): العلماء ورثه الانبياء (٢). وعلماء امتى كانباء بنى اسرائيل. وفى نهج البلاغه عن امير المؤمنين (عليه السلام): ان اولى الناس بالانبياء اعلمهم بما جاؤوا به ثم تلى (عليه السلام) قوله تعالى " ان اولى الناس بابراهيم للذين اتبعوه وهذا النبى والذين آمنوا معه " ثم قال: ولى محمد (صلى الله عليه و آله) من اطاع الله وان بعدت لحمته وان عدو محمد (صلى الله عليه و آله) من عصى الله وان (٣) قربت قرابته. ولذلك يختار فى مسئله الخراج ان المعيار فى جواز التصرف فيه وتقسيمه فى اهله انما هو الفقيه العادل مع التمكن منه. ومع عدمه فقد اذن ائمتنا لنا بالمشاهه مع خلفاء الجور والمشى على منوالهم بل ظاهر جمهور الاصحاب حصول الاذن ولو كان الجاير من اصحابنا ايضا. وقد بسطنا الكلام فيه فى كتاب مناهج الاحكام. واما الجاير القايم مقام الامام العادل، فالاذن كما فى الخراج، ويدل على الاذن فى اخذ الجزيه من جهه تصرف الجاير ايضا اخبار كثيره مثل ما رواه الصدوق فى الصحيح عن ابان بن عثمان عن اسمعيل بن الفضل الهاشمى عن الصادق (عليه السلام) قال: سئلته عن الرجل يتقبل خراج الرجال وجزيه رؤوسهم وخراج النخل والشجر والاجام والمصائد والسمك والطير وهو لا يدري لعل هذا لا يكون ابدًا او يكون، ايشتره وفى اى زمان ما يشتره ويتقبل منه؟ فقال: اذا علمت ان من ذلك شيئًا واحدًا قد ادرك فاشتره (٤) وتقبل منه. وروى الكلينى بسندين احدهما ليس فيه من يتأمل فيه الا عبد الله .

ص: ٤٠٤

- ١- اصول الكافى ج ١ ص ٦٧، باب اختلاف الحديث ح ١٠ - فروع الكافى: ج ٧ ص ٤١٢، كتاب القضاء - الوسائل: ج ١٨ ص ٩٨، ابواب صفات القاضى، باب ١١ ح ١.
- ٢- اصول الكافى: ج ١ ص ٤٢ كتاب فضل العلم، باب ثواب العالم والمتعلم، ح ١.
- ٣- نهج البلاغه: قصار الحكم: حكمه ٩٢، ابن ابى الحديد وفيض
- ٤- الوسائل: ج ١٢ ص ٢٦٤، ابواب عقد البيع باب ١٢ ح ٤.

بن محمد والظاهر انه اخو احمد بن محمد بن عيسى وكثيرا ما يصحح الاصحاب روايته وثانيهما فيه ارسال عن الحسن بن محمد بن سماعه قال عن غير واحد وينتهيان الى ابان بن عثمان عن اسمعيل بن الفضل الهاشمي، عنه (عليه السلام): في الرجل يتقبل بجزيه رؤوس الرجال وبخراج النخل والاجام والطير وهو لا يدري لعله لا يكون من هذا شيء ابدا او يكون ايشرته وفي اي زمان يشتره ويتقبل منه؟ قال: اذا علم ان من ذلك شيئا واحدا انه قد ادرك فاشتره (١) وتقبل به. وروى الشيخ ايضا مثله والظاهر منها ان الاصحاب كانوا يعرفون عليه الخراج والجزيه واخذه من يد الجاير وكان اشكالهم في الجهاله. و ما رواه الشيخ في الصحيح عن الحلبي في حديث عن الصادق (عليه السلام) قال: لا بأس بان يتقبل الرجل الارض واهلها من السلطان وعن مزارعه اهل الخراج بالربع والنصف والثلث؟ قال: نعم لا بأس به قد قبل رسول الله (صلى الله عليه و آله) خبير اعطاها اليهود حين فتحت عليه بالجزء (٢) والجزء هو النصف. ولا ينافي ذلك الاخبار الداله على المنع من ادخال العلوج في القباله مثل ما رواه الكليني والشيخ في الحسن بن الحلبي عن ابي عبد الله (عليه السلام) قال: لا بأس بقباله الارض من اهلها عشرين سنه واقل من ذلك واكثر فيعمرها ويؤدى ما خرج عليها ولا يدخل العلوج في شيء من القباله (٣) لانه لا يحل. ويقرب منه روايه ابي الربيع الشامي (٤) فان الظاهر انه لا يصح تقبيل العلوج من غير السلطان كما يستفاد مما رواه الشيخ في الصحيح عن الحلبي عن ابي عبد الله (عليه السلام) انه قال: في القباله ان ياتي الرجل الارض الخربه فتقبلها من اهلها عشرين سنه فان كانت عامره فيها علوج فلا يحل له قبالتها الا ان يتقبل ارضها فيستأجرها من اهلها ولا يدخل العلوج في شيء من (٥) القباله فانه لا يحل، وقال: لا بأس بان يتقبل الارض واهلها من السلطان الحديث. .

ص: ٤٠٥

- ١- المرجع السابق - الحديثان كلاهما تحت رقم واحد. - توضيح: وابان بن عثمان مقدوح فيه.
- ٢- التهذيب: ج ٢ ص ١٧٢، الوسائل: ج ٦، احكام المزارعه باب ٨ ح ٨، وفيه " بالخبر والخبر " بدل " بالجزء والجزء " .
- ٣- الفروع: ج ١ ص ٤٠٦.
- ٤- الوسائل: ج ١٣ ص ٢١٤، احكام المزارعه، باب ١٨ ح ٥ و ٣.
- ٥- الوسائل: ج ١٣ ص ٢١٤، احكام المزارعه، باب ١٨ ح ٥ و ٣.

ويؤيده ما رواه الكليني والشيخ عن ابراهيم بن ابي زياد الكرخي قال: سئلت ابا عبد الله (عليه السلام) عن رجل كانت له قريه عظيمه وله فيها علوج ذميون يأخذ السلطان منهم الجزيه فبعضهم يؤخذ من احدثهم خمسون ومن بعضهم ثلاثون واقل واكثر فيصلح عنهم صاحب القريه السلطان ثم يأخذ هو منهم اكثر مما يعطى السلطان (١). فقال: هذا حرام. فان الظاهر ان وجه الحرمة انما هو التصرف في تعيين الجزيه فانما هو منصب الامام او من اجاز الامام حكمه ويدل عليه ما رواه الصدوق، قال: قال الرضا (عليه السلام): ان بنى تغلب انفوا من الجزيه وسئلوا عمر، ان يعفيهم. فخشى ان يحلقوا بالروم فصالحهم على ان صرف ذلك عن رؤوسهم وضاعف عليهم الصدقه فعليهم ما صالحوا عليه ورضوا به الى (٢) ان يظهر الحق. ووجه الدلاله انه لا ثمره لهذا الحكم لو لم يجز ليشعتهم اخذ ذلك بواسطتهم بل بدونها ايضا وزماننا اليوم اظهر افراد عدم ظهور الحق. وهنا اطلاقات آخر يقتضى بقاء حكم الجزيه في حال الغيبه ايضا مثل حسنه محمد بن مسلم قال: سألت ابا عبد الله (عليه السلام) عن صدقات اهل الذمه وما يؤخذ من جزيتهم من ثمن خمورهم ولحم خنازيرهم وميتتهم. قال (عليه السلام): الجزيه في اموالهم تؤخذ منهم ثمن لحم الخنزير او خمر وكل ما اخذوا منهم من ذلك فوزر ذلك عليهم وثمره للمسلمين حلال يأخذونه في (٣) جزيتهم. الثانيه في بيان مصارف الجزيه فقال المفيد في المقنع " وكانت الجزيه على عهد رسول الله (صلى الله عليه وآله) عطاء المهاجرين وهي من بعده لمن قام مع الامام مقام المهاجرين وفي ما يراه الامام من مصالح المسلمين ". وفي الوسيله " من ان مصرفها من يقوم مقام المهاجرين في نصره الاسلام " وفي التحرير مثل ما سنقله عن المنتهى. وفي القواعد " وما يؤخذ صلحا او جزيه فهو للمجاهدين ومع عدمهم لفقراء المسلمين " وقال العلامة في جواب مسائل المهنا بن سنان - حيث سأله عن الجزيه من يستحقها في هذا الوقت: والى من يصرف؟ - .

ص: ٤٠٦

- ١- الوسائل: ج ١٢، ابواب ما يكتسب به، ب ٩٣ ح ١
- ٢- الوسائل: ج ١١، ابواب جهاد العدو، ب ٦٩، ح ٦
- ٣- المرجع، ب ٧٠ ح ١.

"يصرف في المجاهدين فان تعذر فالى المصالح العامه للمسلمين" وقال ابن ادريس " وكان المستحق للجزيه على عهد رسول الله (صلى الله عليه و آله) المهاجرين دون غيرهم على ما روى وهى اليوم لمن قام مقامهم مع الامام فى نصره الاسلام والذب عنه ولمن راه الامام من الفقراء والمساكين من ساير المسلمين " وقال فى المسالك فى كتاب الميراث " واما الجزيه فهى عند الاصحاب للمجاهدين خاصه مع وجودهم ومع عدمهم تصرف فى الفقراء والمساكين وباقي مصالح المسلمين وعند العامه هى لبيت المال يصرف فى مصالح المسلمين مطلقا " وفى الارشاد " ومستحقها المجاهدون " وقال المحقق الاردبيلي فى شرحه " هذا فى زمان الحضور ظاهر ويفعل الامام بها ما يريد وفى صحيحه محمد بن مسلم (١) حيث قال (عليه السلام) وانما الجزيه عطاء المهاجرين. اشاره الى كونها للمجاهدين كما هو مقتضى المتن وسائر العبارات " قال فى المنتهى (٢) " مصرف الجزيه مصرف الغنيمه سواء للمجاهدين وكك ما يؤخذ منهم على وجه المعاوضه لدخول بلاد الاسلام واما فى زمان الغيبه فمشكل ويمكن جواز اخذها للحاكم النائب له (عليه السلام) وجعلها فى مصالح المسلمين مثل بيت مال المسلمين وصرافها لفقراء المسلمين كالزكاه كما يشعر به عباره المصنف فهو للمجاهدين ومع عدمهم لفقراء المسلمين. ولكن غير ظاهر ولم يعلم كون غيره فى ذلك وما نرى له دليلا ولا فى كلام الصحاب، بل هكذا عباراتهم مجمله والعجب انهم يثبتون احكام الامام (عليه السلام) فى زمان حضوره ويتركون فى مثل هذه لعله لعدم المستند ولكن ينبغى اظهاره ليطمئن قلب مثلنا ويندفع الشبهه لجواز اخذها للجائر واعطائها لاحاد المسلمين او اخذهم لها من عند انفسهم. وقد نريهم الان يظنون اخذها اكثر اباحه من مال الجائر بل يعتقدون انها ابعد من الشبهه مع احتياجهم اليها ايضا وما نرى وجهه وهم اعرف لعل عندهم وجه اباحه وصل اليهم ممن قوله الحجه كما يفعلون فى اخذ الخراج والمقاسمه لظن وجوب الاجتناب ولا شك انه أحوط " . اقول: ومصرف الجزيه كان فى حال الحضور مسلما انه المجاهدون واما فى حال الغيبه فان عملنا على مطلقات تلك الاخبار فيقتضى جواز اخذها لكل المسلمين كما هو احد .

ص: ٤٠٧

١- مر الاشاره الى رقمها قبيل هذا.

٢- الظاهر انه " منتهى مقاصد الانام فى نكت شرايع الاسلام " .

الاحتمالين في الخراج والمقاسمه ومقتضى اطلاق كلمات الاصحاب واخبارهم في مسئلة الخراج اذا باشره الجائر. ولكن كلامهم في تعيين مصرف الخراج في الاصل وعند حضور الامام لما كان متفقا على انه لمصالح العامه والامر فيه الى الامام (كما دل عليه مرسله (1) حماد المشهوره لو امكن اختصاصه بالاصل وحضور الامام واما بدون الامكان فلا يبعد العمل على اطلاقه والمدائنه مع الجائر بما يدين والاخذ وان لم يكن الاخذ من المصالح العامه لكن الاحوط بل الاظهر عدم تعميمه على المخالف) نقول: في امر الجزيه اذا باشره الجائر فالامر فيه كما قلنا من الاحتمالين لاجل اطلاق الاخبار ولاجل مقتضى الاصل وهو الصرف الى المجاهدين. واما لو باشره الحاحم فالظاهر ان مقتضى عموم نيابته عن الامام انه يصرفه في ما يراه صلاحا لحوال العامه كما يستفاد من اكثر عبارات الفقهاء ومن العله المستفاه من اصل الحكم في حال الحضور من جعله للمجاهدين ولا يبعدان يعد اعطاء الفقراء ايضا من المصالح العامه وان يعطى الفقراء كما صرح به جماعه ايضا بل هو ظاهر الاصحاب كما يظهر من المسالك. واما المحقق الاردبيلي (ره) فلما بنى امره في الخراج ايضا على الضيق ومنع الحل هناك مع وفور الادله فصار عليه اصعب وما ذكره من قوله (ره) "وقد نزيهم الان يظنون الخ" يشعر باتفاق علماء عصره او من قار به على الحل مطلقا وان كان الاخذ غير محتاج اليه. وبالجملة بعد ثبوت وجوب الجزيه على اهل الكتاب في زمان الغيبه وجهاله المصرف بالخصوص وكون الحاكم نائبا عن الامام لا- مناص عن الرجوع الى رأى الحاكم في ذلك ومع عدم الامكان فالظاهر ان السلطان المخالف يكفى واما السلطان الجائر منا، ففيه الاشكال الذى ذكرناه في الخراج، والاحوط فيه الاجتناب. وممن يظهر من كلامه تعميم الحكم بالنسبه الى الجائر العلامه المجلسي (ره) فقد وجدت في بعض ما نقل منه في جواب المسائل حيث سئل عنه عن تقدير جزيه اهل الكتاب قال بالفارسيه " مشهور ميان علما آن است كه جزيه اهل كتاب .

ص: ٤٠٨

مقدري ندارد و آنچه امام (عليه السلام) يا حاكم مسلمانان مصلحت مي داند مقرر ميگرداند " الى آخر ما ذكره. الثالثه في بيان من خرج منهم عن شرائط الذمه فهل يجوز قتله ويحل عرضه وماله أم لا؟ قال في المنتهى كل موضع قلنا ينتقض عهدهم فاول ما يعمل انه يستوفى منه موجب الجرم ثم بعد ذلك يتخير الامام بين القتل والاسترقاق والمن والفداء ويجوز له ان يردهم الى مأمئهم في دار الحرب ويكونوا حربا لنا فيفعل من ذلك ما يراه صلاحا للمسلمين. هكذا ما قاله الشيخ. وللشافعي قولان: احدهما: انه يرد الى مأمئهم لانه دخل دار الاسلام بامان فوجب رده كما لو دخل بامان صبي. الثاني: يكون هنا للامام قتله واسترقاقه لانه كافر لا امان له فاشبهه الحربى المتلصص. وهو الاقرب عندى لانه هنا فعل ماينا في الامان بخلاف ما لو آمنه صبي فانه يعتقد انه امان. وقال في الشرائع: اذا خرقوا الذمه في دار الاسلام كان للامام ردهم الى مأمئهم. وهل له استرقاقهم وقتلهم ومغاراتهم؟ قيل: نعم. وفيه تردد. قال في المسالك: ينشأ من انهم دخلوا دار الاسلام بامان يوجب ردهم الى مأمئهم. ومن فساد الامان قتلهم، فلم يبق امان لهم ولا شبهه امان، فيتخير الامام فيهم بين القتل والاسترقاق والمن والفداء. وهذا هو الاقوى. قال في القواعد لو خرقوا الذمه في دار الاسلام ردهم الى مأمئهم وهل له قتلهم واسترقاقهم ومغاراتهم، فيه نظر. وقال المحقق الثاني في الشرح: الاظهر وجوب ردهم الى مأمئهم عملا باستصحاب الحكم السابق الا ان يقاتلوا المسلمين او يقتلوا منهم او يسبوا الله ورسوله ونحو ذلك. وعن الايضاح: لا- خلاف في جواز رده الى مأمئهم وهل يجب ام لا فيجوز استرقاقهم ومغاراتهم يحتمل الاول لانه قد دخل الدار بالامان فلا- يغال بل يجب رده الى مأمئهم لنص الاصحاب على ان كل موضع حكم فيه بانتفاء الامان فان الحربى لا يغال بل يرد الى مأمئهم ثم يصير حربيا ولان عقد الذمه اقوى من الامان في حكمه مع تحققه وشبهه امان مع زواله ومن دخل بشبهه امان لا يغال بل يرد فيهيئنا اولى ويحتمل الثاني لانهم مع فرق الذمه يصيرون حربيا اجماعا

ويشملهم قوله تعالى: فاقتلوا المشركين حيث وجدتموهم. اقول وهذه الكلمات كما ترى لا ينفعنا في شيء لان ظاهرها ان هذا حكم الامام حال حضوره فلا بد من بيان حال امثال زماننا ولم نقف في كلام الاصحاب على تصريح به نعم قال الشهيد في الدروس بعد ذكر شرايط الذمه: وفي زمن الغيبه يجب اقرارهم على ما اقرهم عليه ذو الشوكه من المسلمين كغيرهم فعلى هذا فان فعلوا ما يوجب الخروج عن الذمه فلا يجوز قتلهم واسترقاقهم نعم اذا صدر منهم مثل سب النبي (صلى الله عليه و آله) ونحوه فيجوز للمسلمين القتل بل الحكم كك في المسلم ايضا. والحاصل ان كونهم تحت حكم المسلم الجاير وصدورهم على مقتضا رضاه في معنى الامان لهم فلا يجوز التعرض لهم واما لو كانوا في دار الحرب اعنى لم يكونوا تحت حكم الاسلام وان لم يقيموا الحرب معهم فيجوز الاسترقاق منهم فيحل اموالهم وان اخذ على سبيل السرقة والغيله بل ويحل للشيعه اذا اخذ على سبيل الغنيمه بالقتال وان لم يكن باذن الامام وكك كلام في كل المشركين بل يجوز شراء بعضهم من بعضهم وان كان ازواجهم وزراريهم فمثل اهل العبد من المشركين اذا كان سلطانهم مسلما وكانوا تحت حكمه فالظاهر عدم جواز استرقاقهم وعدم حليه اموالهم. ويستفاد ذلك من الاخبار، ويدل على كلا الحكمين (يعنى جواز استرقاق ما اخرج من بلاد الشرك والحرب وان كان بالسرقة او بالقتال من دون اذن الامام وعدم جواز ما كان تحت صاحب الشوكه من المسلمين) الاخبار مثل صحيحه رفاعه قال: قلت لابي الحسن موسى (عليه السلام): ان الروم يغزون على الصقالبه والنوبيه فيسرقون اولادهم من الجوارى والغلمان فيعمدون الى الغلمان. فيخسونهم ثم يبعثون إلى البغداد إلى التجار فما ترى في شرائهم ونحن نعلم انهم قد سرقوا وانما اغاروا عليهم من غير حرب كانت بينهم -؟ قال: لا باس بشرائهم انما اخرجوا من دار الشرك الى (1) دار الاسلام. و صحيحه البنزطى عن محمد بن عبدالله قال سألت ابا الحسن الرضا (عليه السلام) عن قوم خرجوا و وقتلوا اناسا من المسلمين وهدموا المساجد وان المتولى هرون بعث اليهم فاخذوا وقتلوا وسبوا النساء والصبيان هل يستبيح شراء شيء منهن ومتاعهن ام لا؟ -؟ قال: لا باس بشراء متاعهن .

ص: ٤١٠

وسبيهن. وحسنه زكريا بن آدم قال: سئلته عن سبي الديلم ويسترق بعضهم من بعض يغير المسلمون عليهم بلا- امام ايحل شرائهم؟ قال: اذا اقروا بالعبودية فلا باس بشرائهم. وموثقه عبدالله بن بكير عن عبدالله بن اللحام قال: سئلت ابا عبدالله عن الرجل يشتري امرئه رجل من اهل الشرك يتخذها ام ولد؟ قال: لا باس (١) وعنه ايضا قال: سئلت ابا عبد الله (عليه السلام) عن رجل يشتري من رجل من اهل الشرك ابنته يتخذها؟ قال: (٢) لا- باس وفي معناها غيرها من الاخبار. قال في الكفايه (بعد نقل هذه الاخبار وغيرها): قال بعض المتأخرين بعد نقل اكثر هذه الاخبار، يظهر من هذا الاخبار ان التملك يحصل بسبي الحربى ومن فى معناه بالمقاتله او السرقة واخراجه من بلادهم التى لم يجر فيها احكام الاسلام واما اذا كان الحربى فى بلاد يجرى فيها احكام الاسلام مستأما اى من غير قتال بل مطيعا لحكام الاسلام وان كان جايرا فى الخراج والمقاسمه وما يشبههما، راضيا منهم بالحكام بذلك، رافعين عنهم اذى الغير ككثير من بلاد الهند فى زماننا هذا فدفع ابنه مثلا اما يبيع او غيره الى احد من المسلمين فلا، سواء اقعده معهم فى بلادهم اولاً. والحاصل: ان الاصل عدم التملك واستحقاق هذه السلطنه الخاصه ولم يظهر من الاخبار ومن كلام الاصحاب ان كونهم حربيين كاف فى استملاكهم واستملاك اموالهم. واجاب عن روايتى ابن اللحام (بعد استضعاف السند) بان الظاهر ان المراد ما اذا اخرجها من بلاد الشرك الى بلد الاسلام فلا تزيلان ما يفهم من صحيحه رفاعه ويمكن تقويه الجواز بظاهر الروايتين ولقوتهما بناء على ان ابن بكير مما اجمعت العصابه على تصحيح ما يصح عنه وظاهرهما العموم بالنسبه الى محل البحث واعتضادهما بعموم ما يدل على حل البيع وغيره من العقود وعموم ما دل على ترتب الاثار على العقود وخرج ما خرج منه بالدليل فيبقى الباقي تحت العموم. انتهى كلام الكفايه. اقول وصحيحه رفاعه وما فى معناها فى معين الخاص ولا يعارض بها العمومات والامر فى اهل الذمه اظهر. ويظهر مما ذكرنا، الكلام فى عدم جواز قتلهم ايضا بل بطريق اولى نعم، الاشكال فى جواز قتل الحربى غير المعاهد اصلا وان كان بمثل العهد والامان المذكور

ص: ٤١١

- ١- الوسائل: ج ١٣ ابواب بيع الحيوان، ب ٢ ح ١، ٣، ٢.
- ٢- الوسائل: ج ١٣ ابواب بيع الحيوان، ب ٢ ح ١، ٣، ٢.

وربما يظهر من الشهيد في اللمعه عدم الاثم فيه. فلو وجد مسلم كافرا في بلاد الشرك فيلزمه تجويز قتله مطلقا وبلا وجه وبدون دعوه الاسلام وكذا لو دخل دار الاسلام بدون امان واذن من المسلمين او حاكمهم. وكلام شارحه مضطرب قال في اللمعه في كتاب القصاص " ومنها التساوى في الدين فلا يقتل مسلم بكافر ولكن يعزر بقتل الذمى والمعاهد ويغرم ديه الذمى ". وقال الشارح ويستفاد من ذلك جواز قتل الحربى بغير اذن الامام (عليه السلام) وان توقف جواز جهاده عليه ويفرق بين قتله وقتاله جهادا وهو ككك لان الجهاد من وظائف الامام وهذا يتم في اهل الكتاب لان جهادهم يترتب عليه احكام (غير القتل) يتوقف على الحاكم لكن قد يترتب على القتل احكام اخر مثل احكام ما يغنم منهم ونحوه. كانه ايراد على الفرق بين قتله وقتاله جهادا على الاطلاق. والمراد به اثبات القتال جهادا بدون اذن الامام في غير الكتابى والمشار اليه هو كون الجهاد من وظائف الامام فالمراد ان اشتراط القتال جهادا انما يسلم في اهل الكتاب وذلك لان في جهادهم امورا يتوقف على الصدور عن رأى الامام مثل عقد التذمم وتعيين الجزية ونحو ذلك فالقتل الحاصل بالجهاد الذى هو موقوف على الامام لا يجوز بدون اذن الامام. بخلاف غير اهل الكتاب فان جهادهم لا يتوقف على شئ لا يمكن الصدور فيه الا عن رأى الامام. لان المقصود منه اما الاسلام او القتل ولانه موقوفان على رأى الامام. وفيه اولا- ان توقف اصل الجهاد على اذن الامام من جهة بعض الامور التى قد يقع فيه لا يثبت توقف مالا يتوقف على اذنه بعد اختياره عصيانا مثل القتل اذا امتنع الكتابى عن الاسلام والتذمم معا. وثانيا ان الجهاد مع غير اهل الكتاب ايضا قد يحتاج الى عقد المهادنه والذمام الذى يتوقف على الامام فلا فرق بينهما. وكك احكام الغنيمه، كما اشار اليه الشارح اخيرا. والحاصل ان القتل الحاصل بالجهاد، ان كان جايزا بدون اذن الامام فيجوز فيهما معا وان لم يجز، لم يجز فيهما معا، ولا- وجه للفرق. وبقي الكلام فى دليل جواز القتل فى غير صوره الاجتماع ولم يظهر من كلام الشارح. ولعل وجهه عموم مثل قوله " فاقتلوهم " خرج اشتراطه باذن الامام فى صوره الجهاد وبقي الباقي له. وهو مشكل لان المتبادر من

الايات الواردة فى القتل هو الجهاد وهو مشروط باذن الامام. وبالجمله الحكم بجواز قتل مطلق الكافر فى غير صورته الجهاد الوارده من الشرع مشكل ويؤيده منعهم عن قتل الاسير الذى يجوز للامام قتله وان كان مباح الدم فى الجمله كالزانى المحصن ولو عجز عن السبى، لان قتله الى الامام ولا- تدرى ما حكم الامام فيه بالنسبه الى نوع القتل فنحمله الى الامام ان امكن والا فمرسله وصرح الشارح فى كتاب الجهاد، بحصول الاثم فى قتله. الرابعه: فى ذكر شرايط الذمه ولما كان ايضا بيان ذلك وترجيح المسئله واختيار الرأى فى ذلك فى امثال زماننا قليل الفائده لا يسعها الوقت فلنقتصر بذكر ما ذكره فى الفكايه. قال: وشرايطها اثنى عشر: الاول: بذل الجزيه. الثانى: ان لا يفعلوا ماينا فى الامان مثل حرب المسلمين وامداد المشركين و هذه لا يتم عقد الذمه الا بها. وبعضهم جعل من هذا الباب التزام احكام المسلمين وفسر بمعنى وجوب قبولهم لما يحكم به المسلمون من اداء حق او ترك محرم وحكم بان عقد الذمه لا يتم الا به ايضا. الثالث: ترك الزنا بالمسلمه. الرابع: ترك اجابتها باسم نكاح وكذا صبيان المسلمين. الخامس: ترك فتن المسلمين عن دينه. السادس: ترك قطع الطريق على المسلم. السابع: ترك ايواء جاسوس المشركين. الثامن: ترك المعاونه على المسلمين بدلاله المشركين على عوراتهم ومكاتبهم. التاسع: ترك قتل مسلم او مسلمه. وهذه التسعه ان شرطت فى عقد الذمه انتقض العقد بالمخالفه. والا فلا نعم يحد او يعزر بحسب الجنايه ولو اخل احدهم شياً من ذلك، منع منه. فان تابع بالقتال، نقض عهده. العاشر: ترك ما فيه غضاضه على المسلمين وهو ذكر الرب تعالى او النبى (صلى الله عليه و آله) بسب ويوجب به القتل، على فاعله وبه ينقض العهد. على ما ذكر جماعه من الاصحاب ولو ذكر

هما بدون السب او ذكر دينه او كتابه بما لا- ينبغي نقض العهد ان شرط عليه الكف. الحادي عشر: ترك اظهار منكر في دار الاسلام ولا- ضرر فيه على المسلمين كادخال الخنازير واظهار شرب الخمر في دار الاسلام ونكاح المحرمات. ويعتبر فيه " الاظهار " عند بعض الاصحاب وظاهر بعضهم عدم اعتبار الاظهار ولعله الاقرب نظرا إلى صحیحه الزراره (1) لكن يظهر عن الخلاف دعوى الاجماع على عدم النقض بدون الاظهار. وعند جماعه من الاصحاب انه يجب الكف عنها سواء شرط عليهم ام لا- الثاني عشر: ان لا يحدثوا كنيسه ولا بيعه في دار الاسلام ولا يرفعوا اصواتهم بكتبهم ولا يضربوا الناقوس ولا يطيلوا بنيانهم على بناء المسلمين ويجب الكف ع جميعها مطلقا، عند الاصحاب. واختلفوا في انتقاض الذمه بها فعند بعضهم ينتقض ان كانت مشروطه عليهم لا مطلقا، وعند بعضهم لا ينتقض مطلقا، قالوا وكل موضع حكم فيه بنقض العهد فانه يستوفى اولا ما يوجبه الجرم ثم يتخير الامام بين القتل والاسترقاق والامن والفداء وزاد في المنتهى " ويجوز ان يرده الى ما منهم في دار الحرب يكونوا حربا لنا يفعل من ذلك ما يراه صلاحا للمسلمين ". قال: هكذا قاله الشيخ: قالوا اذا اسلم بعد خرق الذمه قبل الحكم فيه سقط الجميع عدا القود والحد واستعاده ما اخذ من مال الغير ولو اسلم بعد الاسترقاق او المغارات لم يقع ذلك عنه. قالوا وينبغي للامام ان يشترط في العقد التمييز عن المسلمين با مور اربعة في اللباس والشعر والركوب والكنى. قال في المنتهى: اما لباسهم فهو ان يلبسوا ما يخالف لونه ساير الوان الثياب فعاده اليهود العسلى، وعاده النصارى الاوكن. ويكون ذا في ثوب واحد لا في جميعها ليقع الفرق. قال: وياخذهم بشد الزنانير في اوساطهم ان كان نصرانيا فوق الثياب وان لم يكن نصرانيا الزمه بعلامه اخرى كخرقه يجعلها فوق عمامه او قلنسوه يخالف لونها. ويجوز ان يلبسوا العمامه والطيلسان. قال: وينبغي ان يتختم في رقبتة خانم برصاص او نحاس او حديد او يضع جلجلا .

ص: ٤١٤

١- الوسائل: ج ١١ ص ٩٥، ابواب جهاد العدو، باب ٤٨ ح ١.

ليمتاز به عن المسلمين في الحمام وكك يأمر نسائهم بلبس شئ يفرق بينهن و بين المسلمات من شد الزنار و تحت الازار و تختم في رقبتهن و تغير احد الخفين بان يكون احدهما احمر والاخر ابيض. واما الشعور فانهم يحذفون مقادير شعورهم ولا يفرقون شعورهم. واما الركوب فيمنعون من الخيل خاصة ولا يركبون السروج ويركبون عرضا رجلاهم الى جانب واحد و يمنعون تقليد السيوف ولبس السلاح واتخاذها. واما الكنى فلا يكون بكنى المسلمين انتهى كلامه (ره).

۴۸۸- سوال:

۴۸۸- سوال: جماعت صائبين که مذهب ودين ايشان معلوم نيست ويهود و نصراني که به شرايط ذمه عمل نميکنند در بلاد اسلام، آيا مال ايشان به هر نحو که مسلمانان از آنها بگيرند وبدون فتنه حلال است يا نه؟

جواب:

جواب: علامه (ره) در تحرير گفته است: واما صائبين، پس بعضى گفته اند که آنها نصارايند و بعضى گفته اند که مخالفند با نصارى در اصول، وقائلند به اين که آسمان، ناطق است و عبادت ميکنند ستاره ها را. پس حکم آنها حربى است. تا اينجاست سخن علامه (ره). و به هر حال، هر گاه حاکم مسلمانان ايشان را امان داده وبا آنها سازشى دارد، هر چند از حکام جور باشد، به آن حالى که هستند جايز نيست اخذ اموال هيچ يک از آنها بدون رضا. والله العالم.

ص: ۴۱۵

۴۸۹- سوال:

۴۸۹- سوال: مسأله امر ونهی زن، بر شوهر واجب است یا نه؟

جواب:

جواب: بر شوهر، امر و نهی زن، واجب است و اینکه او را وا دارد به تحصیل مسائل خود. هر گاه کسی نباشد که تعلم او کند به غیر شوهر، واجب عینی می شود که بر او تعلیم کند.

۴۹۰- سوال:

۴۹۰- سوال: امر به معروف و نهی از منکر، چه وقت واجب می شود؟ نزد امن از ضرر؟ یا نزد ظن عدم ضرر؟ یا نزد علم عدم ضرر؟ و احتمال تاثیر کافی است یا نه؟ و آیا حمل میتوان کرد افعال ظاهر الفساد مسلمین را به صحت، هر چند تأویل بعید باشد؟- مثلاً- صبح میبینید شخصی را نماز میگرد با اذان و اقامه و قرائت را جهر نکرد، حمل کند به این که نماز سستی بوده است و اذان و اقامه را سهوا گفته است و هکذا؟

جواب:

جواب: واجب است مادامی که علم یا ظن به ضرر نداشته است و احتمال تأثیر بدهد. هر چند احتمال دور باشد در جواز آن کافی است، لکن ظاهر این است که هر گاه ظن غالب به عدم تأثیر داشته باشد واجب نباشد. و لکن احوط ترک آن است. و ظاهر این است که در جایی که فعل منکر، احتمال وجه صحیح داشته باشد و مظنون این باشد که بر وجه فاسد باشد و به طریق معصیت کرده، واجب باشد نهی، و لکن بهتر آن است که به عنوان قطع، نهی نکنند، بلکه بگویند که هر گاه بر وجه صحیح نیست ترک کن این عمل را. و به مجرد

اینکه فعل مسلم محمول است بر صحت، اکتفا نکند. بلی هرگاه مظنه صحت باشد، یا احتمالی مساوی باشند نهی از آن واجب نیست، بلکه به عنوان قطع و جزم منع کردن، هم جایز نیست.

۴۹۱- سوال:

۴۹۱- سوال: غنا که شرعا مذموم است کدام است؟ استماع مراثی و قرآن که با لرزش آواز باشد چه صورت است؟

جواب:

جواب: اظهار در غنا، رجوع به عرف است. یعنی آنچه را در متعارف خوانندگی نمی گویند، حلال است و در صورتی که مشکوک فیه باشد اظهار حلیت است و احوط اجتناب است و مجرد لرزیدن صدا، غنا نیست و فرق ما بین قرآن و مراثی و غیر آن نیست.

۴۹۲- سوال:

۴۹۲- سوال: امر به معروف و نهی از منکر، بر کی واجب است و شرایط آن چه چیز است و کیفیت آن کدام است؟

جواب:

جواب: اظهار آن است که وجوب امر به معروف و نهی از منکر، کفایی است و عینی نیست. چنانکه ظاهر آیه " امر " صریح در آن است که به جهت آنکه مطلوب حصول همان معنی است در خارج یعنی حصول معروف و انتفای منکر، دیگر خصوصیت کردن شخصی در آن مقصود نیست و معنی وجوب کفایی در اینجا این است که هرگاه در حال حصول منکر و ترک معروف جمعی باشند که همه جامع شرایط امر به معروف و نهی از منکر باشند، همین که یکی از آنها متوجه امر و نهی شد بر دیگران لازم نیست که همه متوجه شوند و مبادرت کنند به امر معروف و نهی از منکر. مگر آنکه اعانت آنها مدخلیتی داشته باشد در اتمام مطلوب. و هرگاه اعتقاد این دارند که هرگاه سخن آنکه متوجه شده، اثر نکند، از آنها به طریق اولی نخواهد کرد، دیگر شراکت ضرور نیست، بلکه ظاهر این است که همین که یکی از آنها اراده کرد که متوجه شود و مصمم شد، از دیگران ساقط خواهد شد. و لکن اشکال در این است که آیا این معنی کافی است در این که بروند از پی کار خود و معطل نمانند و از برای شان سقوط تکلیف مطلقا، کافی است؟- و یا باید علم به هم رسد که آن شخص به انجام آورده امر را و اثر کرده و منزجر شده یا تأثیر نکرده؟-؟ و معلوم شود که امر و نهی دیگران هم بیفایده است؟- یا آنکه به آن کافی است مطلقا؟- یا ظن غالب ضرور

است؟ دور نیست که ظن مطلق کافی باشد، چنانکه ظاهر آن است که در همه واجبات کفائیه چنان باشد، مثل تجهیز موتی و دفن آنها و نماز بر آنها و الا عسر شدید و حرج عظیم لازم می‌آید و طریقه علمای سلف در اعصار و امصار، بلا انکار، شاهد صدق بر مدعی است. و اما شرایط امر به معروف و نهی از منکر، پس آن چند چیز است: اول: علم آمر و ناهی به آنکه آن فعل واجب است یا حرام (یا به اجتهاد یا به تقلید) تا این که امر به حرام و نهی از حلال اتفاق نیفتد، پس در آنچه حکم به آن مشتبه باشد، یا آنکه از مسائل خلافیه باشد و محتمل باشد که آن شخص به تقلید مجتهدی آن کار را می‌کند واجب نیست نهی از آن، مثلاً هر گاه کسی مجتهد، یا مقلد مجتهدی باشد که عصیر زیب را بعد از غلیان و قبل از ذهاب ثلثین حرام داند و ببیند که کسی آن را می‌خورد قبل از ذهاب ثلثین، و محتمل باشد که مجتهد یا مقلد مجتهدی باشد که حلال داند، بر او منع واجب نیست و هم چنین مثل دفن از برای زنان در عرایس (به شرایط مذکوره در محل آن) و ظاهر این است که تا معلوم نشود حرمت، واجب نباشد. و تحصیل علم به مسئله نیز مثل اینکه در مثال مذکور، هر گاه میدانند که آنکه عصیر مذکور را می‌خورد، نه مجتهد است و نه مقلد، و لکن خود این شخص هم مجتهد نیست و تا به حال از مجتهد خود سؤال نکرده است، پس الحال بر او واجب نیست سؤال از مسئله تا آنکه معلومش شود که واجب است نهی آن منکر یا نه. هر چند هر گاه خودش خواهد بخورد، واجب است که سؤال کند از مسئله. و دیگر آنکه گاه است امری حرام باشد بر وجهی دون وجهی مثل غیبت کردن مؤمن بدون جهت و غیبت کردن شخصی به جهت نهی از منکر یا غیر آن از وجوه مجوزه، پس در صورت احتمال وجه، نهی واجب نیست، بلکه جایز هم نیست. دوم: تجویز تأثیر است. پس هر گاه علم دارد که امر و نهی آن شخص فایده نمی‌بخشد یا ظن غالب دارد، واجب نیست بلکه مطلق ظن به عدم تأثیر، هم شاید کافی باشد در اسقاط وجوب، و بعضی احتمال تأثیر را کافی دانسته اند در وجوب، هر چند قول دوم احوط باشد. لکن قول اول اظهر است. چنانکه از اخبار مستفاد می‌شود، بلکه از

بعضی اخبار ظاهر می شود که باید ظن تأثیر باشد، چنانکه در حدیث مسعده بن صدقه از حضرت صادق (علیه السلام) روایت شده "انما هو علی القوی المطاع العارف بالمعروف من المنکر (۱)" و باز مسعده در همان حدیث از حضرت سؤال کرد از حدیث پیغمبر (صلی الله علیه و آله) که "افضل الجهاد کلمه عدل عند امام جابر" چه معنی دارد؟ حضرت فرمود "هذا علی ان یامر بعد معرفته و هو مع ذلك یقبل والا فلا" و روایت یحیی (۲) طویل نیز دلالت دارد بر اینکه امر ونهی را نمی کند الا بر مومنی که پند پذیر باشد، یا جاهلی که طالب دانش باشد. سوم: آنکه فاعل حرام، و تارک واجب، مصر و مستمر در آن امر باشد، یعنی اینکه مشغول آن امر باشد، یا اینکه اراده دارد که مکرر بکند. پس هرگاه ظاهر شود از حال آن شخص ندامت و اینکه دست از آن معصیت برداشته است، ساقط می شود، بلکه جایز هم نخواهد بود. و اگر همین ترک آن معصیت را دیدیم و لکن معلوم نباشد که پشیمان شده است یا نه، در آن اشکال است. و دور نیست که باز واجب باشد و از این جهت، شهید در دروس گفته که اگر مظنه به هم رسد که پشیمان شده است حرام است انکار آن شخص. و بعضی احتمال داده اند که مجرد ترک، کافی باشد به جهت آنکه اصل، عدم آن فعل است در ثانی، و همچنین عدم عزم بر آن. و این مدفوع است به اینکه توبه هم از جمله معروف است و امر به آن واجب است و اصل، عدم آن است. پس امر به معروف به این نحو بکند که دیگر عزم مکن بر این فعل و توبه کن از آنچه کرده ای. چهارم: این است که مفسده ای بر آن مترتب نشود. پس هرگاه مظنه داشته باشد که به سبب آن، ضرری به جان او، یا به مال او، یا بر بعضی مؤمنین میرسد، و خوب ساقط می شود، بلکه جواز هم. چنانکه ظاهر بعضی علماست (و مقتضای دلالت چند حدیث است) و بعضی از احادیث دلالت دارد بر مذمت جماعتی که ترک امر به معروف میکنند از خوف، محمول است بر ضررهای کمی که تحمل آنها شاق نیست. و اشکال وارد می آید در جایی که ضرر امر به معروف کمتر از ضرر ترک آن باشد مثل اینکه کسی را می خواهند بکشند یا اهانت به ناموس آن و عرض آن برسانند. و او می تواند.

ص: ۴۲۰

۱- وسائل: ج ۱۱ ص ۴۰۰، ابواب الامر بالمعروف، باب ۲ ح ۱ و ۲.

۲- وسائل: ج ۱۱ ص ۴۰۰، ابواب الامر بالمعروف، باب ۲ ح ۱ و ۲.

امر ونهی کرد و اثر هم خواهد کرد، ولكن بعد از دشنام شنیدن و خوار شدن، و قدری آزار کشیدن، دور نیست که در اینجا بگوئیم لازم باشد به جهت آنکه حدیث نفی ضرر عام است، و چنانکه شامل نفی تحمل ضرر است شامل عدم جواز اضرار به غیر هم هست. و شکی نیست که انقاذ مهجه مسلم، از قتل، واجب است و ترک آن اضرار است به او. و در اینجا هر چند ضرر بر امر به معروف لازم میآید، لکن ضرر مقتول بیشتر است و چنانکه اصل ضرر در جایی که مقابلی نداشته باشد، منفی است. نه در جایی که مقابلی داشته باشد با زیادتی نیز منفی است. و اگر خواهی تقریر مطلب بر وجه دیگر میکنیم و می گوئیم: این از باب ارتکاب اقل قبیحین است که گاهی لازم است، مثلاً کذب قبیح است. اما هرگاه موقوف باشد استخلاص پیغمبری یا نفس محترمه بر کذب، در این صورت، کذب واجب می شود، چون قبیح آن کمتر است. و به عبارت اخری، کذب منهی عنه است و تخلیص نبی واجب است و نسبت ما بینهما عموم من وجه است و در ماده اجتماع هرگاه چاره نباشد، مراعات جانب اهم می شود، مانند محبوس در دار غیر، که نماز را باید بجا آورد. و بدان که مراتب نهی از منکر، سه است. انکار به دل و زبان و دست. اما انکار به دل، پس مراد از آن این است که زبان و دست را کار نفرماید و مراد از این، نه مجرد اعتقاد قبیح فعل حرام و ترک واجب است یا کراهت آن. زیرا که آن را نهی نمی گویند و اراده این معنی با شرطهای سابق نمیسازد و این بر هر مکلفی واجب است، خواه فاعل منکری در میان باشد یا نه. بلکه مراد اظهار کراهت قلبی است به اعراض کردن. مثل اینکه رو را ترش کند و با او سخن نگوید، یا وقت حرف زدن، رو را از او بگرداند، یا ترک صحبت او کند و تا ممکن باشد منع فاعل منکر به این نحو، منتقل به مرتبه دوم نمی شود. و در این مرتبه تا به آسان ممکن شود، دیگران را نکند، مثل این که رو، ترش کردن را مقدم بر اعراض و آن را بر ترک صحبت. و الحاصل ملاحظه الاسهل فالاسهل بکند، به هر چند مقام اقتضا کند نسبت به فاعل منکر، بلکه کافی است که نسبت به بعض اشخاص، مرتبه ای از مراتب اول دشوارتر است از

مرتبۀ ثانیه. مثل اینکه کلام نرم، آسان تر است از اعراض و هجر، پس آن را مقدم میدارد. و هر گاه این مرتبۀ نفع نبخشد منتقل می شود به مرتبۀ دوم که انکار به زبان است و در آن ملاحظه الاسبه فالاسبه، پس در اول به ملائمت و سخن نرم و موعظه اکتفا کند و اگر نفع نکرد، سخن را درشت بگوید و در درشتی و نرمی هم ملاحظه مراتب آنها را بکند. و اگر این هم نفع نکرد، منتقل می شود به مرتبۀ سوم که انکار به دست است. خواه زدن و خواه به گوش مالیدن یا غیر آن باشد و تا به آسان ممکن است، ضرب سخت به عمل نیاورد، و هر گاه ضرب آسان، نفع نکند سخت بزند و هکذا... و اما هر گاه نفع نبخشد الا به جرح و قتل، پس در آن اشکال و خلاف است و ظاهر این است که مشهور عدم جواز است الا به اذن امام، بلکه از آنچه نقل شده از منتهی این است که شیخ، دعوی اجماع بر آن کرده. و از سید مرتضی حکایت قول به جواز شده. و علامه در منتهی تقویت آن کرده. و دلیل سید این است که نهی از منکر، مهمما ممکن لازم است و مقدمه واجب، واجب است و قتل و جرح در اینجا مقصود بالتبع است و مانند حدود و تعزیز نیست که بالذات مقصود باشد، بلکه از باب قتل و جرحی است که مترتب بر دفاع می شود و بر این وارد است منع از وجوب مهمما ممکن، زیرا که قتل و جرح از باب امر و نهی نیست که داخل دلیل آنها باشد و عقل هم مستقل نیست در حکم. و تمسک به لزوم فساد و ترک آنها معارض است به لزوم فساد در ترک اجرای حدود، و آن را موقوف به اذن امام کرده اند و حدیثی که در شأن نزول آیه "قوا انفسکم و اهلیکم نارا" وارد شده هم دلالت دارد بر اینکه بیش از امر و نهی لازم نیست و حدیث یحیی طویل هم دلالت دارد. و به هر حال، اظهر قول مشهور است.

۴۹۳-سوال:

۴۹۳-سوال: هر گاه شخصی قابلیت امر به معروف و نهی از منکر دارد و در مرتبۀ علم مستغنی است، ولیکن خوف دارد که هر گاه متصدی مرجعیت مردم شود مبتلا بشود به اموری که منشا نقص در نفس خود می شود به سبب سوء خلق یا عجب یا تکبر، یا سخن زشت گفتن، یا تقصیر در مکملات عبادات، و کسی دیگر هم نیست که وجوب کفایی به آن عمل آید، آیا متوجه تکمیل نفس خود شود و مجتنب شود از آن اموری که باعث دوری از

مکملات و ترقیات نفس است، یا متوجه امور لازمه عباد از دین و دنیا شود؟

جواب:

جواب: البته در این صورت باید متوجه امر به معروف و نهی از منکر و قضای حوایج عباد حسب المقدور شود و به قدر طاقت مجاهده کند با نفس و مجادله کند و هر گاه در این بین، ناخوشی و سوء خلق و امثال آن از او سرزند، انشاء الله آن امور عظیمه مکفر این خواهد شد، گاه است در متوجه شدن، محافظت نفوس کثیره از قتل و فساد، می شود و محافظت اعراض و اموال عباد و در ترک آن تنها احتمال فیض و ثوابی از برای نفس خود به تنهایی. و فرق بینهما بعد المشرقین است.

۴۹۴- سوال:

۴۹۴- سوال: آیا خم شراب که به روغن و پیه، تربیت داده باشند قابل تطهیر است یا نه؟ و بر تقدیر قبول تطهیر، هر گاه در بلدی که شرب خمر، شایع شود و چاره اسهل از برای بر طرف نمودن خمهای شراب نباشد در این صورت هر گاه خمهای شراب را بشکند یا امر به شکستن نماید ضامن است مثل یا قیمت آن را (به تقریب اینکه هر گاه قابل تطهیر نباشد از مالیت نرفته ظرف جو و گندم و غیره میتوان نمود) یا نه؟ و هر گاه مظنه این باشد که این خمها شکسته نشود، ثانی الحال مالک آنها شراب به میان آنها خواهد گذاشت و ترک این معصیت نخواهد کرد، آیا عذر، رفع ضمانت مینماید یا نه؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که قابل تطهیر باشد و بر فرض عدم قبول تطهیر آن، از باب آلات لهوی (که به آن منتفع نتوان شد بر وجه محللی) نیست. چنانکه خود فرض کردی به این که اتلاف آن جایز باشد، و اما فرض انحصار طریق نهی از منکر در آن بسیار بعید است، زیرا که بعد از شکستن هم، خواهند ساخت و بر فرض اینکه منحصر باشد (به سبب عجز از ساختن خم نو) و بقای آن بر حال معصیت خواهد شد، در این وقت تعارض واقع می شود ما بین اتلاف مال محترم حرام و نهی از منکر واجب. و بر فرض انحصار طریق نهی از منکر، در این، شاید توان شکست به جهت ترجیح نهی از منکر، حتی آنکه بسیاری از علما تجویز قتل را هم کرده اند، چه جای جرح و اتلاف مال. ولکن کسی که آن ید دارد چنین کسی را باید حجر کند و او را منع کند از تصرف در

آن مال (۱). خصوصا در وقتی که در معنی "سفه" تعمیمی بدهیم که اینگونه فساق از سفها شمرده شوند. والا پس باید بگوییم که هرگاه دانیم که شخص تا پول دارد قماربازی می کند باید پول او را تلف کرد تا قمار نکند بلکه باید او را منع و حجر کرد از تصرف در مال و به قدر مؤنه یوما فیوما به او داد.

۴۹۵- سوال:

۴۹۵- سوال: هرگاه کسی را استعداد وقوه ترجیح مسائل باشد، و لکن تا به حال فعلیت معرفت به مسائل حاصل نشده الا قلیلی، باید منقطع از خلق بشود با وجود احتیاج خلق به او، و متوجه تحصیل مسائل شود، یا متصدی مرجعیت و رفع حوائج مردم شود. والد او هم راضی نیست به انقطاع، و او را امر به متصدی شدن می کند. تکلیف او چه چیز است؟

جواب:

جواب: البته چنین کسی متصدی مرجعیت عامه نشود که مهلک دین و دنیای او است. بلی در قدری که میداند بالفعل یا بتواند به آسانی به انجام بیاورد متوجه شود. و لکن خود را به دست مردم ندهد، یک وقت خاصی را قرار دهد و به مردم بگوید مطلبی که دارند به او برسانند. اگر داند بگوید و اگر نه بگوید نمیدانم. خلاصه الانسان علی نفسه بصیره. زنهار و الف زنهار که چنین کسی خود را علی رؤس الاشهاد نصب نکند برای فتوی و مرافعه و صحبت و معاشرت متعارفه بین الناس. "مرغ پر نایسته چون پران شود - طعمه هر گربه دران شود"

۴۹۶- سوال:

۴۹۶- سوال: امر به معروف بر پدر واجب است به جمیع مراتب یا نه؟ بلکه تفصیل است فیما بین شنیدن به قول بر وفق و ملائمت، پس واجب باشد و محتاج بودن به درشتی و تندی، پس واجب نباشد.

جواب:

جواب: ظاهرا تفصیل است جمعا بین الادله.

۴۹۷- سوال:

۴۹۷- سوال: آیا رضای والد در تحصیل علم شرط است یا نه؟ و هرگاه تحصیل علم موقوف به ذلت یا مسافرت باشد و والد منع نماید، مخالفت میتوان نمود یا نه؟

جواب:

جواب: در تحصیل علم واجب، رضای ایشان شرط نیست، هر چند موقوف به مسافرت باشد. بلی هر گاه ممکن باشد تحصیل در حضور ایشان، مسافرت بدون رضای ایشان جایز.

۱- نه اینکه مال را از بین ببرد.

نیست، بلی مادامی که کراهت ایشان معلوم نیست، استیذان واجب نباشد، اگر چه مستحب باشد. و به هر حال در غیر واجبات مخالفت رضای ایشان نکند، مگر آنکه مستلزم حرج و ضرر باشد، مثل اینکه معیشت ولد، موقوف به تجارت باشد. یا محتاج باشد به تزویج و او را منع کنند. خلاصه اصل را باید این قرار داد که رنجانیدن والدین حرام است، مگر در صورتی که معارضی اقوی باشد. بلکه ظاهر این است که در فعل مستحبات هم رضای ایشان شرط نباشد، خصوصاً محض از برای تشهی باشد در مثل نهی از حضور جماعت در شبهای تار و سرما، یا اسفار زیارات. و با خوف شدت و محنت، مراقبت رضای ایشان باید کرد.

۴۹۸- سوال:

۴۹۸- سوال: هرگاه شخصی از والد خود طلب داشته باشد و مدیون باشد، واجب است که طلب خود را از والد خود مطالبه نماید و به دین خود بدهد یا نه؟ و اگر والد ظاهراً منکر شود و بدون کدورت، طلب را ندهد آیا ترک ادعا باید نماید یا به جهت ادای دین، مطالبه نماید؟

جواب:

جواب: ظاهر این است که این از جمله اعداری باشد که ولد معذور است. ولکن حسب المقذور والامکان نوعی کند که رنجشی حاصل نشود و دیگران را وادارد که به نوع خوشی استیفا کند. و هرگاه متمکن باشد از ادای دین به وجهی دیگر با ایشان مماشات کند. والله العالم باحکامه.

ص: ۴۲۵

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

